

ІСТОРІЯ

УДК 930.22

В.В. БЕЗДРАБКО

НАУКОВА РЕВОЛЮЦІЯ: ПЕРШІ ВІЗІЇ ПРАКТИКИ І НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ

Бездрабко Валентина Василівна - директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв, доцент, доктор історичних наук

Висвітлюються основні чинники становлення перших галузей знань про документ на тлі культурних перетворень у західноєвропейському суспільстві XV–XVII ст. Історія розвитку знань про документ розгортається на культурологічному та історіографічному рівнях. Зроблено висновок про виняткову роль спеціальних історичних дисциплін у формуванні науки про документ.

Ключові слова: документ, спеціальні історичні дисципліни, історіографія

На фоне культурних преобразований в западноевропейском обществе XV–XVII ст. освещаются основные факторы становления первых отраслей знаний о документе. История развития знаний о документе развертывается на культурологическом и историографическом уровнях. Сделано вывод об исключительной роли специальных исторических дисциплин в формировании науки о документе.

Ключевые слова: документ, специальные исторические дисциплины, историография

The article outlines basic evolution factors of the first branches of knowledge on the document against the background of cultural transformations in the Western European society of the XV–XVII century. The history of the knowledge evolution on the document has been developed on the cultural and personal levels. It concludes the exceptional role of specific historical disciplines in the evolution of the document science.

Keywords: document, specialized historic disciplines, historiography.

© В.В. Бездрабко, 2011

Виявлення передумов формування документознавства – одна з основних новітніх історичних проблем науки про документ. Незважаючи на поживлення тематичних студій, фахівці однак залишаються багато формально-логічних прогалин у з'ясуванні генези спеціальних наукових знань. Найпомітнішою спробою з'ясувати чинники становлення галузей знань про документ у вітчизняній науці є монографія С.Г. Кулешова «Документознавство: історія. Теоретичні основи» (2000) [13], історична частина якої присвячена побіжному зображенню контурів еволюції класичного документознавства. Враховуючи досягнення колег, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на складанні в межах класичної тріади наук – історії, філології, філософії – перших галузей наукових знань про документ, становлення яких традиційно пов'язують із часом пізнього середньовіччя і Наукової революції.

Формування в пізньому середньовіччі нового світобачення, світогляду й ідеології спричинило глибокі зрушення в усіх сферах життя суспільства. Гуманізм як провідна ідеологія означив вектори розгортання основних дискурсів дослідження документа. Вагомим фактором новацій у розробленні методики вивчення документів стало винайдення книгодрукування (1450-і рр.). Винахід Й. Гутенберга вплинув на масове

поширення видання документів, головним чином, античних пам'яток, середньовічних хронік, агіографічних письмен. Розвиток книгодрукування спричинив спеціалізацію друкарів, котрі досконало опанували особливості релігійної, художньої, навчальної літератури тощо, засвідчивши усвідомлене розуміння їх змістових і формальних відмінностей [16, 182].

Впровадження випуску дешевих книг у першій половині XVI ст. спровокувало особливу культурну ситуацію. Масове поширення книг вимагало не лише бібліографічного опису з метою їх обліку, але й репрезентації для потенційних споживачів інформації. Невдалі спроби налагодити випуски бібліографічних видань, наближених у часі до появи одиниць друку, підштовхують до усвідомлення іншої перспективи - реальнішої. Так з'являються ретроспективні національні бібліографічні покажчики [13, 20]. Завдяки книгодрукуванню дослідник отримав доступ до більшої кількості джерел, потребу розвивати засади аналітико-синтетичної переробки інформації, систематизувати накопичені знання, примножувати їх і готувати ґрунт для розбудови перших галузей науки про документ. Зростає культура «спілкування» авторів документів зі споживачами інформації, що виявляється у «пробудженні» неабиякої відповідальності при укладанні довідкового апарату, наприклад,

книги. І хоча примітивна схема оформлення посилаць і приміток існувала ще з часів найдавніших цивілізацій людства, втім саме філологу XV ст., апостолічному секретарю папської курії – Флавіо Бйондо належить якісно інший рівень упорядкування, за влучним висловом О.А. Вайнштейна, «чужих думок і слів у своєму тексті» (виокремлено – В.Б.) розроблення методики кон'єктурної критики тексту [3, 50]. Загальновишараним історіографічним фактом є право першості Ф. Бйондо щодо започаткування особливого напрямку в гуманістичній історіографії – ерудитського, який лише в XVII ст. здобув необмежене покровительство влади, церкви і особи, що прагнула до знань і вивільнення від реакційного в пізнанні.

Важливу місію служіння пізнанню виконали наукові товариства, перші з яких виникають в Італії, а згодом поширюються в інших країнах. Соціальною основою їх становлення стали ренесансні ерудитські збори та компанії, неофіційні зустрічі інтелектуалів для бесід у невимушеній атмосфері. Основними напрямками діяльності академії були читання, коментування і витлумачення текстів, тематичні доповіді й обговорення теоретичних і практичних проблем наук, плекаючи особу нового типу, розвиваючи «іншу культуру» [12]. Академії, як центри наукового життя, потужно стимулювали пізнавальний процес, підтримували розвиток гуманістики, у тому числі й науки про документ.

На тлі гуманістичних тенденцій у західноєвропейському суспільстві формується особа нового ґибу – енциклопедист, людина неординарних здібностей і можливостей, учений. Ерудитам (Ж. Ардуен, Ж. Болянд, М. Буке, Ж. Мабійон, Б. Монфоко, А.С. Тілемон та ін.) належить організація в XVII ст. масштабного листування, регіональних і міжнародних наукових експедицій, спрямованих на збагачення фондів церковних архівів, бібліотек, започаткування системи заохочень для проведення цільової дослідної роботи тощо [11, 120]. Виявом прагнення світськості утвердитися є зростання кількості університетів, відкриття Французької академії (1635), Академії написів і красної письменства (1663), поширення інтересу до науки серед приватних осіб – Е. Баулоз, Ш. Дюканж, А.А. Мураторі та ін.

Започаткування археографічних студій належить італійським і німецьким дослідникам-гуманістам. 1500 р. венеційський типограф Альд Мануцій заснував академію для видання грецьких і римських класиків. Функціонування Альдівської академії сприяло згуртуванню знавців античної культури, літератури зокрема, які займалися пошуком, збиранням, опрацюванням і підготовкою до опублікування рукописів давніх греків і римлян. Неабияким попитом в археографів користувалися також твори візантійських істориків, що через особливу внутрішню ситуацію, викликану встановленням панування османів, активно «мігрують» в Італію, Францію, Німеччину, де й знаходять існування у друкованому вигляді.

На тлі відродження інтересу до всього еліно-

римського як «зразка розвитку людського духу, думки й волі» найпривабливішими для перших археографів стали праці античних письменників. Ціла плеяда істориків, філологів-гуманістів – Г. Бюде, І. де Казобон, Юст Ліпсій, Еразм Роттердамський, Ж.Ж. Скалігер та багато інших діячів увійшла в історію вивчення документа завдяки антикознавчим старанням. Якщо спочатку в колі інтересів археографів-першопрохідців переважали рукописи світської літератури, то згодом засвідчено цікавість і до священного писання. У XVI ст. Еразм Роттердамський поставив за мету «визволити» текст Нового завіту та праці св. Ієроніма від фальшивих нашарувань, викликаних різними обставинами, в т.ч. тривалим існуванням творів у рукописній формі.

Унаслідок цього почину виникла історія відомого тринадцятитомного видання «Ecclesiastica historia ... secundum singulas centurias perspicuo ordine complectens» (1559–1574), що виходила друком у Магдебурзі під егідою М. Влачича-Флація Ілірика, котрий згрупував довкола себе осіб, які займалися розшуком історичних документів, їх вивченням, обробкою й підготовкою до друку. Видання, що продемонструвало перспективність для науки ще одного напрямку роботи з документами – археографічного та найголовніше – довело можливість колективної, чітко спланованої наукової діяльності [3, 86], ґрунтувалося на критичному вивченні священних переказів – документів папського престолу та праць отців церкви, гідно продовжених опротестуванням викриття численних піддроблених документів в «Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198» (1588–1593) кардинала Ч. Бароніо. Полеміка між видавцями шляхом опрацювання й оприлюднення на шпальтах згаданих творів церковної документації демонструє рівень розвиненості методики критики джерел, збільшуючи поступово фонд виданих документів [15, 346]. Студіювання документів із метою опублікування сприяло зацікавленню подвижників іншими спеціальними історичними сюжетами, об'єктно-предметні горизонти яких обмежуються й заодно відкриваються дипломатикою, палеографією, сфрагістикою, метрологією, хронологією.

Із XVII ст. археографічна діяльність стала невід'ємною частиною існування різних установ, переважно західноримської церкви [15, 346]. Чинники цього факту легко відшукати у площині інтересів Ватикану та його регіональних намісництв, сутність яких криється в прагненні зберегти позиції в суспільстві. Найактивнішим і авангардним видавцем історичних документів справедливо визнано ченців частини бенедиктинського ордену – Конґрегації св. Мавра (1627) паризького абатства Сен-Жермен де Пре. Запорукою успіху вважаємо високий рівень організаційних заходів, спрямованих на ефективне проведення підготовчої роботи стосовно пошуку, збирання, опрацювання та видання історичних джерел. Концептуалізація публікаторської діяльності орієнтувалась на

кумуляцію інформації, що дозволило дослідникам оперувати величезним документальним масивом і розширити можливості критики текстів. Більшість археографічних експедицій мавристів географічно обмежувались Францією, Італією, Німеччиною. Цілеспрямована діяльність відкривала перспективи реалізації намічених початково планів: 1) видання джерел з історії французької церкви, регіоналістики та літератури; 2) праць зі спеціальних історичних дисциплін [15, 347]. Найчастіше згадуваним виданням у контексті археографічної діяльності мавристів указанного відтинку часу є «Acta sanctorum ordinis s. Benedicti» (1668–1701). Унікальним за значенням і кількістю охоплених документів із метою розв'язання герменевтичних, текстологічних проблем джерелознавчої критики слід визнати ще одне видання Конґрегації св. Мавра – «Histoire littéraire de la France» (із 1733 р.), що представляє собою компендіум студій про французьких діячів найрізноманітніших занять (правники, історики, богослови та ін.), а також їх твори, рукописи і витяги з них. Автором більшості дослідних технологій і головним виконавцем дій, спрямованих на вивчення історичних джерел, став один із найвідоміших мавристів Ж. Мабійон.

Майже одночасно з ними єзуїтами в Антверпені було засновано т.зв. школу боляндистів, яка кинула виклик мавристам, започаткувавши видання «Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur» (1643–1794, 1837 і донині). Його назва видає специфіку – репрезентацію за хронологічним (щоденним) принципом житій і легенд святих. Проте, як зазначають фахівці, рівень критики викладу матеріалу багатотомника був надто низький [15, 349], що зменшує наукову вартість «Діань святих», хоча залишає їх у переліку досягнень середньовічної культури.

Помітною новацією, що визріла на тлі повсякмісного захоплення археографічною діяльністю, стали універсальні та галузеві словники, основу яких склали «нагромаджена бароковими ерудитами сума конкретних знань» [17, 97]. «Grand dictionnaire historique» (1674) А. Морері, «Allgemeines Historisches Lexicon» (1709) Й. Буддеуса, «Dictionnaire historique et critique» (1696–1697) П. Бейля – далеко неповний перелік популярних словників, кожна стаття яких є результатом прискіпливої верифікації фактів, вибудованих на широкій джерельній базі з метою національного обґрунтування знань.

Важливим нововведенням гуманістів було впровадження історичної критики. Це викликано потребою відновлення спотворених текстів античних авторів, а також недовір'ям до літератури попереднього часу [7, 69]. Першим зразком критики документів називають лист-звернення Ф. Петрарки до імператора Священної Римської імперії Карла IV, в якому наводилися приклади фальсифікації грамот, котрі нібито Гай Юлій Цезар і Децим Клавдій Нерон вручили Східному Риму. Відтоді кожен гуманіст вважав справою честі «викрити й довести фальсифікат церковних і політичних документів, що використовувалися для обґрунтування тих чи інших претензій» [7, 70].

Першість серед творців фальшованих документів у середньовіччі, як зазначалося вище, займала церква. Від неї «вийшов», зрештою, найвідоміший за скандальним відлунням сфабрикований документ про передачу папі римському, т.зв. «Donatio Constantini» (750–760 pp.). Текстологічно-богословський твір Лоренцо Вали «De falso credita et ementita donatione Constantini» (1440-і pp.) не лише розвінчав грубу фальсифікацію акта, але й став провісником історичної, філологічної і дипломатичної наукової критики [3, 26; 11, 45–51]. Визнання історичності знань, домінації слова над матеріальним світом і сприйняття словесних конструкцій як обов'язкової умови пізнання реальності ягли в основу «лінгвістичного номіналізму» А. Вали.

Епоха рання буржуазних революцій породжує суттєві політичні, економічні зміни в житті європейського суспільства XVI–XVII ст. Новації охоплюють і сферу методології науки. Криза довіри до непосредної дійсності, буденного досвіду підірвала основи традиційного емпіризму, народженого епохою античності, тим самим сприяючи появі експерименталізму [10, 143]. Останній націлює дослідника на конструктивну діяльність, «зміни, перетворення, руйнування «природного» об'єкта і побудову нового ..., який не можна вивчити «природними» очима, подібно до того, як нехудожник не може розгледіти в кам'яній брилістатуї Давида» [1, 229]. Побутовій свідомості і її науковому еквіваленту – класичному емпіризму експерименталізм запропонував те, що не можна спостерігати, відчувати, бачити. Віднині накопичені знання потребували серйозних мисленевих операцій поза емпіричними враженнями, базованих на «моральній (практичній) достовірності» [10, 144]. Поняття «моральна (практична) достовірність» стало центральною категорією концепції знання Нового часу. Об'єктивні фактичні свідчення, вивірені практикою й раціонально осмислені – новий ідеал продукування знань, обґрунтований Ф. Беконом [2] і підтриманий його послідовниками [5, 84–88]. Згідно з загальними тенденціями розвитку науки методологічні зрушення відбуваються і в накопиченні знань про документ. Експеримент, спрямований на виявлення практичної достовірності про дослідний об'єкт (документ), завершується народженням одних із перших галузей знань – дипломатикою і палеографією.

Конституючими цеглинами базису середньовічної науки, на думку більшості дослідників, стали універсалізм, символізм, ієрархізм і теологізм [8, 44]. Гносеологічна модель нормативності породжена універсалізмом, онтологічна стихія слова «наповненого вищим сенсом» викликана символізмом, пізнання світу як ієрархії символів у найзагальніших і найчастинковіших його виявах вмотивована ієрархізмом, формула «ніщо не існує просто так», трансформована в антропоцентричний вислів «існує те, що корисно для людини» (А. Шопенгауер) [8, 45] спричинена теологізмом, безперечно, визначали не лише загальний розвиток культури, але й історико-філологічних (у

т.ч. герменевтичних і текстологічних), правових, семіотичних знань про документ.

Формуванню науки сприяло руйнування архаїчної антично-середньовічної космології, поєднання абстрактно-теоретичної традиції із ремісничо-технічною, аксіологічна переорієнтація інтелектуальної діяльності, спровокована утвердженням гіпотетико-дедуктивної методології пізнання [8, 52]. Розірвавши з августиновським «вір, щоби розуміти», наука Нового часу відкинула поняття фінальності пізнання, мислення почало спиратися на фундамент казуалізму, парадигму об'єктивно-сутнісної природи з внутрішньо властивою причинністю, а метризація й операціоналізація поширили в знаннях використання кількісних методів аналізу, розрахунку, обробки й оцінювання емпіричних даних, які можна змодельовувати математично. Успішне розроблення послідовної методології експерименту й математичного аналізу дозволило Ф. Бекону, Р. Декарту (1596–1650) і їхнім однодумцям досить сміливо стверджувати про можливе вирішення будь-якої наукової проблеми. Зрештою це переросло в Просвітництво, яке проголосило абсолютизацію можливості вичерпного пізнання світу.

Нові світоглядні підходи суттєво вплинули на формування уявлень про документ. Утверджується такий підхід до документа, за якого той: 1) розглядається не як неподільна, цілісна частина дійсності, а як набір різних складових одиниць і їх поєднання (комбінаторність); 2) вивчається як гомогенно-кількісне утворення, яке для того, щоби пізнати, варто виміряти (квантитативізм); 3) досліджується як відбиток закономірно детермінованої дійсності (причинно-наслідковий автоматизм); 4) студіюється як об'єкт конкретно-аналітичної реконструкції, що розкриває чинники його виникнення і фундаментальні складові (аналітизм). Отже, природа становлення й розвитку перших галузей знань про документ нерозривно пов'язана з загальними закономірностями культурного розвитку суспільства за нових політичних і економічних умов його побутування.

Актуалізована істориками проблема дійсного зображення справ земних потребувало достовірного обґрунтування. З-під спуду віків було піднято величезну кількість документів, що зберігалися в монастирських підвалах, феодальних замках, королівських бібліотеках. Інтерес до документів підігрівався ідейною боротьбою в релігійно-церковній сфері. Позиції реформаторів і контрреформаторів потребували документального доведення пропонуваними ними тверджень. Одними з найбільших власників документальних матеріалів були церковні інституції, особливо монастирі [11, 118].

XVII ст. для Франції ознаменувалося війною документів (*bella diplomatica*), основним мотивом якої стали активізовані після Тридцятирічної війни (1618–1629, 1630–1648) претензії на владні та політичні права різних класів світської і церковної влади. Ажіотаж навколо історичних документів

«підігрівався» полемікою між боляндистами та мавристами стосовно достовірності правових актів. Проте і боляндисти, і мавристи вивчали не тільки актовий матеріал, але й інші документи. Так, перший ініціативний документ мавристів – циркуляр від 13 листопада 1647 р. приписував розшукувати, переписувати й анотувати будь-який документ з історії бенедиктинського ордену. У відповідь на критику боляндиста Д. ван Папebroка щодо грамот, якими користуються мавристи, Ж. Мабійон написав знамениту, хоча й не позбавлену недоліків, працю «*De re diplomatica libri VI*» (1681), де виклав основи методики визначення походження, встановлення авторства документів, а також доведення їх оригінальності чи фальшованості [14, 41–42].

Значну увагу Ж. Мабійон приділяв формуляру документів, продемонструвавши датування та встановлення оригінальності чи фальшованості запису інформації за особливостями форму, які вживалися в тій чи іншій канцелярії певного часу. Однією із наукових заслуг бенедиктинця є те, що він визначив загальні й особливі клаузули середньовічних документів, відстежив послідовність їх поєднання, співвідношення, встановив типи формулярів, кожен із яких пов'язаний із конкретним місцем, часом, автором.

На думку авторитетного вітчизняного дослідника А.О.Введенського, практична дипломатика, яку розвивали Ж. Мабійон і його послідовники, продукує критичне (наукове, загальне) документознавство, що виникає задовго до появи інших спеціальних історичних дисциплін [4, 4]. Проте така точка зору наразилася на рішуче неприйняття іншими фахівцями, котрі вважали цей підхід вузьким, за якого ігноруються «по всій товщі» теорії дипломатики міжгалузевої зв'язки і значення для становлення документознавства практичної палеографії, практичного архівознавства, практичної сфрагістики, практичного джерелознавства та ін. галузей прикладних знань.

Мабійонівські методи вивчення документів знайшли продовження у працях послідовників [11, 127], зокрема основоположника палеографії Б. Монфокона, автора «*Palaeographia graeca, sive de ortu et progressu literarum graecarum*» (1708). Ретельне дослідження Б. Монфоконом античних документів розгоралося довкола еволюції письма, його особливостей, зокрема написання, конфігурації літер, розділових знаків, матеріалів, знарядь і способів фіксації інформації, формату, оправи, зберігання письмових джерел. Основним методом палеографічного вивчення Б.Монфокона стало визначення типових мовних рис і особливостей аналізованих документів. Принциповим моментом було те, що дослідник не обійшов увагою ті аспекти, які знаходяться у площині інтересів дипломатики. Це віддзеркалює відсутність чіткого дисциплінарного розмежування між першими галузями наукових знань, про що, зрештою, зауважують Л.А. Дубровіна, С.Г. Кулешов [6, 34; 13, 18], і відповідає загальним закономірностям цього етапу розвитку науки, сутнісна особливість якого

полягає в синкретичності знань, відсутності чіткого предметного розмежування при студіюванні одного й того ж об'єкта.

Така ситуація початкового етапу історії перших галузей знань про документ була змінена дальшим розвитком, що характеризується відомими збагаченнями теорії документа, народжених у руслі історико-філологічних, юридичних, бібліологічних та інших наукових пошуків. Як і в епоху античності, пріоритет у вивченні документів залишався за інформаційною складовою, що вказує на відсутність усвідомлення прийняття його як завершеної, цілісної взаємозалежної системи – єдності форми і змісту.

У руслі цих міркувань варто згадати і про джерелознавство, яке виникає на тлі науково-дослідного й публікаторського (археографічного) досвіду, що накопичується в ході діяльності дослідників із літературними, філософськими, правовими творами, в контексті герменевтичних, літературознавчих, лінгвістичних і інших галузей знань [9, 20]. Джерелознавство зміцнює очевидність неможливості пізнання реальності без джерела інформації. Цим самим розгортання концепції документа як джерела набуває якісно нового теоретичного значення.

Підсумовуючи, відзначимо, праці дослідників XVII–XVIII ст. стали продуктом зміни наукової парадигми, старань попередників, які провокаційно поєднали досягнення античності й епохи Відродження з потребами часу. Центральним об'єктом ретроспективного вивчення залишався письмовий документ як історичне джерело. Узагальнене тлумачення історичного джерела на термінологічному рівні стало наслідком розширення об'єктної сфери досліджень. Це мало двояке значення. По-перше, сприяло формуванню нових галузей знань про документ, як-от сфрагістика, палеографія, епіграфіка, геральдика, зрештою джерелознавство, а по-друге, привело до зіставлень, ідентифікації різних видів джерел й уявлення їх спільних і відмінних характеристик. Наступним кроком розвитку науки мало стати, крім надання думці пізнавального сенсу, обчислення методів, цілей і засобів, які дозволили б абстрагувати конкретні знання, спрямовуючи їх до теоретичних узагальнень.

Поza сумнівом, усвідомлення з-поміж іншого оперативної функції документів провокувало становлення нової лінії вивчення (порівняно з історичними пам'ятками), що виявлялось у пошуках оптимальної моделі побудови документів, напрацюванні правил їх оформлення, забезпечення реалізації основного призначення, зберігання, класифікації тощо. Це висувало на перший план не історичний аспект у вивченні документів, а технологічний, який, щоправда, без ретроспективного аналізу досягнень реалізувати складно. Діловодна практика середньовічних установ, а згодом і

нового часу, спираючись на досвід попередників, за інших політичних, економічних, культурних обставин побутування суспільства запропонувала власні відповіді на нагальні проблеми прикладної сфери роботи з документами. Саме діловодство в доповненні з історичними (у т.ч. і архівознавчими, філологічними), теоретичними дослідженнями відкриває нові обрії у вивченні документів, що й продемонструє XIX ст.

Серйозні зрушення в розвитку знань про документ сталися в епоху Просвітництва [3, 156; 14, 50]. Яскравим явищем усієї західно-європейської історичної думки цього періоду прийнято вважати історичну школу Геттингенського університету, яка тривалий час залишалась потужним генератором нових гносеологічних ідей, центром розроблення методики історичного дослідження. Її фундатором вважають основоположника німецької історіографії Й.К. Гаттерера, котрий доклав чимало зусиль для конституювання спеціальних історичних дисциплін – архівознавства, герменевтики, джерелознавства, дипломатики, палеографії, хронології, сфрагістики та ін., здатних сприяти всебічному вивченню документа. Колосальні старання представників геттингенської наукової школи на ниві збирання, підготовки й видання документів і творів, популяризації знань, сприяли охопленню пізнавальним процесом значного масиву конкретики, який потребував поважного ставлення дослідників, залучення додаткових джерел із метою реконструювання історичної дійсності при абсолютизації значення факту, формуючи підвалини позитивізму, ґрунтовної наукової критики.

Відомі фахівці Франкфуртського інституту соціальних досліджень (1923) Т.В. Адорно і М. Горкгаймер писали про Просвітництво як результат абсолютизації інструментального або аналітичного раціонального розуму (кантивське *Verstand*), однобоких методологічних підходів, що гарантували досягнення істини без рефлексії науки [18, 23]. Просвітництво, на їх переконання, звершується систематизацією знань і стає своєрідним «позитивізмом» вісімнадцятого століття [18, 143]. Ідея виявлення, збирання й осмислення фактів для примноження впорядкованих знань вкладається в контури вимог часу і його ідеологів, які пропагували можливість пізнання істини лише за допомогою розуму [19, 31]. Французькі події останньої чверті XVIII ст. поставили під сумнів усездатність раціонального й абсолютизацію знань, бо, як з'ясувалося, це не гарантує просвітлення умов суспільного існування, уникнення соціальних катаклізмів і потрясінь. Утім, не можна заперечити значення просвітницьких ідей для науки, що активно «підтримували» головний, вивірений логікою принцип черпання знань – системний. Це готувало ґрунт для нових тенденцій розгортання європейської науки в XIX ст., зміцнення методологічних позицій студіювання документа як системного об'єкта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахутин А. В. История принципов физического эксперимента (от античности до XVII в.) / А. В. Ахутин. – М.: Наука, 1976. – 292 с.
2. Бэкон Ф. Сочинения в 2 т. / Френсис Бэкон. – М.: Мысль, 1971–1972. – Т. 1. – 590 с.; Т. 2. – 582 с.
3. Вайнштейн О. Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней [учеб. для ист. ф-тов гос. ун-тов и пед. ин-тов] / О. Л. Вайнштейн. – М.; Л.: Госсозэкиз, 1940. – 377 с.
4. Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика) / А. А. Введенский. – К.: Изд-во КГУ, 1963. – 220 с.
5. Гайденок П. П. Эволюция понятия науки: становление и развитие первых науч. программ / П. П. Гайденок. – М.: Наука, 1980. – 567 с.
6. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / Л. А. Дубровіна. – К., 1992. – 262 с.
7. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів: ЛДУ ім. Ів. Франка, 1992. – 226 с.
8. Ильин В. В. Природа науки: гносеологический анализ / В. В. Ильин, А. Т. Калинин. – М.: Высш. шк., 1985. – 320 с.
9. Источниковедение: Теория. История. Метод: Источники российской истории: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медупшевская, М. Ф. Румянцева. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1998. – 701 с.
10. Косарева Л. М. Рождение науки Нового времени из духа культуры / Л. М. Косарева. – М.: Ин-т психологии РАН, 1997. – 360 с.
11. Косминский Е. А. Историография средних веков. V в. – XIX в.: лекции / Е. А. Косминский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963. – 430 с.
12. Кудрявцев О. Ф. От эрудитских собраний к научным сообществам: итальянские академии XV–XVII вв. / О. Ф. Кудрявцев // Средние века. – 1985. – Вып. 48. – С. 178–179.
13. Кулешов С. Г. Документознаство: Історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. – К.: ДАКККіМ, 2000. – 164 с.
14. Лихачев Н. П. Дипломатика (из лекций, чит. в С.-Петербурге. археол. ин-те) / Н. П. Лихачев. – СПб.: Тип. А. П. Лопухина, 1901. – 221 с. + 41 с.
15. Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков [учеб. пособие] // А. Д. Люблинская. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. – 372 с.
16. Молдавская М. А. Развитие капиталистических отношений в книгопечатном производстве Франции в условиях гражданской войны второй половины XVI в. / М. А. Молдавская // Средние века. – 1971. – Вып. 33. – С. 182–192.
17. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
18. Adorno T. Dialectic of Enlightenment / T. Adorno, M. Horkheimer. – New York: Continuum, 1972.
19. Habermas J. The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures / J. Habermas. – Cambridge: MA MIT Press, 1987.

УДК 94(477): 37(043.3)

С.С. ПАДАЛКА

ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Падалка Сергій Сергійович – студент другого курсу історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка

У статті розглядаються проблеми соціального розвитку села другої пол. ХІХ ст. через призму здобутків наукової думки. Виокремлено місце і роль М.П. Драгоманова, як історика, громадського діяча. Відтворено соціально-економічне життя в українському селі на основі фактологічного матеріалу зібраного, систематизованого і опублікованого мислителем, та зроблені авторські наукові висновки.

Ключові слова: село, селянство, сільський життєвий простір, М. Драгоманов, аграрна реформа, економіка.

В статье рассматриваются проблемы социального развития села второй пол. ХІХ ст. через призму достижений научной мысли. Выделено место и роль М.П. Драгоманова, как историка, общественного деятеля. Воспроизведена социально-экономическая жизнь в украинском селе на основе материала фактологии собранного, систематизированного и опубликованного мыслителем.

Ключевые слова: село, крестьянство, сельское жизненное пространство, М. Драгоманов, аграрная реформа, экономика.

In the article the problems of social development are examined sat down the second floor. ХІХ item through the prism of achievements of scientific thought. A place and role of М.Р is selected. Dragomanova, as a historian, publicman. Socio-economic life is reproduced in the Ukrainian mud flow on the basis of material of faktologii collected, systematized and published a thinker.

Keywords: village, peasantry, rural vital space, М. of Dragomanov, agrarian reform, economy.

© С.С. Падалка, 2011

Наукова актуальність даної статті обумовлена потребою комплексного аналізу широкого кола проблем соціально-економічного розвитку українського села другої половини ХІХ ст. на основі виявлених джерел. Сучасна історіографія і джерелознавство лише започатковують

вивчення теоретичної спадщини М.П. Драгоманова, особливо тієї її частини, що знайшла відображення в українській збірці «Громада». Переосмисленню історичної спадщини М.П. Драгоманова присвячені роботи: А.М. Катренка, В.М. Мордвінцева, І. Андрусяка, Я. Р. Дашкевича, А.М. Круглашова, Р.П. Іванової. Вперше зроблена спроба переосмислення аргументів, фактів, подій, авторських висновків, наведених М.П. Драгомановим у роботі «Життя по селах», опублікованій 1882 р. і на цій основі відтворено зміни в сільському життєвому просторі.

М.П. Драгоманов, як людина з неординарно широким творчим мисленням, піднявся вище існуючої політичної практики, глибинно пізнав природу абсолютистсько-монархічного ладу, європейського конституціоналізму і лібералізму, пропонував варіанти реформаційного шляху суспільно-політичного розвитку російської імперії – альтернативного революційному тероризму. У цьому контексті цікаком логічним було його постійне звернення до узагальнення наслідків Великої реформи, яка ознаменувалась відміною кріпацтва та спричинила «рух» російського суспільства. Перші наукові оцінки реформи 1861 року базувались у деякій мірі на соціалістичних ідеологічних поглядах ученого. Розглядаючи реформи як позитивний акт вельми корисний для суспільства, підкреслював її антиселянську спрямованість. На його думку, вона проводилась в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а самі селяни одержали волю без землі, відбулася заміна феодальних форм експлуатації капіталістично-чиновницькими. Він писав, що реформа не лише не наділила селян малими ділянками землі з тієї, що колись була захоплена панами, а ще й відбрала ту, яка вважалась власною батьківщину. Наслідком цього, він бачив у погіршення становища селянства, оскільки при збереженні феодальних форм експлуатації збереглися, але до них додалися капіталістичні. Селяни, позбавлені землі, змушені були «йти в найми». На його думку, погіршенню становища широких верств сільського населення сприяло і поширення лихварства і суборенди.

Драгоманов, мислячи інноваційно та постійно вболіваючи за «українську національну справу», намагався привернути увагу громади, політиків, «освітніх людей» до драматичного розвитку українського села в пореформені роки. Тема села і селянства практично постійно була присутня в його статтях та матеріалах, підготовлених для різного роду видань, що бачили світ протягом 1860 – 1880-х років.

Опубліковані у виданні «Громада» (1882 – №5) матеріали «Життя по селах» і «Українські селяни в неспокійні роки» (1880 – 1882) мали на меті ініціювати широку наукову та громадську дискусію з питань особливостей економічного розвитку українських земель як у складі Росії, так і Австро-Угорщини, закликати цим самим своїх нечисленних кореспондентів звернутись до нерозроблених тем, подавати до редакції не лише готові аналітичні розвідки, але й інші відомості,

статистичні матеріали, що могли б дати відповідь на низку питань розвитку українських земель. Їхнє значення для української історичної науки є особливо вагомим, оскільки містять багатий фактологічний матеріал – неоціненний для наукової реконструкції особливостей розвитку українського села в добу капіталістичної модернізації другої половини ХІХ ст.

Ціль селянської реформи Драгоманов розумів передусім у тому, аби в її наслідках забезпечувались вимоги селянства і не хотів помічати мету, яку ставив царський уряд – захист загальнонаціональних інтересів, при цьому вболіваючи за інтереси опори влади в особі поміщиків. Ним підтримувались небажання селян прийняти маніфест, а також і заворушення, що широко розгортались й були однією з радикальних протестантських форм боротьби селян за свої права проти експлуатації. Корінь проблем пореформеного села Драгоманов вбачав у збереженні землі у власності поміщиків, недостатність особистих прав селян. У першому розділі «Життя по селах» названому «Здирство» вчений з'ясовує причини, які стримували соціально-економічний розвиток села, аналізує зміни в соціальній структурі селянства, наслідки розширення джерел їх існування тощо. Драгоманов чи не найпершим серед громадсько-політичних діячів розлого показав руйнівні наслідки для села («сільського богатирства») регулярних спроб держави якомога повніше поексплуатувати село в інтересах інших суспільних сфер та з'ясував значення у цьому нерозвинутої відносин власності.

Розуміючи, як велике досягнення – здобуття селянами особистої свободи, хай навіть частково обмеженою чиновницькою опікою, Драгоманов справедливо був переконаним, в обмеженості реформ, зазначаючи, що без вирішення селянського питання, тобто передачі землі в «осібну власність», тому хто на ній реально працює, українські селяни і далі будуть піддаватися «здирству» з боку держави, а село перебуватиме у соціально-економічній стагнації.

М.Драгоманов, приділяючи значну увагу проблемі невід'ємності права на власність, як одного з важливих економічних прав людини, неодноразово зауважував, що рівень розвитку, якого досягла Європа, був обумовлений насамперед «упорядкованою затяжною працею» – «тихою і гострою», а також послідовним зростанням громадського життя; саме на таких шляхах, спираючись на «верстви громади», можна забезпечити історичний поступ «державного, громадського, розумового життя суспільства» [4, 127].

Виступаючи за розширення форм власності та формування соціально-економічної категорії – землероба-власника, Драгоманов пропонував визнати святим і непорушним порядок набуття приватної власності як такий, що «вийшов, коли не від Бога, то всетаки дуже розумної причини, наприклад, від того, що розумніші, більш трудящі, чесніші люди нажили собі багатство і передали його в спадок дітям і внукам. Так було, кажуть, так і далі буде» [2, 163-164]. Водночас

слід зазначити, що ці роздуми дослідника, як активного прихильника соціально-економічного реформування і оборонця громадян від нерівності антагонізмів, стосувались здебільшого вирішення проблеми перерозподілу поміщицької власності, що постала на тлі посилення господарського егоїзму поміщиків, наростання невдоволення селян, яке переростало навіть у сутяжництво. Проблема безземелля, малоземелля селян та прихована концентрація землі у заможній сільській верхівки, що мали місце після реформи, цілком природно викликала обурення у Драгоманова, який вбачав у цьому односторонність розвитку аграрної сфери.

Перипетії змін у системі землеволодіння і землекористування у вказаній публікації Драгомановим ілюструвалися значною кількістю включених матеріалів нарративного характеру (записи розповідей селян повітів Наддніпрянської України). Очевидно автор це робив свідомо, аби яскраво проілюструвати причини конфліктних ситуацій між поміщиками і селянами, які на Правобережжі виникали стосовно сервітутів – спільних місць випасання худоби, вигонів, водопоїв, сінокосів, місць риболовлі, а також показати неадекватність реакції селян на пропонувані зверху новації, що часто зовсім не відповідали їхнім усталеним уявленням і стереотипам мислення.

Цінність цих матеріалів у тім, що вони Драгомановим підібрані і систематизовані так, аби довести до уваги читача, як кажуть, з перших уст мотиви опозиційності хліборобів до «панства», «начальства», а також до держави як інституту та нав'язаних нею реформ «зверху». Вони дають досить точні і емкі дані для вироблення наукового розуміння соціального життя села України другої половини XIX ст., та зокрема такого масового явища, як наймитування. За наведеними свідченнями селян з Миргородщини, дізнаємося, що селяни були змушені відсилати з дому на заробітки всіх, спроможних виконувати будь-яку роботу, платня за роботу в цілому була мізерною, значно нижчою, ніж «до воли», тобто відміни кріпацтва. Так, орендар земель графа Кочубея, Дервініс платив за роботу п'ятим снопом жита і четвертим пшениці, що давало змогу заробити за період жнив 20-30 крб. Часто селяни самовільно залишали таку економічно не вигідну роботу і повертались до домівок [2, 79-80].

Селяни-відхідники, з одного боку, несли собою в місця, де вони знаходили заробіток, засвоєні з дитинства культурно-побутові навички, там засвоювали нові, а з іншого – вони найбільше відчували на своїх плечах тягар матеріальних труднощів. Драгоманов проілюстрував як «живеться тим, котрі ходили 1876 року на заробітки» листом, надісланим до редакції «Громади» «товариша» з Миргородщини. Наведемо частину його дослівно: «Цілими сотнями, цілими селами пішли люди на заробітки. Водночас небагато часу минуло як пішли, а вже багато з них назад повернулися: бліді, хворі, хмурі і голодні, не знайшовши ніякої роботи. Сумні ледь-ледь шкутильгають додому. Народу скрізь набилосся, кажуть, сила, а роботи немає нікому.

Поробиш там якийсь день-два, заробиш копійок тридцять і знову сидиш – сподіваєшся, що хтось найме. Те, що було з дому, – все попродавали. Он вони ледь дибавуть по дорозі, гляньте! Бліді, тижнів по скільки і сорочок не переменяли. Той шкандибає в одному лише чоботі, інший іде з головою обернутою в ганчірку, деяких привели зовсім хворих – тепер лежать у гарячці. От тобі і заробили на свою шию» [2, 85].

У селах Наддніпрянщини зустрічались поодинокі випадки, коли орендарі, прагнучи зібрати врожай лише силами відробітчан та відхідників, втрачали багато врожаю (зерно просто перестигало і осипалось через нестачу робочої сили).

Подані Драгомановим селянські свідчення також дозволяють поглянути і на таку складову капіталістичної еволюції світобачення хліборобів, як зміна сприйняття їх чиновництва, торгівців, посередників, дрібних комісіонерів, найпідприємливіших односельців. У прикутих думками до землі селян ці посадовці викликали негативне сприйняття, яке часто переростало у самоправство. Найменш популярною серед селян була посада збирача податків. Справді в 1860 – 1870-і роки селянам доводилось сплачувати, крім зборів до держскарбниці і земств, велику кількість платежів – судові, церковні та інші послуги, штрафи тощо. Драгоманов розумів значення громад у нових реаліях українського села, бачив її передусім не лише соціальним механізмом регулювання життя селян, а й структурою з широкими правами і обов'язками. Водночас він змушений був ілюструвати проблеми, які стояли на шляху утвердження цих самоврядних органів, не у першу чергу і ті з них, що випливали з намагання державної влади використати їх з метою попередження дедалі зростаючих селянських правопорушень. У вміщених в «Життя по селах» листах йдеться про окремі випадки зловживань, порушень органами громад своїх функцій, зокрема показано конкретні приклади свавілля сільських старост, старшин і волосних писарів. Так, сільські старости Поділля самовільно вводили кінську і людську рекрутчину, аби догодити вищому начальству (посередникам тощо), порушуючи цим самим надане селянам право самовільно визначати свою долю, рід занять. У вказаній публікації наводяться численні приклади розбазарювання громадських коштів, хабарництва старшин, волосних писарів, бажання уникнути контролю за їх витрачанням. Окремий сюжет Драгоманов присвячує характеристиці інституту сільського писаря, який був третім в ієрархії самоуправління. Вміщений «Лист товариша з Звенигородщини» ілюструє часте моральне розтління цієї категорії чиновництва, а також риторично ставиться проблема зміни практики їх призначення та робиться спроба виявити причини цього явища. Селянами бачилася причина хабарництва передусім не у низькому рівні оплати писарів (за наведеними даними вони одержували немалу зарплатню – від 700 до 2000 крб.), а в їх соціальному походженні, коли вони «від мужиків відстали, а до панів не пристали», а

також у правовій безграмотності селян (незнанні повітового, сільського, військового статутів), що дозволяло писарям за певні хабарі навіть змінювати вироки судів.

Драгоманов у даній публікації торкається проблеми діяльності земств. В цілому позитивно розглядаючи їх значення і роль, називаючи «багатонадійними», автор критично відносився до тієї суспільно-політичної дійсності, що мала місце в Російській державі в кінці 60-70 років XIX ст. і стримувала розвиток місцевого розгядування. Водночас він, розглядаючи несприятливу обстановку, в якій доводилось працювати земським органам, з обуренням говорить про багато в чому малопродуктивність їхньої роботи, часте тяжіння до розв'язання власних організаційних питань, регулярні пошуки джерел фінансування земських управ, поліції, суддів тощо, засудив право обкладати податком торгових і промислових підприємств, особистого майна громадян. Драгоманов, аналізуючи роботу Миргородської земської управи, доходить висновку про дискримінаційні методи оподаткування селянства. Характерними для всієї України, на його думку, було уніфікування оподаткування поміщицьких будинків і селянських осель, звільнення від сплати платежів власників (поміщиків) парових винокурень та обкладання селянської власності (олійниць і кузень).

Друга частина «Життя по селах» називається «Темнота» і присвячена особливостям освітнього і духовного життя українського селянства, як і перша частина містить у меншій мірі авторські узагальнення, і скоріше має вигляд упорядкованого матеріалу (листів, замальовок), дописувачів «Громади». Чималий обсяг тексту стосується сільської церкви та релігійності селян. Драгоманов, розмірковуючи над такою важливою проблемою, як значення православ'я в житті українства, бачить його передусім ознакою ідентичності і водночас критикує за те, що воно поховало ті надії на поступ, які подавала Україна, у XVI ст. Україна того періоду для Драгоманова – це країна, яка мала для європейського рівня духовні і культурні можливості, але які не реалізувала саме через православну церкву. Воно відривало Україну, на думку Драгоманова, від прогресивнішої західноєвропейської традиції. Через православ'я Україна не змінила панські церковні порядки на громадські, не звільнила розум від «путів попівської науки». Драгоманов відкрито говорить про занепад порядків у церкві, про те, що поки перетворились на осібне панство, яке, ставши чиновництвом, дбало не про релігійні громади, а про користь начальства і власну, називає їх «штундою», звинувачує у причетності до «викоринення українського духу у наших селян» [2, 120]. Ці спостереження вченого підтверджуються фактологічним матеріалом, наприклад про «штуки, які в селі витворяв батюшка», зібрані дописувачами «Громади» у селах Ісаківці Каневського повіту Київської губернії; Митьках Золотоніського повіту, містечка Варви Лохвицького повіту Полтавської губернії та інших сільських поселеннях.

У четвертому розділі «Життя по селах» названому «Марні надії», Драгоманов ставив за мету показати межі соціальної інертності селянства та наслідки, що випливали з цього у напрямку поліпшення матеріального становища, соціального самоствердження тощо. Селяни насправді, розуміючи свою злиденність, незахищеність, безправність, упереджене до себе ставлення поміщиків, чиновників, священників, час від часу шляхом протестів, конфліктів, виступів самотужки відстоювали свої інтереси.

У п'ятому розділі «Проби повстань і товариських порядків» Драгоманов зробив спробу показати політичну поведінку селянства, довести нездатність ставити перед собою загальнодержавних завдань, обґрунтувати тезу про те, що вони найчастіше поводитись так, нібито сторонні спостерігачі навіть у вирішенні питань, що безпосередньо торкались їхніх інтересів. Через малоземелля, голод, сімейні та громадські конфлікти, причетність до злочинів, багато селян мігрувало у міста, до сусідніх губерній, але, не знайшовши там відповідного прихистку, вдавались до жебракування і бурлакування тощо.

У травні 1882 р. М. Драгоманов у відповідь суспільно-політичним обставинам, що склалися в Російській державі після вбивства терористами Олександра II (березень 1881 р.), підготував статтю «Українські селяни в неспокійні роки 1880 – 1882 рр.» (опубліковану у №5 (1882р.) «Громади»), в якій закликає своїх читачів приглянутись до «порядків навколо себе» та «пильніше задуматися над тим: хто це, і за що, і для чого виступив проти царя?».

Драгоманов доходить висновку, що хоча б «яким-небудь чином царський уряд надумав взятися за націоналізацію землі в Росії, то головні труднощі полягали б не в переділі землі, як вважали народники, а в тому, «чи єсть яка-небудь можливість ... побудувати систему загального користування землею... поза самоуправлінням дрібних і великих груп і союзів». Не більше обґрунтованими вважав корифей і надії «незаконних землепередільців, які чекають скорого переходу землі в руки землеробів шляхом повстання народу», а міфічні чекання селян розв'яжуться «переселенням і покупкою землі селянами, більш багатими, які складуть клас власників, більш супротивний ідеї націоналізації землі, ніж поміщицькій...» Тому Драгоманов покладав великі надії на виробничу кооперацію, часто переоцінюючи її можливість. Він бачив досить широкий спектр її застосування в тому числі галузі кредиту, збуту, переробки тощо. Розглядаючи її засобом сприяння переходу до усупільнення, в 1892 р. він писав: «... панове індивідуалісти-націоналісти, певні форми обциності і комунізму, то виростаючи знову вгору через асоціації, то спускаючись згори через державну регламентацію економічних відносин, будуть дедалі більше насуватися» [3, 109-110]. Отже, Драгоманов не бачив іншого принципового вирішення економічних проблем села, аніж розвиток громадянського, колективного господарювання: «Нема інакшого

способу спинити збіднювання селян, як тільки одібрати всі ґрунти на сільські громади та й не управляти громадами».

Тверезо розуміючи тенденції еволюції економічних відносин населі, він зміг прогнозувати соціальні наслідки будь-якого поділу та ринкового використання землі. Вчений писав: «Вони бачились передусім в неодмінній диференціації селянства. Самими завзятими пропагандистами ідеї відібрання землі від панів є в селах багаті мужики. Ця обставина посилює буржуазну ноту землерозподільчих мрій селян». Єдиною можливою дорогою переходу «до ідеї соціалізації землеробського господарства від нинішнього розкладання ... наділів за «податними душами» вбачав у переході селянськими громадами, яка окремо, являє собою вузьких власників» через «школу більш широкої солідаризації зусиль у волостях... в повітах...».[1, 130-131]

Бурхливі та невпинні зміни в країнах Європи та Америки, на Україні в 70-90 роки XIX ст. справили вплив на соціально-економічні погляди Драгоманова. Вони постійно трансформувалися у нерозривному зв'язку з намаганням загального поліпшення становища найширших верств українського суспільства, підпорядкуванню завданням боротьби (в тих формах, які здавалися йому найбільш слушними і оптимальними на кожному етапі) за звільнення від соціального, політичного, національного гноблення народу. Для цього він вимагав у «освічених українців», «покаятися собі не кидати українську справу... усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово сказане неукраїнською мовою, є марнуванням капіталу українського народу». До того ж безповоротною.

Δ ЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії України.- К.,1994.- 276 с.
2. Драгоманов М. П. Життя по селах // Громада. - 1882. - №5.- 270 с.
3. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. - Чернівці, 2001.- 310 с.
4. Філософія права: Навч. посіб./О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїчковський.- К., 2005. -327с.

УДК 94(477) «1991/2009»:332.025.28

А.А. ПЯТА

ПРОГРАМНО-ПОЛІТИЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ПРИВАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (1991-2009 рр.)

Пята Леонід Леонідович - аспірант інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Розглядаються програмно-політичні та нормативно-правові чинники приватизації в Україні, зроблена наукова реконструкція вітчизняного і зарубіжного досвіду змін у засобах виробництва.

Ключові слова: приватизація, влада, політика, українське суспільство, зарубіжний досвід.

Рассматриваются программно-политические и нормативно правовые факторы приватизации в Украине, сделана научная реконструкция отечественного и зарубежного опыта изменений в средствах производства.

Ключевые слова: приватизация, власть, политика, украинское общество, зарубежный опыт.

Examined programmatic political and normatively legal factors of privatization in Ukraine, the scientific reconstruction of domestic and foreign experience of changes is done in capital goods.

Keywords: privatization, power, policy, Ukrainian society, foreign experience.

© А.А. Пята, 2011

В Україні доби незалежності відбувались глибинні економічні перетворення, передусім пов'язані із змінами в засобах виробництва і майнових відносинах. Ці проблеми лише ставали об'єктом спеціальних історичних і економічних досліджень. У роботах істориків В. Литвина, Р. Офіцинського, Г. Касьянова, С. Падаки, економістів В. Гейця, О. Рябченка, О. Пасхаверацілі і методи приватизації в історичній ретроспективі розглядаються почасти. Залишається нагальним проведення наукової реконструкції всього комплексу програмно-політичних і нормативно-правових чинників приватизаційного процесу.

Масова приватизація в Україні була інструментом формування приватного капіталу. На вітчизняних теренах не вдалося повторити угорський досвід по підключенню іноземного капіталу під приватизаційні проекти його. Приплив його був утруднений через загальний кризовий стан української економіки, її неринковий характер і відсутність необхідного правового поля. Не розуміло якої-небудь істотної ролі іноземного капіталу саме українське суспільство. Відповідно до репрезентативного опитування, проведеного Мінстатом України У 1991 р., менше 10% робітників промисловості

надавали перевагу роботі на підприємствах за участю іноземного капіталу[8, 273].

Постійним рефреном суспільної дискусії на початковому етапі приватизації були різноманітні фобії з приводу «продажу України іноземцям», результатом чого була фактична дискримінація іноземних учасників приватизації. Ліва частина українського парламенту категорично відкидала можливі варіанти іноземних інвестицій.

У розвинутих країнах світу приватизація протікала постійно і носила маятниковий характер – зростала частка приватного сектора – зменшувалась частка державного, зменшується частка приватного – збільшується частка державного. Це відбулося шляхом продажу акцій з одного сектора економіки до іншого. У разі падіння попиту на продукцію і відповідно ефективності виробництва, приватники прагнули позбутися власності, що приносила збитки, провести перелив капіталу будь-якими засобами аж до оголошення підприємств банкрутами. Держава у таких випадках поспішала на допомогу приватному капіталу і скуповувала акції. При цьому вона керувалася міркуваннями соціального характеру: необхідністю забезпечити країну продукцією певного виду, зберегти робочі місця тощо, тобто такими які не могли бути взяті до уваги приватним капіталом з огляду на його природу.

Внаслідок цього у державній власності в різний час перебували різні галузі, підприємства чи їх частини. Так, в Англії у власності держави перебувала вугільна промисловість у зв'язку з її низькою рентабельністю, а в Італії та Німеччині більше половини акцій, вкладених у промисловість, належали державі. Але як тільки внаслідок впливу державних капіталів, зміни кон'юнктури ринку ефективність роботи підприємств підвищувалася, приватний сектор намагався викупити акції. У цьому зв'язку твердження про те, що державну власність треба ліквідувати саме тому, що вона менш ефективна, ніж приватна, яке часто зустрічалося, безпідставне. Насправді власність тому і ставала державною, що неефективна. Тільки поєднання державного і приватного секторів забезпечували високу ефективність народного господарства як з економічної, так і з соціальної точки зору. Багато державних корпорацій (наприклад «Рено» у Франції, «Фіат» в Італії) залишалися високорентабельними, і держава не поспішала віддавати контрольний пакет акцій, оскільки мала потребу в доходах для фінансування проектів, що мали загальнодержавне і навіть планетарне значення, але не викликали інтересу у приватного капіталу.

На противагу українським реформам приватизація у багатьох країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) мала позитивні наслідки. Досягнення Польщі, Чехії, Угорщини були найбільш успішними за 10 років реформ.

На початку 1990 р. Польща й Україна мали дещо подібні стартові умови. Так, національний доход на душу населення був приблизно на одному рівні – згідно з офіційним курсом обох країн, приблизно 2000 дол. США[2, 84-85].

Частка державної власності в Україні на той період становила майже 90%, у Польщі також більшість великих (8400) підприємств мали державну форму власності.

Приватизація у Польщі була однією із складових «шокової терапії», що розпочалась 1 січня 1990 р., коли уряд Т. Мазовецького відмінив контроль над цінами, припинив державні субсидії і почав реформу банківської й валютної систем.

Під керівництвом Міністерства з реформування власності досить швидко здійснювалась «мала приватизація» у торгівлі та побутовому обслуговуванні (до 60 тис. підприємств, у минулому підзвітних місцевим органам влади, було продано або здано в оренду приватному сектору). Крім того, у сфері торгівлі й послуг було створено кількості тисяч нових приватних підприємств.

Наприкінці 1990 р. у руках приватних власників перебувало приблизно 40% підприємств роздрібною торгівлі, майже 60% підприємств громадського харчування та 50% комерційних банків. Водночас продовжувала зростати питома вага дрібного приватного підприємництва у сфері матеріального виробництва. При загальному зниженні виробництва на 20% продукція, що випускалася дрібними приватними підприємствами, зроста майже на 25%. В цих умовах уряд розпочав продаж акцій п'яти найприбутковіших підприємств: будівельного «Ексбуд» і чотирьох дрібніших, але прибуткових підприємств, у тому числі кабельного заводу й склозаводу. Протягом року було продано понад 4000 акцій приватизованих підприємств на суму майже 350 млрд. злотих [7, 178].

Досвід польської приватизації свідчив, що приватизація шляхом капіталізації [тобто перетворення державного підприємства на так зване одноосібне товариство (акціонерне товариство або товариство з обмеженою відповідальністю)] не привела до покращення діяльності приватизованих підприємств, хоч таким чином були приватизовані кращі з польських підприємств.

Після розпаду Радянського Союзу всі державні та комунальні підприємства України перейшли у власність держави згідно з законом «Про підприємства, установи і організації союзного підприємства, розташовані на території України». Ще до того, як мав вийти цей закон, в Україні було прийнято ряд інших законів, в яких вона обстоювала своє право власності на державні підприємства, розташовані на її території.

Україна на початку 1990-х років за рівнем централізації і концентрації промислового виробництва займала перше місце у світі, істотно перевершуючи не тільки розвинуті країни з ринковою економікою, але й усі постсоціалістичні країни, включаючи Росію. Критично низькою була питома вага легкої промисловості, сфери послуг, високою – ВПК, більшість підприємств якого практично миттєво втратили перспективи розвитку після розпаду СРСР. Мале підприємство було мізерним за обсягами і роллю.

До державних належало близько 40 тис. середніх і 6 тис. великих підприємств, на які припадало 75% виробництва всієї продукції [3, 9].

Основу воєнно-промислового комплексу України становили 344 організації, в тому числі 205 виробничих об'єднань і підприємств, 139 науково-виробничих об'єднань та організацій із загальною чисельністю зайнятих 1450000 чоловік [6,214]. До України відійшли 750 конструкторських бюро та 700 підприємств. Річний випуск продукції становив 2179000000 карбованців (у цінах 1980 р.). Основна частина оборонної продукції (приблизно 80,0%) випускалась на 27 підприємствах.

Участь України і Росії у розробках і постачаннях озброєння для потреб СРСР становила відповідно у: фінішних постачаннях озброєння – 15,0% і 79,0%); фінішних розробках – 7,0% і 91,0%); контрагентних постачаннях – 14,0% і 71,0%).

В Україні будувалося приблизно 50% військово-морського флоту, стратегічних ракет, танків, радіоелектронного обладнання. Високі потенціальні можливості мала українська суднобудівна галузь. Тоннаж суден, які випускались, становив 30% від усього обсягу колишнього СРСР, а кількість суден – 40%. Одним з найбільших науково-виробничих об'єднань України – ВО «Завод ім. Малишева» – у 1991 р. було виготовлено 800 танків [6, 215].

Машинобудування та воєнно-промисловий комплекс посідали виключно важливе місце в економіці України. Цією інтегральною галуззю були об'єднані 1668 промислових підприємств та організацій, на яких зайнято 1,6 млн. робітників, спеціалістів та наукових співробітників. Підприємства та організації згуртувались у 38 галузей та 58 підгалузей, серед яких авіакосмічний комплекс, суднобудування, важке енергетичне і транспортне машинобудування, радіоелектронна, автомобільна і тракторна промисловість. Питома вага цього комплексу у промисловому виробництві України становила 10,5%. Протягом 1995 – 2001 рр. підприємства Міністерства промислової політики у середньому щорічно виробляли товарної продукції на 5,112 млрд. гривень, а на експорт поставляли продукції близько на 1400 млн. доларів. Таким чином, питома вага експортної продукції машинобудування у загальному секторі України досягала 15,1%, що свідчило про високу конкурентоспроможність продукції галузі [6, 208].

Протягом 1990-х років успішно експортувалась продукція верстатобудівної та інструментальної промисловості. Понад 25% підприємств галузі експортували більше третини вироблюваної ними продукції в країни близького та далекого зарубіжжя. Серед них: важкі токарні верстати виробництва Краматорського заводу важкого верстатобудування, свердлильні верстати Одеського заводу радіально-свердильних верстатів, шліфувальні верстати Лубенського та Харківського верстатобудівних заводів; важкі та універсальні преси Дніпропетровського заводу важких пресів; ковальсько-пресові

автомати Одеського заводу ковальсько-пресових автоматів та Хмельницького заводу «Пригма прес»; алмазний інструмент Полтавського заводу штучних алмазів та шліфувальні матеріали Запорізького абразивного комбінату.

В електроенергетичний комплекс України входили 27 енергопостачальних компаній, 4 генеруючих і 2 гідрогенеруючих. Крім того, генерацією електроенергії займалися 5 атомних станцій. Потужність електростанцій складала 54,1 млн. кВт, у тому числі теплових – 36,6 млн. кВт, атомних – 12,8 млн. кВт, гідроелектростанцій – 4,7 млн. кВт. Експлуатувалися 104 енергоблоки потужністю 150, 200, 250, 300 і 800 Мвт на теплових станціях і 14 блоків потужністю 440 Мвт і 1000 Мвт на атомних станціях. Магістральні повітряні лінії електропередач напругою 220-750 кВт простягались на 20,3 тис. км. Кабельних і повітряних ліній електропередач – напругою 35, 110, 154 кВт було близько 101,4 тис. км. Розподільчих ліній електропередач – напругою 0,4-10 кВ - 805 тис. км [6, 203].

Україна від СРСР успадкувала більше третини космічного потенціалу. У створенні ракет і супутників було задіяно більше 140 українських підприємств та інститутів з 200 тис. працюючих. Із 20 типів міжконтинентальних балістичних ракет 12 розроблялись і вироблялись в Україні. Виробниче об'єднання «Хартрон» у Харкові було головним розробником систем управління і контролю космічних програм. Павлоградський механічний завод виготовляв всесвітньо відомі твердопаливні ракети «СС-24». Всесвітню відомість здобули ракети-носії «Космос», «Циклон», «Зеніт», «Океан». Виробниче об'єднання «Південмаш» розробило перспективний проект «Ариадна», який передбачав виведення на орбіти висотою 1,5 тис. км 24-28 космічних апаратів нового типу для забезпечення як космічних, так і наземних телекомунікаційних систем. Україна отримала розгалужену мережу науководослідних центрів і дослідно-конструкторських виробництв. З 21 т.з. «критичних» технологій, які розроблялись науковими центрами, Україні належало 17. Серед них – увесь блок проблем з електроніки і кібернетики, радіолокаційні станції для знаходження малопомітної цілі, технологія СТЕАС, композити, лазерна техніка, нові виробничі технології. Всі ці розробки відповідали світовим стандартам [6, 215]. Крім того, обсяг випуску озброєнь і військової техніки на 80% залежав від зовнішніх постачань комплектуючих елементів з інших республік колишнього СРСР. У світовій практиці цей показник розміром 40,0% й більше вважався неприпустимим.

У 1991 р. в Україні існували 5 державних банків. Згодом три з них змінили форму власності, інші залишилися державними.

На середину 2000 р. уже було 196 банків, з яких 30 - комерційних, створених за участю іноземного капіталу (15,3% від загальної кількості), а 8 – зі 100% іноземного капіталу. Процент участі іноземного капіталу в банківській системі досяг 14,5% [8, 106].

Розвиток недержавної банківської системи в Україні відбувався не стільки шляхом

приватизації майна колишніх державних банків-монополістів, скільки через створення нових комерційних банків.

Таким чином, власність, що підлягала приватизації, оцінювалась у сотні мільярдів доларів. Належало 28 млн. га землі, потенціал земельного ринку в Україні становив приблизно 40 млрд. дол. (мінімальна оцінка). Існувало 35 млн. комплексів нерухомості. Загальна вартість ділянок землі під ними досягала 350 млрд. дол. У 400 млрд. дол. оцінювались землі сільськогосподарського призначення. Ринкова вартість капіталу України оцінювалась більш ніж у три трильйони доларів [1, 14]. Інтерес до «шматків» власності, які знаходились у центрі Європи, був величезний.

Офіційно приватизація в Україні була започаткована Концепцією роздержавлення й приватизації підприємств, землі та житла від 31 жовтня 1991 р. Вона декларувала право кожного українського громадянина на частину державної власності, а також безплатний та грошовий способи її приватизації.

Цікаво, що в Законі СРСР «Про основні напрямки роздержавлення та приватизації підприємств» була відкинута ідея приватизаційних чеків, яка б могла забезпечити участь громадян у приватизації і ухил був зроблений у бік її оплатності. Це суперечило позиції Компартії, яка наполягала на домінуванні безоплатної приватизації.

Правові можливості для цього нелегітимного процесу були створені законами про власність, про кооперацію та ін., прийнятими У 1987 – 1988 рр. Ідеологічно вони обґрунтовувались спочатку необхідністю «виробничої демократії», підвищенням економічної ролі так званих «трудових колективів». Згодом мова пішла про введення елементів колективної власності (оренда підприємств, що почала поширюватися з 1988 р. й була законодавчо оформлена У 1990 р.). Вони активно підтримувалися основною частиною радянських економістів-

«перебудовників» (при цьому дійсні соціальні й економічні наслідки трансформації власності, що відбувались, як правило, залишалися поза аналізом; основна увага приділялася рішенням утилітарного завдання – пошуку принципово нових шляхів підвищення ефективності виробництва, яке вступило у фазу стагнації). В останні роки перед розпадом СРСР найширше розповсюджувались різноманітні варіанти використання «робочої власності», акціонерної власності робітників.

Варто визнати, що «суцільна» оренда з викупом була реальною альтернативою фактично проведеної приватизації, причому вона мала деякі серйозні переваги.

По-перше, процес «орендизації» був, як уже відзначалося, економічно, ідеологічно, політично підготовлений, він навряд чи зустрів би значний опір з боку тих багатьох мільйонів українських громадян, що виключалися з приватизаційного процесу у випадку його реалізації. По-друге, різке зменшення числа потенційних учасників приватизації само собою повинно було

забезпечити зменшення кількості потенційних власників, а отже, й значну концентрацію власності вже на першому етапі приватизації. По-третє, здійснити масову оренду з викупом можна було досить швидко.

У 1992 – 1994 рр. розробкою моделі приватизації і приватизаційного законодавства займалися в основному ті сили, які прямо й безпосередньо були причетні до тінювого перерозподілу власності в кінці 1980-х років.

Ними було напрацьовано кілька варіантів приватизації.

Перший. Проведення лише малої приватизації при збереженні середніх і великих підприємств у власності держави. Висувався представниками лівих сил і являв собою спосіб консервації соціалістичних відносин, модернізації радянської економічної системи.

Другий. Варіант надшвидкої (протягом року) приватизації власності методом, що не мав аналогів у світовій практиці, – методом розподілу майна. Передбачалося розподілити держмайна за заявками громадян (кожний громадянин має право на одну заявку, кількість власників об'єкта мала визначатися кількістю поданих заявок). Був розроблений членами Комісії Верховної Ради з питань економічної реформи і управління народним господарством під керівництвом В.Пилипчука.

Він був нереалістичним з погляду технології здійснення. Досить уявити собі складності з доведенням до учасників приватизації інформацію про величезний масив об'єктів приватизації, а тим більше про хоча б мінімально необхідні якісні характеристики, щоб зрозуміти, чому він не розглядався всерйоз. До того ж, існувала ще й проблема прийняття учасниками приватизації мінімально обґрунтованих рішень по раціональному вибору об'єктів приватизації – абсолютно невіршувані завдання, навіть за умови створення необхідної інформаційної інфраструктури.

Третій. Варіант переважно грошової приватизації при основній ролі національного капіталу, наданні найширших пільг трудовим колективам. Передбачав надповільні темпи приватизаційного процесу – «критична маса» недержавних підприємств повинна була сформуватись приблизно через 20 років після початку процесу. Розроблений під керівництвом міністра в справах власності і приватизації В.Сальникова.

Він не дозволяв вирішити політичне завдання прискореного формування недержавного сектора, оскільки був орієнтований на платні форми приватизації в умовах відсутності необхідного капіталу.

Четвертий. Варіант «орендизації», що не одержав концептуального оформлення. Це був фактично варіант переходу до так званої «робочої власності» на основі оренди з викупом як абсолютно домінуючого способу приватизації. Основний прихильник – народний депутат ВР А.Барабаш.

Він передбачав використання оренди з викупом, переважання неконкурентних,

непрозорих схем приватизації і перетворення трудового колективу в її основного суб'єкта, тобто це був у чистому вигляді варіант формування інсайдерського капіталізму, легалізації тих змін у відносинах власності, що відбулися в передприватизаційний період. Хоча концептуально в момент проведення дискусії про можливі моделі приватизації варіант оренди не був прийнятий, все ж, мабуть, саме він був найкраще теоретично пророблений і найбільшою мірою відповідав ідеології горбачовської «перебудовної» економіки.

П'ятий. Прийнятий варіант, заснований на використанні механізмів сертифікатної приватизації. Керівник проекту – віце-прем'єр уряду В.Лановий.

Програми приватизації, що в Україні розроблялися й були багато в чому аморфними у своїх цілях і не виконувалися. Перша Державна програма була не виконана. Через накладання парламентом мораторію на приватизацію невеликих державних підприємств до запровадження національної грошової одиниці, що практично означало її заборону. Тож протягом 1992 р. було приватизовано лише 22 підприємства, або 1% від загальної кількості належних до приватизації підприємств [3, 11]. В основному це були орендні підприємства, які перейшли у власність трудових колективів на підставі укладених раніше договорів оренди з викупом.

Згідно з Програмою приватизації майна державних підприємств, прийнятій на 1992 р., визначені об'єкти роздержавлення, залежно від балансової вартості основних фондів, розділялися на групи А, Б, В, Г, Д, Е. Відповідно в:

1992 р. у приватну власність було передано близько 70 підприємств груп А, Б, В;

1993 – 1994 рр. – приватизовано близько 11 тис. об'єктів. Через те, що місцева влада фактично заблокувала процес роздержавлення підприємств, торгівлі, побутового обслуговування, громадського харчування, вони не стали сферою першочергової приватизації. Тому більше половини об'єктів, що перейшли у недержавний сектор економіки, – великі та середні підприємства. Це, безперечно, деформувало логіку процесу приватизації;

1995 – I половині 1998 р. – приватизовано понад 40 тис. об'єктів групи А, близько 7,5 тис. – груп Б, В, Г, Е і Д;

у 2-й половині 1998 р. – фактично розпочався масовий продаж пакетів акцій великих підприємств, у тому числі й стратегічних (кількох енергокомпаній, Сумського машинобудівного заводу імені Фрунзе та ін.) [4, 44].

Для порівняння: у Чехії програма приватизації була спрямована на застосування ринкових методів розподілу майна. Єдиним обмеженням було виключення іноземців із першого туру аукціонів, але якщо об'єкт у першому турі не було продано, то до другого туру допускалися усі бажані. Малу приватизацію було здійснено в дуже стислі терміни із застосуванням переважно аукціонного продажу. Широко використовувалася також реституція – повернення майна колишнім власникам. Реституція була одним

з основних засобів приватизації – лише в результаті її здійснення у приватні руки перейшло понад 70 тис. будинків, понад 30 тис. промислових об'єктів, 50% державних лісів та сілськогосподарських угідь [8, 164].

У цілому вірно зазначав М.Чечетов, що в процесі приватизації в Україні в основному вирішувалися не стратегічні питання реформування економіки, а кон'юнктурно-тактичні проблеми.

Програми приватизації не давали можливості змодельовати можливі наслідки соціально-економічних змін. Крім того, відсутність концепції перспективного розвитку країни, а також її соціально-економічної моделі, які б могли стати орієнтирами при перебудові всіх відносин у суспільстві і розбудови нової держави, спричинила ту обставину, що Україна стрімко потрапляла в економічну безвихідь, постійно орієнтуючись на вирішення невідкладних проблем. До того ж, на перше місце виходили особисті інтереси значної кількості людей з владних структур. Матеріальні проблеми, сформовані в умовах переділу власності та її приватизації, носили короткотерміновий характер і стосувалися лише одержання прибутку, виплати дивідендів, вигідного перепродажу акціонерної власності. Вони майже не зачіпали системних економічних процесів. Особливо це стосувалося підприємств великої промисловості, платоспроможний попит на продукцію яких знаходив прояв у реалізації складних технологічних ланцюгів, а зміна структури виробництва вимагала значних вкладень коштів.

На відміну від України, успіх приватизації в Туреччині багато в чому залежав від правильно обраної методики, яка вимагала наступні стадії та складові:

- аналіз розвитку галузі, до якої належало підприємство;
- визначення місця та статусу державного підприємства чи його підрозділу в цій галузі;
- фінансовий та операціональний аналіз діяльності державного підприємства та його підрозділів;
- розробка заходів, спрямованих на вирішення проблем персоналу, пов'язаних зі звільненням та виплатою компенсацій;
- аналіз регіональних умов, в яких діяли державні підприємства та їх підрозділи (населення, рівень економічного розвитку, ділова активність, ділові зв'язки між цим підприємством та регіоном);
- визначення ідеальної структури для підприємства;
- визначення механізму виплати боргів підприємства, особливо зовнішньоекономічних;
- аналіз фінансового ринку та ринку капіталів у Туреччині;
- оцінка державних підприємств та їх підрозділів і визначення ціни їх акцій;
- вироблення основних принципів програми приватизації;
- визначення механізмів, завдяки яким працівники підприємства стануть власниками його акцій;
- визначення маркетингової політики

підприємства та стратегії його розвитку;

- з'ясування умов, за яких права керівництва державним підприємством могли передаватися приватному сектору;

- перетворення державних підприємств чи їхніх підрозділів у товариства з обмеженою відповідальністю.

В результаті цих заходів у 1985 році (меш ніж через п'ять років після початку реформ) експорт країни зріс із 2 млрд. дол. США до 8 млрд. Частка промислових товарів у експорті – з 35% майже до 80%. Значно скоротився бюджетний дефіцит [5, 15-16].

Як бачимо, успіх Туреччини був обумовлений прискіпливим підходом влади до приватизації кожного підприємства, вивченням умов його функціонування, економічного середовища в цілому, прийняття на основі цього аналізу рішення. Подібний підхід до приватизації, із застосуванням елементів економічного планування, був запроваджений у 1990-х роках в Аргентині, де економічні реформи також принесли відчутні результати.

У Польщі кількість державних підприємств зменшувалась не лише шляхом їх роздержавлення чи ліквідації, а й передачею до 900 найдрібніших державних підприємств із Державної скарбниці у розпорядження місцевих органів влади. Майже 1200 підприємств було перетворено на господарські товариства державної скарбниці. Невсідержавні підприємства приватизувалися. До 1200 із них перебували у стані ліквідації або банкрутства. Стосовно 1000 – здійснювалися оздоровчі заходи. Реальному реформуванню власності підлягало близько 1700 підприємств [7, 179].

Україна, відстаючи у темпах економічних перетворень від країн Східної Європи і деяких колишніх союзних республік, не скористалась їхнім досвідом роздержавлення. Політика приватизації часто копіювала той досвід сусідів, де в ній лівова частка зусиль спрямовувалась не на концептуальне вдосконалення механізмів і процедур, а на запобігання дії тих економічних, політичних, соціальних факторів, які б могли протидіяти її проведенню.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Геєць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. - 2005.- № 3.- С. 6-19
2. Ебергард П. Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні // Економіка України. - 1999. - № 4. - С.84-85.
3. Завершальний етап приватизації в Україні / О.Пасхавер, Л.Верховодова, Т.Воронкова, Н.Терещенко. - К., 2003. - 203 с.
4. Ларцев В. До проблеми періодизації процесу приватизації // Економіка України. - 2000. - № 12.- С.41-49.
5. Міщенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні.- К., 1998 - 297 с.
6. Рябченко О. Приватизація підприємств в українському вимірі. Х., 1999-214 с.
7. Українська приватизація: плюси і мінуси / під ред. О. Пасхавера.- К., 2001- 210 с.
8. Шкільняк М., Ларіна Я. Трансформація відносин власності в перехідній економіці України (на прикладі промисловості): Монографія.- К.,- 2005.- 258 с.

УДК 94 (477. 63) «1933/1936»

Н.Р. РОМАНЕЦЬ

ІНСТРУКЦІЯ ЦК ВКП(б) І РНК СРСР ВІД 8 ТРАВНЯ 1933 Р. ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Романець Наталя Радомирівна - докторант Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, доцент, кандидат історичних наук

Досліджено зміни у репресивній політиці радянської влади в українському селі у 1933-1936 рр.

Ключові слова: селянство, радянська влада, репресії, політика, українське село.

Исследованы изменения в репрессивной политике советской власти в украинском селе в период 1933-1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, советская власть, репрессии, политика, украинское село.

The research studies the changes of repressive policy of soviet regime in the Ukrainian village in 1933-1936.

Keywords: peasantry, soviet regime, repressions, policy, Ukrainian village.

© Н.Р. Романець, 2011

Серед розмаїття трагічних сюжетів історії України радянської доби особливе місце займає тема репресій і їх ролі у здійсненні політики суцільної колективізації. Активне

дослідження даної проблематики почалося на пострадянському просторі лише наприкінці 80-х рр. XX ст., завдяки відкриттю секретних фондів архівів. Репресивній складовій сталінської

«революції згори» присвячено праці В. Васильєва [1], Ю. Шаповала [30], С. Кульчицького [26], М. Івницького [25]. Проте поза увагою істориків фактично залишився так званий «постголодоморний період», до дослідження якого науковці долучилися порівняно недавно, що засвідчують роботи В. Марочко [27], Ю. Мошкова [28], І. Зеленина [24]. Тому у пропонованій статті, підготовленій на основі архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, автор ставить за мету проаналізувати зміни у репресивній політиці радянської влади щодо селянства після видання директиви-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. Об'єктом дослідження є репресивна політика радянської влади в українському селі у 30-х рр. XX ст., предметом – процес згортання масових репресій проти селянства у 1933-1936 рр.

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, що здійснювалися протягом 1930-1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратурі. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «Внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [19,71].

Необхідність згортання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалася не лише закінченням суцільної колективізації, але й переважністю місць позбавлення волі. Приміром, Дніпропетровський обком КП(б)У ще на початку року визнавав, що «кількість заарештованих в області досягла гігантських масштабів. БУПРи й арештні приміщення перевантажені, більшість заарештованих утримуються у найжахливіших умовах» [4,10]. Так, у січні 1933 р. у камерах при Бердянській райміліції замість 60-80 осіб перебувало 420, при Долинській райміліції – замість 50-60 осіб – 371 [13,46]. У переповнених камерах ніде було не лише лежати і сидіти, але й стояти на ногах. Через надмірну тісняву серед ув'язнених почали поширюватися епідеміологічні захворювання, зокрема сипний тиф, що створювало загрозу для всього населення області [12,132].

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. Так, на 5 тис. в'язнів, що утримувалися в БУПРах Дніпропетровської області у січні 1933 р., Харків виділяв лише 2 тис. пайок [5,10]. А 8500 заарештованих, що перебували в камерах райміліції, мали харчуватися за рахунок районних фондів, хоча у голодуючій області таких ресурсів не було. Тому в камерах при Долинській райміліції заарештовані отримували лише «100 грамів печеного хліба на день та 1-2 стакани окропу». Внаслідок поганого харчування більшість в'язнів були сильно виснажені, що призводило до летальних наслідків. У результаті з 15 лютого

до 6 червня 1933 р. у камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померло з голоду 37 осіб, Олександрійській – протягом березня – квітня – 37 в'язнів, Новомосковській – з 1 січня по 23 червня – 49 осіб [11,998; 14,87]. Переважна більшість померлих – селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями у крадіжках продуктів і худоби.

Іншою причиною припинення масових каральних акцій проти селянства була гостра нестача керівних кадрів на місцях. Як свідчать численні документи, основний репресивний удар під час хлібозаготівель 1932/33 р. органи ДПУ, прокуратури та суди спрямували проти управлінського апарату колгоспів та сільрад. Так, лише в Дніпропетровській області з початку збирання врожаю і до 10 грудня 1933 р. було засуджено 1778 посадових осіб колгоспів [10,353].

Траплялися випадки, коли засуджені до позбавлення волі керівники колгоспів продовжували виконувати свої повноваження з мовчазної згоди районного керівництва. Так, голова артлі «Жовтнева перемога» села Ганнівка Долинського району Берестенко у грудні 1932 р. був виключений з партії і засуджений до 1 року примусових робіт «за незадовільне виконання хлібозаготівель». Але він продовжував виконувати свої обов'язки ще півроку. При цьому начальник Політвідділу МТС, директор МТС та уповноважений обкому вважали його «непоганим головою колгоспу» [15,247].

Частина місцевих керівників прекрасно усвідомлювали, що вони засуджені у рамках чергової репресивної кампанії, незважаючи на відсутність у їхніх діях складу злочину, як, приміром, директор П'ятихатського зернорадгоспу І. Новіков. Під час судового процесу над ним повністю відпали основні звинувачення: саботаж, розбазарювання тощо. Але обласний суд все одно засудив його до 3 років позбавлення волі. Тому засуджені голови колгоспів, сільрад, директори радгоспів зверталися до партійних установ: обкомів, ЦК КП(б)У з проханням «дати директиву Верховному про звільнення» [12,221].

Згортання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалося й тим, що, на думку більшовицького керівництва, голод уже виконав свою виховну функцію, примусивши колгоспників повернутися «обличчям до колгоспного виробництва». Як відверто заявив партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаевич, «за які-небудь 3-4 місяці, між лютим і травнем 1933 р. в нас відбулися кардинальні зміни до кращого в усій обстанівці на селі. Скоїлось якесь «диво»... Колгоспник узнав почім фунт лиха. Він зрозумів, що єдиний вихід з труднощів – це чесна робота в колгоспі» [2, 47].

Поступове згортання репресій почалося в окремих регіонах України ще до прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. Так, 1 лютого 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про розвантаження арештних приміщень. Для цього планувалося створити 10-12 виїзних комісій у складі 3-4

осіб, до яких мали ввійти «найбільш підготовлені й перевірені партпрацівники, працівники КК РКІ, прокуратури, суду, ДПУ. Комісіям доручалося перевірити у 3-4 районах області справи осіб, що перебували під слідством, а також уже засуджених народними судами. Вони надіялися правами «звільняти всіх незаконно заарештованих і скасовувати неправильні вироки нарсудів» [4, 10-10 Зв.].

На початку березня 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У санкціонував перегляд справ низових партійних і колгоспних активістів, засуджених народними судами. З цією метою в районах створили спеціальні комісії на чолі з секретарями райкомів. До їх складу входили голова районної контрольної комісії, прокурор, суддя, начальник політвідділу МТС і уповноважений ДПУ. Комісії мали право переглядати справи та передавати висновки облпрокурору, який після вивчення матеріалів остаточно вирішував – скасувати вирок чи залишити в силі. Дніпропетровська облпрокуратура у своїх розпорядженнях від 5 і 15 березня 1933 р. зобов'язала районних прокурорів закінчити роботу у цьому напрямку «протягом однієї декади» [13, 467].

Велика кількість «заготівельних справ» у 1932 р. призвела до того, що їх розгляд у судах затягувався на декілька місяців. Тому 22 травня 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому партії ухвалило рішення припинити ті з них, які на той час втратили будь-який «політичний сенс» [15, 244].

Курс влади на згортання масових репресій, визначений інструкцією від 8 травня 1933 р., передбачав значне розвантаження місць позбавлення волі в СРСР: з 800 тис. до 400 тис. протягом двох місяців. Так, особам, засуджених до 3 років позбавлення волі, мали замінити примусовими роботами до 1 року, а інший строк вважати умовним [19, 74]. Вимагаючи різкого скорочення контингенту місць позбавлення волі, партійне і радянське керівництво країни, по суті, визнавали, що протягом останнього часу під прес репресій потрапило багато випадкових людей, дії яких не належали до категорії «соціально небезпечних», а тому їх не слід було ізолювати від суспільства.

Оскільки переважання місць позбавлення волі було наслідком вакханалії арештів 1932-1933 рр., інструкція суворо заборонила здійснювати арешти не уповноваженим на це законом особам: головам сільрад, колгоспів, секретарям партосередків, районним і обласним уповноваженим. Заарештовувати могли лише працівники ДПУ, прокуратури або начальники міліції. Заборонялося утримувати під вартою до суду осіб, які скоїли дрібні правопорушення [19, 73].

Як свідчать документи, розвантаження місць позбавлення волі в СРСР відбувалося швидкими темпами. З 10 травня до 10 липня 1933 р. кількість ув'язнених скоротилася майже удвічі з 776 991 до 397 284 осіб. На думку Президії ЦКК ВКП(б) і Колегії НК РСІ СРСР, це дозволило «в основному, ліквідувати переважаність

місць ув'язнення», «впорядкувати продовольче постачання і покращити умови перевезення засуджених» [11, 1].

Важче впроваджувалася в життя настанова інструкції про впорядкування процедури арештів. Зокрема, районне керівництво продовжувало вимагати від прокуратури надати дозвіл здійснювати арешти головам сільрад, аргументуючи це тим, що «міліція не може швидко реагувати», а тому «особа, що заподіяла тяжкий злочин в далекому віддаленні від району, може unikнути віддання до слідства і суду». Обласні й районні прокуратури у категоричній формі забороняли робити будь-які «виключення» з інструкції 8 травня 1933 р., розуміючи, що це знову призведе до масових арештів, оскільки, «на думку голови сільради, незначна крадіжка, «виходячи з місцевої доцільності», може здаватися великим злочином, так само, як і звичайне хуліганство може здаватися... терактом» [13, 732].

Численні повідомлення що надходили до облпрокуратур і Наркомату юстиції республіки протягом другої половини 1933 – 1936 р., засвідчують, що швидко змінити ситуацію на краще не вдавалося. Так, прокурор Дніпропетровської області Кумп'якевич у доповідній записці до обкому партії 29 липня 1933 р. повідомляв, що «майже в усіх районах області інструкція ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу від 8/V – 1933 р. не виконується, арешти і далі здійснюються усі (бригадири, голови колгоспів, сільрад і об'їздки» [12, 720]. А об'їзник НКЮ УСРР від 15 жовтня того ж року констатував «переведення арештів (та більш-менш тривале ув'язнення затриманих) робітниками Політвідділів МТС та радгоспів часто-густо без достатніх причин» і вимагав від облпрокурорів вжити заходів, щоб не допустити «повторення цих випадків» [22, 134].

Реалізуючи інструкцію від 8 травня 1933 р., органи юстиції та ДПУ мали відмовитися від «обвинувачувального нахилу» в своїй діяльності, а саме: припинити притягувати до кримінальної відповідальності, засуджувати до тривалих термінів ув'язнення класово близьких селян, що скоїли дрібні правопорушення. У цьому зв'язку на органи прокуратури покладалася обов'язок забезпечити належний нагляд за «темпами і якістю слідства та дізнання». Народні суди, як суди першої інстанції, повинні були уважніше ставитися до розгляду селянських справ, а касаційні суди обласних - припинити «штампувати вироки нарсудів» і стати органом, «що покликаний виправляти їх викривлення» [22, 199]. Обираючи «захід соціалістичної оборони», судді мали враховувати не лише «обставини скоєного злочину», але й «стан даного колгоспу, села, району». Зазначимо, що це створювало підстави для звільнення від кримінальної відповідальності тих голів сільрад і колгоспів, що сумлінно забезпечували виконання основних господарсько-політичних кампаній.

Судова статистика засвідчує позитивні зрушення у цій сфері, оскільки зменшується кількість засуджених та кількість вироків

про позбавлення волі. Так, якщо у Київській області до 1 травня 1933 р. пересічно на місяць засуджували 1300 осіб, то у жовтні – вдвічі менше – 700. Також за цей період збільшилася кількість вироків з засудженням до примусових робіт – з 30% у травні 1933 р. до 61% у вересні [22, 199].

Але, незважаючи на певний прогрес у діяльності органів юстиції, їм було важко перебудувати свою роботу згідно з новим курсом влади. Постанова колегії НКЮ УСРР від 1 листопада 1933 р. і директива НКЮ УСРР від 14 листопада 1933 р. констатували, що більшість судових інстанцій продовжували працювати за принципом, згідно з яким «будь-яка справа, що потрапляє до суду, має закінчитися тільки обвинувачувальним вироком», а тому формально ставилися до її розгляду. Приміром, народні й обласні суди нерідко повністю ігнорували клопотання звинувачених, які могли суттєво вплинути на перебіг процесу. Саме завдяки такому «правосуддю» суди виносили одіозні вирокі. Так, 27 липня 1933 р. виїзна сесія Київського обласного суду засудила до розстрілу Тимофія і Якіма Сахнюків за те що скоїли жито на власному полі. Слідство і суд у цій справі були проведені протягом однієї доби [22, 199]. Аналогічний вирок за скоєння теракту – підпал майна ухвалив 19 серпня 1933 р. і Вінницький обласний суд щодо середняка С. Побережного. Основним доказом провини останнього було те, що він «косо дивився на потерпілого Мазура». Через це 65% вироків Київського обласного суду, винесених у травні – жовтні 1933 р., «Найвсудом касувалося, пом'якшувалося або змінювалося, а в деяких випадках справи взагалі закриті» [22, 199].

У 1934 р. ситуація суттєво не змінилася. Об'їзник Наркомату юстиції УСРР від 11 квітня 1934 р. визнавав, що органи прокуратури, суду продовжували «притягувати до судової відповідальності велику кількість рядових колгоспників та службових осіб колгоспів (членів правління, агрономів, бригадирів та інш.) за незначні вчинки, часто механічно застосовуючи надто суворі заходи соціальної оборони, як то позбавлення волі на термін 4-5-8 років [16, 12].

Оскільки суди першої інстанції продовжували «штампувати вирокі», кількість засуджених селян у деяких регіонах не зменшувалася. Так, у колгоспі «Червоний хлібороб» Івашківської сільради Золочівського району Харківської області за 8 місяців (з серпня 1933 р. до квітня 1934 р.) із 357 працездатних колгоспників було засуджено 21 особу, 2 виправдано і ще 5 на початку квітня 1934 р. перебували під судом [16, 12].

Партійне керівництво і Наркомат юстиції республіки «збереження обвинувачувального нахилу в роботі судів та прокуратури» звичайно пояснювали наступним:

«а) більшість народних суддів та прокурорів ще й досі не зрозуміли значення та політичної суті інструкції від 8/V - 33 р. і [не] зробили з неї належних висновків для своєї повсякденної роботи;

б) обласні суди і персонально голови обласних

судів оперативно не керують роботою нарсудів і поклалися на самоплив;

в) обласні та районні прокурори не здійснюють справжнього прокурорського нагляду за роботою судів та в більшості стали на шлях голого командування народного судами;...

г) периферійні робітники юстиції і обласні органи НКЮ не знають стану своїх районів, сіл, колгоспів, не перевіряють політико-господарчої ефективності судової репресії» [16, 13].

Щоб покращити роботу судів, ЦК КП(б)У на початку квітня 1934 р. зобов'язав Наркомат республіки «перевірити склад нарсуддів і замінити негідні й розкладницькі елементи чесними та відданими партії людьми». Одночасно планувалося переобрати й народних засідателів [16, 12].

«Обвинувачувальний нахил» у своїй діяльності зберігали й органи ДПУ. Тому «переважна більшість справ, що надходили до прокуратури з деяких райвідділів ДПУ, припинялися через відсутність складу злочину або через недостатність доказів». Так, у другому кварталі 1933 р. було припинено 100% усіх справ по Костянтинівському і Люксембурзькому райвідділах ДПУ, 94% - по Апостолівському, 75% - по Генічеському. Порівняно з Дніпропетровщиною дещо кращою була ситуація на Чернігівщині, де прокуратура закрила від 30 до 35% всіх справ. Значний відсоток припинених справ надавав і Харківський обласний ДПУ [22, 97].

На наш погляд, збереження «обвинувачувального нахилу» в діяльності органів юстиції і ДПУ зумовлювалося тим, що влада, задекларувавши згортання масових репресій, продовжувала використовувати надзвичайні методи впливу під час проведення основних сільськогосподарських кампаній. Тому працівникам юстиції і ДПУ було важко дотримуватися «золотої середини»: одночасно виявляти і карати ворогів народу: куркулів, шкідників у рамках чергової репресивної акції, не переключуючи при цьому так званої «революційної законності».

Курс влади на згортання масових репресій та відновлення революційної законності вимагав, щоб органи юстиції і партійно-радянське керівництво більше уваги приділяли розгляду селянських скарг. Головна проблема полягала у тому, що у переважній більшості районів республіки «розгляд скарг трудящих» носив формально-бюрократичний характер. Так, під час перевірки діяльності органів юстиції Київської та Дніпропетровської областей у другій половині 1933 р. було встановлено, що 40% скарг розглядалися понад місяць. До того ж, скарги передавалися «на розв'язання до органів, дії яких оскаржено» [22, 198 Зв.]. Не практикувалися виїзди прокурорів на село для особистого прийому скарг та розв'язання їх на місці.

Численні вимоги влади забезпечити належний розгляд селянських скарг примусили місцеве керівництво вжити відповідні заходи. Приміром, 18 вересня 1934 р. президія Олександрійського райвиконкому Дніпропетровської області ухвалила постанову, яка зобов'язала голову і членів

президії здійснювати двічі на місяць планові виїзди на село для прийому й розгляду на місці «скарг колгоспників та трудящих одноосібників». До цих виїздів планувалося залучати працівників прокуратури і представників Політвідділу МТС чи радгоспу. У разі надходження сигналів про масові порушення соціалістичної законності організовувалися позачергові виїзди. Голова райвиконкому й завідувачі відділами були зобов'язані у визначені години щоденно вести прийом скаргників. Максимальний термін розгляду скарг становив 15 днів, але селянські скарги, надіслані до вищих органів влади СРСР і УСРР та до редакцій газет, райвиконком мав розглядати позачергово. У сільрадах було встановлено «щоденний і необмежений ніякими годинами» прийом скаргників [20, 250-252].

Реалізуючи курс центральної влади на недопущення масових репресій щодо місцевого керівництва, Генеральна прокуратура і Народний Комісаріат юстиції республіки беруть під особливий контроль справи, пов'язані з притягненням до кримінальної відповідальності посадових осіб районної, колгоспної і сільської ланки управління. Так, згідно з директивою НКЮ УСРР від 27 травня 1934 р. всі обвинувачувальні висновки в справах голів сільрад, райвиконкомів, членів президії райвиконкомів підлягали обов'язковому затвердженню облпрокурором. «Про кожний факт затвердження обвинувачувального висновку або непогодження з ним» мали повідомляти Генеральному прокурору республіки [23, 75].

Наступна директива Наркомату юстиції УСРР від 7 липня 1934 р. встановила, що «всі кримінальні справи по звинуваченню у службових злочинах директорів радгоспів, радгоспних трестів, МТС, МТМ та їхніх заступників» підлягають підсудності лише обласних судів. Передача ж до нарсудів справ по звинуваченню у службових та господарських злочинах голів колгоспів могла здійснюватися виключно з санкції обласного прокурора [23, арк. 98]. Додамо, що 17 травня 1935 р. Наркомат юстиції і Генеральна прокуратура УСРР дозволили кримінальне переслідування голів колгоспів і сільрад лише з санкції обласного прокурора [21, 124].

Важливою складовою курсу центральної влади, спрямованого на згортання репресій, стала боротьба з так званими «порушеннями революційної законності». У першу чергу, органи ДПУ і прокуратури були змушені відреагувати на численні випадки фізичного насильства: побиття, тортур селян місцевими можновладцями, які нерідко призводили до летальних наслідків. Особливо масовим «фізичний вплив» на селян був під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Тоді у буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Приміром, у селі Лозоватці Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкарьов та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли в льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед тим, як звільнити, суворо попередили,

щоб нікому про це не розповідала [8, 67].

Навесні і влітку 1933 р. напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудових. У такий спосіб голови колгоспів і бригадири намагалися подолати «трудоий нігілізм» колгоспників, які не бажали задарма працювати на державу. Приміром, член сільради села Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області Дорошенко сильно побив колгоспника Маслака за відмову виїхати на поле для підняття зябу [29, 515].

Справи про застосування фізичних методів «виховання» колгоспників набували особливого розголосу лише у тих випадках, коли жертва насильства була членом АКСМУ, партії, активістом, ударником. Тоді органи ДПУ і прокуратури розглядали їх, як «терористичні акти, здійснені класовим ворогом з метою класової помсти» [12, 670]. Саме так кваліфікували побиття головою колгоспу ім. Сталіна Ворошиловської сільради Олександрійського району Лемішем колгоспниці М. Коваленко, яка від завданих травм померла [12, 668].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд вказаних справ у найкоротший термін, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, незважаючи на їхні посади, мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 98 арт. КК УСРР.

Між тим документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. Тому боротьба з цими порушеннями у 1933-1936 рр. набуває перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ-НКВД. Неefективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання порушників нерідко носили формальний характер. Так, голову і бригадира артлі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня-вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років. Але через кілька днів після винесення вироку їх відпустили з Запорізького БУПРу, і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що «боротьба з порушниками революційної законності - це несерйозна боротьба» [7, 110].

Траплялися й випадки, коли колгоспників і сільських керівників декілька разів притягували до кримінальної відповідальності за зловживання, а вони, незважаючи на це, продовжували залишатися на посаді і специфічно виконувати свої обов'язки. Так, уже згаданий голова колгоспу ім. Сталіна Леміш протягом 1932 р. тричі потрапляв на лаву підсудних за «викривлення класової лінії».

Аналіз численних судових вироків дозволяє зробити висновок, що «порушників революційної законності», як правило, засуджували до незначних термінів ув'язнення без обмеження

у правах після відбуття покарання. Приміром, уповноваженого з хлібозаготівель у селі Троїцьке Нововасилівського району М. Демченка «за безпідставний арешт громадян, яких били, давили пальці» було засуджено лише до 1,5 року позбавлення волі [12, 201]. А бригадира артілі ім. Сталіна Солонянського району С. Малого за грубе поводження з колгоспниками і побиття селянина Пікінера засудили до 6 місяців примусової праці [11, 10]. Така «м'якість покарань» різко контрастує з практикою застосування закону від 7 серпня 1932 р.

Нерідко провину районних і колгоспних очільників пом'якшувало успішне виконання ними господарсько-політичних кампаній. Так, у Новомосковському районі у селах Новоселівка, Перещепине, Підпільне, Попасне, Іваново-Михайлівське місцеві керівники (секретар партосередку, голова колгоспу, члени правління) протягом тривалого часу «знущались над колгоспниками, піддавали їх побиттю, яке у разі випадків призводило до смерті, здійснювали незаконні вилучення майна у колгоспників і колгоспів, систематично пиячили». Але Дніпропетровський обком КП(б)У обмежився тим, що звільнив з посади секретаря райкому Зайченка, відкликавши його у своє розпорядження, а голові райвиконкому Твердохлібу виніс сувору догану з попередженням,

пояснивши це тим, що їх провину пом'якшує успішне виконання Новомосковським районом «важливих господарсько-політичних завдань партії і уряду (хлібозаготівель 1932 р. і весняної сівби 1933 р.)» [9, 634].

Свою роль у м'якості покарань перекрутників ревзаконності відіграла й позиція обласного та районного керівництва, яке ставилося до їхніх дій поблажливо. Деякі партійні очільники кваліфікували рукоприкладство «як помилки, за які судити не потрібно, а достатньо обмежитися кріпкими вказівками» [7, 53]. У свою чергу це впливало на позицію прокуратури, яка закривала справи про порушення революційної законності, посилаючись на те, «що злочин скоєно у надзвичайно складних умовах роботи осіб, заподіявших його» [7, 57].

Підсумовуючи, зазначимо, що реалізація інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. дозволила зменшити напруження у відносинах держави і селянства, яке досягло свого піку в період колективізації і голодомору. Але кардинально змінити ситуацію на краще вона не могла. На той час репресії вже стали важливою складовою аграрної політики радянської влади. Тому українське село продовжувало жити в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, а самі селяни вважали, що «суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою» [18, 42].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев В. Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР і УСРР у 1932-1933 рр./ В. Васильев// Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 -1933 рр./ За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. - К., 2001. - К., 2001. - С. 12 - 80.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). - Ф. 19, оп. 1, спр. 1109.
3. ДАДО. - Ф. 19, оп. 1, спр. 1456.
4. ДАДО. - Ф. 19, оп. 1, спр. 1865.
5. ДАДО. - Ф. 19, оп. 1, спр. 1866.
6. ДАДО. - Ф. 19, оп. 1, спр. 1486.
7. ДАДО. - Ф. 19, оп. 1, спр. 1494.
8. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 4.
9. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 9.
10. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 24.
11. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 35.
12. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 36.
13. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 37.
14. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 61.
15. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 63.
16. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 76.
17. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 85.
18. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 90.
19. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 134.
20. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 172.
21. ДАДО. - Ф. 1520, оп. 3, спр. 175.
22. ДАДО. - Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 1.
23. ДАДО. - Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 2.
24. Зеленин И. Е. Коллективизация и единоличник (1933-й - первая половина 1935 г.)/ И. Е. Зеленин// Отечественная история. - 1993. - №3. - С. 35 - 55.
25. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.)/ Н. А. Ивницкий. - М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. - 350 с.
26. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому/ С. В. Кульчицький. - К.: Україна, 1991.- 431 с.
27. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства/ В. І. Марочко// Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. - Т. 2. - К.: Наукова думка, 2006. - С.199 - 211.
28. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов/ Ю. А. Мошков// Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 - 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 -1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. - С. 7- 38.
29. Советская деревня глазами ВЧК- ОГПУ-НКВД, 1918 - 1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930 - 1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг./ Под ред А. Береловича, В. Данилова. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. - 840 с.
30. Шаповал Ю. Г. Голодомор і репресії в Україні/ Ю. Г. Шаповал// Критика. - 2008. - № 12. - С. 8- 10.

УДК 94 (477):17/18

О.В. МОРОЗОВ

ІСТОРІЯ МИТНОГО ТАРИФУ 1819 р.: МІФИ ТА РЕАЛЬНОСТІ

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У статті Морозова О.В. «Історія митного тарифу 1819 р.: міфи та реальності» аналізуються історичні події пов'язані з російським митним тарифом 1819 р. та причини, які призвели до його «міфологізації» в історіографії.

Ключові слова: зовнішньоторговельна політика, митний союз, митна політика, зона вільної торгівлі.

В статье Морозова О.В. «История таможенного тарифа 1819 года: мифы и реальности» анализируются исторические события связанные с российским таможенным тарифом 1819 г. и причины, которые привели к его «мифологизации» в историографии.

Ключевые слова: внешнеторговая политика, таможенный союз, таможенная политика, зона свободной торговли.

In Morozova O. article "History of Custom duties of 1819: myths and realities" are analyzed historical events connected with the Russian custom duties and the reasons which have led to its "mythologization" in a historiography.

Keywords: foreign trade policy, the customs union, the customs policy, a zone of free trade.

© О.В. Морозов, 2011

У вітчизняній історіографічній традиції митний тариф 1819 р. отримав характеристику максимально ліберального митного тарифу в історії Російської імперії. Саме за цим митним тарифом з «легкої руки» міністра фінансів Є. Ф. Канкріна закріпилась характеристика, що нібито цей законодавчий акт «убив російську промисловість». Такий саме епітет використав і С. Ю. Вітте в своїх полемічних працях під час ідеологічної боротьби з противниками його економічного курсу. [3] В результаті питання про радикальний лібералізм тарифу 1819 р. сформувалось і було привнесено в історичну науку не науковцями, а політиками, державними діячами. В подальшому поширилась традиція протиставляти «ліберальний» тариф 1819 р протекціоністському 1822 р. і ця методологічна модель, перетворившись на класичну, стала обов'язковою для наукових праць з історії торгівлі та митної політики. Але більш уважно ознайомлення з особливостями митної політики Росії XVIII – XIX ст., торговельною, митною, промисловою статистикою зазначеного періоду змушують по іншому оцінювати роль тарифу 1819 р.

Таким чином, до актуальних завдань дослідження належить вивчення політико-економічних факторів, що впливали на розробку і запровадження митного тарифу 1819 р., а також залучивши інформаційні джерела, яким раніше не приділяли значної уваги визначити об'єктивну історичну роль тарифу 1819 р. в економічній історії як імперії, так і українських губерній в її складі.

Мета статті полягає у висвітленні історичного та соціально-економічного значення митного тарифу 1819 р. для народного господарства Російської імперії і звільнення від міфологічних нашарувань, що склались навколо цієї події.

Активне дослідження митної політики Росії доби Олександра I розпочалося у 1880-х рр. Серед дореволюційних дослідників слід відзначити К. Лодженського [7], М. Соболева. [21]. В радянській історіографії ця тематика набула висвітлення е 1940 – 50-х рр., у працях П. Лященко [8], П. Хромова [25], С. Покровського [12], В. Полякова [13]. Наукові праці вказаних дослідників відзначалися якісною джерельною базою, ґрунтовним економічним та правовим аналізом. У цих роботах одночасно простежується гаряча полеміка з приводу корисності для Росії фритредерського чи протекціоністського курсів митної політики. При цьому завжди достатньо уваги приділяється характеристиці митного тарифу 1819 р. як найбільш відповідного інтересам вільної торгівлі. Але з часом стало очевидним, що ця оцінка не у всьому відповідає реальним подіям.

Напрями торговельної та митної політики завжди визначаються складною сукупністю мотивів, з яких панівну роль відіграє або грошово-політичний: бажання зміцнити і зробити сприятливим для країни платіжний баланс; чи фіскальний: тенденція в бік збільшення прибутків бюджету; чи захисний: намагання розвивати виробничі сили і заохочення торгівлі та промисловості. Впродовж XVIII – XIX ст. російські урядовці намагались поєднати в ідеології митного тарифу ці дві складові, але перевага завжди надавалась, починаючи з тарифу 1724 р., регулятивно-захисній складовій. [11] Російське самодержавство на початку XIX ст., використовуючи протекційні заходи, вирішувало для себе дві проблеми: перша – підтягування країни в промислового розвитку згідно з потребами часу; друга – російській буржуазії надавались економічні привілеї, в розрахунок на те, що вона не буде претендувати на політичні права.

Російські митні тарифи 1810, 1816 рр. виконували роль інструмента, який би допоміг модернізації економіки. Тому, незважаючи на фіскальні втрати для бюджету в 3,6 млн. руб., ці тарифи відкрили шлях для промислового перевороту в Росії. Про це свідчить промислова статистика: обробка бавовни 1804 р. – вироблено 6 млн. аршин тканини зайнято у виробництві 8181 працівників, 1814 р. – 26 і 39210, відповідно. Загальне число фабрик у 1804 р. – 2399, працівників – 95,2 тис., а в 1814 – 3731 і 170,6, відповідно. Щорічне виробництво цукру не змінювало показники з 1801 по 1808 рр. (0,2 тис. пуд.), [6, 49] у 1809 р. виготовлення зростає до 1 тис. пуд.

Після остаточної поразки Наполеона у 1815 р. і створення Священного (Віденського) конгресу на європейському континенті набувають поширення ідеї довготривалого миру, роззброєння і головне-зовнішньої торгівлі в умовах поміркованих тарифних ставок. Імператор Олександр I став активним творцем і учасником Віденського конгресу. Під час роботи цього міжнародного органу неодноразово піднімалися побажання покращення торговельних зв'язків між європейськими країнами, усунення митних перешкод для міжнародної торгівлі. Під впливом цих ідей, які збігалися з особистими поглядами імператора, Олександр I погодився зробити російській митній тариф більш поміркованим. Таким чином робота особливого комітету міністра фінансів Росії Д. А. Гур'єва знайшла своє втілення у маніфесті імператора про запровадження Закону про митний тариф 31 березня 1816 р. [23, 176] Але тариф 1816 р. подібно до тарифу 1810 р. зберігав значні обмеження з метою захисту внутрішнього російського ринку. Усього було заборонено імпортувати різних товарів 175 найменувань. Серед яких - сировина для промислової обробки, продукти харчування, вина, а також інші товари, що вироблялись російським сільським господарством. Митні ставки в розмірі від 15 до 35% вартості застосовувалися відносно 251 предметів, а всі інші товари, що складало більше половини імпорту, дозволялось ввозити безмитно. Серед них були всі види машин для промисловості. На думку авторів тарифу 1816 р., це підтримувало російських промисловців. Більша частка товарів, що вироблялись на теренах Російської імперії, вільно експортувались за кордон. Дворянство отримало вигідні умови і за допомогою експорту змогло покращити фінансовий стан кріпацьких господарств.

Розширення кордонів Російської імперії за рахунок включення до її складу Фінляндії, Бессарабії, частки земель Польщі привело до необхідності розробки нових принципів їх економічної інтеграції з Росією. Процес цей проходив дуже складно, тому що кожна з приєднаних територій мала сталі торговельні зв'язки. І хоч європейські війни початку XIX ст. вплинули на зміну товаропотоків, основним торговельним партнером Росії залишалась Англія. Поряд із цим Росія намагалась максимально точно виконувати постанови Віденського конгресу, згідно з якими втрача суверенітету Князівством

Варшавським (у подальшому Царство Польське) повинно було компенсуватися створенням умов для сприяння міжнародної торгівлі. [9, 346] Але у цьому сприятливому режимі були більше зацікавлені Пруссія та Австрійська імперія. До 1818 р. ні Пруссія, ні Австрійська імперія не мали навіть єдиних митних територій. Пруське королівство, наприклад, налічувало на своїй території 67 внутрішніх митних кордонів. Таким чином, австро-пруський капітал був зацікавлений у вільній від митних перешкод території. І такою територією, на їхню думку, могла стати колишня Річ Посполита. У той же час антиреволюційна складова Віденського союзу змушувала уряд Олександра I брати участь, у тому числі, в економічних проектах союзу трьох монархів. Таким чином, зовнішньоторговельна політика Росії та її складова митно-тарифна політика ставала заручником політичної кон'юнктури, що й стало помилкою [14].

Європейська тарифна політика Росії в другому десятиріччі XIX ст. знаходилась під впливом декількох факторів. З одного боку внутрішньо економічного, в основу якого були покладені потреби розвитку власної промисловості, вигоди державного господарства в цілому. З іншого боку, зовнішньополітичного, що визначалось активною участю Росії в міжнародних справах. Включення до складу Росії Царства Польського створювало додаткові проблеми, які вимагали негайного вирішення. Положення Віденського конгресу про єдиний економічний простір для польських територій знаходились у протиріччі з тарифом 1816 р. [7, 148] У той же час поляки бачили вихід з важкого економічного стану, в якому опинилась Польща внаслідок наполеонівських війн, в облаштуванні міжнародних ярмарок та у сприянні міжнародній торгівлі. Центром торгівлі між Сходом і Заходом покликана була стати Варшава. Першим кроком на цьому шляху стало проголошення Варшави місцем складування товарів. Потім 12 лютого 1817 р. російський намісник ухвалив постанову, згідно з якою двічі на рік – у травні та листопаді у Варшаві повинні проходити європейські ярмарки. [22] Іноземні товари звільнялись від митного догляду, ввезення застави, експортні товари звільнялись від транзитних мит. Для створення ярмаркової інфраструктури російський уряд виділив 300 тис. руб. Одночасно відкривалась біржа, створювались митне управління, судовий відділ.

Польський уряд намагався збільшити пільги для учасників варшавських ярмарок. Пропозиції з цього питання були направлені до Петербурга 7 жовтня 1818 р. На засіданнях спеціального комітету обговорювали можливість зменшити митні ставки на іноземні товари, що відправлялись із варшавського ярмарку через Брест-Литовську та Устидугську митниці в Росію. [15] В той час як польський уряд намагався створити режим найбільшого сприяння для ярмарок, європейські монархи наприкінці 1815 р. створили у Варшаві тристоронню комісію (Commission trilaterale) для врегулювання правил судноплавства і торгівлі, влаштування митниць Царства Польського з польськими провінціями Австрії і Пруссії. [15,

157] 26 лютого 1816 р. Комісія розпочала роботу. Переговори учасників комісії проходили складно. Представники Пруссії та Австрії наполягали на наданні пільг усім своїм товарам, які поступали до Росії. Австрія запропонувала російській стороні, щоб одна з російських митниць безмитно пропускала австрійські товари не заборонених тарифом 1816 р. (раніше вони ввозилися лише через Одесу). Пруссія вимагала зменшити також митні ставки по більшості прусських товарів, що експортувались у Росію. Найбільшою проблемою російсько-пруських торгових відносин стала заборона на транзит прусського сукна в Китай. [7, 180]

Упродовж березня – листопада 1816 р. Варшавська комісія розробила 9 конвенцій, лише умовно погоджених російським урядом, тому що не була виконана основна вимога – обмеження доступу прусського сукна і австрійських товарів на внутрішній ринок Російської імперії [4]. У лютому 1817 р. засідання цієї комісії переносяться у Петербург, де й був створений спеціальний комітет, [5] учасникам якого належало узгодити інтереси промисловості і торгівлі польських територій і Росії та ув'язати їх з вимогами віденських угод.

Робота комітету затяглась майже на два роки і лише 5 серпня 1818 р. були підписані «Дополнительный акт о торговле и промышленности в польских провинциях, принадлежащих Австрии и России», згідно з яким дозволялося провезення через Гусятинську митницю різних товарів із зниженням мита [16]. Торговельна конвенція з Пруссією від 7 грудня 1818 р. передбачала встановлення в областях колишньої Польщі необмеженої свободи торгівлі. Оптовий продаж та покупка аграрних продуктів і промислових виробів звільнялась від оподаткування. Визначені товари дозволялось вільно продавати впродовж 6 місяців. Після завершення цього терміну підприємець повинен був або зареєструватися у місцевій громаді, або доручити продаж свого товару купцю із місцевих громадян. Також дозволялась дрібна торгівля на підставі місцевих поліцейських статутів. Будь-яка заборона на ввезення, вивезення чи транзит товарів запроваджувалась лише після згоди російського і прусського урядів. Але Росія та Пруссія зберегли за собою право запроваджувати консумаційні мита за своїми потребами, що впливало на кількість товарів, які ввозилися [10, 334 – 349]. Конвенція скасовувала заборонені для ввезення тарифом 1816 р. вовняні, льняні, шкіряні вироби. Окремі статті, як додаток до Конвенції, визначали, що транзитне мито з прусського сукна в Азію залишається на рівні 12 коп. з аршина [10, 355 – 365]. Подібна поступка в подальшому принесла великі збитки для російської промисловості і торгівлі з Китаєм. Росія і Царство Польське приступили до підготовки нових митних правил з 14 лютого 1819 р. У цей день створюється Комісія митних і торговельних справ, головне завдання якої полягало в тому, щоб укласти загальний тариф для Росії і польських територій та підготувати пропозиції про організацію нової системи митного управління.

15 жовтня 1819 р. вийшов указ «Об установлении полной свободы в торговых сношениях между подданными Империи Всероссийской и Царства Польского». В цьому документі вказувалося, що сировину, призначену для внутрішнього споживання, пропускати вільно, не вимагаючи документів про її походження й безмитно. Фабричні вироби, вироби мистецтв та ремесел повинні супроводжуватися посвідченнями місцевої влади. Товари, вироблені з сировини власного походження, пропускати безмитно [17]. 20 листопада 1819 р. виданий «Общий тариф для всех портовых и сухопутных таможен Российской империи и Царства Польского по Европейской торговле» [18]. Розмір мита відповідно до укладених з Австрією та Пруссією трактатами не повинен був перевищувати 10% від вартості [16]. Тому на товари, які дозволялось ввозити, запроваджувався консумаційний збір у 60% від вартості [18]. За новим тарифом мито нараховувалося не з ціни товару, а з його фактурної вартості. Нові правила, за думкою їх упорядників, повинні були сприяти покращенню організації митного оформлення, значно зменшити можливість зловживань. Але з точки зору технології митного оформлення це був крок, який випереджав реалії того часу. У першій чверті XIX ст. ще не існувало міжнародної системи підтвердження країни походження товару, що відкривало шлях для підробки митних документів і відповідно до контрабанди.

У той же час, якщо проаналізувати російські митні тарифи першої половини XIX ст., то за рівнем максимального та мінімального оподаткування навіть найбільш поміркований тариф 1819 р. був значно протекційним, ніж захисний митний тариф ПАСШ 1860 р.: максимальні 60% російського проти максимальних 45% північноамериканського.

Таким чином, прусський уряд і підприємці скористалися пільговим митним режимом на території Царства Польського для транзиту свого сукна в Китай, декларуючи його як польське. В цьому зв'язку розглянемо питання щодо реальних поставок польського сукна в Російську імперію, у тому числі в українські губернії. Нагадаємо, що згідно з тарифом 1819 р. польське сукно, вироблене з іноземної сировини, обкладалось 1 – 3 % митом. Але, користуючись корупційними зв'язками, прусські підприємці отримували у польської поліції фальшиві свідоцтва про польське походження сукна і в такий спосіб російський ринок наповнювався величезною кількістю контрабандного сукна. Згідно з офіційними відомостями польських воєводських комісій виробнича потужність польських фабрик складала 40 – 60 так званих «половинок» сукна на рік, а в митних оголошеннях цей показник доходив до 500. Це призвело до того, що в торгівлі з Царством Польським торговельний баланс з 1823 по 1830 рр. залишався негативним. Навіть незважаючи на польське повстання 1830 р. російський уряд не поспішав збільшувати митну ставку на польське сукно, не звертаючи увагу на тиск з боку російських фабрикантів. І лише в законі про митний тариф для Імперії і Царства

Польського від 13 листопада 1834 р. мито на польське сукно зросло до 15%, але за такою ж ставкою обкладались і російські бавовняні тканини, що ввозились у Польщу. Загострення відносин між Росією та Пруссією настало після запровадження нового прусського митного тарифу від 25 жовтня 1821 р. [1] В прусському тарифі розмір митних ставок на традиційні товари експорту Росії та Польщі збільшувався у 3 – 4 рази. Офіційний Петербург кваліфікував це як повернення Пруссії до системи оборонних тарифів і порушення конвенції 1 грудня 1818 р. [10, 369]. Такий хід подій змусив російський уряд і в першу чергу міністра фінансів Д. А. Гур'єва знову повернутися до посилення охоронної складової тарифної політики. Так з'явився проект митного тарифу 1822 р. Ще одна цікава історіографічна особливість: міністр фінансів Гур'єв істориками зараховується до прихильників вільної торгівлі, але його урядова практика свідчить про зворотне. Під час його міністерської кар'єри митні тарифи мали яскраво виражений протекційний характер.

Тепер подивимось, чи дійсно тариф 1819 р. катастрофічно вплинув на російську промисловість. Інтенсивне відкриття фабрик та мануфактур, у тому числі в українських губерніях, розпочалося після ухвалення митного тарифу 1810 р. Як приклад розглянемо динаміку розвитку цукрових заводів та суконних фабрик, як підприємств найбільш суб'єктивних у той період і які користувались державною підтримкою у вигляді прямих субсидій та тарифних преференцій. Так, лише у правобережних губерніях (Київська, Волинська, Подільська) динаміка зміни чисельності суконних мануфактур була наступною: у 1814 р. – 35; в 1832 р. – 82; у 1859 р. в правобережних та лівобережних і південних губерніях працювало 121 підприємство з виробництва сукна. Стосовно цукрових заводів, то першим у 1820 р. запровадив завод Понятовського, а вже у 1861 р. кількість працюючих цукрових заводів досягла 260 [2, 18, 176 – 190]. Таким чином, обвального закриття мануфактур не відбулось. Змінювались лише власники. Більша частина дворянських фабрик поступово переходила у власність купців.

Що стосується балансу зовнішньої торгівлі, то найбільше негативне сальдо припадає на роки напередодні вступу в дію митного тарифу 1819 р., про що свідчать наступні показники: 1818 р. – імпорт – 257356 ман. руб., експорт – 171218 ман. руб., 1819 р.: імпорт – 215140 ман. руб., експорт

– 111093 ман. руб., 1820 р. : імпорт – 231418 ман. руб., експорт – 245171 ман. руб., 1821 р. : імпорт – 210623 ман. руб., експорт – 208038 ман. руб. [7, 188]. У той же час аналіз товарної номенклатури імпорту вказує, що значну її частину складало звільнене від оподаткування тарифом 1816 р. технологічне обладнання для фабрик, а також напівфабрикати, які в Росії не вироблялись. Таким чином імпорт, в якому значну частину складають засоби виробництва, підтверджує протекційне спрямування тарифної політики. Тому що основною метою протекціонізму є розвиток внутрішнього виробництва.

Промисловість в умовах тарифу 1822 р., наступного після тарифу 1819 р., продовжувала планомірно розвиватися. Згідно з промисловою статистикою, в Російській імперії у період з 1814 по 1825 рр. кількість суконних підприємств зростає з 235 до 324; у період з 1825 по 1850 рр. – з 324 до 492; металургійних підприємств: у період з 1814 по 1825 рр. – з 75 до 170; у період з 1825 по 1850 рр. – з 170 до 416. [24, 411 – 412, 594] У період з 1824 по 1859 рр. вартість експортованих вовняних виробів зростає з 180000 руб. до 3450000 руб. і це незалежно від того, що з 1847 р. митна ставка на вовняний імпорт постійно знижувалась [2, 218 – 220]. Зростання чисельності фабрик по галузях з 1822 по 1831 рр. у відсотках складало: бавовняно-полотняні – 230%, шовкові – 25%, суконні – 30 %, шкіряні – 12 %, паперові – 10 %, цукрові – 34 % [20, 132].

Динаміка промислового зростання підтверджує наш висновок про те, що в історії російської митної політики не існувало класичних фритредерських митних тарифів. Вони завжди залишалися протекційними за своєю ідеологією і еволюціонували від радикального протекціонізму до поміркованого та навпаки. На наш погляд, помилка стосовно оцінки ролі митного тарифу 1819 р. полягає в тому, що не всі історики знайомі з особливостями визначення митної вартості, цей породило помилкове трактування значення цього документа. Але у той же час історичний досвід тарифу 1819 р. довів помилковість вчення про первинність політики по відношенню до економіки. Успіх держави у зовнішній або внутрішній політиці завжди ґрунтується на економічній базі. Невеликий обсяг статті дозволив використати лише незначну частину показників промислової і зовнішньоторговельної статистики, але і вони переконливо вказують – митний тариф 1819 р. залишався захисним, він не зруйнував промисловість Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten. Berlin. 1821. № 15. S. 165 – 184.
2. Андреев Е.Н. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России / Андреев Е.Н., Васильев П.А., Шерер А.А. – СПб. : Типография Департамента внешней торговли, 1862. – Т.1. – 390 с.
3. Витте С.Ю. Национальная экономика и Фридрих Лист // Вопросы экономики. – 1992. – № 2. – С. 158 – 170.
4. Внешняя политика России в XIX – начале XX вв. Документы Российского министерства иностранных дел. – Петроград: 1918. – Сер. 2. – Т. 1. – Док. 139.
5. Внешняя политика России в XIX – начале XX вв. Документы Российского министерства иностранных дел. – Петроград: 1918. – Сер. 2. – Т. 1. – Док. 183.
6. Карцов Ю., Военский К. Причины войны 1812 года / Ю.Карцов, К. Военский. – СПб., 1911. – 211 с.
7. Лодзьенский К. История русского таможенного тарифа / К. Лодзьенский. – М.: Социум, 2005. – 457 с.
8. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И. Лященко. – М.: Госиздат, 1956. – 654 с.
9. Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Ф.Ф. Мартенс. –

- СПб. : Типография Морского министерства, 1874. – Т. 3. – 578 с.
10. Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Ф.Ф. Мартенс. – СПб. : Типография Морского министерства, 1874. – Т. 7. – 590 с.
 11. Морозов О.В. Митна ідеологія Російської імперії в XVIII ст. / О.В. Морозов. – Грані. – № 5. – С. 8 – 13.
 12. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский. – М.: Международная книга, 1947. – 401 с.
 13. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (кон. XVIII – пер. четв. XIX в.) / В.Л. Поляков. – Л.: Наука, 1976. – 211 с.
 14. ПСЭРИ (Полное собрание законов Российской империи). – СПб. : 1830. – Т. VI. – № 4941.
 15. ПСЭРИ. – СПб. : 1830. – Т. XXXV. – № 27349, 27613.
 16. ПСЭРИ. – СПб. : 1830. – Т. XXXV. – № 27453, 27586.
 17. ПСЭРИ. – СПб. : 1830. – Т. XXXVI. – № 27938.
 18. ПСЭРИ. – СПб. : 1830. – Т. XXXVI. – № 27988, 27987, Т. XXXVII. – № 28352.
 19. РГИА (Российский государственный исторический архив). – Ф. 21. – Оп. 1. – Д. 904. – Л. 216.
 20. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о Российской внешней торговле и промышленности (со второй пол. XVII в. по 1858 год) / А.В. Семенов. – СПб.: В. Демаков, 1859. – 245 с.
 21. Соболев М.Н. Таможенная политика России в XIX веке / М.Н.Соболев. – Томск: Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. – 850 с.
 22. Струве П.Б. Торговая политика России / П.Б. Струве. – Челябинск: «Социум», 2007. – 282 с.
 23. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М.И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 564 с.
 24. Хрестоматия по истории СССР / Сост. С.С. Дмитриев, М.В. Нечкина. – М.: Высшая школа, 1949. – Т. 2. – 675 с.
 25. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX вв. 1800 – 1917 / П.А. Хромов. – М.: Госполитиздат, 1950. – 321 с.

УДК 327.39 (091)

Т. С. СТАРОДУБ

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ/ГЛОБАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Стародуб Тетяна Сергіївна - головний консультант відділу глобалістики та безпекових стратегій, старший науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України, кандидат політичних наук

У статті досліджено особливості історичного розвитку механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки. Отримало подальший розвиток положення про те, що процес формування механізму відбувався поетапно та передбачав розробку структурної формули міждержавних взаємодій на регіональному/глобальному рівні; інституціональне оформлення механізму; розвиток мережі співробітництва, мета якого - використання прагматичного підходу щодо врегулювання конфліктів та вироблення спільних принципів у сфері миро-будівництва.

Ключові слова: регіональна та глобальна безпека, Ліга Націй, ООН, Рада Безпеки ООН, регіональні організації.

В статті досліджено особливості історичного розвитку механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки. Отримало подальше розвиток положення о том, что процесс формирования механизма происходил поэтапно и предусматривал разработку структурной формулы межгосударственных взаимодействий на региональном/глобальном уровне; институциональное оформление механизма; развитие сети сотрудничества, цель которого – использование прагматического подхода к урегулированию конфликтов и выработка общих принципов в сфере миро-строительства.

Ключевые слова: региональная и глобальная безопасность, Лига Наций, ООН, Совет Безопасности ООН, региональные организации.

In this article the peculiarities of historical development of the mechanism of ensuring regional/global security have been analyzed. The further evolution of provision about the process of composition of the mechanism was achieved indicating that this process have been proceeding in a staged manner and provided the implementation of structural formula of international relations on regional/global level; indicating as well the institutional framing of mechanism and development of cooperation network the aim of which is the usage of pragmatic approach in the settlement of conflicts and in elaboration of common concepts in the peacemaking process.

Key words: regional and global security, UN, UN Security Council, regional organizations.

© Т. С. Стародуб, 2011

Постановка проблеми. Питання миру та безпеки є фундаментальними та ключовими для багатьох міжнародних структур, саме вони визначають порядок денний різноманітних форумів, а також

створюють сучасну архітектуру глобальних та регіональних взаємодій, учасниками якої, з одного боку, виступає Рада Безпеки ООН (даі РБ ООН), а з іншого боку – регіональні

організації та провідні держави – члени цих інституцій, які впливають на визначення напрямів діяльності та шляхів їх реалізації, визначаючи таким чином механізм забезпечення регіональної/глобальної безпеки. В цьому зв'язку вивчення форм/засобів/напрямів взаємодії між ООН та регіональними організаціями видається актуальним і таким, що відповідає практичним крокам України у реалізації її курсу на максимальне включення до зусиль світової спільноти у боротьбі з сучасними викликами та загрозами на регіональному/глобальному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання інституціонального становлення механізму забезпечення міжнародної безпеки зокрема розглядаються в працях авторів класичної теорії регіональних комплексів безпеки Б. Б'юзана, Я. Вайлда та О. Уівера, а також дослідників школи глобального управління регіональними процесами Г. Кеннеді, М. МакМіллан, Т. Феліціо та Ст. Шлезінгера. Проблема безпеки на національному/регіональному/глобальному рівні присвячені доробки вітчизняних науковців, зокрема, В. Горбуліна, О. Литвиненка, Б. Парахонського, М. Ситника та ін. Втім, аналіз існуючих розробок свідчить про відсутність комплексного бачення процесів формування механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки, що й обумовило потребу у дослідженні зазначеної проблеми.

Метою статті є аналіз етапів та виявлення особливостей історичного розвитку механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Процес формування механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки відбувався в три етапи: I – розробка структурної форми міждержавних взаємодій кризь призму встановлення регіоналізму як світового порядку (1919-1945); II – інституціональне оформлення механізму (1946-1992); III – розвиток мережі співробітництва (1992 – по нинішній час).

Перший етап характеризується дуже слабкими зв'язками між універсалізмом та регіоналізмом саме у частині формування глобальної/регіональної безпекової доктрини. В цьому зв'язку варто пригадати підхід Ліги Націй (далі ЛН) до забезпечення безпеки на глобальному та регіональному рівнях. Включення до Статуту ЛН положень про необхідність співпраці з метою забезпечення глобальної безпеки не означає, що регіоналізм не відіграє жодної ролі у справі підтримки миру та стабільності в світі. Так, у статті 21 Статуту ЛН зазначено, що міжнародні зобов'язання, такі як договори про третейське розв'язання та угоди, що поширюються на певні регіони, наприклад як доктрина Монро, котрі забезпечують збереження миру у відомих ареалах світу, не розглядаються як такі, що несумісні з якимось із положень цього Статуту [5, р. 10], отже, на нашу думку, не суперечать принципу універсалізму, закладеному в основу побудови нового світового порядку у міжвоєнний період.

Про здатність використання регіональних механізмів створення безпеки на глобальному рівні зазначав Президент США В. Вільсон,

який відомий нам як головний архітектор ЛН. Розкриваючи значення середніх та великих держав у забезпеченні регіональної безпеки, а також питання домінування однієї держави в міжрегіональному континуумі, головна роль якої – забезпечення миру шляхом укладання низки угод про співпрацю з питань безпеки та формування на цій основі систем колективної безпеки субрегіонального/регіонального/між-регіонального рівнів, В. Вільсон окреслив можливості формування колективної системи безпеки на глобальному рівні, інституціоналізація якої мала б відбуватись у рамках Ліги Націй.

Намагання Вашингтона поширити механізм забезпечення регіональної безпеки Американського континенту на інші регіони світу розглядались як перші спроби створити глобальну систему безпеки [6, р. 105]. Таким чином, парадокс діяльності ЛН полягає в тому, що, з одного боку, головне її призначення полягало у забезпеченні глобальної безпеки, при цьому серед інструментів сприяння миру та стабільності були відсутні регіональні/просторові механізми, а, з іншого, концепція колективної безпеки, визначена як ключова при конструюванні глобальної безпекової спільноти, була запозичена саме з системи заходів підтримки регіональної безпеки, одним із різновидів якої є модель колективної системи безпеки. Варто зазначити, що використання принципів колективного захисту не вирішило такі проблеми міжнародних відносин, як врегулювання конфліктів та пост-конфліктне будівництво.

Під час II світової війни в період роботи ключових геополітичних гравців над структурою та напрямками діяльності нової світової організації, питання «безпекового регіоналізму» активно обговорювалось серед майбутніх творців світового порядку. В рамках дискусії з цього питання у Державному департаменті США було вирішено, що попередньо Статут нової організації має бути підписаний 26 державами, які автоматично й стають її членами. Щодо структури організації, то передбачалось створення Виконавчого Комітету, до якого входило б 9 країн: так звана «Велика четвірка», яка б виконувала функцію «світового поліцейського» (США, Великобританія, СРСР та Китай) та п'ять країн-членів – представників різних регіонів світу [7, рр. 39-40].

Чинний президент США Ф. Рузвельт заперечував зазначене вище бачення структури майбутньої організації та виступав проти такого «регіонального» характеру цієї інституції. Окреслене пояснюється тим, що Ф. Рузвельт більше симпатизував регіоналізму як світовому порядку, визначеному У. Черчиллем у категоріях балансу сил. Йдеться про створення рад безпеки для Європи, Азії та Американського континенту. Інакше кажучи, Ф. Рузвельт рухався у напрямку створення унітарної глобальної інституції, основне завдання якої мало б бути забезпечення миру засобами «жорсткої безпеки». З цією метою потрібно було створити поліцейські місії, які б примушували конфліктуючі сторони до миру та врегулювання всіх існуючих суперечок

як насильницькими, так і ненасильницькими засобами. «Велика четвірка», на його думку, покликана виконувати роль «поліцейського» та координувати роботу будь-якої регіональної організації з питань безпеки у усьому світі.

В жовтні 1942 р. Ф. Рузвельту було представлено перший проект статуту нової організації, в якому регіоналізм був ре-інкорпорований в рамках семи регіонів світу. На цей раз Ф. Рузвельт знову піддав жорсткій критиці окреслені науковою спільнотою можливі регіони світу як майбутні комплекси безпеки (авт.), зокрема Тихоокеанський регіон та Близький Схід, мотивуючи це тим, що саме ці простори є найбільш нестабільними у безпековому розумінні і таким чином не мають права брати участь в роботі РБ ООН [7, рр. 40-41]. У лютому 1944 р. США все ж таки відійшли від принципу регіоналізму та створення на його основі організації об'єднаних націй та взяли за основу майбутньої інституції принцип універсалізму.

З позиції Великобританії, принцип регіоналізму мав би бути закладений в основу нової організації та визначати її структуру. Центральним органом має стати РБ ООН, під егідою якої мали б діяти регіональні ради – Рада Європи, Рада Азії та ін., призначення яких – підтримка миру та безпеки в різних регіонах світу [3, р. 7]. У. Черчилль підтримував концепцію Ф. Рузвельта щодо надання особливих повноважень «Великій четвірці», проте виступив за розширення компетенції регіональних організацій шляхом надання їм права здійснювати миротворчі операції в рамках зон просторової відповідальності за умови надання згоди світовою організацією.

На конференції країн-учасниць Антигітлерівської коаліції в Думбартон-Окс (серпень-жовтень 1944 р.) під час обговорення питань післявоєнного устрою світу, створення міжнародної організації з підтримки миру та безпеки США дійшли згоди щодо характеру та природи діяльності майбутньої організації з Великобританією, пізніше з СРСР. Компроміс між Вашингтоном та Лондоном з проблеми регіоналізму відображений у документі, що був прийнятий в рамках цієї конференції, під назвою «Роль локальних та регіональних інституцій». Зазначені в документі інституції мали б підпорядковуватись РБ ООН, яка в рамках своєї компетенції могла б приймати рішення щодо застосування тих чи інших регіональних заходів для підтримки миру та безпеки на глобальному рівні. Передбачалось, що регіональні/локальні асамблеї/агенції повинні мати певний рівень автономії у прийнятті рішень, проте ці рішення не могли суперечити загальноновизнаним нормам права та уявленням «Великої четвірки», яка у разі незгоди могла накласти вето на будь-яку ініціативу інституції, що підпорядковується [7, р. 49].

В лютому 1945 р. під час чергової зустрічі в розширеному форматі США – держави Латинської Америки було зазначено про формальну згоду з боку латиноамериканських країн з пропозиціями, що були висловлені у Думбартон-Окс. Більше того, це надихнуло країни Латинської Америки

створити власну систему регіональної безпеки, яка б не підпорядковувалась ООН, а була окремою структурою. Як результат аспірацій цих країн можна вважати прийняття Чапультепекського акта (або декларації) 6 березня 1945 р. на міжамериканській конференції з питань миру та війни в м. Мехіко. Чапультепекський акт має яскраво виражений регіональний характер, включає не тільки принципи та положення, які стосуються функціонування Панамериканського союзу, схвалені під час конференції мирного часу, але і рішення, що були прийняті протягом війни, викликані надзвичайними умовами [1, с. 264].

В преамбулі акта йдеться про взаємодопомогу та міжамериканську солідарність. Відповідно до першої частини, будь-яке зазіхання на територіальну цілісність, державний суверенітет та політичну незалежність однієї з американських держав буде розглядатись як акт агресії проти всіх цих держав та веде до застосування колективних дій після негайних взаємних консультацій. У другій частині міститься рекомендація щодо укладання договору, який би встановлював процедуру використання санкцій проти загроз та актів агресії [7, р. 66]. Таким чином, йдеться про формування першої в післявоєнний час системи колективної оборони. Згідно з положеннями третьої частини, принципи регіональної угоди з питань миру та безпеки у Західній півкулі повинні відповідати цілям та принципам майбутньої міжнародної організації (ООН).

На міжнародній конференції в м. Сан-Франциско (25 квітня - 26 червня 1945 р.) латиноамериканський блок, що складається з 19 країн, попередив світову спільноту про встановлення власних правил та процедур з метою вирішення локальних суперечок та формування автономної системи регіональної безпеки [7, р. 66].

Серед провідних європейських держав варто зазначити позицію Франції щодо можливостей функціонування локальних/регіональних агенцій з питань безпеки, яка найбільш яскраво відобразила відношення цієї країни взагалі до процесів інституціоналізації регіональних систем безпеки. Париж, при формулюванні власної стратегії, виходив з необхідності взяти під контроль РБ ООН укладання всіх регіональних угод. Франція вбачала загрозу миру та безпеці в існуванні так званих регіональних блоків, тому надмірна автономія зазначених інституцій, надання їм права самим визначати заходи щодо підтримки миру та стабільності, все це підривало б міжнародну безпеку не лише на регіональному, але й на глобальному рівнях. В результаті Франції вдалося заручитися певною мірою підтримкою Бельгії, а пізніше і Англії у питанні внесення поправок до проекту статуту майбутньої глобальної організації щодо компетенції локальних/регіональних інституцій, системи заходів із створення безпеки на регіональному та міжрегіональному рівнях та прийняття рішень, що не суперечили б статуту світової структури. Офіційний Париж навіть вирішив відмовитись від пропозиції стати постійним членом РБ ООН, якщо це питання не буде врегульовано та належним чином не відображено в статуті ООН.

Таким чином, Вашингтону та ряду інших країн довелося поступитися «регіональними потребами» заради налагодження конструктивного діалогу з Францією як впливовою геополітичною потугою на Європейському континенті.

Питання регіоналізму/універсалізму було одним з центральних, що активно обговорювалося на міжнародній конференції в м. Сан-Франциско (травень 1945 р.). Серед 50 делегацій, що були присутні, близько 30-ти підтримували регіональний підхід (20 латиноамериканських країн, 6 арабських та 4 європейських держави (Бельгія, Франція, Нідерланди та Велика Британія) [4, р. 685]. Держави Латиноамериканського блоку виступили проти положення в проєкті статуту про те, що РБ може накладати вето на будь-яку дію локальної/регіональної інституції. Керівництво цих країн виходило з того, що забезпечити власну безпеку, власну територію від країн-агресорів можна лише за допомогою регіональних заходів безпеки, під якими малась на увазі колективна система безпеки. Йшлося про укладання Міжамериканського безпекового пакту, який би жодним чином не підпорядковувався світовій інституції і діяльність якого не регламентувалася б статутом цієї організації.

Пропозиції латиноамериканських держав викликали бурхливі дискусії в рамках делегації США та між США і латиноамериканським блоком. Більше того, ідеї «регіонального характеру» почали поширюватись серед країн, які представляли інші регіони світу. Так, країни Арабського світу виступили також проти «регіонального вето» [7, рр. 176- 181]. В цьому контексті варто пригадати ініціативу Чилі щодо необхідності внесення поправки в проєкт статуту нової організації про участь позарегіональних гравців у врегулюванні регіональних конфліктів. Офіційний Сантьяго виходив з того, що інші (позарегіональні – авт.) держави не мають права брати участь у військових операціях із забезпечення порядку та вирішення суперечок на конфліктних територіях [3, р. 129].

Тісний зв'язок між проблемою регіоналізму/універсалізму та питаннями регіональної/глобальної безпеки відображено в інституціональній структурі переговорного процесу в Сан-Франциско, зокрема в діяльності Комісії III, до компетенції якої і входило визначення механізму взаємодії РБ та регіональних організацій. Пропозиції латиноамериканських держав були виключені з положень проєкту статуту майбутньої організації, проте хвиля протесту поширювалась серед учасників конференції; до латиноамериканських країн приєднались країни Арабського світу, що в результаті обумовило необхідність шукати компроміс, якого й було досягнуто: в фінальній версії статуту ООН було зазначено про право нації на само- та колективний захист у разі збройної агресії.

Відповідно до Статуту ООН, який було ратифіковано в жовтні 1945 року, головну відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки несе РБ ООН (стаття 24.1). РБ визначає існування будь-якої загрози миру, будь-

якого порушення миру або акту агресії (стаття 39) та розробляє рекомендації або вирішує, які заходи треба вжити з метою підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки, наприклад накладання санкцій або військові операції (статті 40, 41, 42) [2].

Принцип регіоналізму закладено в основу статті 52 Статуту, яка жодним чином не перешкоджає існуванню регіональних угод або інституцій для вирішення питань, що відносяться до підтримки миру та безпеки, котрі є такими, що відповідають регіональним діям/заходам, за умови, що такі угоди або інституції та їх діяльність сумісні з цілями та принципами Організації (стаття 52.1) [2]. Зазначене, на жаль, не створює чіткого уявлення про механізм застосування регіональних дій, більше того незрозуміло, яким чином можна застосувати принцип регіоналізму для вирішення безпекових проблем у рамках окремих регіонів.

Також у Статуті немає чіткої відповіді на питання щодо визначення випадків, коли необхідно застосувати ненасильницькі (мирні) засоби, а коли і насильницькі заходи (військові операції) з метою забезпечення миру та безпеки. Відповідно до Статуту, держави-члени Організації, які уклали такі регіональні угоди або представляють такі інституції, повинні докласти всіх можливих зусиль для досягнення мирного вирішення локальних суперечок за допомогою регіональних угод або регіональних інституцій до передачі цих суперечок у РБ (стаття 52.2). РБ повинна сприяти розвитку застосування мирного вирішення локальних суперечок за допомогою регіональних угод або регіональних інституцій (стаття 52.3) [2].

Відповідно до Статуту РБ має значні повноваження в таких питаннях: визначення загрози миру, будь-яке порушення миру або акт агресії (стаття 39); прийняття рішень щодо заходів або санкцій з метою відновлення миру (статті 40,41); вжиття дій повітряними, морськими та сухопутними силами, що необхідно для підтримки або для відновлення міжнародного миру та безпеки (стаття 42) [2].

Згідно зі Статутом ООН існують чітке розмежування і зв'язок між функціями елементів/систем забезпечення безпеки на глобальному та регіональному рівнях. РБ використовує, якщо це необхідно, регіональні угоди та інституції для примусових дій під її керівництвом (стаття 53.1). РБ має бути завжди поінформованою про дії, що вживаються, або такі, що передбачається вжити, в рамках регіональних угод або регіональних інституцій з метою підтримки миру та безпеки (стаття 54) [2].

Таким чином, при визначенні дій регіональних організацій у сфері попередження конфліктів, проведення миротворчих операцій та миробудівництва існує критична різниця між мирними засобами вирішення суперечок (де регіональні інституції вільні у виборі ініціатив/дій) та силовими засобами або засобами примусу (в яких необхідно схвалення РБ). Але в сучасному світі дуже важко дійти до компромісу та визначити, в якому випадку необхідно використати мирні засоби, а в якому – силові.

Наступний етап – етап інституціонального оформлення механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки – пов'язаний із формуванням після II світової війни мережі регіональних організацій. Сорокалітній період «холодної війни» функціонально паралізував роботу РБ і таким чином загальмував розвиток механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки. Процес деколонізації призвів до появи нових держав та зростання ролі регіональних інституцій, основна мета діяльності яких – підтримка стабільності в окремих регіонах світу (ЛАД, ОАД, РЕ, НАТО, НБСЕ/ОБСЕ, СНД, РДБМ, ОЧЕС, ЗЕС, ЄЕС/ЄС, МЕРКОСУР, ОАЄ, ЄСІАД, АСЕАН, ЕКОВАС, СААРК, САМ, Рф АСЕАН, ШОС, АС, АНЗЮС, КС, ОСКД, АТЕС, ОДКБ [4, рр. 62-63].

Таким чином, шляхом створення глобальної мережі регіональних організацій відбулось інституціональне оформлення механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки. За сферою діяльності ці організації можна поділити на економічні та безпекові. Процес формування зазначених структур відбувається відповідно до положень Статуту ООН, більше того, вжиття заходів примусу неможливе без дозволу РБ ООН [4, р. 64].

Третій етап – розвиток мережі співробітництва – характеризується включенням регіональних організацій у процес реалізації безпекових проєктів в рамках ООН з метою підтримки миру та розвитку глобальної «фабрики миру». У 1992 році Рф запропонувала на розгляд Генеральної Асамблеї ООН (далі ГА ООН) ініціативу щодо покращання співробітництва між ООН та регіональними організаціями. Відповідно до змісту цієї ініціативи регіональним інституціям дозволяло дозволяти створення власних миротворчих підрозділів та поліцейських підрозділів, проте діяльність цих одиниць має регламентуватись рішеннями РБ ООН, особливо у частині проведення військових операцій [4, р. 64].

Протягом 1990-х рр. було проведено цілу низку зустрічей між ООН та регіональними організаціями з метою розвитку стратегічного партнерства у форматі (1) п'яти засідань високого рівня між Генеральним секретарем ООН, спеціалізованими установами ООН та регіональними організаціями; (2) двох загальних зустрічей між РБ ООН та регіональними організаціями.

В січні 1993 р. РБ ООН офіційно запросила регіональні організації дослідити спільно шляхи зміцнення функцій універсальної та регіональних інституцій у сфері підтримки миру та безпеки та в цьому зв'язку покращити механізм координації з ООН. Протягом зазначеного року ГА розробила та ухвалила рекомендацію щодо необхідності розробки директиви з питань управління системою співробітництва між ООН та регіональними організаціями [4, р. 64].

Зустрічі високого рівня у форматі ООН – регіональні організації:

I – «Гнучкий та прагматичний підхід» (серпень 1994 р.). В роботі взяли участь 10 організацій. Питання, що обговорювались: інтервенція, принципи проведення військових та мирних операцій, визначення форм співпраці. В

результаті було розроблено «універсальну модель» співпраці, яка дозволила виробити гнучкий та прагматичний підхід щодо реагування на кризи, який ґрунтується на спільному баченні проблеми ООН/спеціалізованими установами ООН та регіональними організаціями [4, р. 65].

II – «Ресурси для миротворчості та операцій з підтримки миру (лютий 1996 р.). В роботі взяли участь 13 інституцій. Під час зустрічі обговорювались проблеми нестачі ресурсів для проведення миротворчих операцій та напружаних взаємодій ООН з регіональними організаціями у сфері врегулювання конфліктів в регіонах світу, а також було започатковано дослідження ефективності діяльності регіональних організацій та ООН у сфері попередження, врегулювання та постконфліктного будівництва шляхом проведення компаративного аналізу їх здобутків та втрат [4, рр. 65-66].

III – «Способи попередження конфліктів» (липень 1998 р.). Під час засідання було визначено ключові категорії «культури попередження» конфліктів: (1) «структурне попередження» (дослідження причин конфлікту; пошук шляхів забезпечення прав людини, верховенства права та розвитку демократії); (2) «оперативне попередження» (вивчення заходів раннього запобігання конфліктів, превентивної дипломатії та роззброєння) [4, р. 66]. В результаті третьої зустрічі було розроблено механізм співробітництва між ООН та регіональними організаціями у сфері попередження конфліктів, який складається з таких структурних частин: регулярні консультації в штаб-квартирі ООН; співпраця в рамках спільних місій; вжиття заходів відповідно до системи спільних індикаторів; створення спеціалізованого підрозділу, до компетенції якого б входило формування спільної бази даних, контроль за обміном інформацією та досвідом, організація тренінгів з питань запобігання конфліктів, залучення інститутів громадянського суспільства до процесу співробітництва з питань дослідження витоків конфліктів тощо; робочі візити.

IV – «Мережа співробітництва з питань миро-будівництва» (лютий 2001 р.). В роботі 4-го засідання взяли участь 16 регіональних та міжнародних організацій, які визначили принципи співпраці у сфері миро-будівництва: процес миро-будівництва має виходити з інтересів конфлікуючих сторін та специфіки регіону конфлікту; швидке реагування, що потребує оптимальної мобілізації ресурсів; запобігання повторному виникненню конфліктних ситуацій [4, р. 67].

V – «Відповіді на нові виклики безпеці» (липень 2003 р.) У роботі засідання взяли участь 19 регіональних та міжнародних організацій, основна увага була прикута до проблеми ефективного реагування на поточні виклики глобального миру та безпеці [4, рр. 67-68].

VI – «Ознайомлення з процедурними структурами» (липень 2005 р.). У рамках підготовки цієї зустрічі 6 робочими групами було підготовлено 16 пропозицій щодо зміцнення регіонально/глобального механізму забезпечення

безпеки, якій були схвалені учасниками засідання в вигляді документа «Огляд можливостей регіональних організацій» [4, р. 68].

З метою розвитку стратегічного партнерства також було проведено 2 загальні зустрічі між РБ ООН та регіональними організаціями в квітні 2003 р. та липні 2004 р. Головна мета – формування спільної стратегії дій у сфері попередження конфліктів та постконфліктного будівництва і загального підходу до мобільного реагування на сучасні виклики та загрози міжнародній безпеці шляхом проведення регулярних зустрічей у форматі регіональні організації – ООН, наприклад, ЄС – ООН відповідно до Спільної декларації з кризового менеджменту (2003); АСЕАН – ООН згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї 57/35 та ін. [4, р. 76]. Співпраця між ООН та регіональними організаціями має

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гвоздарев Б. И. Эволюция и кризис межамериканской системы. - М.: «Междунар. отношения», 1966. - 321 с.
2. Charter of the United Nations and Statute of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, San Francisco, available at: <http://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter-all-lang.pdf> [accessed 22 November 2010].
3. Grewe The Charter of the United Nations: A Commentary. Edited by Bruno Simma. - Publisher: Oxford Univ Pr (Sd); 2nd edition, 2002. - 895 p.
4. Kennedy Gr. and Felicio T. Regional Security and Global Governance: A Study of Interaction between Regional Agencies and the UN Security Council, with a Proposal for a Regional-Global Security Mechanism, Publisher: VUB Brussels University Press, Brussels, 2006. - 362 p.
5. League of Nations, Covenant of the League of Nations, 28 April 1919, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3dd8b9854.html> [accessed 22 November 2010].
6. MacMillan M. Peacemakers Six Months That Changed the World: The Paris Peace Conference of 1919 and Its Attempt to End War. - Publisher: John Murray; New Edition, 2003. - 592 p.
7. Schlesinger C. Stephen Act of Creation: the The Founding of the United Nations. - Publisher: Basic Books; First edition, 2003. - 392 p.

УДК 94 (477)

О.В. ДЕРКАЧ

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Держач Олександр Володимирович – здобувач кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

У статті аналізується вплив українського питання на німецько-польські відносини в передвоєнний період та розглядаються наміри гітлерівської Німеччини та II Речі Посполитої використати дану проблему для досягнення своїх військово-політичних цілей.

Ключові слова: III Рейх, II Річ Посполита, «життєвий простір», Данцигський коридор, ОУН.

В статье анализируется влияние украинского вопроса на германско-польские отношения в передвоенный период и рассматриваются намерения гитлеровской Германии и II Речи Посполитой использовать данную проблему для достижения своих военно-политических целей.

Ключевые слова: III Рейх, II Речь Посполитая, «жизненное пространство», Данцигский коридор, ОУН.

In this article is analyzed the influence of the Ukrainian question on the German-Polish relationship in the prewar period and are considered the intentions of Nazi Germany and the Second Commonwealth to use this issue to achieve their political and military objectives.

Keywords: the Third Reich, the Second Commonwealth, “living space”, Danzig corridor, OUN.

© О. В. Держач, 2011

Чимало сучасних дослідників погоджуються, що напередодні Другої світової війни українське питання становило собою одну з найбільш

регламентуватись рамковими угодами або меморандумами про взаєморозуміння.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Враховуючи особливості розглянутих етапів розвитку механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки, можна стверджувати про те, що ключовим принципом взаємодії між ООН та регіональними організаціями залишається використання прагматичного та гнучкого підходу щодо запобігання/врегулювання криз/конфліктів, а основною формою діалогу – регулярні зустрічі/консультації. В перспективі при дослідженні феномена регіональної безпеки доцільно (1) звернути увагу на його виміри: культурний, політичний, правовий, (2) розробити ймовірні моделі майбутнього механізму забезпечення регіональної/глобальної безпеки.

суперечливих проблем у міжнародних відносинах. Серед країн, котрі мали найвищий ступінь зацікавленості майбутнім статусом України,

були Німеччина та Польща. В їхніх двосторонніх відносинах українське питання піднімалося неодноразово, що й є предметом розгляду даної статті. Крім того, окрема увага приділяється деяким причинам налагодження співпраці між нацистами й українськими націоналістичними колами, як одному з чинників, котрі вплинули на подальші українсько-польські відносини, зокрема в період Вересневої кампанії 1939 р.

Західні історики, які так чи інакше вивчали розвиток міжнародних відносин у міжвоєнний період (А. Тейлор, Дж. Кеннан, В. Герліц, І. Вест, Ж.-Б. Дюрюзель та ін.), не приділяли українській проблематиці окремої уваги, торкаючись її лише фрагментарно. Радянські науковці (В. Сиполс, Д. Проєктор, А. Самсонов, Г. Розанов, Д. Мельников та ін.) проявляли деяку зацікавленість українським питанням, але не виокремлювали його. У їхніх працях історичні факти трактуються винятково крізь призму комуністичної ідеології, проте базуються на результатах ґрунтовних досліджень, є доволі інформативним за змістом і тому, на нашу думку, не втратили свого значення.

Сучасна вітчизняна історична наука більш ґрунтовно підходить до вивчення українського питання в передвоєнний період. Зокрема, слід відмітити дослідження М. Ю. Свідерської, що доволі всебічно характеризує роль і місце українства в системі тодішніх міжнародних відносин.

У працях зазначених науковців розглядається ситуація напередодні Другої світової війни та її перебіг в цілому, без детального аналізу особливостей німецько-польських відносин у 1939 р.

Тому метою нашого дослідження стане вивчення різних аспектів німецько-польських взаємин напередодні Другої світової війни через призму їх відношення до українства. Проблема буде розглядатися в контексті всебічного аналізу українського питання у зовнішньополітичній діяльності Німеччини та Польщі.

Насамперед зазначимо, що після приходу нацистів до влади в Німеччині, основою її зовнішньої політики стали експансіоністські устремління та курс на встановлення світового панування. Гітлерівське керівництво намагалося приховати справжність своїх намірів і мотивувало їх винятково правом німецької нації на самовизначення [12, 9] та необхідністю усунення несправедливих, на думку Берліна, Версальських обмежень [7, 370].

Насправді ж, подібна доктрина цілковито відповідала принципам німецької зовнішньої політики в дусі «натиску на Схід», котрі існували ще на рубежі XIX-XX століть і передбачали побудову Великонімецької імперії, що включала б території Польщі, країн Балтії, України, Білорусі або створення там підконтрольних Німеччині маріонеткових держав. Від вищезазначених планів німецька держава, в тій чи іншій мірі, не відмовлялася навіть за часів Веймарської республіки, прагнучи в перспективі до коригування існуючих тоді східних кордонів [6, 28, 109; 7, 355]. Як бачимо,

нацистами просто було взято на озброєння старі зовнішньополітичні лозунги, котрі цілковито відповідали їхнім власним цілям по завоюванню життєвого простору [12, 88].

Однією з головних перешкод, що лежали на шляху до реалізації агресивних намірів гітлерівської Німеччини, була Польща. По-перше, повернення до складу III Рейху ряду її територій, колишніх німецьких земель, прямо відповідало встановленому Гітлером зовнішньополітичному курсу [5, 150]. По-друге, майбутній конфлікт з II Річчю Посполитою розглядався нацистами як важливий підготовчий етап війни проти західних держав [12, 460; 1, 55]. По-третє, польська територія була необхідна Німеччині в якості плацдарму для війни проти СРСР [13, 47; 19, 13].

Ще в 1927 р. А. Розенберг, один із ідеологів націонал-соціалізму, у своїй книзі «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» назвав знищення Польщі першочерговою необхідністю для Німеччини [12, 246]. Сам Гітлер теж неодноразово заявляв про необхідність вирішення існуючих територіальних суперечок силовим шляхом [20, 13]. Однак після приходу до влади він, принаймні на словах, спочатку декларував необхідність встановлення дружних відносин із Варшавою, намагаючись схилити її до співпраці. При цьому навіть спостерігається суттєве зниження того напруження, що виникло в німецько-польських відносинах в останній період існування Веймарської республіки [5, 187].

Очевидно, що причиною такого різкого повороту стало небажання нацистів конфліктувати з Великою Британією і Францією, котрі традиційно підтримували Польщу ще з часів Версалю, вбачаючи в ній одночасно і противагу Німеччині, і бар'єр проти СРСР [22, 14, 174; 2, 217]. Щоб безперешкодно реалізувати свої наміри відносно II Речі Посполитої, німецьке керівництво поставило собі за мету добитися її зовнішньополітичної ізоляції [7, 261]. Для цього було необхідно принаймні на деякий час змусити Польщу рухатись у фарватері німецької зовнішньої політики [5, 191].

Основними підставами польсько-німецького зближення стали спільна для обох країн антирадянська позиція й амбітні зовнішньополітичні наміри самої Польщі [17, 138]. А одним із об'єктів політичного торгу між Варшавою та Берліном виявилось українське питання.

Вже в 1933 р. на конференції в Женеві Геббельс від імені німецької сторони вперше пропонує полякам здійснити своєрідний обмін: якщо Польща поверне Німеччині Данциг, остання зобов'язується в майбутньому надати у польське розпорядження ряд територій у Литві, Латвії та Україні [16, 21]. Даний факт значною мірою викликав занепокоєння як з боку СРСР, так і західних держави [8, 51]. Нарком закордонних справ Литвинов у бесіді з французьким послом прямо заявив про прагнення Німеччини здійснити агресію в напрямку Прибалтики й України при розрахунку на польську підтримку [16, 24]. Даючи Польщі надію на приєднання, в першу чергу, українських земель III Рейх

добився інтенсифікації відносин із нею [5, 90]. Це також послужило підґрунтям для укладення в 1934 р. Декларації про незастосування сили між Польщею та Німеччиною. Дана угода на деякий час створила ілюзію про можливість подальшого мирного співіснування двох держав [10, 273]. Хоча, балансує між Німеччиною й СРСР, II Річ Посполита спочатку зовсім не бажала укладати договір із одним могутнім сусідом проти іншого, а намагалася дотримуватися зовнішньополітичної рівноваги [3, 223].

В 1935 р. Герінг під час свого візиту до Польщі знову повторив запевнення, що Україна розглядається Німеччиною у майбутньому як польська сфера впливу. А у випадку війни проти СРСР Півсудському навіть пропонувалося очолити спільні польсько-німецькі сили [5, 190]. Це викликало в частини польського політикуму сподівання отримати українські території в разі німецько-радянської війни [16, 195]. А польська воєнна доктрина, в деякій мірі, почала базуватися на співпраці з Німеччиною. Аналогічні пропозиції надходили від Гітлера й на початку 1938 р. коли Польща була потрібна німцям в якості потенційного союзника проти Чехо-Словащини [3, 216].

У 1938 р. позиція Польщі почала виглядати все більш і більш пронімецькою. В ряді заяв представники польських дипломатичних кіл заявили про необхідність посилення співробітництва з III Рейхом з метою знищення комунізму. Пізніше Варшава заявила про свою підтримку Німеччини під час аншлюсу Австрії й угоди з Гітлером позиції щодо розмежування сфер впливу у Литві [16, 150-152]. А поведінка II Речі Посполитої в чехо-словацькому питанні взагалі створила підстави розглядати її в якості потенційного сателіта Німеччини [23, 30]. Поляки прямо заявляли про готовність спільно з німцями виступити проти Чехо-Словащини й підтримати Берлін у боротьбі проти СРСР [16, 178-179]. Проте одразу після Мюнхена німецька тональність стосовно Польщі стала значно категоричнішою [3, 216].

Усвідомлюючи, що в результаті Мюнхенської угоди Варшава опинилася в своєрідній ізоляції, Німеччина знову повернулася до Данцигського питання і спровокувала навколо нього політичну кризу. Ріббентроп запропонував провести польсько-німецькі переговори з метою продовження дії угоди 1934 р. ще на 25 років і надання Німеччиною гарантії непорушності польських кордонів. Німецька сторона натомість вимагала будівництва екстериторіальної залізниці та автомагістралі через Данцигський коридор, схилила Польщу приєднатися до Антикомінтернівського пакту [19, 10, 84]. Коли поляки натомість запропонували укласти по Данцигу окрему двосторонню угоду, Німеччина відповіла відмовою – адже Данциг був потрібний їй лише як привід для загострення стосунків із поляками [12, 449], чию країну вона обрала новим об'єктом своєї експансії [6, 268].

Побоюючись повторити долю Чехо-Словащини, Польща цілком логічно зайняла в Данцигському питанні неупустиливу позицію. Але при цьому

вона значно переоцінювала власні військові можливості та занадто довіряла Англії й Франції, що свідомо намагалася спрямувати гітлерівську агресію у східному напрямку [23, 32]. Крім того, Польща в перспективі сама сподівалася включити Данциг у склад своєї території і поширити вплив на Східну Пруссію, Померанію, Сілезію та стати гегемоном у всій Східній Європі. Наприкінці 1938 р. тут серйозно розглядалася можливість розширення кордонів за рахунок УРСР навіть без допомоги Німеччини [19, 85, 350]. Бралася до уваги навіть можливість воєнної співпраці з Японією, якщо та нападе на СРСР [16, 22].

На початку 1939 р. Німеччина знову робить спробу поставити перед Польщею питання про мирне врегулювання спірних проблем [11, 53]. Гітлер намагається переконати поляків, що їхні зовнішньополітичні інтереси загалом збігаються, схилити їх до співробітництва в українському питанні. Польська сторона підтвердила своє прагнення здобути частину території УРСР, включаючи вихід до Чорного моря. Але в цей же час у Лондоні стало відомо, що всі німецькі розмови відносно України є звичайною дезінформацією, покликаною приспати увагу поляків і приховати справжні наміри Берліна [16, 195, 197].

Британці, прагнучи спрямувати вектор гітлерівської експансії на Схід і Балкани, планували надати там нацистам повну свободу дій [14, 8]. Схожі переконання мали і США та Франція. Німеччина, задля можливості порозуміння із західними державами, у свою чергу намагалася створити видимість, що завдасть першого удару саме по території України [11, 51]. Насправді нацисти розглядали одразу три основні способи досягнення своєї експансіоністської мети:

- 1) угода з Польщею за рахунок передачі їй частини земель УРСР;
- 2) створення самостійної України під німецьким протекторатом;
- 3) угода з СРСР за рахунок Польщі [8, 70].

Після надання Великою Британією гарантій безпеки для Польщі, Варшава остаточно відмовилася від німецьких пропозицій про обмін територіями [2, 326]. Крім того, полякам не імпонувала ідея про можливість створення української держави. Маючи власні плани щодо України, вони не збиралися підтримувати в даному питанні Німеччину. Зіткнувшись із подібною неупустиливістю, німецька сторона розпочала консультації з Радянським Союзом [16, 194, 246]. Одночасно в середовищі німецького керівництва почалось обговорення можливості силового вирішення польської проблеми. Німецькі військовики отримали наказ розробити план кампанії проти Польщі, а угода 1934 р. була денонсована [19, 84].

Одним із засобів вирішення для себе українського питання нацисти розглядали співпрацю з українськими націоналістичними колами, котра здійснювалася німецькими спецслужбами ще задовго до приходу Гітлера до влади [14, 127]. Українсько-німецькі контакти мали обопільний інтерес. Спочатку УВО, а потім

ОУН розглядали Німеччину в якості єдиної сили у тодішній Європі, здатної протистояти як СРСР, так і Польщі – головним, на думку націоналістів, ворогам української незалежності [17, 40]. Абвер (розвідувальна служба Вермахту) та Аусланд СД (зовнішня розвідка служби безпеки нацистської партії) розробляли різні схеми залучення українців до своїх операцій проти реальних та потенційних супротивників III Рейху.

Нацисти прагнули використати українців у якості «п'ятої колони» – спочатку проти II Речі Посполитої, а потім проти СРСР [4, 31; 12, 198]. Вони охоче користувалися послугами ОУНівської резидентури в західноукраїнських землях [9, 129]. З весни 1939 р. гітлерівські спецслужби почали підготовку антипольських виступів у Західній Україні, таким чином одночасно ведучи підривно діяльність на території потенційного супротивника й одночасно закладаючи фундамент для можливого формування там маріонеткового українського державного утворення [14, 42]. Крім того, на нашу думку, Німеччина таким способом намагалася унеможливити будь-яке налагодження українсько-польського діалогу, що в кінцевому результаті міг би послужити вагомим чинником нормалізації міжнародних відносин всередині II Речі Посполитої та консолідувати її суспільство для протистояння зовнішньополітичним загрозам.

Українське питання на значний час було зняте з порядку денного зовнішньої політики III Рейху після початку радянсько-німецького зближення. Підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа означало для Німеччини відмову від ідеї створення української держави [16, 246, 253]. Однією з безпосередніх причин, що викликали укладення даної угоди, було відхилення Польщею пропозицій про створення системи колективної безпеки за участю СРСР, Великої Британії та Франції [18, 52].

Неупустила позиція II Речі Посполитої відносно можливості блокування з Радянським Союзом і особливо щодо транзиту польською територією підрозділів Червоної армії зробила будь-які спроби мирного вирішення ситуації в Європі марними та задала гіді приреченими [19, 274]. Польща, усвідомлюючи, що свого часу незаконно анексувала західноукраїнські й західнобілоруські землі, небезпідставно побоювалася втратити їх у разі присутності тут радянських військ [23, 33], тому відмовилася від допомоги СРСР навіть в умовах прямої німецької загрози [21, 124].

Як бачимо, Німеччина, плануючи агресію у Східній Європі, ніколи не розглядала Польщу в якості постійного союзника. Гітлерівське керівництво керувалося тільки своїми власними

інтересами, тому використовувало відносини з II Річчю Посполитою, як і з будь-якою іншою державою, лише в момент найбільшої для себе вигоди. Цим, наприклад, можна пояснити згоду Гітлера на анексію поляками Тешинської області Чехо-Словащини та перешкоджання їх же прагненням окупувати Закарпаття [3, 208]. На нашу думку, аналогічно слід оцінювати й німецькі обіцянки Польщі передати їй у майбутньому частину території УРСР.

Серед верхівки III Рейху була відсутня єдина позиція відносно майбутнього статусу українських земель [9, 129]. З одного боку, витіснення і знищення слов'янських народів (поляків, чехів, словаків, болгар, росіян, білорусів і українців) як «неповноцінних» гітлерівці вважали однією з необхідних умов завоювання «життєвого простору» [12, 203]. З іншого боку, деякі представники військово-політичної еліти нацистської Німеччини (А. Розенберг, В. Канаріс, Й. Ріббентроп) вважали за необхідне створення «Великої України» – маріонеткової держави у складі частин СРСР, Польщі й Закарпаття, спираючись на яку можна було б безперешкодно здійснювати східну політику [16, 191]. Також українське питання піднімалося Німеччиною для дезінформації західних держав – щоб приховати від них розробку планів агресії в західному напрямку [18, 13]. Воно ж було одним із факторів тиску на Польщу та Радянський Союз. І хоча Гітлер спочатку не мав чіткого бачення вирішення української проблеми, жодного натяку на реальні кроки щодо створення української держави також не знаходимо.

Україна не могла не розглядатися нацистами як важлива ресурсно-сировинна база в боротьбі за світове панування, їй відводилася в майбутньому роль економічного придатка Великонімецької імперії [19, 426]. Вона мала стати джерелом постачання до III Рейху сировини, продовольства, дешевої робочої сили [11, 32]. Про наміри захопити Україну Гітлер неодноразово заявляв своєму оточенню [21, 80]. Тому німецькі пропозиції полякам, що стосувалися українських територій, можна розглядати не інакше, як елементи політичної гри. Адже й сама Польща, згідно з нацистськими планами, розглядалася винятково як географічне поняття і в майбутньому теж мала б стати частиною німецької імперії [12, 194].

Таким чином, українське питання було одним із визначальних аспектів німецько-польських відносин в передвоєнний період. Вивчення даної проблеми, на нашу думку, дасть можливість більш глибоко оцінити роль і місце українців на початковому етапі Другої світової війни, зокрема – під час вторгнення гітлерівських військ до Польщі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. : в 3-х т. / Ф. Гальдер; [сокр. пер. с нем. А. Артемова, И. Глаголева, Л. Киселева под ред. полк. В. Дашичева]. - М. : Воениздат, 1968-1971. - Т. 1: От начала войны с Польшей до начала наступления на Западном фронте (14. 08. 1939 г. - 30. 06. 1940 г.). - М. : Воениздат, 1968 г. - 512 с.
2. Герлиц В. Германский генеральный штаб. История и структура. 1657-1945 / В. Герлиц. - М. : Центрполиграф. 2005. - 478 с.
3. Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.Б. Дюрозель. - К. : Основа, 1995. - 903 с.
4. «Іди за мною». Збірка ідеологічних матеріалів ОУН / [упоряд. А. Бердій]. - К. : Б.в., 1995. - 188 с.

5. История Второй мировой войны 1939-1945: в 12 т. / [главная ред. комиссия под предс. А.А. Гречко]. – Т. 1: Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира. – М.: Воениздат, 1973. – 430 с.
6. История Германии: учебное пособие: в 3-х т. / [под общ. ред. Б. Боивеча, Ю.В. Галактионова]. – М.: ИДУ, 2008. – Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века. – 672 с.
7. История Германии: учебное пособие: в 3-х т. / [под общ. ред. Б. Боивеча, Ю.В. Галактионова]. – М.: ИДУ, 2008. – Т. 3: Документы и материалы. – 512 с.
8. Кеннан Джордж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Джордж Кеннан. – М.: Центрполиграф, 2002. – 479 с.
9. Лисенко О.С., Патриляк І.К. Рецензія збірки документів / О.С. Лисенко, І.К. Патриляк // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 128–133.
10. Мельников Д. Е., Черная Л. Б. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер / Д.Е. Мельников, Л. Б. Черная. – М.: Новости, 1981. – 432 с.
11. Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во Второй мировой войне / Д.М. Проэктор. – М.: Наука, 1972. – 767 с.
12. Розанов Г.Л. Германия под властью фашизма (1933-1939 гг.) / Г.Л. Розанов. – М.: Международные отношения, 1964. – 516 с.
13. Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939-1945. Исторический очерк / А.М. Самсонов. – М.: Наука, 1980. – 772 с.
14. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.Ю. Свідерська. – Львів, 2001. – 20 с.
15. Сергеев Ф.М. Тайные операции нацистской разведки, 1935-1945 / Ф.М. Сергеев. – М.: Политиздат, 1991. – 218 с.
16. Сиполс В.Я. Дипломатическая борьба накануне Второй мировой войны / В.Я. Сиполс. – М.: Международные отношения, 1979. – 320 с.
17. Український визвольний рух: у 3-х зошитах / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: МС, 2003-2004. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 2003. – 194 с.
18. Уткин А.И. Вторая мировая война / А.И. Уткин. – М.: Алгоритм, 2002. – 864 с.
19. Фест И. Адольф Гитлер: в 3-х т. / И. Фест; [пер. А.А. Федоров, Н.С. Летнева, А.М. Андропов]. – Пермь: Алетея, 1993. – Т. 2. – 247 с.
20. Фест И. Адольф Гитлер: в 3-х т. / И. Фест; [пер. А.А. Федоров, Н.С. Летнева, А.М. Андропов]. – Пермь: Алетея, 1993. – Т. 3. – 257 с.
21. Черчилль У. Вторая мировая война: в 3-х кн. / У. Черчилль. – М.: Воениздат, 1991. – Т. 1. – 210 с.
22. Черчилль У. Мировой кризис; [пер. с англ.; с предисл. И. Минца] / У. Черчилль. – М.: Государственное военное издательство, 1932. – 328 с.
23. Tailor A. J. P. The Second World War / A. J. P. Tailor. – London: Hamish Hamilton, – 1975. – 254 s.

УДК 37.014.521:284.1/2(438)«15/16»

С.С. ЧЕРКАСОВ

ПРОТЕСТАНТСЬКА ОСВІТА В ПОЛЬЩІ XVI–XVII ст.

Черкасов Станіслав Сергійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Проаналізовано вплив європейської Реформації на розвиток освіти в Польській державі XVI–XVII ст. Охарактеризовано функціонування основних освітніх центрів польського реформаційного руху, визначено вплив протестантської освіти на формування польського етнокультурного середовища.

Ключові слова: Реформація, протестантизм, освіта, етнокультурне середовище, Польща.

Проведен анализ влияния европейской Реформации на развитие образования в Польском государстве XVI–XVII ст. Охарактеризовано функционирование основных образовательных центров польского реформационного движения, определено влияние протестантского образования на формирование польской этнокультурной среды.

Ключевые слова: Реформация, протестантизм, образование, этнокультурная среда, Польша.

Influence of the European Reformation on the education development in the Polish state of XVI–XVII c. is analyzed. Functioning of the basic educational centers of the polish reformation movement is described, influence of the protestant education on the polish ethno-cultural environment is determined.

Keywords: Reformation, protestantism, education, ethno-cultural environment, Poland.

© С.С. Черкасов, 2010

Невід'ємною частиною історії раннього нового часу є період протестантської Реформації, який здійснив вирішальний вплив на подальший розвиток європейської цивілізації. Трансформуючись внаслідок регіональних відмінностей перебігу, реформаційний рух у кожній із охоплених ним держав отримав низку специфічних рис, що яскраво відбивали етнічні, конфесійні та політичні особливості

розвитку країни. Практичне значення реалізації реформаційних ідей виявило себе в багатьох сферах життя суспільства, зокрема сприяло змінам у галузі освіти. В умовах конфронтації світоглядних моделей, освіта зарекомендувала себе одним із дійових інструментів ідеологічного виховання, формування заданого ставлення до навколишнього світу. З іншого боку, адаптація протестантського навчання до запитів

практичного життя надала потужний імпульс усвідомленню етнотериторіальної приналежності членами протестантських громад.

Проблематика розвитку кальвіністської освіти в Польщі привертала увагу польського історика С. Творека [14]. Характеристика деяких особливостей функціонування протестантських навчальних закладів на польських землях міститься у праці С. Кота [8]. Окремі аспекти історії розвитку освітніх центрів реформаційного руху в Польщі відображені у роботі А. Курдибахи [6]. В межах вітчизняної історіографії тема не дістала дослідницького висвітлення. Метою даної статті є визначення впливу протестантської освіти в Польщі XVI–XVII ст. на формування польського етнокультурного середовища, під яким сучасна наука розуміє загальну сукупність етнічно маркерованої інформації, виробленої членами етносу в процесі власної етнічної ідентифікації [1].

Першими протестантськими навчальними закладами на польських землях стали лютеранські академічні гімназії. Заснована в Ельблонзі за ініціативою магістрата і особистого втручання бургомістра Якова Алексвангена в 1535 р. перша в Польщі лютеранська школа була розміщена в колишньому католицькому монастирі. Протягом 1535–1541 рр. гімназію очолював голландський гуманіст Вільгельм Гнафеос, який вже мав досвід перебування на посаді ректора протестантської гімназії в Гаазі [9, 126].

Намагаючись популяризувати новозасновану школу і збільшити чисельність її учнів, Гнафеос доклав значних зусиль для організації спеціальних заходів з пропагування навчального закладу в місті і за його межами. Популярність ельблонзької гімназії у Польщі була достатньою для того, щоб викликати занепокоєння вармійського єпископа Станіслава Гозіуша, який протягом 1551–1552 рр. намагався поширити свій вплив на школу, надіславши до неї вихованого у католицькому дусі магістра Миколу Геласінуса. Вигнання М. Геласінуса з Ельблонгу у 1552 р. означало фактичну поразку єпископського задуму [16, 110]. Додатковим чинником посилення правового становища навчального закладу став королівський привілей поморським містам 1558 р., який визнавав право на свободу віросповідання в тому числі і мешканців Ельблонгу.

Реформування гімназії, проведене ректором Яном Миліусом та ельблонзьким бургомістром Яном Шпенглером у 1598-1599 рр., мало на меті перетворити школу в навчальний заклад університетського типу. Семирічний навчальний цикл було поділено на нижчі (лат. «inferior») та вищі (лат. «superior») класи. Обов'язковими до вивчення були грецька, латинська та польська мови. Остання користувалась особливою популярністю як серед німецьких, так і серед польських студентів, вивчення польської стало основною мотивацією вступу багатьох учнів до гімназії [6, 387].

Учніський контингент закладу складала поляки, німці, чехи, угорці, шотландці та шведи. В гімназії здобули освіту представники польських

шляхетських родів Балінських, Бялоховських, Гжибовських, Дроговських, Заревських, Каішевських, Лещінських, Коморовських, Красинських, Пшиповських та Шимборських. У 1598 р. в школі навчалися 264 учні, 140 з яких мали польське походження. До найвідоміших вихованців гімназії належать професор педагогіки та популяризатор ідей Яна Коменського в Англії Самуель Хартліб, придворний лікар Яна III Собеського Яків Барнер, професор філософії і права Геттенгенського університету, засновник наукової статистики Готфрід Ахенваль. Ректор гімназії в 1652–1653 рр., лютеранський вчений І. Пасторіус став придворним історіографом польського короля Яна Казимира [16, 111].

Серед лютеранських навчальних закладів Польщі важливе місце займала академічна гімназія в Гданську. Заснована у 1558 р. за ініціативою членів магістрату Костянтина Фербера, Августа Вілера та Єжи Клефельда, та очолена ректором Яном Хоппом, Гданська гуманістична школа стала відомою як в Польщі, так і за кордоном протестантським навчальним закладом [7, 294]. Запроваджена чотирирічна навчальна програма наслідувала педагогічні принципи Ф. Меланхтона, визначивши чітке філологічне спрямування освітнього циклу. Необхідність захисту школи від критики з боку прихильників католицизму змусила керівництво гімназії вдатись до обґрунтування доцільності її функціонування практичною користю для міста, відкриттям курсів із підготовки лікарів, учителів та юристів. Особливого розвитку предмети професійного спрямування набули під час керівництва гімназією наступників Я. Хоппа, ректорів Генріха Нудита (1560–1567), Анджея Франкенбергера (1568–1577) та Якова Фабріціуса (1580–1629).

Аналізуючи діяльність навчального закладу, необхідно підкреслити вагомий внесок лютеранської школи у розвиток польської науки в цілому. Завдяки проведеним освітнім реформам, Гданська академічна гімназія тривалий час залишалась головним центром підготовки польських лікарів та місцем проведення перших на території Польщі наукових медичних досліджень, зокрема розтинів, які були неможливі під час панування католицької церкви [4, 31]. Про високий рівень розвитку медицини в Гданську свідчить факт присвоєння всім професорам медицини гданської гімназії високого статусу придворних королівських лікарів. У 1614 р. саме на базі гданської протестантської гімназії було засновано першу на польських землях наукову організацію лікарів «Collegium Medicum». Гданське академічне середовище створювало сприятливі умови для розвитку математики та фізики, які стали не тільки навчальними дисциплінами, але й справжніми напрямками наукових досліджень. На особливу увагу заслуговує той факт, що починаючи від 1615 р., у гімназії почали викладати коперніанську теорію обертання небесних тіл, в той час, як у більшості польських шкіл вона була визнана майже на два століття пізніше. Гданським професорам математики було доручено проведення

астрономічних розрахунків, необхідних для реалізації проекту Стефана Баторія із запровадження григоріанського календаря в Польщі. Деякі професори математики в Гданську були одночасно професорами медицини і проводили дослідження у царині практичної фармакології [5, 74].

В галузі гуманітарних наук значного розвитку набули філософія, історія, польська та класична філологія. Особливої уваги заслуговують такі постаті, як професор філософії Б. Кецкер – один з перших дослідників історії польського права, активний прихильник ідеї створення державних середніх шкіл у Польщі; автор одного з перших шкільних підручників з польської історії Я. Пасторіус, відомий польський поет-гуманіст Я. Рибінський.

Вивчення польської мови посідало важливе місце у навчальній програмі гданської гімназії. Запроваджений у 1589 р. курс «classis polonica» був призначений як для учнів німецького походження, подальша професійна діяльність яких в Гданську без знання польської мови була неможлива, так і для самих поляків, які бажали вдосконалити власне знання літературної польської мови, отримати навички ораторського мистецтва. Польська була також мовою викладання таких предметів, як торгівельна арифметика, каліграфія та торгівельна кореспонденція. Організований адміністрацією гімназії театр ставив, окрім класичних творів античної драматургії, вистави, присвячені найбільш визначним подіям польської історії. Мовою більшості вистав була також польська. Особливо вагомий внесок у розвиток викладання польської мови у гданській гімназії здійснили перші викладачі цього предмета Ян Рибінський (1589–1592), Адам Кругер (1592–1598), Миколай Волькмар (1598–1601) та Карл Мітевітанус (1601–1612), які видали серію навчальних посібників з польської граматики. Статут школи передбачав спеціальні стипендії для польськомовних студентів, які могли своїм прикладом надихнути інших на вживання польської мови у повсякденному житті [6, 390].

Число студентів-поляків неухильно збільшувалось. Якщо у 1580–1600 рр. в гімназії навчалися 130 учнів польського походження, то протягом 1601–1620 рр. – 226. В Гданську здобули освіту представники відомих польських шляхетських родів Броневських, Любомирських, Горійських, Остророзьких, Кохлевських та Карвицьких. Гімназія користувалась значним авторитетом за межами Польщі, про що свідчить факт навчання в її стінах багатьох іноземних студентів, переважно вихідців із Німеччини, Чехії, Угорщини, Франції, Голландії, Англії та Шотландії. Встановлені керівництвом гімназії закордонні контакти започаткували наукову співпрацю школи із багатьма протестантськими університетами Німеччини, зокрема Віттенберзьким і Лейпцигським [16, 106].

Отримання Торунем королівського привілею на свободу віросповідання в 1557 р. створило у місті сприятливі умови для організації протестантського навчального закладу. Закриття

католицьких костелів надало можливість переобладнати їх приміщення для відкриття лютеранської школи. Заснована в 1568 р. гімназія була організована за прикладом страсбурзької моделі І. Штурма [9, 128]. Діяльність гімназії була регламентована спеціально створеними та опублікованими шкільними статутами «Leges scholasticae» (1568 р.), «De scholae polonicae praesceptoribus» (1600 р.) та «Leges economiae scholasticae» (1601 р.). Відповідно до Статуту 1568 р., навчання в школі складалось з 6 класів, за кожним з яких було закріплено чіткий перелік навчальних предметів.

Усвідомлюючи важливість володіння польською мовою для успіху лютеранської проповіді в Польщі, адміністрація школи запровадила до навчальної програми обов'язковий курс польської, розрахований на всі шість років навчання. Викладання польської мови поєднувалось із вивченням інших предметів, зокрема історії Польщі та історії польського права. Ректор гімназії Кіндратій Грасер став автором одного з найбільш популярних у Польщі підручників всесвітньої історії «Isagoge historica» [13, 104].

Часто вживаною формою контролю знань учнів були завдання з перекладу латинських текстів на польську мову і навпаки, декламування польської поезії, участь у публічному польськомовному диспуті. Значних зусиль для розвитку викладання польської мови в гімназії доклав професор, один із видатних діячів польського реформаційного руху Ян Турновський. Вивчення польської мови стало головною метою навчання в гімназії багатьох вихідців з території як Королівської, так і Князівської Пруссії, особливо купців, для яких польськомовне спілкування було важливим інструментом професійної діяльності. Викладання польської проводилось в тому числі і для самих поляків, які висловлювали бажання покращити свої знання з предмета, наблизити власне мовлення до літературного. Оновлена редакція шкільного Статуту 1600 р. зобов'язувала всіх учнів торунської гімназії володіти навичками польськомовного читання, письма та мовлення [16, 101].

Ініціативу з реформування школи взяв на себе торунський бургомістр Генріх Стробанд, який протягом 1583–1594 рр. здійснив реорганізацію лютеранської школи з метою її перетворення на гімназію академічного типу (лат. «gymnasium academicum»). Проведені реформи передбачали зміну шестикласної системи на десятикласну, додатково доповнену у 1594 р. дворічним «старшим» класом (лат. «suprema classis»), орієнтованим на підготовку учнів до навчання у протестантських університетах за кордоном.

Висунута бургомістром на торунському синоді 1595 р. пропозиція зі створення єдиного в Польщі протестантського університету наштовхнулася на відверте несприйняття представників Гданська та Ельблонга, які мали аналогічні амбіції. Таким чином, розпочаті торунським бургомістром реформи так і не були реалізовані до кінця.

Одним із перших протестантських закладів у Польщі стала кальвіністська школа в Піньчові.

Після повернення до кальвінізму власника містечка Миколая Олесницького у 1550 р., Піньчов було перетворено на впливовий центр поширення протестантських ідей у Малополющі. Заснована у 1551 р. школа розпочала своє функціонування під керівництвом Григорія Оршака [8, 260]. Поділяючи протестантські погляди на освіту, ректор був переконаним прихильником колонізації інтелектуального життя.

Грунтовна гуманістична освіта, здобута у кальвіністських гімназіях Женеві та Лозанні, відрізняла також другого ректора школи, француза Петра Статоріуса. Результатом його співпраці з Г. Оршаком стало видання у 1558 р. Статуту піньчовської гімназії під загальною назвою «Gymnasii Pinczoviensis institutio». Одразу опублікований документ запроваджував чотирирічний навчальний цикл із чітко регламентованою освітньою програмою для кожного класу [18, 309].

Поділяючи твердження лозаннського професора М. Кордієра про важливість знання рідної мови для засвоєння мов іноземних, П. Статоріус приділив значну увагу при розробці статуту заняттям з польської. Починаючи з вивчення польськомовного тексту катехізису на першому році навчання, викладання польської мови займало пріоритетне місце у навчальній програмі кожного з наступних класів. Самим П. Статоріусом, незважаючи на його французьке походження, було видано у 1568 році одну з перших повних граматики польської мови «Polonicae gramatices institutio» [13, 284].

Продовживши свою діяльність до 1565 р., школа користувалась значною популярністю у середовищі малопольської шляхти. Незважаючи на порівняно короткий термін свого існування, кальвіністська гімназія в Піньчові мала виняткове значення для розвитку реформаційної освіти в Польщі, оскільки запроваджена в Піньчові організаційна модель стала взірцем для наслідування багатьма іншими протестантськими навчальними закладами [12, 41].

Значною популярністю в середовищі кальвіністської шляхти користувалась школа в Коцьку, заснована в 1595 р. радомським каштеляном Анджеєм Фірлеєм. Навчальний заклад являв собою середню школу гуманістичного типу із чотирирічним терміном навчання. Організаційна структура школи була сформована під час головування першого ректора Станіслава Петриціуша (1595–1599 рр.) [14, 332]. Головною формою контролю знань визнавалися екзамени, які проводились наприкінці кожного семестру, а починаючи з 1638 р. – кожні три місяці. Прикметною є традиція залучення до складу екзаменаційної комісії кальвіністських міністрів селянського та міщанського походження, які повинні були оцінювати вміння учнів висловлювати свої знання не тільки латинською, але й польською, рідною мовою. Особливо ретельно здійснювалась перевірка знань майбутніх місіонерів, для яких рівень доступності викладу був одним

із показників фахової майстерності. Більша частина занять була присвячена вивченню латинської граматики, риторики та античної літератури, достатня увага була приділена викладанню польської мови та історії.

Історія Польщі як окремий навчальний предмет у коцькій школі була запроваджена під час перебування на посаді ректора протестантського історика, вихованця женецького університету Соломона Наугебауера (1609–1612 рр.). В Коцьку були написані його головні праці з польської історії, опубліковані пізніше у Франкфурті під назвою «Historia Rerum Polonicarum Libri V». Зацікавлення історією Польщі поділяли також інші викладачі школи, до навчальної програми було внесено ознайомлення учнів з історичними творами Б. Ваковського, М. Бельського та М. Кромера. У розпорядженні викладачів та учнів школи знаходились багаті за оцінками сучасників зібрання шкільної бібліотеки. Після спалення містечка під час військових дій 1648 р. коцька школа припинила своє існування і вже не була відновлена [16, 119].

За аналогією з коцькою діяла заснована Анджеєм Реєм у 1596 р. кальвіністська школа в Окші. Організаційна структура та навчальна програма закладу були точним відтворенням коцької моделі. Ухвалені синодом тексти лекцій були спільними для обох шкіл. Фінансове забезпечення окської школи, здійснюване її засновником, дозволяло запрошувати для викладання іноземних лекторів. Вивчення польської мови займало важливе місце у переліку інших навчальних предметів, активним популяризатором польськомовності шкільного викладання був один із членів наглядової ради окської школи, кальвіністський письменник Ян Тинецький. Останні відомості про школу датуються 1636 р. [16, 120].

У переліку освітніх центрів польського кальвінізму, наведеному у праці протестантського історика А. Венгерського, зафіксовано також відомості про існування великих кальвіністських шкіл у Красnobродзі (1580–1656), Окші (1596–1636), Влодаві (1630–1683), Хмельнику (1634–1691) та Щепанівцях (1662–1687) [15, 139].

У першій половині XVII ст. головним досягненням польських кальвіністів в освітній сфері стала організація протестантської гімназії в Белжицах. Розміщена у містечку, яке знаходилось у володінні кальвіністських шляхтичів Оріховських, нова школа складалась з чотирьох класів. Перелік навчальних предметів відповідав гуманітарному спрямуванню протестантської педагогіки. У царині підготовки майбутніх місіонерів школа відверто конкурувала з єзуїтською колегією в Любіні, викликаючи занепокоєння католицького духовенства з приводу стрімкого збільшення кальвіністських проповідників в Малополющі. Тільки протягом 1618–1630 рр. гімназію закінчили більше двох тисяч осіб [14, 302].

Короткострокове функціонування аріанської школи в Левартові протягом 1588–1598 рр. засвідчило здатність нового конфесійного напрямку до заснування потужних освітніх

центрів [9, 131]. Організована в 1588 р. аріанським дячем Войцехом з Каліша, п'ятирічна школа наслідувала страсбурзьку педагогічну модель І. Штурма. Відступом від штурмівських традицій стало запровадження викладання польської мови в перших двох початкових класах школи. Вивчення польської включало не тільки вміння читання та письма, але і розвиток зв'язного літературного мовлення через декламування польської поезії, молитов, уривків з катехізису, біблійних псалмів у перекладі Я. Кохановського [17, 141]. Високий фаховий рівень викладання приваблював представників не тільки протестантських, але і католицьких родин, зокрема в левартівській школі здобували додаткову освіту випускники Краківської академії. Діяльність школи було регламентовано прийнятим у 1593 р. статутом, який складався з 20 параграфів [7, 141]. Документ окреслював права й обов'язки викладачів та учнів, запроваджував систему штрафів за дисциплінарні порушення. Фінансово забезпеченням школи опікувався власник містечка, шляхтич Г. Казимерський, після смерті якого у 1598 р. навчальний заклад припинив своє існування [10, 81].

Одним з найбільш відомих протестантських навчальних закладів у Польщі стала аріанська школа в Ракові [8, 263]. Заснована в 1602 р., п'ятирічна школа була організована за зразком страсбурзької гімназії І. Штурма. Проте досить швидко шкільним керівництвом була сформована нова навчальна програма, яка втілювала в собі риси своєрідності польської педагогічної думки. Так, відповідно до прийнятого в 1602 р. шкільного статуту «Leges scholae Racovianaе», головним завданням гімназії проголошувалась підготовка учнів до добропорядного життя та виховання здатності бути корисним для суспільства. Високий рівень навчання в раківській школі був високо оцінений її сучасниками, які закріпили за гімназією назву «Сарматських Афін» [18, 320].

Вивчення польської мови розпочиналось з перших класів навчання в гімназії. Усвідомлюючи важливість володіння учнями польською мовою, керівництво школи забезпечило польськомовність викладання ряду предметів, зокрема математики та теології. Відхід від традиційного використання латини для викладання догматики був у значній мірі зумовлений місіонерським спрямуванням теологічних курсів, за яким здатність учня висловлювати свої думки зрозумілою для його слухачів мовою була набагато важливішою за знання академічних тонкощів. Протестантська педагогічна ідея комплексного розвитку особистості знайшла своє відображення у запровадженні занять з фізичного та трудового виховання [10, 81]. Видавничі потреби раківської школи були забезпечені спеціально заснованою друкарнею [3, 45]. Прийняття сеймом ухвали про вигнання аріан з Ракова у 1638 р. призвело до закриття місцевої протестантської школи [8, 264].

Серед шкіл, заснованих громадою чеських братів, статус академічної гімназії здобув навчальний заклад в Лешно. Заснована власником містечка Рафаїлом Лещинським,

школа поєднувала початковий та середній навчальні рівні. Перетворення школи у гімназію академічного типу було проведено на початку XVII ст. за ініціативою шляхтича Анджея Лещинського. Низка організаційних реформ започаткувала серію нововведень, зафіксованих у спеціально створеному в 1604 р. шкільному статуті «Cursus studiorum» [16, 113]. У школі запроваджувалась чотирирічна навчальна система. Значні зусилля по наближенню школи до навчального закладу університетського типу були докладені ректором А. Венгерським (1629–1633) [5, 77].

Суттєвий вплив на функціонування гімназії здійснив приїзд до Лешно чеського педагога – гуманіста, протестантського письменника, громадського діяча, засновника наукової педагогіки Яна Амоса Коменського. Саме під час перебування Коменського в Лешно, яке тривало з перервами протягом 1628–1656 рр., були написані головні твори всесвітньо відомого вченого, сформульовані основні засади його педагогічної теорії. Завершивши написання на чеській мові праці «Велика дидактика» у 1632 р., Коменський виконав у Лешно її латиномовний переклад у 1638 р., написав та видав у міській друкарні шкільні підручники з латинської мови (1631 р.), астрономії (1632 р.) та фізики (1633 р.) [11, 191].

Закликаючи до надання учням широкої та універсальної освіти, Коменський вважав за потрібне пов'язувати навчальну роботу передусім із вивченням мови – спочатку рідної, і лише в другу чергу латинської, як мови науки того часу. Оскільки вивчення іноземних мов у першому класі повинно було, на думку педагога, ґрунтуватись на досконалому знанні рідної мови як першоджерелі мовленнєвих пізнань, у гімназії, починаючи з 1631 р., почали вивчати польську. Твердження Коменського про рідну мову як найкращий засіб засвоєння інформації сприяло подальшому поширенню польськомовного викладання на такі предмети, як математика та фізика. На вивченні польської мови в гімназії наполягали також міністри громади чеських братів, аргументуючи важливість її викладання необхідністю поширення реформаційних ідей у польськомовному середовищі [5, 79].

Освіту в гімназії здобували представники міщанського і шляхетського станів, за етнічною ознакою домінували учні польського походження. Починаючи з 1627 року, школа почала забезпечувати навчання учнів трьох протестантських конфесійних напрямків: чеськобратського, лютеранського та кальвіністського. Така поліконфесійність навчального закладу, з одного боку, перетворила Лешно на важливий центр підготовки протестантських проповідників, з іншого – примушувала до пошуку догматичного компромісу, одним із проявів якого стало різке скорочення кількості занять з теології і збільшення обсягу викладання загальноосвітніх дисциплін.

Переживши з великими втратами період польсько-шведського протистояння і майже

повністю знищена у 1656 р., протестантська школа в Лешно продовжила своє існування до кінця XVII ст. [16, 115].

Таким чином, Реформація суттєво вплинула на розвиток освіти в Польській державі XVI–XVII ст. Реформаційна етика висунула нові вимоги до виховання особистості, запропонувала гуманістичне розуміння освіти як процесу тісно пов'язаного із практикою життя. Важливим здобутком протестантських шкіл стало запровадження вивчення польської мови, історії та права, що, з одного боку, відповідало реформаційному ідеалу виховання широко-освіченої та ерудованої людини, яка займає активну позицію у громадському житті, з іншого – забезпечувало потреби протестантських

конфесій у підготовці проповідників, які володіють народною мовою. Долаючи догматичну замкнутість середньовічної освітньої традиції, протестантські школи функціонували не як вузько богословські заклади, а як освітні центри, орієнтовані на комплексний розвиток особистості, в яких заняття з теології не домінували над загальноосвітніми предметами. Запропоновані Реформацією моделі організації навчання дозволили адаптувати найкращі зразки західноєвропейської педагогіки XVI ст. до польських етнокультурних реалій. Перспектива подальших досліджень може бути пов'язана із визначенням впливу протестантських навчальних закладів на видозміни католицької та православної освітньої традиції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ващинська І. І. Групові ідентичності: до проблеми дефініції поняття та конструювання класифікатора / І. І. Ващинська // Вісник Львівського університету. Серія : соціологія. – 2009. – Вип. 3. – С. 56–65.
2. Черкасов С. С. Протестантська Реформація в Польщі XVI–XVII ст. : передумови виникнення та шляхи експансії / С. С. Черкасов // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич] ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 169–183.
3. Черкасов С. С. Реформаційне книгодрукування в Польщі XVI–XVII ст. як чинник формування польського етнокультурного середовища / С.С. Черкасов // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич] ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська Академія Наук. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 39. – С. 37–56.
4. Barycz H. Rozwój nauki w Polsce w okresie Odrodzenia / Henryk Barycz ; Polska Akademia Nauk. – Warszawa : [S.I.], 1953. – 160 s. – (Materiały dyskusyjne Sesji Naukowej Odrodzenia).
5. Historia nauki polskiej : [w 9 t.] / wstęp i red. Bogdan Suchodolski, Paweł Czartoryski, Paweł Rybicki ; Zakład Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich ; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – Т. 2 : Barok. Oświecenie / wstęp i red. Bogdan Suchodolski, Henryk Barycz, Kazimierz Opalek. – 1970. – 480 s. : il., tabl.
6. Historia wychowania : [w 2 t.] / pod red. Łukasza Kurdybachy ; Pracownia Dzigów Oświaty Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – Т. 1. – 1965. – 808 s. : il.
7. Historia wychowania : wybór źródeł : [w 3 cz.] / wybór i oprac. Stefan Ignacy Możdżeń. – Kielce : Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP Spółka, 1996. – Część 3 : Odrodzenie. – 1998. – 173 s.
8. Kot S. Historia wychowania : [w 2 t.] / Stanisław Kot. – Wyd. 2, zmienione i pomnożone. – Lwów : Państwowe wydawnictwo książek szkolnych, 1934. – Т. 1 : Od starożytności Grecji do połowy w. XVIII. – 1934. – 407 s.
9. Litak S. Historia wychowania : [w 2 t.] / Stanisław Litak. – Wyd. 2, poprawione i uzupełnione. – Kraków : WAM ; Ignatianum, 2004. – Т. 1 : Do Wielkiej Rewolucji Francuskiej. – 2004. – 256 s. – Bibliogr. : s. 243–246.
10. Markiewiczowa H. Wybrane zagadnienia z historii wychowania / Hanna Markiewiczowa. – Warszawa : Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2006. – 108 s.
11. Możdżeń S.J. Zarys historii wychowania : [w 3 cz.] / Stefan Ignacy Możdżeń. – Wyd. 2, rozszerzone. – Kielce : Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP spółka z o.o., 1999. – Część : Do roku 1795. – 1999. – 260 s.
12. Pawlak M. Zarys dziejów oświaty : skrypt / Marian Pawlak. – Bydgoszcz : Kujawsko – Pomorska Szkoła Wyższa, 2007. – 180 s. – Bibliogr. : s. 175–180.
13. Szturc J. Ewangelicy w Polsce : słownik biograficzny XVI–XX wieku / Jan Szturc. – Bielsko – Biała : Augustana, 1998. – 345 s. – Bibliogr. : s. 333–344.
14. Tworek S. Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI – XVII w. / Stanisław Tworek ; Uniwersytet Marii Curie – Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Humanistyczny. – Lublin : UMCS, 1966. – 501 s. – Bibliogr. : s. 482–500.
15. Wengerscii A. Libri quattuor Sclawoniae Reformatae / Andreae Wengerscius ; praef. Ianussius Tazbir ; [indicem nominum compilavit Wenceslaus Urban ; proefationem in eingiam Latinam vertit Miecislus Brożek ; voluminis edendi tutelam gessit Lechus Szczucki]. – Varsoviae : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 633 s. – (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych ; nr. 11).
16. Wkład protestantyzmu do kultury polskiej : z zagadnień protestantyzmu w Polsce / [red. Tadeusz Wojak]. – Warszawa : Zwiastun, 1970. – 200 s.
17. Wołoszyn S. Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie / Stefan Wołoszyn. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 820 s. : il., mapa złoż.
18. Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej : [w 3 t.] / wyboru dokonał i oprac. Stefan Wołoszyn. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – Т. 1 : Od wychowania pierwotnego do końca XVIII stulecia. – 1965. – 435 s.

УДК 316.286

Д. В. ПРОШИН

ШУТ, ПРОРОК И УЧЕНЫЙ: ТРИ «ИПОСТАСИ» СОЦИАЛЬНОГО КРИТИКА

Прошин Денис Владимирович – доцент кафедры гуманитарных и социально-политических наук Днепропетровского университета экономики и права, кандидат исторических наук

Відштовхуючись від веберівської концепції трьох ідеальних типів легітимного панування, автор накреслює три типи («іпостасі») соціального критика – блазня, пророка та вченого. Діяльність цих критиків визначається тими ж початками, що їх у своїй концепції розкриває Вебер. Традиційному початку відповідає блазень, харизматичному – пророк, раціональному – вчений. Автор аналізує функції цих «іпостасей» критика, «язик» кожної з них, критерії оцінки соціальних відносин, що ними застосовуються. У статті також висловлено думку про те, що запропонований класифікаційний підхід до вивчення соціальної критики дозволить повніше розкрити її двійстий характер – її опозиційність, відстороненість та водночас – її «інституціональність», органічний зв'язок із тими соціальними відносинами, що вона їх заперечує чи засуджує.

Ключові слова: соціальна критика, соціальний критик, блазень, пророк, учений

Отталкиваясь от веберовской концепции трех идеальных типов легитимного господства, автор намечает три типа («ипостаси») социального критика – шута, пророка и ученого. Деятельность этих критиков определяется теми же началами, что раскрывает в своей концепции Вебер. Традиционному началу соответствует шут, харизматическому – пророк, рациональному – ученый. Автор анализирует функции этих «ипостасей», «язык» каждой из них, используемые ими критерии оценки социальных отношений. В статье также высказывается мысль о том, что предложенный классификационный подход к изучению социальной критики позволит полнее раскрыть ее двойственный характер – ее оппозиционность, отстраненность и в то же время – ее «институциональность», органичную связь с теми социальными отношениями, которые она отрицает или осуждает.

Ключевые слова: социальная критика, социальный критик, пророк, ученый

Using Weberian concept of three pure types of legitimate domination as a starting point, the author outlines three types («hypostases») of a social critic – court-jester, prophet and scientist. These critics' practices are defined by the principles Weber has singled out in his concept. Court-jester's practice corresponds to traditional principles, prophet's practice – to charismatic principles, scientist's practice – to rational principles. The author analyzes these «hypostases» functions, their «languages», criteria they apply to the social relations. Also in the article expressed is a thought that proposed classificatory approach will deepen the understanding of the dual nature of social criticism – oppositional and at the same time organically linked to the social relations it denies or condemns.

Keywords: social criticism, social critic, court-jester, prophet, scientist

© Д. В. Прошин, 2010

Хорошо известна принадлежащая М. Веберу концепция трех идеальных типов легитимного господства [7]. Но выделенные Вебером начала (традиция, харизма, рациональность) играют важную роль и в полярно противоположной сфере – в сфере социальной критики. Подобно тому как можно наблюдать отношения господства-подчинения, основывающиеся на традиции, харизме или рациональности, можно указать и особые типы социальной критики – «традиционную» критику, «харизматическую» критику и критику рациональную. Каждый из этих типов персонафицирован особой «ипостасью»: в первом случае это шут, во втором – религиозный пророк, в третьем – ученый.

Однако перечисленные «ипостаси» не являются прямой аналогией веберовских идеальных типов. Предложенные М. Вебером абстрактные схемы по определению применимы к различным обществам и эпохам. Я же рассматриваю интересующие меня «ипостаси» социального критика в их социокультурной конкретности. Моя цель – раскрыть специфику этих «ипостасей» – их ролевых функций, их «языка»,

критериев оценки, используемых каждой из них.

Социология и социальная критика родственны друг другу. Следовательно, изучение различных типов социальных критиков (среди которых – ученый) актуально уже хотя бы с точки зрения истории и методологии социологической науки. Кроме того, актуальность социально-критической тематики естественным образом возрастает в переломные исторические моменты, подобные сегодняшнему дню. И тем не менее до сих пор нет ни одного исследования, в котором предпринималась бы попытка сравнить различных «исполнителей» роли социального критика.

В то же время шутству как особой критической практике посвящены (хотя бы отчасти) работы М. Бахтина [4, 5], Г. Гаврилова [8], Б. Отто [14]. На социально-критическую функцию пророков проливают свет сочинения С. Булгакова [6] и А. Меня [13]. Что же касается книг, посвященных проблемам научной (рациональной) критики, то из их числа я в первую очередь выделяю те, авторы которых не столько критиковали сами, сколько пытались

проследить восходящую к эпохе Просвещения «генеалогию» критика-ученого, обозначить его «видовые особенности» со всеми присущими этой фигуре достоинствами и недостатками (Р. Арон [1], Р. Дартон [9], Р. Дебре [2], О. Кошен [11], К. Манхейм [12], П. Рикер [3], М. Уолцер [15]).

Традиционные отношения господства-подчинения М. Вебер представляет как освященные обычаем персональные связи: «Господствующий – это не «начальник», а господин собственной персоной; его штаб управления – в основном не «чиновники», а личные «слуги»... Не объективный служебный долг, а личная преданность определяет отношение штаба управления к господину. Подчиняются не уставу, а личности, призванной для этого по традиции...» [7].

На аналогичных – традиционно-персональных – началах базировалась и шутовская критика. Шут критиковал не порядки, а конкретных людей (правителей, придворных и т.п.). При этом, высказываясь, шут не обращался, как пророк или ученый, к внешним «источникам» или «инстанциям». Суждения шута были абсолютно субъективными, выражавшими его личные остроты, находчивость, «глупость».

Глупость, естественно, взята в кавычки, поскольку между шутом как таковым и шутом как социальным критиком нет полного тождества. В число шутов входило немало слабоумных, просто развлекавших хозяина своими выходками. Конечно же, речь не о них, а о тех шутах, которые порой, по выражению А. Дюма, скрывали правду под маской безумия.

В действительности же, напротив, здравый смысл был едва ли не главным инструментом шутовской критики. «Дурак», как бы не понимавший, что происходит вокруг него, своим наивным «непониманием» высвечивал несправедливость или нелепость господских решений.

Благодаря выказываемым незаурядным качествам шут в известной мере сам являлся основой своего «авторитета». Тем не менее право шута говорить, разумеется, получало внешнюю санкцию – опять-таки на уровне личных отношений, вкусов и настроений. Б. Отто пишет по поводу границ шутовской свободы: «И все же, принимая во внимание тот факт, что шутовская свобода не была зафиксирована ни в одном законе, а диктовалась традицией и что шуты полностью зависели от благорасположения своих господ, остается только удивляться, как много им позволялось» [14, с. 225]. Это созвучно словам М. Вебера: «Господин может оказывать «благосклонность» в формемилостилинемилости, личной симпатии или антипатии и личного произвола...» [7]. В случае с шутом господин своей властью разрешал насмехаться над ним и над его приближенными, нередко защищая шута от мести со стороны оскорбленных придворных.

Несмотря на кажущуюся шаткость положения шута, меня, в отличие от Б. Отто, вовсе не удивляет степень шутовской свободы. С учетом особенностей традиционных отношений, удивляло бы скорее отсутствие шута как критика

(или его вынужденное молчание, которое сделало бы само его существование бессмысленным). В чрезвычайно чувствительной системе традиционных отношений, балансирующей между господской милостью и опалой, зачастую только «ничего не понимающий дурак» мог сказать правду, не рискуя поплатиться за оскорбление личного достоинства правителя: «Великий монарх должен или изучать историю, или держать шутов. Ведь чего не захочет произнести вслух канцлер... то скажут шут или исторические предания» [14, с. 155-156].

Харизматический тип господства М. Вебер определяет как основывающийся на «незаурядных проявлениях святости или героической силы, или образцовости личности». В контексте отношений властвования-подчинения харизматический принцип обнаруживает себя в самых разнообразных формах: в качестве харизматического лидера, например, выступали как пророк Мохаммед, так и генерал Ш. де Голль¹. Однако применительно к социальной критике этот принцип в полной мере воплощается только в ипостаси религиозного пророка.

Шута-«дурака» порой могли считать детски-бесхитростной душой, которая близка к Богу, но все же шут никогда не воспринимался как «образцовая личность» и не высказывал своих оценок как некий «избранник». (Пограничной фигурой, совмещавшей в себе качества шута и пророка sui generis, являлся юродивый, однако здесь я сосредоточиваюсь лишь на трех чистых «ипостасях».) «Харизмой» (в данном случае понимаемой как неоспоримый моральный авторитет) могут обладать ученые или философы, критикующие социальные порядки, но моральный фактор лишь придает дополнительную силу их рациональной критике². Только религиозный пророк основывает свою критику на феномене избранничества свыше, одновременно переживаемого субъективно и принимаемого окружающими.

Вождь или колдун, считавшийся обладателем магической харизмы – экстраординарной «силы», якобы позволявшей общаться с духами и обеспечивать выпадение дождя, сбор богатого урожая и т. п., – являлся важнейшей фигурой для своего племени³, но важность эта была исключительно витальной. Иными словами, магическая харизма была сродни естественным факторам, от которых зависело выживание племени, тогда как пророческая харизма (явление куда более позднее) воспринималась как приближенность к высшей моральной инстанции.

В некотором смысле пророческая харизма – качество столь же личное, как и шутовские способности. (Но, конечно же, она намного драматичнее, чем остроты и ужимки шута, выделяет его обладателя из общего ряда.) Пророк – избранник; именно ему дано нечто такое, чем не обладают другие. Однако пророческая избранность предполагает исполнение «представительской» роли: если шут говорит от своего имени, то пророк говорит от имени призванного его Бога, что, собственно, и дает ему право оценивать и обвинять. Иными

словами, если шути разрешалось критиковать, то за пророком признавалось право на критику. Пророк, как и шут, мог обращаться к отдельным людям (прежде всего – к царям, придворным, священникам), однако пафос его критики заключался в призыве ко всеобщему нравственному преображению на основе универсальных ценностей.

Рассуждая о харизме как об источнике власти, М. Вебер замечает: «Как бы «объективно» правильно ни было оценено соответствующее качество [харизма] с этической, эстетической или иной точки зрения, по существу, совершенно неважно. Важно одно, как оно фактически оценивается подчиненными харизме, «приверженцами» (курсив мой. – Д. П.) [7]. Но право критиковать – во всяком случае до известного предела – за пророком признавали не только «приверженцы», но и те, кого пророк призывал к ответу⁴, – тем более что пророческая критика в первую очередь исходила от людей, занимавших определенное место в религиозной иерархии. (Иудейские пророки – классический пример харизматических критиков. Крупнейшие из них – священники Исая, Иеремия и Иезекииль.)

О господстве, опирающемся на рациональное начало, М. Вебер пишет: «Люди подчиняются... объективному безличному порядку»; «легальный господин – начальник, который, распоряжаясь и приказывая, сам подчиняется безличному порядку, ориентирует на него свои распоряжения»; «подчиняясь господину [начальнику], подчиняются не его личности, а безличному порядку и поэтому обязаны повиноваться только в рамках деловой компетенции, рационально разграниченной этим порядком» [7].

Таким же образом строится и рациональная критика: критик не обладает некими личными качествами, позволяющими ему высказываться, как это было в случае с шутом; критик не провозглашает себя избранным (и не признается в качестве такового), как пророк; он должен продемонстрировать формально подтвержденную научную компетентность, чтобы его оценки могли рассматриваться как заслуживающие внимания⁵. Научная компетентность подразумевает владение теоретическими знаниями и «техникой» исследования, позволяющими изучать «закономерности общественного развития».

Шуту разрешалось критиковать по причине его «глупости» (маскировавшей здравый смысл); пророк получал право критиковать

как человек, приобщенный, «допущенный» к высшим истинам; критик-ученый обретает такое право, поскольку он проник «в самую суть общественного устройства» и постиг «природу социальных проблем».

Рациональная критика, как и критика харизматическая, отсылает к некоему независимому от человека уровню действительности. Но если пророк, говоря от имени Бога, требует принять как данность свои мистические переживания, то ученый предлагает «объективную оценку» социальных проблем, открытую для проверки с помощью тех же процедур, которые использовались при ее подготовке и выдвижении.

Своего рода «компетентность» (знание священных текстов) была обязательной и для иудейских пророков, однако предпосылкой пророческой критики была выделенность из числа других книжников, не отмеченных харизмой, тогда как предпосылкой рациональной, научной критики было и остается причисление к строго определенной «корпорации». Выше я указывал, что ветхозаветные пророки Исая, Иеремия и Иезекииль занимали место в священнической иерархии. Однако, начав пророчествовать, они стали для самих себя и для окружающих чем-то большим, чем священники. (Кроме того, принадлежность к священничеству отнюдь не являлась *conditio sine qua non* для харизматической критики, что подтверждается примером пастуха Амоса.) Напротив, критик-ученый, как бы радикально он ни был настроен, должен «оставаться ученым»: приводить рациональные доводы, использовать проверенные данные, строить логически и фактологически обоснованные прогнозы социального развития, наконец, во многих случаях – оставаться частью научного истеблишмента.

Итак, здесь в первом приближении рассмотрены три «ипостаси» социального критика, выделенные под влиянием веберовской теории идеальных типов легитимного господства. Я полагаю, что продолжение намеченной линии на «классификацию» и «детализацию» феноменов социальной критики должно оказаться весьма плодотворным, позволяя точнее отразить двойственный, пограничный характер критики: с одной стороны, ее оппозиционность, отстраненность, с другой – ее «институциональность», органическую включенность в те самые социальные отношения, которые она если не отрицает, то во всяком случае резко осуждает.

господства-подчинения харизматический лидер может по крайней мере надеяться на подчинение и со стороны своих противников.

⁵ Ср.: [Интеллектуал был] «новым епископом или папой, чей авторитет во многих случаях подтверждался ученой степенью по философии... За таким прелатом тянулась обширная свита «приходских священников» – преподавателей лицеев, также имевших степень по философии» [10, с. 345].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Дебре Р. Інтелектуальна влада у Франції. – К.: Дух і літера, 2008. – 308 с.
3. Пікер П. Ідеологія та утопія. – К.: Дух і літера, 2005. – 386 с.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса // <http://www.philosophy.ru/library/bahtin/rable.html>
5. Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 304 с.
6. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений. – М.: Астрель, 2007. – 988 с.
7. Вебер М. Типы господства // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php
8. Гаврилов Д. А. Трюкач, лицедей, игрок. Образ трикстера в евроазиатском фольклоре. – М.: Ганга, 2009. – 288 с.
9. Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 384 с.
10. Дюваль У. Утраченные иллюзии: интеллектуал во Франции / Республика словесности. Франция в мировой интеллектуальной культуре. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 528 с.
11. Кошен О. Малый народ и революция. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 288 с.
12. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
13. Мень А. На пороге Ветхого Завета. – М.: Эксмо, 2004. – 1056 с.
14. Отто Б. Дураки: Те, кого слушают короли. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 496 с.
15. Уолцер М. Компания критиков: Социальная критика и политические пристрастия XX в. – М.: Идея-пресс, 1999. – 360 с.
16. Фрэнгер Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ В 1961 г., во время военного мятежа в Алжире, де Голль призвал мятежников к повиновению не как президент Республики, а как человек, возглавлявший Сопротивление в годы немецкой оккупации и со времен войны являвшийся носителем «национальной легитимности». Р. Арон писал по этому поводу: «Когда человек заявляет, что в течение 20 лет он воплощает национальную законность, то правление не относится ни к рациональной категории, ни к категории традиционной (де Голль не был выходцем из королевской семьи), оно относится к харизматической категории» [1, с. 570].

² В немалой степени это справедливо и по отношению к деятелям искусства, осуждающим социальную несправедливость (Л. Толстой, Э. Золя, Р. Роллан и др.).

³ Отношение к носителям магической харизмы описано Дж. Фрэнгером в «Золотой ветви» (глава «Колдуны-правители») [16, с. 99-108].

⁴ Впрочем, все то же обращение Ш. де Голля к участникам мятежа в Алжире показывает, что и в сфере

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.37

В.И. ПАЛАГУТА

СОЦИАЛИЗАЦИЯ СУБЪЕКТА В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ПРОЦЕССА САМОИДЕНТИФИКАЦИИ

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной металлургической академии Украины, доцент, кандидат философских наук

В статті аналізується традиційна схема соціалізації, яка прийнята у класичній та некласичній соціальній теорії; досліджується походження цієї схеми, яка є похідною від Его-психології А. Фрейд та Х. Хартманна, і її вплив на соціальну теорію, розкривається її несумісність з сучасною соціальною теорією, в якій пріоритетне місце при вивченні соціалізації суб'єкта повинно зайняти дослідження самоідентифікаційних процесів.

Ключові слова: соціалізація суб'єкта, самоідентифікація, дискурсивні простори, класична, некласична та сучасна соціальна теорія

В статье анализируется традиционная схема социализации, принятая в классической и неклассической социальной теории; исследуется происхождение данной схемы, восходящей к Эго-психологии А. Фрейд и Х. Хартманна, и ее влияние на социальную теорию; раскрывается ее неприменимость для современной социальной теории, в которой приоритетное место при изучении социализации субъекта должны занять исследования самоидентификационных процессов.

Ключевые слова: социализация субъекта, самоидентификация, дискурсивные пространства, классическая, неклассическая и современная социальная теория

The article examines the traditional scheme of socialization accepted in classical and non-classical social theory. The origin of that scheme which goes back to the Hannah Freud's and Hans Hartmann's Ego psychology is researched. There is exposed its inapplicability to the contemporary social theory where the priority place for the socialization of the subject must take the studies of self-identification processes.

Keywords: socialization of subject, self-identification, discursive space, classical, non-classical and modern social theory

© В. И. Палагута, 2011

В продолжении авторского исследования проблемы самоидентификации субъекта как социально-дискурсивного процесса (см. альманах «Грани» №1, №3-№6 за 2009; №1 за 2010 год), рассмотрим проблему под несколько другим ракурсом. Так, важнейшим аспектом изучения процесса самоидентификации является ее корреляция с процессом социализации субъекта¹. Поэтому, чтобы детальнее изучать самоидентификацию, рассмотрим ее соотнесение с социализацией субъекта, исследовав применение понятия «социализация» в социальной теории прошлого столетия с ее трактовкой современными социальными теориями. Так, с одной стороны, их традиционно можно рассматривать и как процессы, которые имеют сравнительно мало общего между собой, т. е. социализацию и субъективную самоидентификацию можно относить в принципе к разным инстанциям социального существования человека. Но, с другой стороны, возникает вопрос (он и не может не возникнуть), а существует ли какая-либо корреляция в действии самих механизмов самоидентификации и социализации? Если да, то

возможно ли представить процесс социализации как сравнительно длительный во времени процесс «включения» субъекта через самоидентификацию в социальное измерение бытия? И возможно ли в принципе представить социализацию как серию самоидентификационных парциальных актов (правда, во многом складывающихся для субъекта случайным и непредсказуемым по своим конечным результатам образом)?

Постановка проблемы в подобном ракурсе навеяна не столько новомодными идеями постмодернизма, сколько реально отражает суть современной проблемы субъективности, существующей сейчас в своей онтологической многоплановости или полисубъективности. Так, если мы возьмем подход к социализации в социологии, в социальной антропологии, культурологии или ортодоксальном психоанализе и т. д., то без особых трудностей можно заметить, что практически все вышеперечисленные сферы социально-гуманитарного познания трактуют социализацию, используя единую генерализирующую схему - «социальная среда - субъект»². Известно, что данная дуалистическая схема привнесена в социальное

познание субстанционалистской социальной теорией, предлагавшей различные варианты решения проблемы социум - субъект, наиболее распространенная формулировка, которой имеет следующий вид: субъект полностью определяется его социальной средой. Другими словами, решение проблемы как соотносятся социальное и субъективное или что чем определяется - социальное определяет субъекта или субъект - социальное получило в социальной теории XX века свое воплощение в виде жесткого «приспегивания» субъекта к социальному. Поэтому имеет смысл сравнить схему социализации, применяемую в классической и неклассической социальной теории, и возможности ее применения в современных ее вариациях. Так, в классической и неклассической социальной теории процесс социализации субъекта немислим без реального социального взаимодействия, где ведущей категорией является социальная адаптация. На данном ключевом положении строили свои концепции социологи-функционалисты середины прошлого столетия - Т. Парсонс, Р. Мертон, Э. Шилз и многие другие социальные теоретики³. Необходимо здесь отметить, что во многом социальная теория в целом первой половины и середины XX века испытала сильное влияние социальной психологии и ортодоксального психоанализа при выборе социетальной модели субъективности, в которой процесс социализации «жестко» привязан к социальной адаптации (что, как правило, опускается из виду при рассмотрении понятия социализация). Прежде всего, как она представлена в теории личности психоаналитической «Эго - психологии», в работах Анны Фрейд [6], [7, 111-114] и, особенно главного методолога «Эго-психологии» Х. Хартманна [8]. В статье «Энциклопедии глубинной психологии», посвященной его научной деятельности, Х. Хартманн представляется как один из сподвижников тогда только нарождающейся методологии междисциплинарного синтеза: «У него было неумное стремление сблизить психоанализ с другими областями и смежными дисциплинами, такими, как общая или экспериментальная психология, социальные науки (социология, антропология, история, экономика), философия, медицина и биология» [9, 79]⁴. Действительно, в качестве оптимальных условий и предпосылок для модели социализации субъекта Х. Хартманн выбрал именно социальную адаптацию, в которой непосредственным прообразом является элементарное биологическое приспособление человека к условиям окружающей внешней среды. Тем самым, понятие «социальная адаптация» отсылает исключительно к биологической науке начала и середины прошлого столетия (как и все другие науки добившаяся сейчас уже качественно иного уровня своего развития и несколько иначе подходящая к данному вопросу) и означает приспособление субъекта к условиям социальной среды по аналогии с приспособлением живого организма к биологической среде [8], [9]⁵. Данная схема и была впоследствии принята как методологическая

основа для понимания субъекта в классической социальной теории. Если же продолжать опираться на «биологизированную» социальную адаптацию, то мы неизбежно приходим к пониманию социализации как исключительно пассивного приспособления субъекта к разнообразным социально-типическим ситуациям и социальным группам, в которых протекает его существование, где социальность получает статус приобретаемой, пассивно принятой или заимствованной в ходе социальной адаптации универсалистской характеристической поведения субъекта. Тем самым определяемая таким вот образом социальность имеет значение той характеристики, которая субъекту навязана социумом извне и им безоговорочно принятой. Но, к сожалению, данная схема социализации, полностью сводящую социальную как разновидность биологической адаптации, по-прежнему, продолжает тиражироваться в социальной теории⁶.

Если постараться отрешиться от дополнительных смысловых коннотаций термина социализация, то можно утверждать, что глубинным истоком традиционной теории социализации является линейная бихевиористская адаптационная схема: стимул - реакция. В рамках данной схемы социальная реальность, сведенная к социально-биологической среде и субъект как социально-психо-биологическое существо являются внешними по отношению друг к другу, рядоположными «объектами», между которыми устанавливается устойчивое взаимодействие по принципу стимул как набор биологических и социокультурных норм, идеалов, стратегий действия и т. д. и реакция как усвоение субъектом всего этого априорного наследия через процедуры интериоризации, интроекции. Но, наш взгляд, в таком виде социализация несовместима с проблемой субъективации как «вхождения» субъекта в социальные измерения бытия. И в этом смысле весьма показательна позиция ряда современных исследователей на социальную адаптацию как условия социализации субъекта - либо от нее необходимо отказаться вовсе, либо имеет смысл ее рассматривать в гораздо более комбинированном виде, но так или иначе - упразднив линейную бихевиористскую схему - стимул - реакция. В качестве точки отсчета здесь выбрано жесткое разделение на внутреннее, индивидуальное как субъективное и внешнее как социально - «средовое», что в принципе лишает субъекта «внутренней» социальности и делает его пассивным и полностью зависимым от социальной среды. Последняя традиционно рассматривается как внешняя определяющая инстанция субъективности, которая связывает самоидентификацию исключительно с социальной индивидуализацией. Тем самым (само)идентификация лишается важнейшей ее социальной составляющей, что, на наш взгляд, в корне неверно, т. е. совершенно игнорируется «встроенный» социализирующий субъекта аспект социального бытия, конституированный и конституирующий его через речевые или дискурсивные практики⁷. К тому же, искажается

понимание и самого процесса социализации, если его рассматривать исключительно сквозь конформистскую уступку субъекта социальной среде, которая трактуется как регламентирующая его внешняя инстанция. Вот почему чрезмерная упрощенность, схематизм, биологические предпосылки и коннотации в понимании процесса социализации требуют критической рефлексии и ее переосмысления в духе современного понимания феномена социального как важнейшего аспекта «производства» субъективности, конституированного нескончаемой чередой процессов самоидентификации. Более того, изучение субъекта сквозь призму данных процессов побуждает к детальному анализу и пересмотру социально-философских предпосылок и оснований процесса социализации, упрощенная схема которого досталась нам в «наследство» от классических позитивистских концепций и представлений этого процесса, некритически усвоенных и растражированных в современном социально-гуманитарном познании.

Следуя логике развертывания концепции дискурсивных пространств самоидентификации нам представляется более приемлемой современное решение проблемы социальной реальности – субъект в ее современном диалектическом варианте - они существуют как одновременно автономные, самодостаточные и как периодически пересекающиеся или пронизывающие друг друга инстанции. Примечательно, что современные социальные теоретики А. Турен и Н. Луман определяют субъективность как асоциальное по своему характеру состояние, что обесценивает, делает бессмысленным и неуместным дальнейшую концептуализацию социализации⁸. Тем самым, опираясь на положения вышеуказанных современных социальных теоретиков, можно сказать, что классическая и отчасти неклассическая социальная теория, которые исследовали проблему поиска детерминант и метапринципов социализации субъекта и социальной динамики в целом и сфокусировавшиеся на утверждении примата социального над субъективным в лучшем случае стало приемлемым решением для социальной теории прошлого столетия. Поэтому можно утверждать, что социализация как процесс, обеспечиваемый социальным взаимодействием, социальной адаптацией, социальным контролем и т. д., до сегодняшнего дня представлялся предельно упрощенной схемой «вхождения» субъекта в структуры социальной реальности. Но этого сейчас уже явно недостаточно, поскольку возникла потребность рассматривать социальное измерение субъекта в более расширенном варианте - как совокупность полей социального пространства, в которых повсеместно осуществляются процессы самоидентификации, а не как чисто инструментальную среду на манер биологической среды. Поэтому наиболее предпочтительным, на наш взгляд, стало бы повсеместное распространение такого способа рассуждения, в котором вместо внешне

и объектно - ориентированного понятия «социальная среда» применялось бы более гибкое и всеобъемлющее понятие «социальная реальность», распределенная по всем позициям социального пространства и как бы вбирающая в себя субъекта. Здесь социальная реальность понимается уже не как совокупность социальных дюргеймовских «вещей» и «фактов» социальной среды, существующих по образцу и подобию вещей физического мира - изолированных, имеющих четкие границы и контуры и замкнутых на самих себя, а как подвижные, постоянно изменяющиеся местоположения и диспозиции субъекта в социальном пространстве его дискурсивных практик.

Анализируя вышеперечисленные вариации традиционного подхода к рассмотрению процесса социализации субъекта представим свое видение данной проблемы. Так, настало время рассматривать социализацию в более расширенном виде, пересматривая традиционное ее толкование и дополняя исследованиями процессов перформативной, нарративной и других типов самоидентификации. Поэтому одной из тенденций формирования современной социальной теории, наравне с возвращением в ее исследовательское поле понятия «субъект» как аналитической категории (после постмодернистской ситуации «смерти» субъекта), является отход от субстанционалистской парадигмы в трактовке социальной реальности, не сводимой исключительно к готовым структурам социума. Речь здесь идет о реляционном понимании социальной реальности, не редуцированной ни к социальной среде, ни к социальным структурам. В этом смысле под социальным мы понимаем неразрывное единство бытия субъекта как сингулярной целостности и над-субъективных устанавливающихся на микроуровнях социального структур. Социальное определяется не столько социальной статикой и социальной динамикой социума, как принято обычно считать в социальной теории (они обычно воспроизводят и закрепляют уже конституированную социальность), а «внутренней» социальностью, устанавливаемой через дискурсивные практики субъекта. Другими словами, именно речевые или дискурсивные практики определяют неразрывное единство субъективности и социальной реальности, и в конечном счете, социальных форм и структур, «встраивая» субъекта в одновременно существующую дискретность и непрерывность социальной реальности, различным образом распределяемую по полям и позициям многомерного и многоуровневого социального пространства⁹. Поэтому можно утверждать, что теория социализации в традиционном виде уже несовместима с изучением онтологического измерения субъекта, если мы намереваемся его рассматривать в ракурсе исследования условий и механизмов самоидентификации. Но подобный ракурс проблемы субъективности, а именно - рассмотрение социального субъекта в терминах самоидентификации, подразумевает отказ от теории социализации в ее прежнем

виде. Именно механизмы включенности субъекта через самоидентификацию в определенные символические социально-пространственные дискурсивные образования и определяют условия и результат процесса социализации. Причем каждый раз самоидентификация, а вместе с ней и социализация субъекта радикально меняется в зависимости от его «попадания» в то или иное социально-пространственное реляционное поле, в ту или иную его социальную позицию. Итак, можно утверждать, что прежняя теория социализации уже несовместима с современным - множественным субъектом, определяемым постоянно трансформирующейся социальной реальностью, и представленную многочисленными дискурсивными пространствами. Рассматривая таким образом социализа-

цию, можно утверждать, что социальное существование субъекта во многом определяется процессами самоидентификации, носящими дискурсивный характер. Самоидентификация объемлет и задает одновременно непрерывный и дискретный процесс и структуру социализации, и составляет самую ее «сердцевину», т.е. самоидентификация является той основой, которая определяет современные процессы социализации. Это предполагает пересмотр традиционного ее истолкования в направлении разработки современной версии социализации как расширенной герменевтики самоидентификации, не столько дополняющей и уточняющей ее классическую трактовку, сколько ориентированную на существенное переопределение ее содержания.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ В некоторых исследованиях самоидентификацию вообще представляют как социальную идентификацию и сводят исключительно к социализации, т.е. рассматривают эти процессы не только как подобные, но как полностью тождественные [1, 613-623].

² В этой схеме субъект пассивно усваивает или интериоризует социальные нормы, понимаемые как социальные «вещи» в виде идеалов, ценностей, стереотипов поведения и т. д. исключительно в процессах социальной адаптации и социального взаимодействия с другими субъектами тех социальных групп, в которые он в той или иной форме включен. Данное обстоятельство указывает на одну из важнейших социальных функций механизма социализации как «воспроизводства субъекта социально-исторического процесса посредством адаптации индивида к социальной среде и имплицитное содержание его сознания общезначимых норм легитимного поведения» [2, 980]. Тем самым, социальная среда понимается как совокупность социальных «фактов» или «вещей», оказывающих на субъекта социально-адаптивное и социально - контролирующее воздействие с целью приведения его поведения к социальной норме и порядку как сдерживающий, антидевиантный фактор.

³ Показательным примером здесь может служить концепция Т. Парсонса, которая, на первый взгляд, вроде бы следует логике фрейдовского психоанализа, но при более детальном анализе оказывается предельно бихевиористской. Описывая механизм социализации на основе принципов удовольствия - недовольствия, приводимого в действие механизмами вознаграждения и наказания, Т. Парсонс утверждает, что усвоение социальных норм происходит в процессе интериоризации элементов социального контроля, понимаемого как коррекция поведения или действия субъекта [3, 494-525], [4, 478-493]. Несложно заметить, что в рамках данной линейной схемы субъект и социальная реальность задаются как внешне по отношению друг к другу объектные инстанции, между которыми устанавливается взаимодействие по принципу социального контроля за исполнением интериоризованных норм, осуществляемого со стороны социума, и запрограммированного «ответа» со стороны субъекта, полностью повторяющего пресловутый принцип стимул - реакция бихевиоризма. Причем данная схема имплицитно в изучение практически всех основных механизмов социализации, представленных Т. Парсонсом, т. е. механизмы социализации у Т. Парсонса существуют как бы в двойном измерении - психоаналитическом и бихевиористском. Так, исследуя механизмы социализации, Т. Парсонс выделяет три основных механизма социализации (познавательные, защитные психические механизмы, механизмы приспособления, выполняющие важнейшую функцию интернализации социального контроля, во многом сходного с функцией Супер - Эго второй психоаналитической топки З. Фрейда). Три дополнительных их разновидности (открепление - затухание; торможение и субституция (замещение) или перенос и перемещение как формы социального контроля поощрения - наказания, также выполняющие контролирующую в своем пределе репрессивные функции). И еще один механизм социализации - ценностно - приобретаемые качества субъекта. [5, 682-684]. Так, на первый взгляд, вроде бы следуя при их описании фрейдовской схеме удовольствия - страдания, при более детальном рассмотрении все без исключения механизмы социализации исходят из бихевиористской линейной схемы. Поэтому внутренние связи между различными механизмами, за отсутствие которых Т. Парсонс подвергся серьезной критике, не имеют в его концепции социализации какое-либо значение в силу ее панбихевиористского характера.

⁴ «Мы считаем, что психоанализ является одной из базисных наук социологии. Основные интересы у психоанализа и социологии различны; многие проблемы, особо важные для социологии, являются периферийными в психоанализе. Социология сосредотачивает свое внимание на социальном действии, на успехе или неудаче в решении задач, выдвинутых обществом (то есть, задач адаптации); и интересуется психологией конфликтов, судьбой агрессивных и либидинозных импульсов и т.д. лишь постольку, поскольку они проявляют себя в общественном поведении. Что имеет значение в социологии, так это человек как творец (в самом широком смысле этого слова); она изучает, главным образом, чего достигает психический аппарат, и лишь косвенно, как он справляется со своими трудностями. Для психологии как конфликт, так и достижение являются незаменимыми точками зрения. Применение психоанализа к социологии согласовывает эти две точки зрения. Мы надеемся, что данное исследование свободной от конфликтов сферы это и его функций и дальнейшее исследование проблемы адаптации откроет неосвоенную территорию между социологией и психоанализом и таким образом увеличит вклад психоанализа в социальные науки», - резюмировал свою программу экспансии «Это-психологии» в социальные науки австрийско-американский психоаналитик [8, 10-11].

⁵ Более того, у Х. Хартманна отдельно вопрос о социальной адаптации даже и не ставился, последняя понималась как частный, даже второстепенный момент биологической адаптации человека, а социальная среда как таковая практически редуцировалась, полностью поглощаясь окружающей внешней средой. «Адаптация может вызываться

изменениями, - пишет Х.Хартманн, - которые индивид осуществляет в окружающей его среде (посредством применения орудий, технологии в самом широком смысле этого слова и т.д.), а также адекватными изменениями в его психофизической системе. Животные также активно и целенаправленно изменяют свою окружающую среду, например строя гнезда и норы. Однако широкий диапазон аллопластических адаптаций доступен лишь человеку. Здесь имеют место два процесса: человеческое действие адаптирует окружающую среду к человеческим функциям, а затем человек адаптируется (вторично) к той окружающей среде, которую он помог создать» [8, 19-20].

⁶ Так, в работе В. Немировского и Д.Невирко понимание социализации через социальную адаптацию рассматривается как единственно возможное и биологическое по своей сути приспособление субъекта к окружающей среде, провозглашается универсальный адаптационный механизм, призванный «расставить акценты при анализе методологического единства биологического и социального» и включающий «как биологический, так и личностный и социально-средовый аспекты» [10, 65]. Более того, традиционная схема социализации «социальная среда - субъект», к сожалению, «живуча» и по-прежнему достаточно широко применяется в социальных исследованиях, о чем красноречиво говорят последние публикации [11], где не только совершенно неадекватно представляется процесс и механизм самоидентификации субъекта, но и сама социализация рассматривается в предельно упрощенном виде [11, 345]

⁷ О том, что данному аспекту стали уделять в современной социальной теории повышенное внимание, достаточно привести точку зрения Х. Йоаса: «Социальная психология должна раскрыть социальность, заранее предполагаемую во всех индивидуальных действиях и не сводимую к ним; но эта социальность сама описывается как специфический способ действия и координация отдельных действий. В настоящее время эта понятийная стратегия стала чрезвычайно актуальна после того, как с различных сторон было показано, что в любом действии всегда заложено фоновое знание, имплицитно предполагаемое всеми и структурированное как единое целое, а также коллективный символический порядок, т. е. язык» [12, 210]. Последний, и мы на этом постоянно делали акцент в предыдущих публикациях, устанавливается социальным измерением дискурса и механизмами действия перформативных речевых актов.

⁸ «Личность, находящаяся в обществе потребления, не стремится к вращению в это общество. Прежде социализация основывалась на плотно связанных между собой образах пространства и времени; мы же напротив лишаемся времени и пространства в их социальной определенности», пишет А. Турен, - «социум становится все более неопределенным; он оставляет без норм и правил все более обширные сферы поведения; он гораздо чаще маргинализирует нас, чем вводит в какое-нибудь сообщество, постоянно меняется, лишая нас возможности легко определить свою самобытность» [13, 469, 480], см. также Н. Луман [14, 177].

⁹ В данной трактовке социального нами применяется принцип дополнительности, когда в понимании субъективности когерентны непрерывность и всеобъемлющий характер бытия социального и дискретность социальной реальности в определенной социальной позиции. Тем самым несоциальной субъективности не бывает и субъект как таковой немислим без привязки к определенному месту или позиции в социальном пространстве.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Качанов Ю. Проблема ситуационной и трансверсальной идентичности личности как агента социальных отношений / Психология самосознания. Хрестоматия - Самара: Издательский Дом «БАХРАХ - М», 2003 - 672 с.
2. Всемирная энциклопедия: Философия - М.: АСТ, Современный литератор, 2001.-1312с.
3. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Американская социологическая мысль. - М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления. 1996. - С. 494-525.
4. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. - М.: Издание международного университета бизнеса и управления, 1996. - С.478. - 493.
5. Parsons T. Essay in sociological theory. - New York: Blackwell Publishing, 1964. - 749 p., - P. 682- 684.
6. Фрейд А. Защитные механизмы // Зарубежный психоанализ. - СПб.: Питер, 2001.- 512 с., - С. 306 -315.
7. Блом Г. Психоаналитические теории личности. - М.: Издательство «КСП», 1996. - 247с.
8. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации личности. - М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. - 160с.
9. Вальдхорн Г. В. Хайнц Хартманн и современный психоанализ // Энциклопедия глубинной психологии. Том III. - М.: «Когито - Центр», МГМ, 2002. - 410с., - С. 79 и далее.
10. Немировский В., Невирко Д. Социология человека: От классических к постнеклассическим подходам. - М.: Издательство ЛКИ, 2008. - 304 с.
11. Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы.- М.: РОССПЭН, 2009.-440с.
12. Йоас Х. Креативность действия. - СПб.: Алтейя, 2005. - 320 с.
13. Турен А. Способны ли мы жить вместе? Равные и различные / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. - М.: Academia, 1999. - 640 с., - С. 478-481.
14. Луман Н. Самоописания. - М.: Издательство «Логос», ИТДК «Гнозис», 2009. - 320 с., - С. 166- 185.

УДК 37.013

В.В. САГУЙЧЕНКО

ШКІЛЬНИЙ ДИРЕКТОР ЯК ОСВІТНІЙ ФІЛОСОФ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ УПРАВЛІННЯ ДОСВІДУ

Сагуйченко Валентина Володимирівна - старший викладач кафедри філософії освіти Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У статті розглянуто підготовку керівників шкіл до державно-громадського управління.

Ключові слова: керівники загальноосвітніх навчальних закладів, державно-громадське управління.

В статье рассмотрены вопросы подготовки руководителей школ к государственно-общественному управлению.

Ключевые слова: руководители общеобразовательных учебных заведений, государственно-общественное управление.

The article deals with the preparation of school superintendents' to the state and public management.

Keywords: school superintendents', the state and public management.

© В.В.Сагуйченко, 2011

Постановка проблеми визначається системним характером реформування післядипломної педагогічної освіти та рекомендаціями Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток управлінського потенціалу керівника загальноосвітнього навчального закладу» (м. Кременчук Полтавської області), в яких запропоновано інститутам післядипломної педагогічної освіти переглянути програми підвищення кваліфікації керівників загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням впровадження державно-громадської моделі управління закладами загальної середньої освіти. Необхідність формування керівника закладу як освітнього філософа для критичного аналізу управлінського досвіду зумовлено цілою низкою суперечностей між:

- станом наукової розробленості з питань державно-громадського управління та управлінською практикою впровадження державно-громадського управління в навчальних закладах освіти;

- недостатньо розвинутою практикою впровадження державно-громадського управління в закладах освіти та сучасними вимогами суспільства до освітньої сфери.

Мета дослідження: простежити вплив підготовки керівника загальноосвітнього навчального закладу в якості освітнього філософа в обласному інституті післядипломної педагогічної освіти на зміни в управлінській діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу.

Розробленість проблеми. Модернізація освіти, зокрема її управлінської діяльності, неможлива без розвитку державно-громадського управління освітою, що підкреслюється у нормативно-правових документах, в тому числі в Національній доктрині розвитку освіти [12, гл.Х., п.21]: сучасна система управління сферою освіти утверджується як державно-громадська. Нова модель управління має бути відкритою і демократичною. У ній повинні органічно поєднуватися засоби державного управління з громадським впливом. Пряме втручання центрального управління має поступитися місцем гнучкості, науково-методичним, прогностичним та іншим функціям. Від кожної людини вимагається готовність до постійних змін, що здійснюються на особистому та суспільному рівнях [4, 14]. Сутність особистості людини, її нового місця в системі держава – суспільство – освіта вивчали українські філософи: Братаніч Б.В., Зязюн І.А., Клепко С.Ф., Култаєва М.Д., Лутай В.С., Подмазін С.І.,

Романенко М.І. [2, 7, 8, 9, 11, 17, 18]. Допоможуть розставити акценти з цього важливого питання класичні роботи відомих учених, таких як Дьюї Дж. та Гідденс Е. щодо співвідношення демократії та освіти, пошуків свого місця в суспільстві ризиків[4. 6]. Лутай В.С. найважливішим завданням сучасної освіти в Україні, її філософсько-соціологічних основ вважає поєднання протилежних егоїстичної і колективістської тенденцій [11, с.18]. Култаєва М.Д. у роботі «Аксиологический конструктивизм, или кое-что об опыте переоценки всех ценностей» [9, с.38] говорить про необхідність поглиблення принципу демократії, переосмислення його з позицій комунікативної раціональності. О.Хеффе пропонує співвідносити обов'язкову та довільну програми правової, морально-етичної і культурно-ціннісної орієнтації, використовувати універсальні європейські цінності стосовно соціального конструювання дійсності [19, с.284-285]. Пошуки практичної реалізації нового управлінського досвіду належать керівникам шкіл та інститутам післядипломної педагогічної освіти, що проводять підвищення їхньої кваліфікації. Характеризуючи професіоналізм управлінців, ми погоджуємось з Є. Березняком, який наголошує: «Відмінною рисою, що притаманна хорошому директору, є неперервне самовдосконалення організації праці і педагогічного процесу, впровадження в практику досягнень педагогічної науки і кращого досвіду, постійне відчуття нового, нестерпне відношення до застою, до самозаспокоєння»[1, с.43].

Від здібності директора сприймати нове, а новим до більшості керівників шкіл є перехід від адміністративного до державно-громадського управління, від його мотивації на інноваційну діяльність залежить траєкторія руху закладу до демократичної школи. Характеризуючи це відчуття нового, ми поділяємо це визначення, як «здатність бачити перспективу розвитку, здібність заглядати у майбутнє, знаходити найбільш вірні шляхи до рішення виникаючих проблем». Разом із цим це визначає «здібності цілеспрямовано долати все застаріле та віджиле, йти на розумний ризик, експеримент заради утвердження нового, передового» [1, с.51]. Покращення діяльності школи Євген Березняк бачить у спільній роботі закладу освіти, сім'ї та громадськості: «Об'єднання зусиль школи, сім'ї та громадськості з виховання дітей і підлітків має велике значення для подолання негативних явищ, для покращення всієї діяльності школи». Щоб уникнути грубих помилок на шляху до демократичної школи, вважаємо за доцільне актуалізувати визначення понять демократії,

демократизації педагогічного процесу та демократичної школи.

Сьогодні всім відомо, що демократія немислима без освіти. Цей факт можна поверхово пояснити тим, що обраний народом уряд не досягне успіху, якщо виборці, якими він керує, не матимуть освіти. У демократичному суспільстві, що не визнає принципу примусової влади, мають панувати добровільна відданість і зацікавленість, а вони виникають лише завдяки освіті. Проте існує глибше пояснення. Демократія - це більше, ніж форма уряду, це, насамперед, спосіб співжиття, форма спільного досвіду. Збільшення кількості осіб, які беруть участь у певній справі й через це мусять співвідносити власні дії з діями інших людей і зважати на дії інших людей, розпочинаючи і спрямовуючи власні дії, еквівалентне руйнації тих класових, расових і національно-територіальних бар'єрів, які не давали людям можливості повністю усвідомити значення своєї діяльності [13, с.64]. Іншими словами, демократія за Дьюї є формою громадського життя, способом співжиття, цариною, де набувається спільний досвід, руйнуються бар'єри і виникають спільні інтереси. Тоді школу слід розглядати не лише як установу, куди діти приходять на 4-6 годин, щоб тільки чогось навчитись, а як дитячу громаду, що має свої спільні інтереси, своє громадське життя. Вона мусить мати свої органи, що керують цим життям, мусить мати свої збори, загальні і групові. Шкільні громадські організації мусять працювати під тактовним і досвідченим керівництвом педагогів. Керівництво останніх мусить бути спрямоване на те, щоб активну участь у громадському житті школи брали всі учні, щоб у керівних органах школи не було засилля честолюбивих учнів, щоб в учнів виховувалася думка, що нема прав без обов'язків і що на першому місці мають стояти обов'язки, а потім уже права. Так в учнів крок за кроком вивуються навички до громадської роботи і риси свідомого громадянина. Свобода кожного громадянина мусить бути забезпечена, - вона має обмежуватись владою лише тоді, коли хтось порушує свободу і права іншої людини [3, с.27]. А така діяльність у школі можлива лише за умов демократизації педагогічного процесу, який за І.Дичківською, і ми згодні з цим, - є впровадження в педагогіку системи принципів демократії, надання свободи творчості керівнику, педагогу й більших можливостей вихованцям [5, с.72]. Будь-яку спробу навчити демократії доведеться починати з посадової організації управління класом, школою, а також відносин між адміністрацією, вчителями і учнями на основі демократичних принципів [15, с.148]. Основам демократії вчиться кожне покоління, в тому числі і в закладах освіти. Серед основних демократичних правил: угода щодо загальних цілей, прав і обов'язків, втілене в суспільному договорі або конституції; рівний розподіл влади з тим, щоб усі, кого зачіпають політичні рішення, могли висловити свою думку про них і брати участь в їх ухваленні; практична можливість реалізувати волю і інтереси більшості; добровільна

згода на ті цілі і правила, які повинні визначати особисте або суспільне життя; дотримання закону і впорядкована зміна конституції і заснованих на ній законів; право на життя, свободу і прагнення на щастя, на максимально можливу реалізацію своїх кваліфікацій і талантів при одночасній пошані тих же прав для решти громадян; моральний обов'язок докладати особливі зусилля до захисту прав меншин і дисидентів; свобода і справедливість для всіх. І молодшим, і старшим школярам необхідно на практиці відчувати себе громадянами демократичного суспільства. Через свою участь в системі демократичного управління школою всі учасники навчально-виховного процесу не тільки пізнають, як важко самому бути демократом, але і починають розуміти, з якими труднощами пов'язано демократичне управління будь-якими групами людей. Вони розуміють ті переваги, які несе демократія порівняно з іншими формами управління, і тим самим готуються жити й працювати в демократичній країні.

Беручи участь у демократичному управлінні школою, всі суб'єкти навчально-виховного процесу вчаться розуміти обов'язки громадян демократичного суспільства. Якщо кожній особистості з дитинства гарантована свобода думки, слова, зборів, петицій, то їй важче змиритися з відсутністю таких прав і свобод в дорослому житті. Коли учні усвідомлюватимуть обов'язок кожного вносити свій внесок до добробуту суспільства і розуміти необхідність спільного вироблення правил і прояви турботи один про одного, тоді демократія і справедливість швидше стануть головними цінностями в соціальній сфері суспільства [15, с.184]. Весь процес дорослішання полягає в поступовому зростанні і переходах на вищий рівень свободи, поступовому усуненні перешкод і обмежень, коли дитина вчиться нести відповідальність за себе і за свої вчинки [16, с.53]. І лише у демократичній школі, яка, за визначенням В. Лизинського, - це заклад, заснований на варіативному підході до змісту і форм освітнього процесу, що має високу ступінь економічної та адміністративної свободи, де навчання і виховання будуються на широкому залученні всього педагогічного колективу, батьків, учнів, представників соціуму до управління навчально-виховним процесом, де домінують обов'язки та безперечно дотримуються права всіх педагогів і дітей, де освітнє замовлення формується суспільством і державою і якість освіти визнається не тільки через знання, уміння, навички), але й на основі задоволення (і це - головне) дітей та батьків процесом навчання і виховання та рівнем і характером соціалізації дітей [10, с.62], здійсниться об'єктивна модернізація освіти. Допомогти керівникам загальноосвітніх навчальних закладів створити демократичну школу - таке завдання ми поставили перед собою, коли для керівників та заступників директорів шкіл з навчально-виховної роботи за наслідками анкетування та вхідного тестування було введено тематичний спецкурс «Становлення державно-громадського управління загальноосвітніми навчальними

зкладами». Вже у 2005 році тематичні курси в ДОШПО перевищили 50% загального обсягу навчальних годин. Тематичні курси, на відміну від традиційних, відрізняються тим, що не мають формальних обмежень за термінами, програмних обмежень тощо. Їхні форми проведення можуть бути різноманітними. В нашому інституті практикуються і госпрозрахункові курси, і курси на базі окремих районів, і тематичні курси очно-заочної форми, тематичні курси з дистанційною формою навчання. Ми виходили з того, що сучасна післядипломна педагогічна освіта можлива лише на основі поєднання власне системи післядипломної педагогічної освіти та самоосвіти керівників у процесі здійснення професійних обов'язків. Механізм формування системи самоосвіти на основі реалізації системою післядипломної педагогічної освіти своїх координуючо-організаційних функцій передбачає поступовий перехід до тематичних курсів, які мають, на думку М.І.Романенка [17.с.5], стати основою роботи інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Таким чином, одним із науково-практичних напрямків, що допомагає підготувати керівника загальноосвітнього навчального закладу до інститутах післядипломної педагогічної освіти до управління в умовах демократизації навчально-виховного процесу, є тематичний спецкурс. Програма спецкурсу ставить за мету - змінити філософію управлінської діяльності через:

- збалансування векторів інтересів основних суб'єктів розвитку освіти: влади - з одного боку й особистості та суспільства - з іншого боку;
- надання керівникам та заступникам керівників шкіл з навчально-виховної роботи під час навчання їх в якості слухачів курсів інституту післядипломної педагогічної освіти знань з питань суті, принципів, цілепокладання, ознак, відмінності і етапів становлення державно-громадського управління закладами загальної середньої освіти;
- стимулювання постійної самоосвітньої діяльності, підвищення мотивації до саморозвитку та самореалізації керівника загальноосвітнього навчального закладу в умовах сучасних змін;
- ознайомлення слухачів із сучасними інтерактивними формами і методами педагогіки продуктивного навчання, специфікою педагогічного, учнівського та батьківського самоврядування;
- оснащення основними сучасними ключовими політичними та соціальними компетенціями такими, як здатність брати участь у виробленні групових рішень, спроможність вирішувати конфлікти ненасильницькими засобами, готовність брати участь у підтримці і покращенні демократичних інституцій;
- залучення до проектної діяльності у сфері державно-громадського управління загальноосвітніх навчальних закладів;
- впровадження державно-громадського управління в практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів.

Навчальний курс допомагає в філософському обґрунтуванні соціоцентричної переорієнтації,

мотивації, проектуванні, організації та подальшому впровадженню суспільних складових у державно-громадському управлінні загальноосвітнього навчального закладу.

Згідно з сучасними вимогами щодо методологічних засад з конструювання змісту освіти для дорослих у програмі застосовано відповідно до нової парадигми наукового світогляду андрогогічний, акмеологічний, аксіологічний, людиноцентристський, синергетичний підходи до демократизації управлінської діяльності.

У роботі слухачів над проектами моделей державно-громадського управління загальноосвітнього навчального закладу передбачено наступні етапи роботи: підготовчий, етап планування, етап дослідження, результати, оформлення звіту, оцінка результатів і процесу, які передбачають зміст діяльності від визначення теми та мети проекту до його оцінки шляхом колективного обговорення і самооцінювання. Моніторинг впровадження тематичного курсу в Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти в 2001-2010 рр. дозволяє зробити наступні висновки: навчальний курс:

- допомагає налаштувати на високий рівень мотивації всіх учасників навчально-виховного процесу: адміністрації, педагогів, батьків, учнів, всіх верств громадськості до державно-громадського управління навчальним закладом;
- сприяє саморозвитку, самореалізації всіх учасників навчально-виховного процесу;
- утворює демократичні принципи у виробленні освітньої політики, сприяє всебічному розвитку загальноосвітнього навчального закладу;
- оптимізує організаційну структуру внутрішнього управління на основі демократичних принципів;
- пропонує запровадження партнерських відносин у сфері загальноосвітньої навчальний заклад - громадськість;
- налаштовує на продуктивну працю, яка допомагає соціалізації учнівської молоді;
- спонукає до залучення та використання додаткового фінансового, кадрового, інтелектуального потенціалу всіх учасників навчально-виховного процесу;
- допомагає вийти на високий рівень якості шкільної освіти, що і є головним кінцевим результатом роботи кожного загальноосвітнього навчального закладу.

Загальний висновок та напрями подальших досліджень:

Підготовка керівників загальноосвітніх навчальних закладів як освітніх філософів до сучасного управління в обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти на тематичних курсах допомагає повною мірою реалізувати принципи державно-громадського управління освітою, вирішити важливу проблему практичного реформування післядипломної педагогічної освіти. Для подальшої практичної координації державно-громадської діяльності на кафедрі філософії освіти створено Центр розвитку громадських організацій, де започатковано новий проект «Партнерство в освіті».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березняк Е.С. Руководство современной школой. - М.: Просвещение. -1983. - 208 с.
2. Братаніч Б.В. Маркетинг в освіті як предмет філософського аналізу: дис. доктора філос. наук: 09.00.10. / АПН України; Інститут вищої школи. - К., 2006.
3. Вашенко Григорій. Виховний ідеал. Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник». - 1994. - 191 с.
4. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации: - 2-е изд. - М.: Акад. Проект. - 2005. - 528 с.
5. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник. - К.: Академвидав. - 2004. -352с.
6. Дьюї Дж. Демократія і освіта: Пер. з англ. - Львів: Літопис. - 2003. - 294 с.
7. Зязюн І.А. Гуманізм освіти XXI століття: філософський і психологічний аспект // Теорія і практика управління соціальними системами. - Харків: НТУ «ХПІ». - 2002. №2. - С.24-35.
8. Клепко С.Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання. - Київ -Полтава - Харків: ПОПОПП, 1998. - С.81-84.
9. Кулгаева М.Д. Аксиологический конструктивизм, или кое-что об опыте переоценки всех прежних ценностей // Sofia. Журнал философов славянских стран. Жешув (Польша). 2005. № 5. - С. 31-39.
10. Лизинский В.М. Педагогическое, родительское и ученическое самоуправление. М.: Центр « Педагогический поиск». - 2005. - 160 с.
11. Лутай В.С. Основне питання сучасної філософії освіти і реформування освіти // Освіта і управління.- №3. - 1998. - С.7-19.
12. Національна доктрина розвитку освіти України. Київ, 2002.
13. Патрісія Уайт. Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства. Монографія. - Переклад з англ. мови та перед. В.О.Коломієць.- К.:Вища школа. - 2000. - 118 с.
14. Подмазін С.І. Особисто орієнтована освіта (соціально-філософський аналіз):дис. доктора філософ.наук: 09.00.03 / ДДУ, Дніпропетровськ. - 2006.
15. Ральф Мошер, Роберт Кенні, Ендрю Гаррод. Воспитание гражданина: демократические школы. Пер. с англ. Под общей редакцией Т.Э.Балуян, Е.Я. Мигулова, Е.И. Яковлева. - М.: Народное образование. - 1996. - 232 с.
16. Річардсон Г. Образование для свободы. Пер. с англ. И.Иванова, П.Петрова.- М.: Российский гос.гум.университет. - 1997. - 211 с.
17. Романенко М.І. Методологічні проблеми розвитку післядипломної педагогічної освіти в контексті освітнянських реформ. // Післядипломна освіта в Україні. - №1. - 2004. - С.3 - 6.
18. Романенко М.І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу. - Дніпропетровськ: Промінь. - 1998. - 132 с.
19. Hoeffe O., Subsidiaries Staatshandeln// Schweizerische Zeitschrift für politische Wissenschaft, Vol 3, Issue 3, 1997, s. 259-290.

УДК 141.7 : 316.647.5

О.С. АЛЕКСАНДРОВА

МЕЖІ Ї АНТИПОДИ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СУПЕРЕЧЛИВОЇ СУСПІЛЬНОЇ ЦІННОСТІ

Александрова Олена Станіславівна - професор кафедри філософії Запорізького національного університету, доцент, доктор філософських наук

Толерантність має свою межу – обмеження свободи шкодою, що завдається іншим членам суспільства. Вихід за межі терпимості породжує такі її антиподи, як інтолерантність у таких її формах, як згода з усім, безмовність, конфлікт, невмотивована злість, на одному полюсі, та гіпертолерантність, як явище неструктурованої маси, результатом якої є терпимість до всього взагалі – на іншому.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, гіпертолерантність, конфлікт.

Толерантность имеет свою границу – ограничение свободы вредом, который наносится другим членам общества. Выход за пределы терпимости порождает такие ее антиподы, как интолерантность в таких ее формах, как согласие со всем, безмолвие, конфликт, немотивированная злоба, на одном полюсе, и гипертollerантность, как явление неструктурированной массы, результатом которой является терпимость ко всему вообще – на другом.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, гипертollerантность, конфликт.

Tolerance has the border – restriction of freedom by harm which is put to other members of a society. The exit for tolerance limits, generates its such antipodes, as intolerance in its such forms, as the consent with everything, silence, the conflict, unmotivated rage, on one pole, and hypertolerance, as the phenomenon of not structured people which result is the tolerance to all in general – on other.

Keywords: tolerance, intolerance, hypertolerance, the conflict.

© О.С. Александрова, 2011

Толерантність і в далекому минулому, і в умовах бурхливого сьогодення вважається людською чеснотою і суспільною цінністю, що підтримує стабільність соціуму. Вона передбачає терпимість до відмінностей інших, не порушуючи їхніх прав і свобод. Дотримання

принципу толерантності призводить до розповсюдження демократії і захисту прав людини. Вихід за межі терпимості призводить до порушень прав людини, насильства і озброєних конфліктів у поліетнічному, поліконфесійному або полікультурному суспільстві. Саме тому

дослідження протилежностей толерантності та їх деструктивного та/або конструктивного потенціалу є актуальною потребою сьогодення.

В європейській філософії слово *tolerance* вперше з'являється в 1361 році та пояснюється «як здатність терпіти біль». Із XVI ст. поняття «толерантність» стали використовувати в значенні «дозвіл», «стриманість».

Починаючи з Середніх віків і по XX століття, проблеми толерантності в історії філософії в тій чи іншій мірі торкалися Ф. Аквінський, Е. Роттердамський, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, І. Кант, А. Шопенгауер, Х. Плеснер, В. Франкл, В. Соловйов, М. Реріх та ін.

Монографічні та інші дослідження з проблем філософського виміру толерантності представлені роботами Ж. Бодріара, Р. Валітова, Л. Дробіжевої, В. Лекторського, Дж. Мілля, А. Нуруллаєва, А. Скрипника, М. Уолцера, М. Хомякова, Ю. Хабермаса та ін.

Проблема толерантності також досліджується в межах соціології, політології, соціальної психології, культурології, етнополітики та ін. Разом з цим потребує певного філософського уточнення питання меж її антиподів толерантності, що можна визначити за мету цього наукового дослідження.

Як і інші широко використовувані категорії, поняття толерантність містить у собі декілька можливих інтерпретацій, з приводу яких розгортаються суперечки не тільки між супротивниками принципу терпимості, але й між його прихильниками. У більшості випадків толерантність означає терпимість до інших, несхожих індивідів, груп, точок зору, культур і т.ін.

Попри різні підходи щодо розуміння толерантності (тлумачення її як байдужості чи поблажливості до поглядів Іншого), у сучасних умовах єдиноприйнятним є визначення, запропоноване В. Лекторським: «Толерантність ... виступає як повага до чужої позиції в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких випадках зміну індивідуальної й культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу» [12, 54].

Толерантність не може бути безмежною, адже вона похідна від природи й характеру світоглядного вибору. Толерантність має «межу, бо терпиме ставлення, скажімо, до переконань інших людей, як абсолютний характер моральної вимоги, зумовлене вірою в істинність своїх переконань, тобто передбачає нетерпимість, бо істина в певному розумінні нетерпима» [8, 54]. На думку В. Янкулевича, «крайня толерантність, яка веде до терпіння своєї протилежності, ставить совість у глухий кут, оскільки, сапмо терплячи злих і божевільних, які чинять насилля, толерантність може перетворитися на протилежність своїм принципам» [20, 35]. У житті соціуму завжди існує об'єктивне нетерпиме. Не можна бути толерантним до проявів фанатизму, расизму, аморальності тощо [11, 93].

Одна з можливих відповідей на запитання щодо визначення меж толерантності, яка сягає ще Дж.С. Мілля, обмежує свободу (і

разом з нею толерантність) шкодою, що завдається іншим членам суспільства [18, 102].

Вихід за межі терпимості породжує її антиподи, які будуть розглянуті нижче.

Інтолерантність, відповідно, зазвичай означає врахування інтересів тільки своєї групи (власних інтересів), нетерпимість до інших точок зору й безкомпромісну боротьбу (або заклик до боротьби) з ними, у першу чергу, насильницькими методами (див. А. Верховський та ін. [5]).

При поясненні толерантності її прихильниками завжди робиться ряд обмовок: толерантність не має на увазі пасивного конформізму, байдужості, терпимості до соціальної несправедливості, порушення закону, дискримінації, насильства тощо.

Таким чином, толерантність ретельно захищається від усіх подібних на неї явищ, які можуть мати для її прихильників негативну цінність. З описаних обмовок видно, що поняття толерантності внутрішньо суперечливе: воно має на увазі терпимість до всіх, окрім тих, хто сам інтолерантний і, отже, саме включає свою протилежність [10, 115].

До деяких речей моральні люди повинні бути нетерпимі, вважає єпископ Ф. Шин. У статті «Молитва про нетерпимість» він пише: «Терпимість відноситься лише до людей, але ніколи до істини... або принципів. Що стосується останніх, ми повинні бути нетерпимі... Правда є правда, якщо мають рацію всі, а брехня є брехня, якщо всі брешуть» [17, 11].

Як справедливо наголошує Н. Федотова, головним парадоксом толерантності є вимога її дотримання стосовно морально неприйнятної поведінки. Цей парадокс був розглянутий М. Хом'яковим, який показує, що в моральній сфері толерантність виглядає, принаймні, як заклик не вдатися до насильства відносно морально неприйнятного. Але мораль є загальнозначущою. Тому виникає запитання: «В якому випадку відмова суб'єкта від застосування своєї сили буде морально правильною, а в якому, навпаки, перетвориться на потурання злу» [18, 102]. У логічному плані цей парадокс є одним з важковирішуваних [17, 11].

У кожному суспільстві є види нетерпимості, що вважаються допустимими (наприклад, самозахист). Інший спосіб - тлумачити інтолерантність як нелегітимне насильство. Згідно з М. Вебером, нелегітимне означає соціально несхвалюване й непідтримуване, несправедливе, «неправильне». Проте знову виникає запитання: непідтримуване ким? Що, якщо в суспільстві немає консенсусу з приводу справедливості та правильності? Якщо яка-небудь меншість має особливі, відмінні від загальноприйнятих, уявлення про справедливість (наприклад, справедливість законів Домострою), чи підлягають їхні дії забороні тільки на підставі їх нечисленності й незвичності?

Нетерпимість, як правило, є там, де є конфлікт інтересів, і виникає у відповідь на вороже ставлення, і розібратися, «хто перший почав», буває вкрай складно, а іноді - неможливо. У таких ситуаціях позиції сторін, як правило, симетричні:

обидві сторони виражають готовність до терпимості і часто демонструють терпимість до всіх, окрім тих, хто нетерпимий до них, тобто до своїх основних опонентів [10, 115-116].

Зворотний бік толерантності - психологія згоди з усім: «що воля - що неволя...». Її досягнення є зомбуванням, і сучасні ЗМІ досягли надзвичайного успіху в цьому, що сприяє розгулу криміналу й насильства. У масову свідомість запущено небезпечний вірус, який теж проходить під знаком «толерантності»: «Елітарна самосвідомість повинна формуватися з дитинства». Йдеться про дітей, вибраних на роль «еліти» винятково за матеріальним критерієм їх батьків. Однак ще з часів Петронія відомо, що не «може так бути, щоб одне й те ж думали ті, хто п'є вино, і хто п'є воду» [13, 190-191].

Де межа між толерантністю й безмовністю (коли вчасно не виплачують зарплати, порушують права людини на державному рівні)? Ця проблема не буде подолана, поки немає об'єднуючої ідеї визначення суспільства, яке ми створюємо [13, 194].

Явище нетерпимості, яке ми все частіше спостерігаємо сьогодні (будь воно у формі небажання слухати інших, байдужості до соціально знедолених, людей похилого віку та інвалідів, дискримінації меншин або відсутності поваги до іноземних громадян), є не тільки і не стільки прямим результатом соціальних змін, що відбулися в результаті модернізації. Набагато частіше це реакція на суб'єктивне відчуття невпевненості, неадекватності, відсутності безпеки й невтішний страх за своє майбутнє, породжені цими соціальними змінами [4, 110].

Отже, нетерпимість, зорієнтована на заперечення ціннісного, світоглядного розмаїття, нерідко є насильницьким пошуком одноманітності. Вона є межею толерантності, яка посідає особливе місце в суспільному бутті, у системі людських стосунків [15, 148-161].

Толерантність і нетерпимість - регульовані суспільством форми взаємодії індивідів і груп, протилежні типи комунікації. Толерантність не самоцінна. Всуперечбуденномууявленню, вона не є однозначним і безвідносним до ситуації благом, а нетерпимість - завжди злом. Вони амбівалентні: соціальний смисл і значення дій, оцінюваних як толерантні або як прояв нетерпимості, кожного разу визначаються конкретною ситуацією. Нерідко за толерантністю криється слабкість, що видає потребу в чомусь за чесноту. Так і нетерпимість може лише маскувати реальне безсилля перед тим, проти чого вона повернута (наприклад, «антизахідництво» політичних і релігійних фундаменталістів) [6, 27].

До опозиції толерантність - нетолерантність П. Рікер додає третій термін, а саме - неприйнятне. Існує неприйнятне для кожного індивіда, для кожного співтовариства, для кожного національного колективу. Однак є такі форми неприйнятності, які кожен визнає, а саме: расизм, антисемітизм, апартеїд та будь-які інші прояви дискримінації. Французький філософ дає відповідь на питання про те, яким є критерій неприйнятності. «Критерій

один: це є те, що не заслуговує на нашу повагу саме тому, що ґрунтується на неповажності, а саме на відмові передбачати свободу дотримуватися протилежних вірувань» [14, 326]. Таке неприйнятне Рікер називає негідним, «... таким, що ми заперечуємо, тому що повинні це заперечити, і, отже, ставитися до нього толерантно не повинні» [14, 326].

Антиподом толерантності також є конфлікт. Толерантність і конфлікт тісно взаємопов'язані. На думку О. Асмолова, конфлікт є лише одним з важливих механізмів розвитку природи, суспільства, держави й особистості. Багато біологів, істориків, соціологів і психологів разом з конфліктом починають розрізняти численні форми симбіозу, кооперації, сприяння, колективістської ідентифікації, співпереживання (співчуття), емпатії, альтруїзму як рушійних чинників соціальної взаємодії [2, 9].

Низка авторів стверджує, що необхідними умовами і факторами актуалізації толерантності є: антагонізм у міжособистісній взаємодії, заперечення, неприйняття, негативні емоції, оціночність, яка також розуміється як необхідна ознака толерантності ([12] та ін.). На думку П. Кінга, «бути толерантним» означає терпіти, переносити, миритися з людиною, діяльністю, ідеєю тощо, якої насправді не схвалюєш. П. Кінг розуміє толерантність як заперечення нетерпимості. При цьому толерантність полягає в забороні неприязні в поєднанні або з відкладеною негативною реакцією, або із заміною її на більш позитивне реагування. Тлумачення П. Кінга дозволяє говорити про два рівні толерантності, як підкреслює Г. Кожухар: перший має на увазі відстрочення негативної реакції, другий - готовність до розуміння, вступ до діалогу з людиною, яка викликає негативну реакцію [21; 9, 5].

Толерантність можлива «як повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких випадках зміна індивідуальної та культурної ідентичності) у результаті критичного діалогу» [12, 54]. Таким чином, можна стверджувати, що:

1. Толерантність актуалізується не в усяких ситуаціях, а лише в таких, які пов'язані з наявністю антагонізму в міжособистісних відносинах. Антагонізм як суперечність може бути зафіксований на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях осіб, що спілкуються.

2. Усвідомлення ким-небудь відмінностей між ним/нею та іншою людиною супроводжується: а) запереченням їх наявності в іншій людині, б) переживанням несхвалення, огиди, неприйняття, в) діями відносно іншої людини, які можуть як виражатися відкрито (наприклад, за допомогою образи, відходу від неї та ін.), так і стримуватися або витіснятися.

Отже, ще раз підкреслимо, що головна функція толерантності може розумітися як напрямок розвитку потенційно конфліктної ситуації до конструктивного вирішення. У той же час, толерантність є готовністю до розуміння і вступом у діалог з людиною, яка викликає негативну реакцію на основі поваги, схвалення,

відвертості, уваги та ін. Саме зміст суперечності й момент перетворення «негативу» в «позитив» можуть розглядатися як психологічна специфіка толерантності [9, 5].

Толерантність дозволяє найдемократичніше розв'язати суперечки, які виникають в умовах конфлікту й на суспільному рівні в цілому. На думку Є. Бистрицького, толерантність розглядається як спосіб дії (поведінки), спроможний утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства, тобто як свідоме створення ситуації толерантності [3, 149].

В умовах конфлікту «ситуація толерантності - це ситуація створення умов, в тому числі ідеологічними та погрожувано-силовими засобами, раціонально-критичного, аргументативного дискурсу, спрямованого на досягнення взаємоприйнятної угоди, договору, що мав би чинні нормативно-стримувальні наслідки» [3, 149].

Однак, крім локальних конфліктів, ідеологічно вмотивованих (етнічних, міжконфесійних) непорозумінь, С. Аверинцев звертає увагу на феномен невмотивованої засті. «Ми живемо в місті, де у своєму дусі вбивають ближнього, навіть не доходячи до спеціальної, персональної злоби проти нього, не помічаючи його як особистість, хоча б негативно» [1, 68]. На основі прояву актів невмотивованої злоби С. Аверинцев робить висновок: «на рівні духовному вбивства починаються з цього» [1, 69].

Таким чином, проблема толерантності виникає зі спроб мирними засобами вирішити культурні, етнічні та інші конфлікти і суперечності, пом'якшити ситуацію кризи ідентичності для окремої людини, соціальних груп або суспільства в цілому. Особливо це стосується періоду радикальних трансформацій [17, 5].

Протилежністю (антиподом) толерантності є і так звана гіпертолерантність. Для розуміння специфіки гіпертолерантності слід звернутися до роботи А. Зуєва.

Перша визначальна теза дослідження: «Маса сприймає все» - це головний принцип гіпертолерантності. Маса поглинає будь-що, що набуло інформаційно-знакової форми, причому жодного значення не має аксіологічне наповнення явища, яке поглинається. Найпрекрасніше творіння мистецтва не існує для масового споживача, якщо воно не транслюється одним із засобів мас-медіа.

Другий важливий момент - культура завжди була результатом і причиною суспільної структурованості. Саме в культурному контексті визначалися аксіологічні принципи та ієрархічні розмежування соціальної структури, водночас, може розшарування суспільства було причиною напруженості, яка вела до породження нових культурних смислів. «...Той занепад норм, про який у наші постмодерні часи майже щотижня кричать засоби масової інформації, може бути нічим іншим, як відчуттям того, що відшукати можливості використовувати культуру на створення та позначення соціальних розмежувань стає дедалі складніше...» [16, 274]. Середовище масової культури ж передбачає

аксіологічну неструктурованість і аморфність. Безціннісне, псевдоаксіологічне середовище є гіпертолерантним, адже воно приймає будь-що, оцінене як знак, натомість воно не може бути толерантним, бо не містить у собі потенціалу ціннісного самовизначення та структурування. Отже, гіпертолерантність є явищем неструктурованої маси.

Ще однією формуючою особливістю толерантності постійно був її індивідуальний рівень. Ціннісне поле індивіда завжди вступало в суперечність з іншими індивідуальними оціночними судженнями. Такі протиріччя долалися за допомогою культурної комунікації особистостей, діалогу «Я» - «Інший». Структура особистісної свідомості завжди передбачала можливість зміни в процесі толерантного контакту з «Іншим» [7, 19].

Інформаційна цивілізація пропонує людині-масі зовсім інший принцип - принцип неструктурованої свідомості або «потому свідомості», який знаходиться під постійним впливом інформаційних імпульсів, що не мають жодної онтологічної спорідненості чи ціннісного зв'язку. Людина-маса гіпертолерантно сприймає будь-що, натомість не маючи жодної здатності сприйняти та зрозуміти «Іншого».

Інформаційно розділвши людей, перетворивши їх на «дивідумів», зруйнувавши комунікативну можливість «Я» - «Інший», інформаційна цивілізація захистила себе від особистісного й культурного впливу. У бутті як потоці свідомості виникає терпимість до всього взагалі.

Але, на думку А. Зуєва, це знову ж таки є використанням поняття «свободи» в сенсі «трансвободи», тобто такої свободи, яка не передбачає особистісного вибору, основного на звільненні внутрішньої, духовної, творчої енергії, а лише дозволяє людині дійсно абсолютно вільно вибрати серед безлічі можливостей інформаційного споживання. Трансвобода передбачає гіпертолерантність, адже можливість споживати будь-що зумовлює сприйняття пропонованого інформаційного продукту - індивіду необхідно просто обрати те, що йому комфортно спожити, не докладаючи до його створення жодних енергетичних, особистісних зусиль. Гіпертолерантність заперечує особистісність, адже особистість має переконання й через це не в змозі прийняти повністю все, маса ж приймає все [7, 20].

Додаючи оптимізму цьому дослідженню, наголосимо, що найближчим у моральній сфері синонімом толерантності й позитивним її проявом є «любов». У контексті вивчення взаємозалежності толерантності та любові логічно виникає нова пара понять - «егоїзм» та «альтруїзм» [19, 159].

Феномен любові - фактичної толерантності як здатності до подолання соціального егоїзму - знайшов відображення в працях філософів - «космістів». Егоїзм та альтруїзм - діалектичні антиподи, прояви позиційних крайностей відносин. Толерантність же сприяє знаходженню конструктивного вибору «золотої середини», коли «треба жити не для себе й

не для інших, а з усіма й для всіх» [19, 159].

У ХХ ст. своєрідне бачення мотивації людської любові було сформульовано в рамках психоаналізу. У розумінні феномена толерантності цікавими є погляди А. Адлера та К. Хорні. У А. Адлера «соціальний інтерес» протистоїть агресії та лібідю (прагненню) і пов'язується з істинною й неминучою компенсацією всіляких вад особистості. К. Хорні наполягає на визначенні людських стосунків як суперницьких: в економічній сфері, у сім'ї, у взаєминах між близькими й рідними, у школі, навіть у коханні. Однак «базовому страху» конкуренції протистоїть одвічне прагнення до безпеки та прихильності з боку інших людей. Такими ж природженими вважали альтруїстичні потреби в добрі та моральності представники гуманістичного напрямку в психології та філософії - Г. Олпорт, А. Маслоу, Ш. Бюлер.

Отже, проаналізувавши межі й антиподи толерантності як суперечливої суспільної цінності можна зробити такі висновки:

Оскільки толерантність похідна від природи й характеру світоглядного вибору особистості й суспільства, вона має свою межу – обмеження свободи шкодою, що завдається іншим членам суспільства. Вихід за межі терпимості, породжує такі її антиподи, як інтолерантність на одному полюсі та гіпертолерантність – на іншому.

Інтолерантність означає врахування інтересів тільки своєї групи (власних інтересів), нетерпимість до інших точок зору й боротьбу з ними, у першу чергу, насильницькими методами. У найбільшій мірі сутність інтолерантності розкривають такі її складові, як: згода з усім, що продукується в суспільстві масового

споживання; безмовність щодо порушення прав і свобод громадян з боку суспільства і держави; конфлікт, в умовах якого ситуація толерантності - це ситуація створення певних засад для суспільного діалогу; в умовах радикальних трансформацій значний ареал поширення набуває і феномен невмотивованої злості на тлі всезагальної кризи ідентичності, нівелювання цінності особистості й бездуховності, коли в суспільстві розквітає «боротьба всіх проти всіх», а не феномен любові до ближнього свого. Ситуація, в умовах якої нівелюється, а отже, і не помічається інша особистість, якщо не в позитивному плані, то хоча б у негативному, призводить до тотальної байдужості в суспільстві.

До опозиції толерантності – інтолерантності слід додати неприйнятне. З одного боку, існує неприйнятне для кожного індивіда і суспільства, однак з іншого боку, є такі форми неприйнятного, як, наприклад, будь-які прояви дискримінації, які кожен визнає, а саме: расизм, антисемітизм, апартеїд та ін.

Антиподом толерантності на іншому полюсі є гіпертолерантність, головний принцип якої – «маса сприймає все». Гіпертолерантність є саме явищем неструктурованої маси, що розповсюджується в умовах інформаційної цивілізації і заперечення особистісності, адже особистість має переконання й через це не в змозі прийняти повністю все, що сприймає маса. Все це, у свою чергу, у потоці суспільної свідомості породжує терпимість до всього взагалі.

Перспективи подальших наукових досліджень заявленої проблеми: аналіз умов, що сприяють реалізації суспільної злагоди на основі дотримання принципу толерантності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С. Коли рука не стиснеться в кулак / С. Аверинцев // Дух і літера. – 2001. – № 7-8. – С. 67-74.
2. Асмолов А.Г. Практическая психология и проектирование вариативного образования в России: от парадигмы конфликта к парадигме толерантности / А.Г. Асмолов // Материалы Первой международной научно-практической конференции, Москва, 16-18 декабря 2004 г., М.: Смысл, 2004. – С. 6-10.
3. Бистрицкий С. Конфликт культур и философия толерантности / С. Бистрицкий // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: «Політична думка», 1997. – С. 147-168.
4. Вернер Вайденфельд Х.С. Конструктивные конфликты: воспитание толерантности как основы демократии / Х.С. Вернер Вайденфельд // Перспективы. Сравнительные исследования в области образования. – 2003. – Том XXXII, № 1 (121). – С. 109-116.
5. Верховский А. Государство против радикального национализма. Что делать и с чего начать? / А. Верховский – М.: РОО Центр «Панорама», 2002. – 220 с.
6. Гараджа В.И. Толерантность и религиозная нетерпимость / В.И. Гараджа // Философские науки. – 2004. – № 3. – С. 18-33.
7. Зуев А.В. Гипертолерантность как феномен массовой культуры / А.В. Зуев // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2007. – № 34. – С. 18-21.
8. Іщенко Ю.А. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема / Ю.А. Іщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1998. – № 4. – С. 75-79.
9. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении / Г.С. Кожухарь // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 3-12.
10. Кольцова Е.Ю., Таратута Е.Е. Измерение толерантности / Е.Ю. Кольцова, Е.Е. Таратута // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI. – № 4. – С. 113-129.
11. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П. Кравченко // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. – 2000. – № 3. – С. 89-103.
12. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54.
13. Мурашов А.А. Гримасы толерантности: когда терпимость нетерпима / А.А. Мурашов // Мир образования - образование в мире. Научно-методический журнал. – 2003. – № 3. – С. 189-194.
14. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 313-332.
15. Соловйов Ерік. Толерантність як новоевропейська універсалія / Ерік Соловйов // Політична думка. – 1996. – № 3-4. – С. 148-161.
16. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Вступний курс / Дж. Сторі. – К.: «Акта», 2005. – 360 с.
17. Федотова Н.Н. Толерантность как мировоззренческая и инструментальная ценность / Н.Н. Федотова // Философские науки. – 2004. – № 4. – С. 5-27.

18. Хомяков М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность / М.Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Том VI. – № 4 (24). – С. 98-112.

19. Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / О.В. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 154-170.

20. Янкюлевич В. Толерантность как принцип развития демократизации / В. Янкюлевич // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1996. – № 1.

21. King P. The problem of tolerance: Government and opposition: The London school of economics and political science / P. King. – L.: Univ. of London, 1971. – P. 172-207.

УДК 008(477)

Б.Б. ГЛОТОВ

ІДЕОЛОГІЯ ЯК КВАЗІРЕЛІГІЙНА ОЗНАКА ВИЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ В ДОБУ МОДЕРНУ

Глотов Борис Борисович – професор кафедри філософії, соціології державного управління Національної академії державного управління при Президентові України Дніпропетровський регіональний інститут державного управління, доктор філософських наук

Досліджується ідеологія як квазірелігійна ознака визначення цивілізаційної ідентичності українського народу в добу модерну.

Ключові слова: ідеологія, релігія, український народ, цивілізація, культура, ідентичність.

Исследуется идеология как квазирелигиозный признак определения цивилизационной идентичности украинского народа в эпоху модерна.

Ключевые слова: идеология, религия, украинский народ, цивилизация, культура, идентичность.

Ideology is being studied as a quasi-religious characteristic while determining the civilization identity of the Ukrainian people in the age of Modern.

Keywords: ideology, religion, Ukrainian people, civilization, culture, identity.

© Б.Б. Глотов, 2011

Абсолютна більшість людей завжди відчуває психологічну потребу в самоідентифікації з чим-небудь вищим, більш важливим і цінним, ніж власне «Я». І коли десекралізувалися попередні форми самоідентифікації, зокрема релігійно-конфесійна, виникає потреба в нових формах.

Мета даної статті визначена тією обставиною, що наполеонівські війни породили підйом національних почуттів (які формувалися у контексті романтизму як культурного напрямку) серед німців, росіян, італійців та ін. Релігійно-конфесійна, династична, станова ідентичність людей у значній мірі стає дискредитованою та відсутньою на задній план. З іншого боку, впровадження гасел свободи, рівності, братерства відбувалося на фоні неприкритого збагачення одних за рахунок інших, при цьому майнова нерівність після відміни станових привілеїв втратила будь-яке виправдання. Формальна громадянська вільність перетиналася із соціальною, економічною, політичною нерівністю. Вищезазначене актуалізує проблему дослідження ідеології як квазірелігійної ознаки цивілізаційної ідентичності українського народу.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався кризою релігійно-конфесійної ідентичності українського народу. Вона була пов'язана із його трансформацією від аграрно-традиційного суспільства до модерно-індустріального. Це перетворення спричинило руйнування традиційної соціальної структури українського

суспільства й формування нових, модерних соціальних структур, зокрема, якісно нових українських еліт. Об'єднання українських земель у рамках однієї держави, політичні амбіції української інтелігенції перетворюють український народ як «етнічну одиницю» в «націю» (за термінологією І. Лисяка-Рудницького) [1, 12–13] – одиницю політичну. Виникає змагання за незалежність як мотивоване бажання брати безпосередню участь у світових справах не через столицю іншої держави, а через створення столиці власної держави. Так виникає український конструктивістський проект націотворення.

У процесі промислового перевороту, а також політичних наслідків Великої французької революції із державно-самовизначених народів почали утворюватися політичні нації. Залишаючись етнічним явищем, нація поступово трансформується в категорію політичну. Нація – це спільнота, в основі якої лежить політична інтеграція громадян даної держави. Оскільки нація стає «одержавленим етносом», процес її взаємодії з релігією теж набуває політичного забарвлення. Залишаючись у масовій свідомості людей, релігія не зникає із життя нації, вона продовжує впливати на етнонаціональні та етнополітичні процеси, а церква все більше починає виконувати політичні функції, все більше політизується. Ідеологія як квазірелігійна форма самоідентифікації як груп людей, так і

окремих індивідів виходить на передній план.

Політики-народовці М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський спрямували свою діяльність на формування національної ідеї – поєднання розчленованого українського організму. Виникає ідея об'єднання національно-демократичних сил Західної і Наддніпрянської України з метою поборення культурної, економічної, політичної самостійності українського народу. Щоправда, ця ідея претендувала на реалізацію у віддаленій перспективі, тому на порядок денний політичної діяльності, наприклад, в Галичині висувалася боротьба за збереження автономії в межах Австро-Угорської імперії, а на Наддніпрянщині запанувала ідея федеративних конституційних засад у складі Росії. Так чи інакше, але об'єднання українських земель і створення підстав для самостійного культурно-цивілізаційного буття українського народу було в основі національно-програмних принципів українського культурно-політичного руху. У той самий час релігійно-конфесійне протистояння православної й греко-католицької церков розмежувало український народ на дві гілки – східну й західну.

За таких умов роль українських церков у культурно-цивілізаційній трансформації значно зростає. Вони виконують лише допоміжну роль у політичній боротьбі українських еліт за варіанти цивілізаційної трансформації українського суспільства.

З кінця XIX ст. на Україні (як і в Російській імперії в цілому) у суспільній свідомості населення релігійна віра замінюється ідеологією. Відбувається повне заміщення віри ідеологією: «демократія», «соціалізм», «фашизм», «націоналізм» і т. ін.

Щоб зрозуміти, чим була обумовлена масова відмова населення від державної християнської релігії, і які наслідки це мало для виникнення квазірелігійної комуністичної ідеології, треба звернутись до таких процесів як секуляризація і дехристиянізація. Під секуляризацією розуміють ослаблення орієнтації індивідів, суспільства на надприродні сили. Смысл поняття «дехристиянізація» – у відмові від християнського вчення і культу, від християнського способу життя взагалі. Вже в другій половині XIX ст. статистика Святійшого синоду стала фіксувати факти масового відпаданя від віри. При цьому слід врахувати, що процес поширення індиферентного відношення до православ'я зростає в основному серед неграмотного сільського населення. Для людей неграмотних Біблія не існує, а залишається лише служба церковна і декілька молитов, які передаються від батьків до дітей. Хоча, зрозуміло, важливим чинником секуляризації було зростання ролі в житті суспільства освіти і науки. Наука піддає сумніву традиційні цінності, заміняє традиційну картину світу новою. М. Вебер у своїй промові «Наука як фак і покликання» описав характерну для тогочасної молоді позицію. Вона зводилась до того, що розумові конструкції науки створюють відірване від світу царство штучних абстракцій, які своїми високими руками безрезультатно намагаються

виточити сік і кров із реального життя [5].

Лютнева революція в Росії «легалізувала» процес дехристиянізації. Крах самодержав'я став і крахом державної релігії, оскільки минулий соціальний устрій був нерозривно пов'язаний у народній свідомості з православ'ям. Масове відпаданя від віри привело до того, що був створений вакуум, який заповнювався різними ідеологіями, які мали всі зовнішні ознаки релігії, окрім віри в Бога. Про кризу православної державної церкви прямо заявляв П. Флоренський, що православ'я – це «стара і нежива релігія», «клерикалізм, що загниває», що «православна церква у своєму сучасному вигляді існувати не може і неминуче розпадеться в кінці кінців» [3, 659].

Поділяючи відому точку зору К. Маркса, що ідеологія – це хибний перекручений світогляд, вкажемо на тотожність релігії та ідеології. Ідеологія, на думку Д. Белла, уподібнюється світовій релігії, вона виконує важливу функцію перетворення ідей в соціальну діяльність і так само, як релігія, перетворює емоції в ритуал. Однак, релігія більш корисна для людини, оскільки утверджує безсмертя буття, а ідеологія спрямовує колективні зусилля супроти індивідуума, оберігає перемогу колективу за рахунок інтересів окремої особи [4].

Ідеологія як і світогляд за своєю структурою, змістом є специфічною системою ідей, поглядів, вірувань, цінностей. Зрозуміло, під таким кутом зору ідеологія виступає як більш-менш теоретична форма світогляду, хоча в ній присутні і деякі ірраціональні моменти, що надає їй деяку спільність з релігією. Інша суттєво важлива характеристика ідеології полягає у створенні не стільки наявного буття, скільки світу належного, бажаного. Тобто робиться акцент на активну переробку світу. І якщо взяти за приклад комуністичну ідеологію, то в ній абсолютизується надіндивідуальний, надособистісний момент і в результаті цього людина в ній постає абстрактною істотою, яка існує поза конкретного середовища.

В зв'язку з вищезазначеним ми ніяк не поділяємо тієї точки зору наших ультрапатріотів, що український народ був «колонізованим» у радянському культурно-цивілізаційному просторі, усвідомлював своє колоніальне становище і ніяк не був полонений комуністичною ідеологією. Комуністична ідеологія при всій жорстокості ряду своїх постулатів все ж спиралася на систему загальнолюдських цінностей. Хоча й ці цінності утверджувалися лише в утилітарно-практичній формі, що спрямовувало свідомість населення на розбудову земного раю. Заради цього ефемерного світлого майбутнього страчувалися саме життя, права і достоїнство людської особи.

Тому комуністична ідеологія якби «маркувала» собою кожен «радянську людину» за малим винятком. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу у всіх його попередніх поколіннях відтворювала саму себе в неперервному ланцюгу ціннісних орієнтацій.

М. Хрущов зламав віру в Сталіна, з ім'ям якого ототожнювалися перемоги соціалізму, але взамін нічого іншого не запропонував, крім побудови

комунізму за 20 років. Ефемерна мрія в часи Брежнєва була замінена концепцією «розвинутого соціалізму», що відображало стан напіввіри як останнього ступеня духовного розпаду віри. І все-таки віра в соціалізм, як би там не було, існувала. Усі чекали переми. Перебудова не дала народу нового «релігійно-міфологічного» символу. Деідеологізація переросла в декомунізацію й Радянський Союз розпався, а разом з ним і радянська (квазі)цивілізація.

Відродження національної свідомості було миттєвою реакцією на злам віри в соціалізм. Національне відродження обумовило й релігійне відродження, роль якого в національній культурі народу перебільшити не можна.

Нині релігійне становище в Україні можна охарактеризувати як конфліктне. Суб'єктами релігійного конфлікту виступають поділені між собою православні церкви і греко-католицька церква. Причому особливе занепокоєння викликають внутрішньоправославний конфлікт, відсутність єдності в українському православ'ї, де існують три православні конфесії – Українська православна церква, приналежна до Московського Патріархату (УПЦ); однак неофіційно додають абревіатуру МП (Московський Патріархат); Українська православна церква Київського Патріархату (УПЦ КП) і Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). В УПЦ (МП) діяльність більшості обшин майже цілком збігається з російською православною церквою: служба відбувається російською мовою, має місце проросійська орієнтація обшин і священнослужителів, негативне відношення до українських православних церков. Слід зазначити, що серед «українізованих» православних церков (УПЦ КП і УАПЦ) немає духовної єдності, що характеризує духовний розкол українців. Це підґрунтя, на якому не тільки виростають серйозні загрози національній безпеці, але й закріплюється культурно-цивілізаційний розлом історичного буття українського народу.

Існує напруженість у відносинах православних церков з протестантськими, римо-католицькими організаціями та нерелігійними культурами, що культивують чужі для української ментальності цінності. Конфлікт проявляється на різних рівнях і має в цілому системний характер. Це зіткнення, на думку деяких авторів, набрали такого розмаху і гостроти, що стало загальнонаціональною проблемою [2]. Все більше політико-культурного значення набуває прагнення мусульманського кримсько-татарського народу вибороти територіальну культурно-національну автономію, а єврейство має всі шанси перетворитися на ізраїльську діаспору.

Релігійний чинник, як ми вже зазначали, сам по собі не визначав процесу етнотворення, де пріоритет завжди належав національно-державній ідеї. Населення власне етнічної України – православно-уніатське. Українці як політична нація – багатоліка в конфесійно-етнічному плані, де переплітаються візантійсько-

православні, католицько-уніатські культурно-історичні типи, а також мусульманський тип із значним «присмаком» іудаїзму. Це, з одного боку, ускладнює цивілізаційну ідентифікацію нашого народу, а з іншого – актуалізує проблему пошуку нової цивілізаційної ідентичності.

Відроджений антропоцентризм разом з науковою революцією XVII ст. та промисловою революцією кінця XVIII ст. на засадах просвітницьких ідеалів як би «вбивають» людською гординою віру в Бога. Містицизм релігії замінюється квазімістицизмом ідеології як хибного, перекрученого світогляду. Однак культурно-цивілізаційна ідентифікація народів продовжує здійснюватись і за конфесійною приналежністю. По-перше, західноєвропейська цивілізація є спадкоємницею римо-католицького, а потім католицько-протестантського світу, традиційно опозиційного світу східно-православному. По-друге, радянська модерна (квазі)цивілізація зуміла в короткий строк замінити віру нехай хибним, але надособистим міфом – вірою в комунізм. З декомунізацією розпадається на уламки й радянська цивілізація.

З кінця XIX – початку XX ст. українське суспільство зазнає значних змін під впливом модерну та промислової революції. Виникає якісно нова українська еліта – інтелігенція, політичні амбіції якої сприяють трансформації українського народу як етносу у модерну націю з його правом на політичне самовизначення. Цивілізаційна ідентичність українського народу тепер визначається політико-ідеологічною ознакою, державою, назву якій дає титулатурний етнос, але роль релігійного чинника культурно-цивілізаційної ідентифікації народу не зводиться нанівець.

Західноєвропейська історична традиція виробила ліберальну державу, тобто таку, яка приймає ідеологічну дискусію. В українській історії в основному панували тоталітарні держави, що були невіддільні від релігії та ідеології. Тому поза зоною західноєвропейської цивілізації, націй у повному розумінні цього слова практично немає. Народи, що входили до складу царської Росії, а потім Радянського Союзу мали латентну («дрімаючу») цивілізаційну ідентичність на засадах мови, віросповідання тощо. Тому Україна, яка хоче самовизначити себе у світі в якості держави західно-цивілізованого взірця знаходиться тільки на шляху до складання «політичної свідомості щодо національного покликання», надаючи перевагу мовній, релігійній єдності, історичній пам'яті. Напівавторитарний/напівдемократичний режим, що панує в Україні, накладає свідомості населення швидке ідеологічне, ніж національне забарвлення. Однак слід врахувати, що при цьому реалізація швидкого переходу до демократичного режиму буде сприятливішим відцентровим тенденціям. Тому Україні потрібен тривалий час для впровадження в спосіб життя її громадян цінностей західноєвропейської цивілізаційної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Б.в., 1994. – Т. 1. – 520 с.
2. Медвідь Ф., Коваленко А. Релігія в політичному житті України // Київська церква. Альманах християнської думки. – 2000. – № 2 (8). – С. 132 – 140.
3. Флоренский П.А. Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1996. – Т. 1. – 797 с.
4. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political in the Fifties. – Cambridge (Ma.): Harvard University Press, 1988. – P. 400, 409.
5. Weber M. Politika jako zawod powolanie oraz inne eseje. – Warszawa: Nova, 1987. – P. 49.

УДК 144+37.0+370.114

І.А. КАДІЄВСЬКА

ПРОВІДНІ КОНЦЕПЦІЇ ГУМАНІЗМУ ТА ЇХ РОЛЬ В ОСВІТІ

Кадієвська Ірина Аркадіївна - доцент кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури, кандидат філософських наук

Освіта має бути інститутом збереження та розвитку гуманістичних цінностей різних культур в умовах глобалізації. Світова глобалізація вимагає постійного вдосконалення людини, її творчих та перетворювальних здібностей.

Ключові слова: гуманізм, концепції гуманізму, освіта, гуманістичні цінності, глобалізація.

Образование должно быть институтом сохранения и развития гуманистических ценностей разных культур в условиях глобализации. Мировая глобализация требует постоянного усовершенствования человека, его творческих и преобразовательных способностей.

Ключевые слова: гуманизм, концепции гуманизма, образование, гуманистические ценности, глобализация.

Formation must be the institute of retention and development of the humanistic values of different cultures under the conditions of globalization. World globalization requires a constant improvement of man, his creative and transformative abilities.

The keywords: humanism, the concept of humanism, formation, humanistic values, globalization.

© І.А. Кадієвська, 2011

Об'єктом гуманістичних досліджень є людина в єдності її соціоприродних зв'язків. Повноцінне вивчення сутності сучасного гуманізму є неможливим без розкриття реального становища живої культури та освіти, бо нерідко воно значно відрізняється від теоретичних викладок. У ході реалізації своїх життєвих потреб, обумовлених біологічним та соціальним середовищем, люди змінюють умови свого існування та самих себе. Інтегрованим показником ступеня розвитку суспільства є рівень гуманізації, тобто положення особистості: рівень її економічної, політичної, соціальної та духовної свободи. Однією з найважливіших проблем гуманізації як процесу є гуманізація життя людини. Вона включає в себе усвідомлення людства як цілісності та формування на цих засадах гуманістичного світогляду з його подальшою реалізацією в людському житті. Т. А. Рубцова визначає гуманізацію як відображення ідей гуманізму в суспільстві. Дослідниця розрізняє сфери дії понять «гуманізація», «гуманність», «гуманізм», відносячи два перші до сфери буття, а третє до сфери свідомості.

Освіта має розглядатись як категорія людського буття та провідний засіб реалізації та становлення людини в контексті культурно-історичного розвитку.

Система освіти історично виникає як інститут

збереження та розвитку гуманістичних цінностей культури. Освіта відображає логіку культурно-історичного процесу, фіксує матеріальні, ідейні, релігійні, моральні цінності. Змістове наповнення освіти залежить від специфіки тлумачення таких понять, як свобода, творчість тощо [1].

Особистість стає не тільки головним соціальним виміром суспільства, хоча як не парадоксально, сучасне суспільство демонструє поглиблення політичних та воєнних конфліктів, різних форм насилля, глибоких соціально-економічних, етнонаціональних та соціальних протиріч.

На перший погляд може скластись уявлення, що значна частина сучасного суспільства взагалі відмовилась від гуманістичних принципів.

Серед західних учених є чимало захисників справжнього гуманізму. Вони по-різному обґрунтовують сучасне соціальне призначення гуманізму. Так, гуманіст Е. Фромм, відзначаючи масові прояви бездуховності, підкреслював, що «... або західний світ зможе відродити гуманізм, центральною проблемою якого є найбільш повний розвиток не виробництва, а людяності, або захід очікує загибель, яка спіткала багату великих цивілізацій» [2].

За Е. Фроммом у майбутньому гуманістичному суспільстві повинні встановитись гармонійні відносини між природою та людьми з виключен-

ням експлуатації, необхідна відмова від існуючого між людьми антагонізму, людина повинна брати активну участь у суспільному житті [2].

На думку Е. Фромма, «гуманістичному соціалізму» протистоїть «роботеризм», який дає людині псевдосвободу, що робить її самотньою та безпорадною. Проте, підкреслює автор, існує справжня свобода, яка полягає в «спонтанній активності людини». Позитивна свобода означає, що людина є центром та метою свого життя. Розвиток її індивідуальності та реалізація особистості – це найвища мета, яка не може бути штучно заміненою на щось інше.

У марксистській філософії є подібні твердження. Так, у ній стверджується, що під час переходу від капіталізму до соціалізму свобода кожного перетвориться на умову свободи для всіх. Завдяки соціалістичним перетворенням у суспільстві панівні економічні умови перейдуть під контроль людей, які вперше будуть господарями. Названі філософські позиції близькі у баченні проблеми свободи, коли розвиток окремої особистості є мірилом суспільного розвитку. В той же час сучасні соціальні проблеми пов'язуються із недостатністю розвитку загальнозначимих ідеалів. Але, в той же час, філософія Е. Фромма має точки зближення також з релігійним гуманізмом. Філософ виходив з того, що релігія є потужним засобом задоволення психологічних потреб людської природи. Тому передбачається ствердження нової гуманістичної релігії, яка змогла б найкраще задовольнити людські духовні потреби. Гуманістична релігія, за переконанням Е. Фромма, глибоко вкорінена в історії та акумулює в собі загальнолюдські ідеали справедливості, рівності, свободи та щастя. Отже, в роботах Е. Фромма ми зустрічаємо інтеграцію світських та релігійних гуманістичних ідей.

Світський гуманізм як самостійна течія є характерним для американської філософії ХХ століття. Його класиками є Ч. Поттер та К. Ріса.

Філософи часто позначають гуманізм як світську релігію. Вони це обґрунтовують тим, що традиції релігії вже не можуть повноцінно виконувати світоглядну та регулятивну функції. Відомим є так званий «гуманістичний маніфест», де автори-атеїсти закликають до спільних дій заради досягнення соціального добробуту. Маніфест нагадує програму реконструкції суспільства.

В другій половині ХХ століття гуманістичний дух став досить розповсюдженим у світі. Відбулись різноманітні тематичні семінари та конференції, дискусії щодо творення нового глобального мислення. Підкреслювалось, що воно має бути не ідеологізованим, а скоріш, критичним. Нове глобальне гуманістичне мислення має базуватись на нових знаннях, відкритих представниками наукової інтелігенції в різних галузях знань.

Дж. Хакслі, виділяючи три етапи еволюції: космічну, біологічну та психологічну пропонує своє обґрунтування суспільних проблем. На його думку, саме третій етап (психологічний) відповідає етапу людської еволюції, коли стане можливим перехід до нового типу гуманістичного мислення. Філософ підкреслює, що цивілізація переходить до нового періоду радикальних змін,

які потребують нового гуманістичного мислення. Дж. Хакслі вірить у наукові можливості та прогрес. Він пише про необхідність творення нової ідеології, яка виконуватиме функції традиційних релігій. Її покликанням має бути створення нового визначального ідеалу [3].

А. Печчеї, осмислюючи антропоцентричний підхід Дж. Хакслі, стверджував, що сучасні світові проблеми виглядають позапартійними. Вони торкаються онтологічних проблем людського існування. Вчений пропонує перейти до шляху стійкого розвитку, коли будуть краще розкриті потенційні можливості особистості. Ці зміни А. Печчеї пов'язує з перспективами вирішення глобальних проблем. «Єдине, на що можна сподіватись у нинішній ситуації, то це змусити людей глибше усвідомити сенс наших теперішніх труднощів, дивитись далі інтересів сьогодення та зазирнути в майбутнє, вселити в них почуття турботи про майбутнє та готовність забезпечити продовження існування людського роду» [4].

Світський гуманізм згаданих мислителів сприймається досить неоднозначно. Дехто бачить у ньому лобювання відомої концепції «золотого мільярда», яка передбачає формування так званого «обраного народу». Оскільки Земля – це джерело корисних ресурсів, які, передусім, споживатимуть щасливі мешканці розвинених країн «золотого мільярда». Поступово створюватиметься так звана інтернаціональна раса, яка матиме інші права, інші обов'язки, іншу мораль.

Філософським обґрунтуванням цієї концепції служить крайній індивідуалізм, який передбачає відмову від загальнолюдської солідарності, братерства та колективного спасіння.

Світські гуманістичні концепції підкреслюють, що в сучасному цивілізаційному розвитку є прояви кризових явищ, коли сподівання на краще майбутнє покладаються тільки на об'єднання всіх людей Землі на основі «нового гуманізму». Світські концепції окреслюють деякі контури нового гуманізму. Серед них інтелектуальна орієнтація особистості, коли пріоритет цінності людини як такої підноситься над іншими матеріальними та духовними цінностями.

Новий гуманізм обґрунтовує значення таких якостей особистості, як раціональність, критичність та скептицизм. Окрім того, відчувається впевненість у необмежених можливостях самовдосконалення особистості, її креативності, підкреслюється заперечення старих традицій та цінностей, що втратили актуальність у контексті сучасної світової глобалізації.

Натуралістичні концепції обґрунтовують ідею про те, що єдиним засобом для розуміння людини є ретельне вивчення оточуючого середовища, яке сьогодні, на жаль, переживає деструктивні зміни.

А. Д. Урсул писав про те, що «соціальний розвиток, який до недавнього часу нагадував переможний тріумфальний парад прогресу, зараз проявив усі ознаки ресурсу глобальних проблем» [5].

А. Д. Урсул вважав, що необхідно змінити діалектику взаємовідносин між людиною та природою, що глобальна гуманізація

суспільних відносин також необхідна.

Натуралістичні концепції гуманізму знайшли своє обґрунтування в роботах К. Уолдінгтона, К. Ламонта та Д. Сімпсона. Їхні філософські погляди є близькими в тому, що сучасне соціокультурне становище планети потребує відмови від антропоцентризму у відношеннях людини з природою. Філософським підґрунтям тут виступає усвідомлення цілісності світу, єдності та взаємозалежності всього існуючого. Екологічна проблематика в натуралістичних концепціях гуманізму стає провідною.

А.Д. Урсул визнає ідею коеволюції як прогресивний розвиток суспільства в природозберігаючій формі. Тобто оптимальний розвиток матерії відбувається за умови врахування не тільки потреб соціального руху, але, передусім, потреб прогресивного руху матерії в цілому.

Концепція коеволюції вимагає відмовитись від антропоцентризму на користь антропогеоцентризму. Ця екологічна концепція є важливою для філософів, представників натуралістичного гуманізму, які до своєї філософії навіть вводять нову категорію «екологічного імперативу». Екологічний імператив ґрунтується на твердженні того, що ми маємо жити виключно за природними законами. За новим світоглядом людина несе відповідальність за все живе на планеті та за збереження рівноваги енергетичних та матеріальних потоків.

Екологічний імператив не може гідно забезпечуватись у межах традиційної системи адаптації суспільства до глобальних умов існування. Щоб вийти з кризи, потрібен новий моральний імператив.

Відповідно до ідей натуралістичного гуманізму, альтернативою глобальній кризі є гуманістична реформація. Її метою є гідне самозбереження людини та всієї біосфери. Реалізація гуманістичної ідеї потребує забезпечення коеволюції людини та біосфери, коли гармонія з природою вимагає також гармонії у відношеннях між людьми.

В ХХ столітті натуралістичні концепції доповнилися космологічними аспектами. У цьому напрямку працювали відомі вітчизняні науковці К.Е. Цюлковський, Н.Х. Реріх, А.М. Межеревський та інші. Наприкінці ХХ століття відбувся справжній переворот у науці, який обумовив перехід до вищого рівня вивчення особистості не тільки в земних, але й в космологічних масштабах. Космологічні концепції об'єднують уявлення про це. Вивчення людини та Всесвіту є взаємопов'язаними. Людина розуміється як енергетична система, найвищим рівнем якої є енергія думки. Психологічна енергія утворюється силою думки, свідомості та волі особистості. Космологічний гуманізм базується на вивченні відносин між людиною та космічним простором. Знання впливів космічного простору на людину забезпечить кращий розвиток.

Сучасний натуралістичний гуманізм пропонує осмислення сутності людини через біо-соціальне середовище, акцентуючи на взаємозв'язок антропологічних та глобальних проблем, вірніше, натуралістичний гуманізм відмовляється від антропоцентризму, утверджуючи ідеї життя

відповідно до «екологічного імперативу» та законів космічного простору.

Релігійний гуманізм представлений різними філософами, зокрема С.Л. Франкл та Тейяром де Шарденом. Так, С.Л. Франк у своїй філософській системі підняв питання: «Як природний непросвітлений початок може бути носієм вищого світла?» [6]. Філософ Тейяр де Шарден висуває теорію, що ідеї Божого творіння органічно поєднуються з ідеями еволюційного процесу. Центральним положенням його концепції є ідея утвердження еволюції Божого початку. Світ уявляється живим організмом, де все існує проникнуто Божою досконалістю. Творення людини Богом, за Т. де Шарденом, викликає появу ноосфери. Поряд з ним біосфера не може зупинитись у своєму розвитку, тому поступово змінюються етапи еволюції.

У порівнянні з світським гуманізмом релігійні догмати стверджують, що саме через християнський світогляд особистість може досягти цілісності та цінності. Сучасний релігійний гуманізм відрізняється своїми уявленнями про внутрішній духовний світ людини. З позицій сучасного релігійного гуманізму підхід до людини як надприродної сутності пов'язується з визнанням провідної ролі надособистісного абсолюту (Бога) як моральної основи Всесвіту. Окрім того, в релігійному гуманізмі пріоритетним є не індивідуальні, а колективні цінності та інтереси.

Можна спробувати виділити провідні гуманістичні цінності різних культурних традицій. Вони мають бути збереженими в освітньому процесі.

До соціально-політичних цінностей належать демократія, воля та рівність. Серед інтелектуальних цінностей освіти особливо виділяються реалізація потреби в знаннях та творча самореалізація особистості.

Моральні цінності освіти стосуються проблеми спілкування, етики та естетики поведінки, системи вищих духовних цінностей – «системи» вірувань даного суспільства. Наука в системі освіти виступає як цінність тощо.

Для сучасної епохи глобалізації характерним є мультикультурний характер освіти. Це динамічна система рівновеликих культурних взаємовпливів. Вітчизняну освіту неможливо розглядати відірвано від загальносвітових процесів та тенденцій, хоча в Україні вони стикаються з досить суттєвими місцевими особливостями, однією з серйозніших є соціально-економічна ситуація.

Екологічна криза, політична нестабільність та тотальна переоцінка цінностей принципово впливає на освіту.

Незважаючи на досягнення в різних аспектах, пов'язаних з якістю життя та освіти за кордоном, проблеми філософії освіти, пов'язані з пошуком подальших шляхів розвитку там є, все ж, не менш актуальним. Можна говорити про те, що освіта має чутливо реагувати на ті соціокультурні зміни, які відбуваються в суспільстві та впливати на ці тенденції, особливо в кризових ситуаціях, що є досить характерними для сучасного світу. Надзвичайно важливо

блокувати негативні руйнівні тенденції.

Освіта в сучасному динамічному світі має відмовитись від вироблення будь-яких стійких та директивних «рецептів». І. Кант свого часу поставив три геніальні запитання: що я можу? Що я маю робити? На що я маю сподіватись? Логіка розвитку цих запитань призводить до четвертого: що таке людина? Що таке людина в сучасному світі, на що вона може сподіватись, до чого прагнути, що заважає їй відбутись? На ці запитання шукає та знаходить відповіді філософія освіти.

Сучасна філософська думка, поза очевидним плюралізмом течій та напрямків, наголошує на тому, що найважливішою із катастроф, що загрожують людству, – це «антропологічна катастрофа», тобто занепад людини та людяності. Всі ж економічні, технічні, екологічні глобальні проблеми є похідними від неї. Тому мета освіти ХХІ століття – це подолання кризи культури, духовності, гуманізму в найширшому розумінні.

Сучасному світові загрожують тероризм, глобальні війни, страшні хвороби, інноваційні, але ризиковані технології, екологічний колапс. У швидко змінюваному сучасному світі дедалі зростає конфлікт поколінь, який не можна зводити тільки до матеріальних проблем чи конфлікту звичок та смаків. Найсуттєвішим є світоглядний конфлікт, де фігурують різні уявлення про соціальні ролі та покидання людини. Особливо гостро цей конфлікт відчуваємо ми, бо, маючи досить складну та неоднозначну історичну спадщину, залишилися з крахом колишніх ілюзій. Жертвами опинилися тут не тільки представники старшого покоління, які зрозуміли, що всі зусилля заради кращого майбутнього виявились марними, але також молодь, якій досить важко у щось повірити. Та не тільки в нас, але й у більш розвинених країнах світу гостро постала проблема відчуження людини в суспільстві.

Спостерігаючи за розвитком культурної історії останніх століть, можна помітити, що освіта не тільки не боролась з тенденціями, які руйнували людську душу, але навіть укріплювала їх, вважаючи останні найбільш вірними та перспективними.

Освіта ХХ століття у більшості країн забезпечувала досить високий рівень професійних навичок, одночасно із цим загострюючи відчуження економіки та моралі, моралі та політики, мистецтва та освіти, людей та результатів їх діяльності, людей та суспільства. Цинізм політичних інтриг, економічних махінацій у міжнародних масштабах, що призвело до світової економічної кризи, та, подекуди, незрозумілі реформи освіти лише загострили глобальну ситуацію.

Освіта ХХ століття нерідко породжувала антикультуру. Е. Фромм писав, що «прекрасному протистоїть не потворне, а фальшиве». Саме на фальш хворіє сучасна цивілізація.

До властивостей традиційної освіти можна зарахувати потребу в ідолах, яких насправді освічена людина не потребує. Неосвічені найбільшою мірою страждають від ідолів

психології натовпу. Не меншої шкоди суспільство отримує від напівосвічених людей з прагматичним нігілізмом, які відвертаються від усього, що їм начебто «непотрібно», задовольняючись поверховими знаннями та нав'язуючи іншим свої уявлення.

Е. Фромм писав про те, що прагнення «бути» змінюється на прагнення «мати» (гроші, владу, навіть витвори мистецтва чи знання як товар). Все це – результат сучасної освіти. Той шлях, який обрала освіта в епоху капіталізму, що стрімко розвився, був досить неоднозначний. Еріх Фромм зазначав, що ХХ століття – це «глобальна імперія людини, але не людяності». Парадокс виявляється у тому, що, на перший погляд, будь-яка освіта проголошує свою приналежність ідеалам гуманізму. Однак абстрактний, декларативний гуманізм може виявитись насправді особливо антигуманним, виражаючись у волонтаристському нав'язуванні тих або інших уявлень про гуманізм. Можна пригадати радянські уявлення про класовий «пролетарський» гуманізм та інтернаціоналізм. Насправді найнебезпечнішими людьми в історії людства були та залишаються не звичайні злочинці, а «борці за ідею», які нав'язують свої уявлення про життя та готові заради ідеї занапастити мільйони людей, буцімто заради них ця ідея й була створена. Саме такий підхід може періодично підкорювати освіту.

Представники гуманістичного напрямку критикують сучасне соціальне життя. Особливо гострої критики зазнають, передусім, технократичні концепції. Провідною метою виховання, на їх думку, є формування раціонального мислячого суб'єкта. Прихильники «нового гуманізму» переконані в тому, що на підставі раціонального мислення як провідного критерію зрілості особистості, вона зможе проявити здібності до самореалізації та гармонійного спілкування з іншими людьми. Визначити своє місце в суспільстві їй допоможуть комунікативні здібності, напрацьовані в процесі освіти. Для цього необхідно виховувати пізнавально-ціннісну орієнтацію, що забезпечуватиме вільний моральний вибір за будь-яких обставин.

Гуманізм як принцип освіти поділяється прихильниками різних філософських напрямків. Гуманістичні цінності освіти об'єднують представників різних концепцій та шкіл. Головна увага приділяється тут моральній складовій в освіті, яка має чітко окреслити коло гуманістичних соціальних та моральних цінностей, назвати соціальні інститути та обґрунтувати співвідношення індивідуальних і соціальних якостей особистості, які б сприяли утвердженню гуманізму в суспільстві.

Потреба в освіті виводиться із фундаментального закону буття, відповідно до якого явище буття прагне до виявлення своєї міри та якості.

Розвиток освіти може бути найефективнішим інструментом гуманізації суспільства в цілому, оскільки освіта є таким суспільним утворенням, де зберігаються гуманістичні цінності минулого. Завдяки освіті йде процес освоєння культури як механізму збереження фундаментальних

цінностей, у тому числі гуманістичних.

Збереження гуманістичних цінностей в освіті допомагає краще зафіксувати необхідні системні зміни в сучасному контексті глобалізації. В роботі Х. Г. Гадамера «Істина та метод» освіта визначається як сфера, в якій відбувається духовне відтворення людини [7].

Збереження гуманістичних цінностей в освіті передбачає, що людина має бути не тільки освіченою, але вміти рішуче виступити проти зла та насилля, утверджувати в суспільстві насправді людські відносини.

Існують різні підходи до збереження гуманістичних цінностей в освіті. На думку Т. А. Рубцової, необхідно гуманізувати всі етапи навчального процесу та переглянути сучасне наповнення освітніх функцій. Дослідниця пропонує збагатити культурно-гуманістичну функцію новим змістом. Глобалізація з її інтеграційними процесами та мультикультурністю передбачає необхідність переходу до нового рівня взаємодії між суб'єктами освіти. Сучасна освіта в контексті глобалізації має зберігати все багатоманіття культурних цінностей. Мультикультурність, заснована на принципах гуманізму, вимагає подолання націоналістичних проявів через утвердження толерантності та поваги до представників різних етнічних груп. Потрібно поступово, але впевнено формувати потребу в розвитку духовності, креативності та професіоналізму. Існує підхід, який обґрунтовує збереження гуманістичних цінностей освіти через розвиток інтелекту. Особистісна орієнтована освіта спрямована на створення умов для повноцінного розвитку інтелектуального, ціннісного та креативного потенціалу особистості.

Освіта як процес становлення особистості відбувається вдало лише за умови насправді людських відносин в атмосфері гуманності. На жаль, сучасна ситуація в освіті є досить віддаленою від цієї норми.

Збереження гуманістичних цінностей в освіті в контексті глобалізації може вдало протистояти технократизації та відчуженню людини.

Гуманістичні цінності як основа світогляду та ідеології визначають теорію та практику розвитку особистості та людства в цілому. Вони утворюють багаторівневий соціокультурний процес, який реалізує глибинну сутність людини та спирається на ментальні характеристики людини і суспільства.

Ф. Ніцше писав, що «свобода» від моралі та від істини є особливо шкідливою саме в тих випадках, коли вона проголошується в ім'я панування тієї ж моралі. Не менш небезпечним виявляються невігластво та бездуховність, які здебільшого приховують порожнечу існування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Долженко О. Н. Очерки по философии образования / О. Н. Долженко. - М.: Промо-Медиа, 1995. - с. 63.
2. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. - М.: АСТ, 1998. - с. 672.
3. Хаксли Дж. Ключ к будущему - гуманизм / Дж. Хаксли // Диалоги. - 1975. - С. 165.
4. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. - М.: Политиздат, 1985. - 194 с.
5. Урсул А. Д. Перспективы выживания цивилизации: космологический аспект / А. Д. Урсул // Философские науки. - 1989. - № 8. - С. 3 - 15.
6. Франкл С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франкл. - М.: Республика, 1992. - 511 с.
7. Гадамер Х. Г. Истина и метод / Х. Г. Гадамер - М.: Прогресс, 1988. - с. 49 - 60.

Саме бездуховність може переходити у різні форми нацизму та фашизму. А це обов'язково передбачає пошук ворогів.

Прагматична освіта ХХ століття загострила також хворобу людських відносин. «Бути людиною небезпечно», так писав в середині ХХ століття філософ Ж.-П. Сартр. Тому необхідно, щоб наступні покоління були не просто освіченими, але принципово по-іншому, гуманістично освіченими. І хоча гуманізму неможливо навчити, можна та потрібно виховувати гуманістичний світогляд та гуманістичну життєву позицію.

Сучасна освіта передбачає, перш за все, знання та розуміння глобальної загальнокультурної картини світу. Модель освіти, побудована на насиллі та примушуванні, є антигуманною й аморальною. Не менш руйнівною, ніж егоїзм є сучасна тенденція тотальної байдужості, інфантильності та зниження устремлінь віднайти сенс у житті. Освіта традиційно відображає соціокультурні зміни та найпершою відчуває майбутні тенденції розвитку. Тому освіта може допомогти у виборі життєвого шляху.

Освіта за своєю суттю покликана формувати людину гуманістичною. В контексті глобалізації саме гуманізація освіти дозволить формувати особистість, аби вона була зрілою, готовою до життєвих випробувань.

Для найбільшої продуктивності необхідно, щоб людина знайшла себе, тобто сенс у житті. Гуманістичний розвиток можна вважати провідною метою сучасної освіти та покладеної в її основу філософії.

Сенс у житті – це уявлення про те, навіщо, з якою метою людина існує. Сенс – це суб'єктивне буття цінностей, тобто тих цінностей, які переживаються суб'єктом та є включеними в його життя й діяльність. Потреба в осмисленні життя покладена в основу нашої взаємодії зі світом. Це прагнення пов'язане з почуттям гідності та самоповаги. Ці моральні цінності поєднуються, утворюючи таку соціальну якість, як соціальна повноцінність особистості. Саме сенс життя вибудовує ієрархію цінностей, вдало розставляючи особисті пріоритети.

Уявлення, переживання та сподівання людини, безпосередньо пов'язані з її розумінням сенсу життя, виступають основою світогляду. Прагнення до самостійного знайдення сенсу та вибору цінностей є природною властивістю людини. Освіта має навчити конструктивно використовувати ці сподівання, не забуваючи при цьому про важливість усвідомлення високої відповідальності за власний вибір.

Особистість у процесі становлення має навчитись відповідально ставитись до свободи вибору. Тільки за таких умов можна зміцнити власну гідність через повагу гідності іншого.

УДК: 130.

О.В.КУЛИК

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ЮРІЯ ОЛІЙНИКА

Кулик Олександр Вікторович – доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат філософських наук

У статті «Філософія історії Юрія Олійника» доцент Дніпропетровського національного університету Кулик О.В. аналізує концепцію «симультанної історії» сучасного українського автора Ю.Олійника. В результаті дослідження, Кулик О.В. підсумовує, що дана концепція має філософський статус та є самобутньою з-поміж інших теорій філософії історії.

Ключові слова: філософія історії, симультанна історія, історія, філософія, хоріон.

В статье «Философия истории Юрия Олейныка» доцент Днепропетровского национального университета Кулик А.В. анализирует концепцию «симультанной истории» современного украинского автора Ю. Олейныка. В результате исследования, Кулик А.В. заключает, что данная концепция имеет философский статус и является самобытной среди других теорий философии истории.

Ключевые слова: философия истории, симультанная история, история, философия, хоррион.

In his article "Y.Oliynyk's Philosophy of History" the docent of Dnipropetrovsk National University Kulik A. analyzes the concept of "simultaneous history" of modern ukrainian author Y.Oliynyk. As a result of his research Kulik O.V. concludes that the given concept has philosophical status and is original among other theories of philosophy of history.

Keywords: Philosophy of History, simultaneous history, history, philosophy, chorion.

© О.В. Кулик, 2011

Наприкінці ХХ століття американський теоретик С'юзан Зонтаґ писала про «демона історичної свідомості», що з часів Просвітництва, мовляв, панує у західній думці. У роботі «Думати наперекір собі» дослідниця відзначає, що «історія витіснила природу та взяла лідерство на себе» в способах осягнути світ. На думку Зонтаґ, історизуюча точка зору давно зрослась зі здатностями людини Заходу взагалі щось розуміти – «Ми розуміємо щось, лише розташували його у тисячу разів промірному часовому континуумі. Існувати зараз – означає, хоча б на хвилину, блиснути у потоці минулого, теперішнього та майбутнього, який нестримно спливає». За словами дослідниці, будь-яка інтелектуальна, художня чи моральна подія нашого часу потрапляє у «заздалегідь розкриті обійми розуму з його так званім історизмом». Думки та вчинки ми розцінюємо чи як необхідну проміжну ланку, чи як лише тимчасову «моду». Життєва історія індивіда отримує смисл лише на тлі історії суспільства, його економіки та культури [3].

Вказуючи на таку своєрідну тенденцію у ставленні західної цивілізації до свого досвіду, Зонтаґ у той же час застерігає, що внаслідок здійснення цього історизму, у «становленні» насправді утопає «значення» - традиційні позаісторичні поняття філософії видаються беззмисловими.

Філософія історії Юрія Олійника могла б бути відповіддю на пошуки сучасних теоретиків, таких як Зонтаґ, які прагнуть знайти альтернативу історизму. Український автор здійснив спробу розробити цілісну систему філософії історії, спираючись на прагнення не втрачати за становленням сутність. Олійник пропонує ідею одночасної, тобто симультанної,

історії - «історії не відомий прогрес чи регрес. Сенс її (якщо вже декому так хочеться в усьому його мати) полягає в тому, аби навчити нас, що всі події, які ми вважали минулими, в усьому огроми, продовжують відбуватися нині і з нами» [7, 23]. Використовуючи термін «симультанний», Олійник хоче передати своє переконання у тому, що всі існуючі історичні періодизації є цілковитою умовністю, не маючи до минулого насправді ніякого відношення. За словами теоретика, час як мірило накладаємо на історію ми самі, перетворюючи її тим самим з реальної історії подій-як-вони-були на літописний варіант або на сучасне їх тлумачення. Олійник пише: «Ти запитуєш мене, хто я такий? І ще запитуєш, коли я жив, у якому столітті, у якій країні? Однак я не знаю, яка хронологія тобі більше до вподоби і по якому календарю ти звиряєшся» [5,15]. Тобто, якщо ми хочемо говорити про істинну, реальну (без нашого втручання) історію, то час для нас не повинен мати жодного значення, Ю.Олійник так і пише - «часу таки не існує» [6,142].

Зауважимо, що, звісно ж, у ствердженні атемпоральності буття, Олійник не є першовідкривачем. Ще візантійський автор Михайло Пселл у праці «Про будь-яку науку» зазначав, що час – це поняття, яке створено людською думкою. За його словами, оскільки існують вічні речі та ті, які піддаються руху й загибелі, люди створили поняття «час» як міру руху. Пселл пише, що час існує не як тіло чи безтілесна сутність - він існує лише у свідомості людини.

Юрій Олійник намагається довести, що все минуле насправді відбувається з нами нині, будучи одночасним з нами. За його словами, реальну історію (минуле-як-воно-було) «можна уподібнити шматку вугілля, в якому спресоване

листя гігантської папороті, хвощів, каламітів, екскременти динозаврів, кістки першоптахів і віття велетенських сигілярій, де все це набуло зовсім іншої якості енергії, що обігриває наші оселі». Наприклад, якщо з точки зору лінійної концепції історії, ми маємо технічний прогрес (волоки - колесо - паровий двигун - двигун внутрішнього згоряння - реактивний двигун - космічні перельоти), то з погляду симультанної історії ми лише вдосконалюємо кам'яне рубило.

Не дивно, що для аргументації своїх історіософських переконань Ю.Олійник посилається на теоретичну спадщину Платона, бо настанови античного ідеалізму (що вчив про необхідність розумового осягнення сутності, що прихована за всіма метаморфозами плинності матерії) в певній мірі корелюються з поглядами цього українського автора. Олійник у статті «Симультанна історія» наводить відому розмову між Платоном та Антисфеном, ідеалізу критикував концепцію об'єктивного ідеалізму. На слова Антисфена, що коня він, мовляв, бачить, а ідеї «кінності» — не помічає, Платон, як відомо, відповів: «Це тому, що ти хочеш і маєш надію побачити її звичайними очима. Я ж стверджую, що її можна бачити тільки «очима розуму», за допомогою «інтуїції розуму». Олійник дотримується схожої позиції, вказуючи, що симультанність подій є хоча й умоглядною, але реальною.

Мірча Еліаде цілком слушно називав Платона «зразковим філософом первинного складу розуму». На нашу думку, ідеалізм Платона, як і вчення Ю.Олійника, насправді є спробою повернутись до найдавнішого з-поміж людських спільнот способу світобачення. У праці «Міф про вічне повернення» Еліаде вказує, що в архаїчних суспільствах люди вбачали у своєму поточному житті «зразкові дії» зі світу трансцендентного. Так, в іудейській традиції наявність вихідного дня трактували як відтворення тієї трансцендентної події, що Бог відпочив після шести днів творення. А під час давньоіндійських шлюбних обрядів, з точки зору учасників, знов відбувався первинний союз Неба та Землі, що стоїть на початку космогонічного творення.

Як відомо, всі значущі дії в житті давньої людини були сакралізовані — полювання, вживання їжі, землеробство, ігри, народження дитини, війни, статові стосунки, будучи ритуалами репродукування зразків поведінки. За таких умов історія в розумінні вчень епохи Просвітництва неможлива — давня людина усвідомлювала себе реально існуючою лише тоді, коли переставала бути собою, вбачаючи в своїх діях втілення моделей трансцендентного. Про те, що ми зазвичай розуміємо під історією - розвиток, авторство подій, індивідуальність, новизну - там взагалі не йшлося.

Еліаде називає вищезазначені сакральні зразки для поведінки архетипами, порівнюючи їх з «ідеями» концепції Платона. В праці «Про град Божий» представник патристики Августин Блаженний дає приклад дії архетипу, звертаючи нашу увагу, що заснування Рима було прикладом втілення у життя «першого прикладу» Каїна. Нагадаємо, і засновник «земного граду» Каїн,

і легендарний засновник Риму — Ромул — вбили своїх братів. Як пише Августин, не дивно, що «при заснуванні того міста, який повинен був стати на чолі земного граду, що було засновано Каїном, відбулось таке свого роду наслідування». Мислитель XX століття Карл Густав Юнг визначає архетипи в якості первинних первообразів світобачення, що мають сталі семіотичні параметри. Ці «останки давнини», «первообрази», на його думку являють собою закладені інстинктом устремління - «такі ж, як у птахів до гніздування, а у мурах до влаштування їх упорядкованих поселень». За словами Юнга, архетип проявляється у формуванні уявлень навколо якоїсь однієї центральної ідеї, що вже спричиняє вплив на людські вчинки.

Ю.Олійник висуває концепт, що схожий за змістом з наслідками втілення у життя «ідей» Платона чи «архетипів» Августина Блаженного, К.Юнга та М.Еліаде. Це поняття «хоріон», яке Олійник запозичує з наук про вивчення геосистем. Український автор використовує даний термін для опису «сукупності подій, що викликана тим ідеальним, що лежить в їхній основі».

Так, на думку Олійника, людство підпорядковане одному мегахоріону агресії. До його складу входять два макрохоріони: агресії біологічної та агресії соціальної. До першого належить вся сукупність подій, речей і явищ, пов'язана зі «зняттям» біологічної агресії, під чим теоретик розуміє типи господарської діяльності. До другого макрохоріону теоретик відносить події, речі і явища, що пов'язані з творенням ситуацій, які б розряджали соціальну агресію - соціальні інститути, релігійні, політичні та філософські теорії тощо. І так далі. Використовуючи гегелівські постулати, Олійник пише, що відносно свого ядра (тобто, ідеї), оболонка хоріону виступає як його «інобуття». Вкажемо, що з концептами Гегеля теорії Олійника зближує і те, що український автор намагається вирішити проблему єдності історії в універсалістському дусі, претендуючи на знаходження внутрішньої єдності у плінні всіх історичних процесів різних народів та епох.

Як відомо, в історії філософії були й інші теоретики, що вказували про значну однотипність у суспільних вчинках людей всіх націй та епох. Так, наприклад, Девід Юм писав, що ми можемо змінити назви речей, утім, їхня природа та вплив на розум не змінюються ніколи [8]. За словами Юма, всі афекти, наприклад, честолюбство, скупість, великодушність, патріотизм тощо «були змішані у різному ступені і розподілені серед людей з початку світу». І саме ці афекти, власне, і є джерелом основних дій та замислів людей. Як пише Юм: «Ви бажаєте ознайомитись з почуттями, схильностями та способом життя греків та римлян? Вивчіть як слід характер та вчинки сучасних французів та англійців, і ви не зробите великих помилок, перенісши на перших більшість спостережень, здійснених над другими».

Однак, на відміну від Д.Юма, Олійник намагається онтологізувати філософію історії. Він хоче відкрити ще один вимір історії — її глибину, об'єм. Ці намагання знаходяться цілком

в руслі тієї тенденції XX століття, про яку казав свого часу Н. Гартман - гносеологія, на яку покладали стільки сподівань після появи теорій видатних мислителів Нового часу, виявилась недостатньою, і у минулому столітті філософи Заходу зрозуміли, що істинне розуміння людського світу неможливе без усвідомлення буттєвих відношень, онтологічного базису людського життя [2, 321]. Теорії Ю.Олійника — це по суті онтологія історії.

Більше того, це оптимістична онтологія, яка цікавиться живим буттям, маніфестує, що все, що існувало в історії — насправді є вічним. Адже час — є лише ілюзією. Тут симультанна теорія історії Ю.Олійника розходиться, наприклад, з герменевтичними настановами Гадамера, котрий вказував - «Щось може бути об'єктивно пізнаним у його непроминутому значенні лише тоді, коли воно належить певному завершеному в собі цілому. Сказати б інакше: коли воно достатньо мірою вже мертве, щоб викликати лише історичний інтерес» [1; с.277]; а також з гносеологічними уявленнями Т. Прохаська, котрий писав, що запорукою будь-якого досвіду є відмирання [4, 99]. Філософію історії Юрія Олійника побудовано на переконанні в несуттєвості хронології, адже минуле не буває мертвим, воно завжди живе в теперішньому, наскільки б давно не було розпочато.

Цікавим є питання співставлення онтології історії Ю.Олійника з класичними теоріями історичного розвитку — в першу чергу циклічної.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Т.1.: Герменевтика I: Основы философии герменевтики — Київ: Юніверс, 2000. - 464 с.
2. Гартман Н. Старая и новая онтология. //Историко-философский ежегодник. - М.: «Наука», 1988. - С.320-324.
3. Зонтаг С.Думаю наперекор себе// Зонтаг С. Мысль как страсть. Избранные эссе 1960-70-х годов. - М.: Русское феноменологическое общество, 1997. - С. 97-113.
4. Кулик О.В. Гносеологічні, онтологічні та етичні конструкти у творах Т.Прохаська// Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ: «Пороги», ДНУ, 2009.- с. 98-103.
5. Олійник Ю. Листи з потойбіччя// Олійник Ю. Інферналії. - К.: Задруга, 2000. - С.5-140
6. Олійник Ю. Одиссея Лукула-ворожбита //Олійник Ю. Інферналії. - К.: Задруга, 2000. - С.141 – 246.
7. Олійник Ю. Симультанна історія (спроба побудови статичної моделі історії) // Всесвіт - 1994 - № 5/6.
8. Юм Д. О человеческой природе/Пер. с англ. С.И. Церетели. - СПб.: Азбука, 2001. - 320 с.

УДК 124.5

И.М. МЕШКОВ

ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЙ В СТРУКТУРЕ ЦЕННОСТИ В РАБОТАХ Г. РИККЕРТА

Мешков Игорь Михайлович — аспирант кафедры философии Днепропетровского национального университета им. О. Гончара

Сутністю цінності є її структура, яка представлена особистим порядком різних філософських категорій, що формують саме значення, або зміст цінності. Порядок відношень даних понять буде категоріальну стійкість цінності. В працях Ріккерта елементи структури, такі як значимість та благо, мисляться в відношенні тотожності до самої цінності, що суттєво послабляє її категоріальну стійкість.

Ключові слова: цінність, значимість, ідеальні норми, ідея, благо, норма, структура цінності, тотожність, відношення.

Сущностью ценности является ее структура, представленная определенным порядком различных философских категорий, которые формируют само значение или содержание ценности. Порядок отношений

данных понятий определяет категориальную устойчивость ценности. В работах Риккерта элементы структуры, такие как значимость и благо мыслятся в отношении тождества к самой ценности, что заметно ослабляет ее категориальную устойчивость.

Ключевые слова: ценность, значимость, идеальные нормы, идея, благо, норма, структура ценности, тождество, отношение.

The main idea of the value is its structure, that presents by particular order of different philosophical categories, which construct its meaning. The order of relationship these determinations shows categorical value stability. In Rikert's works structure elements such as seriousness and goodness considered identical to the value itself, so the categorical stability can lose its strangeness.

Keywords: value, significance, ideal norms, idea, good, structure of value, identity, relation.

© И.М. Мешков, 2011

Ценность как философская категория, введенная впервые Лотце, является определением, несущим ряд значений, которые воплощены в ее структуре, играя роль основания ценности. Философская презентация сущности ценности имеет некую традицию, сводящую данную категорию с должествованием, благом, значимостью, оценкой и т.д. То есть, ценность в своем содержании состоит из элементов, составляющих ее сущность, что дает предпосылку понимать ценность как некую структуру. Структура, в свою очередь, предполагает определенную смысловую связь внутри себя, которую, собственно, по данной гипотезе мы и пытаемся выявить. Для того, чтобы выявить данную связь, нужно проникнуть в сущность ценности, определив внутренние отношения.

Риккерт в своих исследованиях утверждает, что сущность ценности состоит в их значимости, а не в фактичности [4, 59]. «О ценностях, – подчеркивает Риккерт, – нельзя говорить, что они существуют или не существуют, но только, что они значат или не имеют значимости» [4, 59].

Таким образом, по теории Риккерта, ценность словом существует по законам достаточного основания, и противоречия, где значимость-основание для ценности. Исследователь берет на вооружение тем самым другую философскую категорию, также введенную Лотце, и подстраивает ее под ценность, аргументируя само существование ценности. В связи с этим стоит заметить, что категория значимости у Лотце употребляется как особый вид бытия истин. Кроме того, «царство истин», которое характеризует «значимость», отлично от «царства ценностей» [6, 126].

В данной связи Риккерт ставит вопрос о значении категории «значимости», если оно не имеет значения ценности. С другой стороны, автор утверждает: «Нет также свободной от ценности теоретической значимости» [5, 138].

Исходя из этого, Риккерт, заимствовав у Лотце категорию «значимости», употребил ее в другом значении, не объяснив в достаточной степени то значение, в котором данная категория применяется, а если так, то «значимость» может пониматься как нечто тождественное самой ценности. Исследователь, дает основание так думать, сводя данные определения, друг с другом, называя миром «значимых ценностей» или «ценностных значимостей» данную область. Данный мир Риккерт также называет «трансцендентальным смыслом» – смыслом,

лежащим «над» и «до» всякого бытия [5, 138].

Исходя из вышесказанного, можно утверждать, что, включая в содержание ценности – значимость, создается некая проблема соотношения данной категории с ценностью. В такой связи значимость выступает как нечто тождественное самой ценности, что ставит вопрос – может ли значимость претендовать на роль ценности в философии?

Нечто подобное в структуре ценности можно заметить и у Виндельбанда, с той лишь разницей, что основание ценности – идеальные нормы не имеют значения ценности, но являются так же основанием ценностных ориентаций. Исследователь утверждает, что «мир идеальных норм, определяющих ценности, не обусловлен естественной необходимостью, а выражает необходимость должествования, и, следовательно, ценность предполагает «общеобязательность», состоящем «во всеобщем обязательном признании» [2, 136]. Это нормативное должествование ценности имеет свое сверхъестественное основание: «... высшие ценности эмпирической жизни – знание, нравственность, становится живыми деяниями Божества в человеке и приобретают в трансцендентальном сознании более высокое и глубокое значение» [2, 136].

В данной связи стоит подчеркнуть, что Риккерт не вполне разделяет мысль Виндельбанда о сведении ценности к норме и к должествованию, полагая, что «необходимо резкое разделение нормы и ценности» и что «ценность становится должествованием, как только мы относим ее к познающему субъекту. Тогда она противостоит ему, как правило, как норма, с которой субъект должен сообразоваться» [5, 137].

Риккерт резко разделяет должествование и ценности, чтобы противостоять субъективизму в трактовке ценностей, подчеркивая ее самодовлеющую трансцендентальность: «трансцендентальность ценностей состоит именно в этом самодавлении, и поэтому, включая в понятие ценности момент должествования для признающих его субъектов, тем самым только затушевывают его» [5, 137].

Таким образом, проблема тождества в структуре (сущности) ценности у Риккерта становится очевидной. У Виндельбанда же сущностью и основанием ценности является должествование, или идеальные нормы, которые имеют обратную тенденцию, тенденцию к отношению соподчинения, когда категории

входят в содержание друг друга как понятия различные по значению.

Если сравнивать позиции Риккерта и Виндельбанда, то отчетливо видны различные их подходы в видении сущности ценности. Виндельбанд тяготеет к субъективизму, где субъект должен сообразовываться с правилом, нормой. Г. Риккерт же тяготеет к трансцендентальности, где ценность имеет идеальное бытие, подобное платоновской идее. Однако стоит заметить, что данный идеализм особенный, называемый «трансцендентальным» или гносеологическим, основанным на признании трансцендентального субъекта, безличного сознания в котором абсолютизируются общечеловеческая сущность духовной культуры [4, 63]. Сущностью же трансцендентального является его значимость [4, 63].

Исходя из вышесказанного, выходит, что тот самый «трансцендентальный субъект» в понимании Риккерта не Бог, а некая всеобщность человеческого сознания, где абсолютизируется общечеловеческая сущность культуры. В таком случае значимость, как сущность ценности, соотносится с трансцендентальным субъектом, то есть с всеобщностью человеческого сознания, а не с каждым отдельным субъектом.

Всеобщность ценности и трансцендентального субъекта идеалистична, но вместе с тем, идеалистическая тенденция ставит проблему бытия ценности, и ее связи с действительностью. Риккерт область действительности заменяет значимостью, которая становится одной из категорий бытия, утверждая, что «ценности не существуют, а значат, или не имеют значимости» [4, 59]. Исследователь, определяя ценности с идеалистических позиций, разграничивает тем самым всю область ценного, одна часть которого – ценности, другая – ценные части действительности. Риккерт также утверждает, что ценности связаны и с действительностью, объектом, и с субъектом: «Ценность может, во-первых, таким образом присоединиться к объекту, что последний, тем самым, делается благом, и она может также быть связанной с актом субъекта, что акт этот становится оценкой» [5, 139]. Автор тем самым связывает оценку и благо с проявлением ценностей, где благо – объективное проявление, а оценка – субъективное.

Благо, по Риккерту, – это действительность, «которая осуществляет собой ценность, придающую ей характер чего-то должествующего бытия» [5, 142].

Исходя из вышесказанного следует, что в действительности существует объект культуры, который является благом, а благо несет в себе ценность. Однако само благо уже является смыслом, который лежит над действительностью, и, следовательно, сама ценность уже существует в объекте культуры как смысла над смыслом. В этом плане Риккерт выстраивает такую конструкцию, которая натывается на разделение смысла выражающего содержание одного и того же понятия, или проблему тождества нескольких философских категорий несущих в себе одно и то же содержание. Кроме того, исследователь

использует термин «благо», чтобы отделить ценность от ценных частей действительности, называя эти части благами, хотя по смыслу они могли быть отнесены также к ценностям. Такое понимание «блага» является, возможно, однобоким, ведь есть и материальные, и духовные блага. Основоположники данной философской категории – Платон и Аристотель применяют ее в более широком смысле. Первый понимал благо как идеальную сущность за пределами существования, но придающую действительность всему окружающему [3, 121]. Аристотель же включает в понятие «благо» различные блага, в том числе эстетические и нравственные. Высшим благом античный философ считает совершенную цель, которая является счастьем, слагающимся из многих видов блага [1, 30-31].

Сравнение «блага», в античном его понимании, с ценностью, категорией более поздней, может показаться неудачной, по причине большого разрыва во времени, однако, античность сформировала каркас категориального аппарата философии, которым мы до сих пор пользуемся, и, кажется, по причине преемственности эпох, не можем исказить их смысл, а лишь надстраивать новые категориальные конструкции.

Таким образом, понятие Риккертом «блага», как ценная часть действительности, на самом деле возможно тождественная категория, которая вполне могла бы конкурировать с ценностью, и то же самое можно сказать, как мы ранее предполагали и о «значимости».

Наряду с выше представленными проблемами в структуре ценности Риккерта, существует ещё одна, – проблема соотношения ценности и идеи, которая тянет за собой проблему бытия ценностных ориентаций.

Итак, ценность по Риккерту – трансцендентальна, из-за ее отношения к трансцендентальному субъекту, который выражает всеобщность человеческого сознания. Из этого следует, что ценность является всеобщей, признаваемой всеобщностью трансцендентального субъекта, для которого ценностная ориентация имеет значимость. Кроме того, и трансцендентальный субъект, и ценность не являются действительностью, что подводит нас к аналогии идей Платона. Из этого возникает вопрос, чем же отличаются данные категории от идей? Риккерт указывает нам на наличие значимости, которая является основанием для ценности, и ориентирована на трансцендентальный субъект. Отсюда следует, можно ли удостовериться в том, что ценность значима для трансцендентального субъекта, если она за пределами действительности? Если «да», то тогда ее можно считать всеобщей. Предположим, что в Израиле не принято есть свинину, и, находясь в данном государстве, гражданин Украины не видя, что ест местное население, не может сказать, является ли данная ценность всеобщей, так как не видит ее проявлений в действительности. Если же он видит, что местное население вокруг него употребляет свинину, то это вынуждает его сомневаться во всеобщности ценности.

Если же украинец ест свинину, и ему делают замечание на этот счет, то он будет убежден во всеобщности ценности. В данной связи оценка субъекта, проявленная в действительности, будет субъективной, зависящей от единичных явлений той же действительности, и если так, то оценка украинца не всегда способна уловить всеобщность ценности. В таком случае утверждать, что ценность всеобща без единичных проявлений, значит давать характеристику ее бытию. В таком случае бытие ценности может быть «вероятностным». Если же значимость ценности для трансцендентального субъекта не подтверждается действительностью, тогда она может быть либо единичной, для отдельного субъекта, либо существовать как идея.

Таким образом, система, выстроенная Риккертом, понимаемая как сущность ценности,

включает в качестве своего основания значимость, которая имела иное смысловое содержание, чем у его создателя – Лотце. Основание ценности – значимость, явилось у Риккерта фундаментом, на котором должна была зиждиться ценность. Исследователь придал данной категории настолько большее значение, что сама она становится категорией бытия, которая находится по ту сторону действительности, и противостоит ей, становясь обителью ценности. Вместе с тем, автор не разграничивает четко категорию значимости и ценности, называя их значимыми ценностями, или ценностными значимостями [5, 138]. Данное обстоятельство ослабляет устойчивость самого определения ценности из-за того, что сама значимость может пониматься как нечто тождественное ценностной ориентации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Соч. В 4 т. М., 1967. Т. 1. – 315 с.
2. Виндельбанд В. Прелюдии. Философские статьи и речи. Спб., 1904. – 254 с.
3. Платон. Соч.: В 3 т. М., 1971. Т. 3 Ч. 1. – 383 с.
4. Риккерт. Г. Науки о природе и науки о культуре. / Пер. под ред. С. И. Гессена. – М., Республика, 1992.– 128 с.
5. Столович Л. Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии. – М.: Республика, 1994. – 464 с.
6. Lotze H. System `der Philosophie. I. Theil. Logik. Leipzig, 1884. – 513 s.

УДК 101.3

А.В. РЕШЕТНИЧЕНКО

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СУДОВО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Решетніченко Андрій Володимирович – професор кафедри філософії та соціально – політичних дисциплін Академії митної служби України, доктор філософських наук

Розглянуто деїстичні, атеїстичні, соціально-утопічні, демократичні та гуманоцентричні основи становлення і подальших змін сучасної системи правознавства.

Ключові слова: інституалізація правовідносин, правовий захист, правова відповідальність, тип права, правова культура.

Рассмотрены деистические, атеистические, социально-утопические, демократические и гуманоцентрические основы становления и дальнейших изменений современной системы правознавства.

Ключевые слова: институализация правоотношений, правовая защита, правовая ответственность, тип права, правовая культура.

Considered deistic, atheistic, socially - utopian, democratic and humanocentric basis of formation and further developments of modern system pravoznavstva.

Keywords: institutionalization of relations, legal protection, legal liability, the type of law, legal culture.

© А.В. Решетніченко, 2011

Формуванню сучасної судово-правової системи передують ряд надзвичайно важливих для розвитку суспільства рухів, ученй та теорій, які ротягом XVIII–XX століть забезпечили перехід до якісно нових форм правовідносин між людиною, державою і суспільством. До головних з них належать рух просвітництва, німецька класична філософія, теорії марксизму, позитивізму, екзистенціалізму, волюнтаризму, соціалізму та гуманоцентризму. Започатковані англійськими (Дж. Толанд, А.Коллінз, Дж. Прістлі, Е.Е.Купер, Ф.Хатчесон, Б.Мандевіль)

і французькими (Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Кондільяк) просвітниками ідеї склали деїстичні, атеїстичні та соціально-утопічні основи сучасного правознавства. Так, послідовно відстоюючи «право мислити вільно як невід'ємне право кожної людини» Антоні Коллінз сприяв розвитку суспільної правосвідомості. Джозеф Прістлі вводить поняття «громадянської свободи як права на дію відповідно до закону», обґрунтовує ідею суверенітету і відстоює права народу на подолання деспотизму. Так, видатний французький публіцист Вольтер ідеалом держави

вважав монархію, а сутність розвитку вбачав у реалізації ідеї «просвітницького абсолютизму», коли розумний государ мав би піклуватися за власний народ і реалізувати його права, на життя, працю, освіту та свободу. Відомий французький філософ Шарль Луї Монтеск'є прогрес суспільства вбачав у створенні держав на основі «громадської угоди», яка будується на засадах публічної влади і визнає права громадян і обов'язки правителів. Виступаючи за верховенство закону, Монтеск'є вперше запропонував поділяти владу на законодавчу, виконавчу та судову з метою більш ефективного її функціонування. Жан Жак Руссо відстоював ідею «культу світової волі» як такого підґрунтя нової релігії громади, яке надає людям право повстати проти гноблення та несправедливості влади. Рівні права мали забезпечити народу можливість участі в зібраннях, сходах громад, які мали впливати на діяльність парламенту. Закладені тим самим підвалини місцевого самоврядування мали сприяти розвитку державного управління. Руссо запропонував принципово нову систему виховання дітей. З метою формування громадян нового типу суспільство мало ізолювати дітей від впливу вулиці і виховувати їх на принципах наукового пізнання, особистої свободи, взаємоповаги, оволодіння професіями і недопустимості релігійної, правової та моральної деспотії.

Атеїстичний (матеріалістичний) напрямок філософського Просвітництва склали роботи Мельє, Ламетрі, Дідро, Гельвеція та Голбах. Так, Жан Мельє в якості ідеального розглядав таке суспільство, яке б створювалось на основі союзів братських громад, члени яких мали б бути рівними між собою за умовами житла, за умовами праці, за доходом та рівними можливостями задоволення вітальних потреб. Деякі дослідники небезпідставно називають Жана Мельє «першим комуністом».

Основу вчень французьких соціалістів – утопістів склали роботи Маблі, Мореллі, Бабефа, Оуена, Сен Сімона. Автори критикували уклад життя та політичний устрій держави, формували підходи до розбудови суспільства нового типу, відстоювали соціальні права людей, принципи соціальної справедливості та моралі.

Так, брат Кондільяка відомий французький філософ-публіцист Габріель Маблі розглядав людину як ество суспільне, яке повинно мати рівні права. Люди не повинні поділятися на класи і мають бути забезпеченими правом брати участь в управлінні і справедливому розподілі благ. Треба зауважити, що сам Маблі мало вірив у реальність здійснення власних мрій.

Франсуа Бабеф (псевдонім Грахх Бабеф) вважається першим теоретиком і практиком комунізму. Причини поневірянь народу вбачав у недосконалої філософських теорій, приватній власності та розподілі людей на класи. Вважав, що комуністичне суспільство, в якому нема класів, приватної власності, земля належить тим, хто її обробляє, де існує політична і економічна рівність і держава гарантує справедливий розподіл результатів праці можливо створити

лише шляхом насильницької революції. Виступав за жорсткий революційний порядок. Спроби здійснити ідеї на практиці закінчились стратою Бабефа та його товаришів. Створені ними програма і маніфести діяльності «Зговору в ім'я рівності» були застосовані у розвитку революційних рухів XIX – XX століть.

На переконання Клода Сен – Сімона суспільство повинно розвиватись згідно з планом і гарантувати права людей на життя, працю, житло та освіту. Керувати таким суспільством має буржуазія (як кращі представники індустріального класу), хоча з часом пролетаріат здобуде рівні права з буржуазією. Будучи оптимістом, сповідував еволюційні шляхи розвитку та мирні засоби боротьби, серед яких провідну роль має відігравати нова релігія, побудована за принципом : «Людина людині – брат».

Франсуа Фур'є наголошував на брехливості і підступності буржуазної моралі, а ідеальне суспільство - «суспільство гармонії» - вважав можливим за умов дотримання загальної трудової повинності, справедливості розподілу, високорозвиненої економіки, поваги до Бога та любові до ближніх.

Роберт Оуен завдав нищівної критики буржуазному устрою суспільства з властивими йому поляризацією населення, загострення суперечностей між багатими й бідними. Керована ним фабрика у Нью-Ленарку протягом 30 років продемонструвала кращі зразки практичної реалізації системи трудового права у вирішенні конкретних проблем організації та стимулювання праці, захисту прав і свобод працівників та членів їх сімей. Започатковані підходи знайшли продовження у створених комуністичних колоніях на терені США, Англії, Ізраїлю.

Німецька класична філософія збагатила «золотий фонд» світової культури видатними іменами Канта, Фіхте, Гегеля, Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Ніцше, які, по суті, кардинально змінили вихідні парадигми з протиставлення людини природі до визнання людини як головної мети і сенсу пізнавальної діяльності. Так, у широковідомому морально – етичному вченні про «категоричний імператив» Кант підкреслював дві головні умови, згідно з якими: 1) кожна людина має ставитись до інших так, як бажала б, щоб інші ставились до неї, 2) людина має розглядатись як мета, а не засіб її досягнення. Розглядаючи людину як найголовніший предмет у світі, Кант розуміє самосвідомість як вищий критерій перетворення індивіда в особистість. Звертаючи увагу на загрозу людського егоїзму, Кант розглядає принципи демократизації управління соціальними процесами, актуальність яких не втрачена і сьогодні.

Виводячи юридичні закони з моралі, Кант проголошував рівність людей перед законом, подолання юридичних привілеїв, відстоював ідеї народного суверенітету, гарантом якого бачив монарха, здатного забезпечити права людей на свободу висловлювань. Сповідуючи ідею вічного миру, цей ідеал він розглядав в якості вищої мети, яку треба досягати.

Іоган Готліб Фіхте обґрунтовує тезу про перевагу інтересів народу над державою, де центральним поняттям у вченні про етику, право та державу виступає свобода, природа якої розкривається відповідно до позиції Спінози, згідно з якою свобода є усвідомлюваною необхідністю.

Особливого розвитку у німецькій філософії набуває започаткований Гегелем лібертарний (від лат. Libertas – свобода) підхід, згідно з яким всесвітня історія виступає як такий процес, що розкриває право як прогрес в усвідомленні свободи та її об'єктивації у політико – правових формах та інститутах [1]. Теоретична конструкція гегелівського розуміння права будується як «конструкція розумної дійсності». Державу він розуміє як «моральний універсум», а завдання пізнання вбачає в тому, щоб зрозуміти, чим же по суті є розум: «Що розумно, то є дійсним; що є дійсним, то є розумно» [2].

Разом з тим запропонований Гегелем поділ історії на три ери – східної, античної – середньовічної та германської як вищої форми усвідомлення свободи багато в чому нагадує соціальні утопії з присмаком великодержавного шовінізму. Ставлячи державні інтереси вище від особистих, Гегель виправдовує можливість жертви меншою кількістю людей заради більшості, вважає багатство й бідність природним та невідворотним явищем, конфлікт розглядає як умову соціального прогресу, а війну розуміє як засіб очищення нації. Подібні підходи є неприкритою формою нормативно – правового захисту деспотичних режимів, що сповідують расистські, шовіністичні та інші аморальні цінності й протиправні ідеали.

Об'єктивними передумовами формування нової ідеології марксизму виступали інтенсивний розвиток капіталізму, формування класу пролетаріату як самостійної політичної сили, загострення протиріч між буржуазією і пролетаріатом в силу зростання безробіття, зайднів і розшарування населення, а також формування надійних теоретичних джерел, представлених німецькою класичною філософією, англійською політичною економікою (Рікардо, Сміт, вчення про вартість...), утопічним соціалізмом (Сен – Сімон, Фур'є, Оуен). Оскільки головними ідеологемами філософії марксизму виступали вчення про:

- всесвітньо-історичну місію пролетаріату,
- диктатуру пролетаріату,
- соціалістичну революцію як головну форму суспільних перетворень,
- побудову безкласового комуністичного суспільства,

постільки практична реалізація ідей соціалізму розглядала соціалістичний тип права як таку юридичну систему, головними завданнями якої виступали вимоги до беззаперечного правового захисту :

- Форм заборони приватної власності на засоби виробництва,
- Посиленої охорони соціалістичних форм власності,
- Інтересів диктатури пролетаріату,
- Гарантій дотримання

рівних прав і свобод громадян,

- Принципу законності діяльності державних осіб та суспільних організацій,

- Захисту соціалістичного ладу від загроз класових ворогів, злочинних елементів та дармоїдів.

Сімдесятишестирічний досвід (1917 – 1991) впровадження соціалістичного типу права на шляху розбудови СРСР показав, що:

1. Заборона приватної власності привела до фізичного і духовного знищення десятків мільйонів найбільш працелюбного і найбільш працездатного населення країни. Породжені протиправною колективізацією явища міграції, репресій, голодоморів та геноциду українського народу відомі всьому світу.

2. Деформація прав і свобод на різні види власності призвела у сфері матеріального виробництва до крадіжок, стягувань, луддизму, корупції, безвідповідальності та інших проявів погнання прав і свобод громадян.

3. Фактично відсутня рівноправність при оцінці соціалістичної (державної) та інших форм власності призвела до значних негативних правових, економічних, політичних та соціокультурних наслідків.

4. Закріплена в інституті права ідея диктатури пролетаріату призвела у кінцевому результаті до формування повноцінної системи тоталітаризму, яка сприяла загибелі понад 120 млн. людей і призвела до краху партоткратичного ладу.

5. Практичне ігнорування лише продекларованих і захищених законами рівних прав і свобод призвело до формування стійкого феномена «подвійної моралі» з боку цілих загонів, класів, прошарків і верств населення. Звичайною стала норма, згідно з якою народ жив за одними законами, а номенклатура – за іншими.

6. Неспроможність соціалістичної правової системи призвела до зрощення партійно – бюрократичної верхівки з корумпованою злочинністю, сприяла розвитку соціальної апатії та правового нігілізму.

Сучасна демократія західного типу є, по – суті, зворотнім боком соціалізму спочатку казарменого, а згодом і військового та партійно-номенклатурного як наступних етапів його розвитку. Тим самим відмічені раніше недоліки у зворотному вигляді властиві і сучасній демократичній системі права, яка виконує функції захисту інтересів головним чином кланово – олігархічних структур, а для населення виступає здебільшого декларативною ширмою захисту інтересів громадян і, на відміну від соціалістичного типу права, акцентує зусилля на:

- Захисті інтересів приватної власності за рахунок державної.
- Монополізації влади великого капіталу.
- Встановленні світового панування латентних олігархічних структур.
- Захисті комунікативних засобів маніпуляції суспільною свідомістю.
- Захисті агресивних політичних олігархічних режимів.
- Декларуванні (а не гарантуванні) рівних прав і свобод громадян.
- Ігноруванні принципів законної діяльності

посадових осіб, політичних і громадських організацій.

- Бездіяльності у сфері захисту держави і громадян від надшвидких темпів штучного розповсюдження аморалізму, девіацій та інших загроз екологічного, політичного, мілітарного, економічного та аномічного характеру.

Наведені вище базові тенденції дозволяють виділити три якісно відмінні складові у формуванні трудового, кримінального та громадянського права як самостійних етапів розвитку сучасної судово - правової системи. Так, трудове право виникає з розвитком капіталізму як форма регулювання трудових відносин між працею найманих працівників та роботодавцем і може бути віднесено до числа найбільш досліджених [3]. Саме робітничий клас як нова політична сила став вимагати від держави справедливого розв'язання проблем трудових відносин що призвело до проголошення у кінці ХУІІІ ст. Французькою буржуазною революцією свободи праці як умови забезпечення свободи попиту і продажу робочої сили, коли права й обов'язки сторін стали визначатись «угодою сторін». Прийняті державами правові норми для регулювання трудових відносин одержали спочатку назву «фабричного законодавства», з плином часу «промислового законодавства», а в 20-х роках ХХ століття Джорджем Шерлом було введено поняття «робітничого права», яке стало обіймати інтереси як промислових робітників, так і інтереси працівників розумової праці. Найбільш упевнено поняття «трудове право» входить у широкий обіг з утвердженням і розвитком радянської влади, яка поширює його вплив на всі види трудової діяльності. Досить вдало термін «трудове право» розкриває процеси регулювання праці в сфері реальних витрат фізичної та розумової енергії під час виконання різноманітних трудових функцій як виробничого процесу, спрямованого на досягнення поставленої мети. Тим самим норми сучасного трудового права здатні ефективно регламентувати процеси тарифікації робіт і професій робітників, посадові обов'язки різних категорій службовців і кваліфікаційні вимоги, що до них пред'являються.

Інституалізація процесів правового захисту пануючих форм державного устрою від посягань окремих людей чи соціальних угруповань сприяє формуванню розгалуженої системи кримінального права як самостійної галузі юриспруденції. Спектр та мотивація можливих посягань на існуючий суспільний лад розглядаються кримінальними кодексами як міра суспільної небезпеки, що має бути знешкоджена відповідними нормативно-правовими засобами. В той же час соціальна обумовленість злочинів поділяє кримінальну відповідальність на три відмінні за характером покарання групи: 1) злочини, що посягають на права і свободи людини, 2) злочини проти власності і 3) злочини проти політичного устрою держави. Як свідчить практика, на реальні механізми дії кримінально – правових норм неабиякий вплив мають не тільки і не стільки самі по собі юридичні чинники,

скільки фінансово - економічні, політичні, етнічні та соціокультурні складові. Безліч прикладів правової безкарності навіть за найтяжчі злочини перед окремими людьми, селами, містами, регіонами, континентами і планетою в цілому з боку як владних еліт, так і окремих суб'єктів державотворення свідчить про суттєві недоліки кримінально – правових норм починаючи з етапів їх обумовлення і формулювання, і закінчуючи засобами практичної реалізації. Тобто існуюча нині система кримінального права спрямована не стільки на захист прав і свобод особистості і соціальних спільнот, скільки на захист кланово – корпоративних інтересів правлячих еліт, які за ширмою захисту інтересів держави нерідко скривають дії спрямовані на протиправні форми збагачення як власного, так і членів своїх родин. Кажучи інакше, проголошений ще Кантом постулат і досі залишається поки що нездійсненою мрією, коли окрему людину, у тому числі дитину чи жінку ще нерідко не просто розглядають, а й безкарно практично використовують як річ, товар, робочу силу, предмет, засіб чи умову задоволення нерідко збочених та асоціальних потреб носіїв, як правило, кримінального капіталу. Наслідками вкрай незадовільного використання кримінального права виступають процеси демографічної, екологічної, моральної, валеологічної катастрофи та штучно створених економічних, політичних, етнічних та соціокультурних криз. В силу подібного стану речей завершальним етапом розвитку сучасної судово – правової системи усе більш реальними, вагомими і впливовими стають процеси формування громадянського права спрямованого на активний захист прав і свобод кожної окремо взятої людини, кожної соціальної спільноти, кожного селища, села, міста, регіону, держави і планети в цілому. Розвиток системи громадянського права як нового інституту регулювання правовідносин на рівні суб'єкт – суб'єктних, суб'єкт – об'єктних і об'єкт – об'єктних відносин передбачає формування якісно більш досконалих рівнів правосвідомості як з боку окремих громадян, так і від представників усїх рівнів організації соціуму. Багато в чому цей процес уже можна вважати розпочатим усіма попередніми етапами розвитку суспільства, кожен з яких спрямовував право на захист інтересів громадян, яке за природою і соціальним призначенням усе більш рельєфно носило гуманістичний характер. У цьому сенсі завершальний етап розвитку сучасної судово – правової системи можна назвати процесом гуманізації нормативно-правових відносин. Саме гуманістична природа надає громадянському праву роль такого регулятора суспільних відносин, завдяки якому правові цінності, норми та засоби на практиці здатні спрямувати розмиті і позбавлені моральних важелів рушійні сили на добродійні і високодуховні вчинки. Практичний розвиток громадянського права потребує кардинального вдосконалення діючої системи законів, принципів і механізмів регулювання правовідносин на всіх без винятку рівнях організації суспільства. До числа першочергових

заходів на цьому шляху мають бути віднесені дії спрямовані на розробку такої системи принципів регулювання нормативно – правових відносин, які б включали принципи невідворотності покарань, преюдиціальності, розмежування влад і владних повноважень. Не менш важливою є, на нашу думку, розробка цілісної системи окремих спеціальних, загальних і глобальних законів як пізнання, так і регулювання нормативно-правових відносин. Саме за цих умов нині діюча судово – правова система має скласти передумови до переходу на якісно більш досконалу ступінь регулювання нормативно – правових відносин. Що ж стосується загальних уявлень про закономірності розвитку сучасної судово – правової системи, то вони можуть бути надані нами у наведеній нижче Таблиці 5.

Таблиця 5

Гене́за розвитку сучасної судово-правової системи

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Санкціонований	Демократичний	Трудовий
Регламентований	Кібернетичний	Кримінальний
Хаотичний	Плюралістичний	Громадянський

Теоретична суперечливість і концептуальна невизначеність сучасної системи права дає підстави провідним фахівцям України та світу розглядати її як перехідну, а шляхи подальшого розвитку пов'язувати з удосконаленням аксіологічних, фактологічних, герменевтичних, аналітичних та інших важливих, але здебільшого допоміжних і другорядних складових. На наш погляд, головними умовами переходу до якісно нової системи регулювання нормативно – правових відносин мають виступити процеси формування якісно нових, принципово більш масштабних світоглядних орієнтацій, які будуть здатні перевести механізми регулювання відносин між людиною, державою і суспільством на рівень завдань освоєння спочатку найближчого, а згодом і більш віддаленого космічного простору. Підтверджений у попередньому столітті принцип антропності всесвіту має принципово розширити правовий простір, надавши суб'єктам соціального буття реальні можливості вирішення актуальних проблем життєдіяльності шляхом розробки і практичного використання повномасштабних кодексів і норм наддержавного, континентального, планетарного, космічного, а згодом і міжгалактичного права. Надшвидкі темпи еволюції та глобалізації суспільства з надзвичайною силою ставлять проблеми збереження самої планети, забезпечення належного рівня та якості життя для всього населення, а не тільки для одного «золотого мільярда». Ці та безліч інших актуальних завдань розвитку людства практично можуть бути вирішені лише за умов формування транзитивних світоглядних орієнтацій, які здатні забезпечити гідні людей умови життя за рахунок гармонізації відносин між кожною окремою людиною, державою, суспільством і всесвітом. Змістовно

ці завдання може вирішити лише гуманістичне за сутністю право як таке, що єдино спроможне забезпечити процеси формування, розвитку та практичного використання фізичного, інтелектуального і духовного потенціалу суб'єктів соціального буття в умовах освоєння всесвіту.

Зрозуміло, що сам процес гармонізації відносин між людиною, державою, суспільством і всесвітом є надзвичайно складно структурованим і передбачає декілька етапів практичної реалізації. Одним з перших етапів на цьому шляху має стати нормативно – правове забезпечення процесів транскультурації розвитку суспільства, який означає взаємозбагачення етносів на основі прогресивного розвитку кожного з них. Подібні процеси для України мають означати такий розвиток правосвідомості, правозастосовних, нормотворчих та контрольних засобів, які б забезпечили належні умови для всебічного розвитку титульної нації на тлі прогресивного розвитку інших етносів українського народу. Подібні критерії регуляції нормативно правових відносин повинні стати нормою і для інших держав Європи і світу.

Наївно було б сподіватись на активізацію взаємодії людини зі світом без кардинального розвитку нових і нетрадиційних нормативно – правових засобів регуляції пізнавальної, виробничої, виховної, освітньої та соціокультурної діяльності. Провідну роль на цьому шляху мають відіграти творчі засоби діяльності до яких перш за все слід віднести евристичні, ігрові, логічні, діалектичні, герменевтичні, синергетичні, когнітологічні та універсологічні методи пізнавальної діяльності. У найближчі десятиліття право може і зобов'язане відіграти визначальну роль не тільки у подоланні соціальної несправедливості, злиднів, розгулу корупції, пандемій та десятків дуже небезпечних фізичних, психічних і духовних хвороб, але й у здобутті нових цінностей та ідеалів індивідуального та суспільного розвитку. У загальному вигляді гене́за розвитку нормативно – правових засобів регулювання суспільних відносин у майбутньому може бути представлена у Таблиці 6.

Таблиця 6

Гене́за розвитку права у майбутньому

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Інтегративний	Транзитивний	Гуманістичний
Квантифікований	Космологічний	Креатологічний
Вмотивований	Гуманоцентричний	Універсологічний

Коротко підсумовуючи розглянуті нами закономірності, особливу увагу нині діючих органів місцевої, регіональної, державної та міжнародної влади слід звернути на принципово нові завдання, які пов'язані з необхідністю формування якісно нової генерації юристів, які б на практиці були здатні всебічно формувати, активно впроваджувати і самовіддано захищали гуманоцентричні цінності на шляху удосконалення гуманістично-, креатологічно- і універсологічно орієнтованих судово – правових систем як головних умов прогресивного розвитку людства.

ЛІТЕРАТУРА:

- Гегель. Філософія історії. – М.- Л., 1935. – С.98, 99, 112.
- Гегель. Філософія права. – М.: Мысль, 1990. – С.53.
- Трудове право України: Академічний курс: Підруч. Для студ. Юрид. спец. вищ. навч. Зал./ П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін. ; За ред. П.Д. Пилипенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 544с.; Лушников А.М., Лушнікова М.В. Курс трудового права: Учебник: В 2 т. Т.1. Сущность трудового права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2009. – 879с.

УДК 130.

Т.С. ПАВЛОВА

ГЕГЕЛІВСЬКА СИСТЕМА ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЙОГО ВЧЕННЯ ПРО ДУХ

Павлова Тетяна Сергіївна - доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат філософських наук

Приділяється увага системі права Гегеля, її особливостям, простежується розвиток права як розвиток об'єктивного духу. Розглядаються питання основ права, його статусу та закономірностей його становлення.

Ключові слова: система права, розвиток, об'єктивний дух, свобода.

Уделяется внимание системе права Гегеля, ее особенностям, прослеживается развитие права как развитие объективного духа. Рассматриваются вопросы основ права, его статуса и закономерностей его становления.

Ключевые слова: система права, развитие, объективный дух, свобода.

Pay attention to the system of right for Hegel, to her features, development of right as development of objective spirit is traced. The questions of bases of right are examined, his status and to conformities to law of his becoming.

Keywords: system of right, development, objective spirit, freedom.

© Т.С. Павлова, 2011

Гегелівська система права не виступає як деяка зовсім окрема, а будується на загальних принципах гегелівської філософії. Розвиток права у гегелівській філософії виступає як розвиток об'єктивного духу, розумний і планомірний етап розвитку духу взагалі. Питання гегелівської системи права є багатоаспектним, зокрема включають як його розвиток духу, так і його логіку. Співвідношення різних частин філософії Гегеля, їх кореляції, є важливим завданням філософської науки.

Питаннями права у філософії Гегеля займалися зокрема такі дослідники, як Р. Гайм, Т. Ойзерман, М. Кіссель, М. Ємдін, В. Нерсисянц, В. Пушкін та інші, у своїх роботах вони розглядали вчення про право Гегеля як окремий елемент його філософської системи, який не суперечить його системі взагалі і з таким підходом можна погодитися. Відкритими залишаються питання формування та складу системи права у філософії Гегеля, її різних складових. Розгляду одного з аспектів розвитку гегелівської системи права – руху об'єктивного духу і присвячена дана стаття.

У роботі «Філософська пропедевтика» Гегель зазначає, що необхідно розглянути: 1) право само по собі і 2) його існування у громадянському суспільстві [5, 36]. Таким чином він відмежовує субстанцію права і його реалізацію, яка може відбуватися лише в соціумі, у громадянському суспільстві та державі, але розглядає їх разом. Саме такий комплексний розгляд, що враховує розумність, незмінність, субстанціальність права як одну з основ буття та його реалізацію, що теж містить у собі розум і розкриває поняття права.

На думку В. Пушкіна, філософія права Гегеля є зрілий і природний плід його метафізики. Тут глибина визначається тим, що Гегель трактує право і моральність, виходячи із особливого предметного досвіду, зосереджуючись при цьому на духовній сутності і на духовному значенні правових і моральних станів. Тут, як і всюди, «досвід» Гегеля не є емпіричним досвідом, і мислення його не є розсудочним мисленням. Гегель формулює завдання філософії права: слід звернути увагу на розум предмета і надати можливість йому самому розвивати свій зміст; філософ буде лише спостерігати за іманентним розвитком предмета. Це буде дедукція, але не історична, як у емпіриків, і не розсудочна, і не геометрична, а спекулятивна [8, 208]. У процесі пізнання особа повинна лише «вивільнити» свій розум, щоб він міг ототожнитися з розумом предмета, у цьому процесі предмет вільно розкривається. Непотрібно нічого додумувати і додавати до предмета дослідження, необхідно лише своїм розумом досягнути розум, що міститься у всіх предметах. Пізнання права є процесом, в якому спекулятивне і емпіричне поєднуються.

Увесь розвиток об'єктивного духу у філософії Гегеля є розвитком права. Так, В. Нерсисянц зазначає, що як особливе право Гегель трактує кожен послідовний ступінь самозаглиблення ідеї свободи: абстрактне право, мораль, сім'ю, громадянське суспільство, державу. У філософії Гегеля система права і свободи являє собою ієрархію «особливих прав». У гегелівській філософії проблеми об'єктивного духу, вся суспільна, соціально-політична сфера

специфічно набувають «правового статусу». Кожен ступінь розвитку ідеї свободи в якості визначеного наявного буття свободи (свободи волі) є, по Гегелю, особливим правом [4, 52]. Розвиток об'єктивного духу є розвитком свободи, а значить і права у процесі якого розкривають себе абстрактне право, мораль і моральність. Цей розвиток є не тільки спекулятивним, а й об'єктивним процесом, що відбувається у світі. Пізнання права має значення лише як такого, що може бути реалізоване у дійсності і відповідати своєму поняттю.

Право і мораль виступають як дві частини, і незалежні, і водночас взаємопов'язані, єдиного цілого - моральності. Розгляд поруч правової і моральної проблематики є характерною рисою всієї німецької класичної філософії. Але особливістю гегелівського методологічного підходу є те, що вони розглядаються як етапи єдиного діалектичного процесу, що має своїм завершенням моральність, єдину для права і моралі реальність, в якій, однак, сфера правового і сфера морального регулювання є розділеними. Фактично, право і мораль виступають різними об'єктами дослідження, оскільки мають свої чітко визначені мислителем сфери регулювання, особливості та відмінності одне від іншого. Справа лише у тому, що їх аналіз, дослідження їх розвитку є розумним і має сенс лише як взаємопов'язаний процес, що відбувається у свідомості осіб і в суспільстві. І ще одна площина, в якій право і мораль потребують спільного розгляду, полягає в тому, що розумним є такий рух свідомості відповідно до якого, особлива, суб'єктивна воля прямує до усвідомлення розумності загальної волі, і цей процес відбувається і у праві, і у моралі. І право, і мораль є необхідними елементами свідомості людей, соціального життя, культури.

Розвиток об'єктивного духу найкраще розкриває цей рух від одиничного через особливе до загального. Гегель показує цей розвиток у «Філософії права». Починається він з абстрактного права. На цьому етапі право лише починає свій розвиток, свій поступ на шляху об'єктивного духу. Правосвідомість осіб ще характеризується індивідуалізмом. Кожен бачить за цінність лише своє індивідуальне, особливе право, свою свободу і захищає тільки їх.

Проблема абстрактного права є не в тому, що особа захищає своє власне право, свободу, - це є нормальним для людини, а в тому, що це її право не відповідає своєму поняттю, не є власне правом, свободою. Таким чином виходить, що особа захищає деяку абстракцію, помилку, оскільки її правосвідомість ще не відійшла від суб'єктивності, ще не є здатною усвідомлювати не лише суб'єктивну, але й загальну волю. Але абстрактне право вже є перший крок до поняття права, перше намагання відійти від суб'єктивності до об'єктивного, воно вже несе у собі потенцію стати розумним правом, тому його аналіз є важливим.

Право тут ще є «несправжнє право», оскільки воно ще абстрактне і не відповідає своєму поняттю, а знаходиться лише на шляху до нього.

Та й свобода є «несправжньою свободою», з тієї ж причини. Індивідуалізм тут ще тісно пов'язаний зі страхом, однією з найбільш деструктивних, негативних людських емоцій. Особа боїться втратити своє право, свободу, виконання закону засноване лише на страху перед його санкцією, а не на усвідомленні його розумності і цінності та й самі норми закону носять більше заборонний, а не дозвільний характер, оскільки внаслідок цілковитої суб'єктивності свідомості особи не можуть самостійно рахуватися з правами інших.

Особливості абстрактного права мислитель показує через розгляд власності, договору, неправа. В абстрактному праві людина вже має статус особи, тобто вона виступає не просто як істота, що відноситься до людського роду, а як суб'єкт права, особа. Коли особа стає власником, її воля вже йде шляхом розумності, особа об'єктивує свою волю у зовнішньому світі, а річ, власником якої вона є, є носієм такої її волі. Через річ особа може реалізувати свою волю, тому особа, що володіє власністю однозначно визначається Гегелем як суб'єкт права. Власності і володінню мислитель приділяє багато уваги і розуміє їх дуже широко. Взагалі володіти є природним прагненням людини. Вона володіє не лише власністю, але і своїм тілом, талантами, результатами своєї творчої діяльності, має свободу волі, розум. Все це належить їй, всім цим вона володіє. Але об'єктом аналізу філософа стає лише юридичне володіння - зовнішня власність особи. Для того, щоб стати власником, особі необхідно вступити до володіння річчю, після чого вона може вживати її або відчувувати. Приватна власність є розумним кроком до поняття права, тому Гегель не допускав існування такого суспільства чи держави, де не було б приватної власності.

Перехід права власності оформляється договором, який має багато форм. Сам договір розглядається Гегелем у контексті власності і питань, пов'язаних з нею, тому мислитель наголошує, що предметом договору може бути лише річ, що знаходиться у приватній власності. Саме тому він не зводить до договірних відносин утворення держави, шлюб, життя особи і її честь та інше. Договір допускає протиріччя у середині себе і проблеми, що можуть виникнути у зв'язку з його виконанням, оскільки він є проявом суб'єктивної волі, а не загальної.

Правопорушення Гегель називає неправом, що показує самою своєю назвою заперечення права. Здійснює правопорушення особа, що протиставляє свою суб'єктивність загальному, протиставляє себе праву, не визнає його. Неправо поділяється філософом на громадянське неправо, коли особа не усвідомлює різниці між правом і неправом, і відповідно не має умислу, обман, коли особа усвідомлює неправо, як право, злочин, коли особа право не визнає принципово.

Наступний етап розвитку об'єктивного духу - мораль. У абстрактному праві воля виступала, як об'єктивована у власності, звичайно ця об'єктивація є лише першим кроком особливості волі у розумінні цінності загальної волі і її визнанні. У моралі ж об'єктивована у власності воля набуває

рис суб'єктивності. Але це не є поверненням особливості волі після першої спроби об'єктивації назад до повної суб'єктивності. Об'єктивована у власності особлива воля продовжує свій шлях усвідомлення загальної волі, а розвиток об'єктивного духу продовжує шлях права до свого поняття. Об'єктивована воля виступає тепер і як суб'єктивна, вона доповнюється внутрішніми спонукками і переконаннями особи, роль самосвідомості поширюється і воля набуває нової якості, більш наближеної до поняття права. Обов'язок, який виконувався в абстрактному праві із страху покарання, у моралі стає внутрішнім переконанням, особа вже краще себе усвідомлює і виконує обов'язок за власними внутрішніми переконаннями, що говорить про розвиток свободи волі. Якщо в абстрактному праві особу можна було виразити як «одиничне», то у моралі вона вже виступає як «особливе». Воля в моралі виступає ще як особлива, поверхнева на відміну від глибокої загальної волі. Звичайно, мораль - наступний важливий крок до загальної волі, але такою воля особи у моралі ще не є. Формами, у яких мораль проявляється, є умисел і вина, намір і благо, добро і совість.

Умисел виступає як внутрішнє відношення особи до того, що вона вчинила, умисел протиставляється необережності, а вина є як внутрішня, так і зовнішня оцінка дій людини. Намір входить до складу умислу, намір стосується більш віддалених наслідків вчинку, а умисел безпосередніх наслідків. Направленим на благо вчинком у моралі може вважатися лише такий вчинок, що має благий умисел і виражає себе у благому діянні. Добро виступає як абсолютна кінцева мета світу, і обов'язок людини - творити добро. Основною категорією моралі стає добро, але добро ще не виступає тут як поняття, воно визначається суб'єктивною свідомістю особи, її совістю. Тут добро залежить від суб'єктивності особи, особистого ступеня розвитку її совісті і може суттєво відрізнятись від свого поняття. У моралі Гегель протиставляє совість обов'язку, вважає його більш важливим, оскільки совість у моралі є ще лише формальною, суб'єктивною, а видає себе за істинну, на відміну від того, якою вона постає у моральності. У моральності совість відповідає своєму поняттю і є вираженням того, що в собі і для себе є добро і обов'язок.

Третій етап розвитку об'єктивного духу - моральність. У моральності відбувається синтез абстрактного права і моралі, у результаті якого вони зберігаються, але у вигляді істинного знання, свого поняття. Об'єктивна і суб'єктивна воля поєднуються у моральності і становлять загальну, розумну, істинну волю. У результаті процесу розвитку моральності особа врешті-решт звільняється від випадковості, суб'єктивності стає насправді вільною. Одинична і особлива воля, пройшовши шлях свого розвитку, не зникають, а поєднуються у загальній волі і становлять єдине гармонійне розумне ціле.

Формами розвитку моральності є сім'я, громадянське суспільство та держава. Сім'я є природна спільнота, вона є першою, що розпочинає моральність, і першою, до якої

потрапляє особа з моменту свого народження. Як член сім'ї, особа втрачає свою абстрактність, вона стає частиною спільноти і набуває своєї конкретності у цьому статусі, особа піклується про свою сім'ю, оскільки благополуччя своєї сім'ї, вона ототожнює зі своїм власним благополуччям. Воля особи стає опосередкованою довірою і коханням, що панують у сім'ї. Але кохання розуміється мислителем як протиріччя, вирішення якого є в тому, що закохані поєднуються в моральності у вигляді сім'ї. Протиріччя ж кохання є в тому, що, з одного боку, особа втрачає у ньому самостійність, але з іншого - віднаходить себе в іншому. Створюючи єдність - сім'ю, особи погоджуються на те, щоб жити вже не лише для себе, а і для коханої людини, дітей, що й складають цю спільноту. Крім того, у шлюбні гармонійно поєднуються чоловіче і жіноче начало. Коли дві особи укладають шлюб, їхнє кохання стає «правовим», оскільки, крім моральних обов'язків, у подружжя з'являються і правові.

У моральності Гегель оперує вже поняттями, тому коли він говорить про сім'ю, він має на увазі її поняття, а не існуючі емпірично сім'ї, які можуть і не відповідати йому. Відносини в сім'ї будуються головним чином на моралі, правові відносини теж у ній є, але вони підпорядковані моральним.

Громадянське суспільство засноване головним чином на праві, оскільки у громадянському суспільстві особи виступають як самостійні не пов'язані між собою почуттями, як у сім'ї, хоча мораль звичайно теж має в ньому місце. У громадянському суспільстві особа реалізує свої власні інтереси, свободи, права і це повинно відбуватися вже з розумінням цінності загальної волі і її визнання. Реалізуючи свій власний інтерес, що не суперечить загальній волі, правам і свободам інших і спільноти в цілому, особа допомагає й іншим у реалізації їхніх інтересів, досягаючи свого індивідуального блага, особа сприяє і загальному благу. Особи усвідомлюють свою взаємозалежність, приходять до розуміння того, що до задоволення їх власного інтересу причетні й інші. Постійний розвиток суспільства приводить до розвитку осіб і навпаки. Особа у суспільстві повинна думати про свій матеріальний статок, задоволення своїх потреб, які мають властивість все збільшуватися, тому їй необхідно працювати. Тому певну увагу Гегель приділяє таким спільнотам, як стани і корпорації, до яких особа належить внаслідок своєї трудової діяльності у суспільстві. Право, яке у громадянському суспільстві вже відповідає своєму поняттю повинне забезпечувати адекватне регулювання суспільних відносин. У процесі реалізації особами у громадянському суспільстві власних інтересів можуть виникати конфлікти, вирішенням яких повинні займатися суди, а правопорядок повинна забезпечувати поліція.

Сім'я і громадянське суспільство розглядаються Гегелем як основа держави. У державі остаточно відбувається поєднання одиничної, особливої і загальної волі. Держава виступає як прояв цієї загальної волі, вона постає як ціле, в якому фактично тільки і можуть бути реалізованими право, свобода, а значить і розумна одинична,

особлива воля. Одиначна і особлива воля збігаються із загальною внаслідок того, що вони підпорядковують себе закону розуму. У загальній волі одиначна і особлива воля вбачають себе. Мова не йде про вимушене підкорення одиначного і особливого загальному, а про акт свободи волі, в якому особа вільно обирає розум.

Якщо громадянське суспільство захищає особливі, приватні інтереси, то держава захищає інтерес загального, цілого. Держава передбачає, що особи, які до неї входять, володіють достатньо високим рівнем розвитку правосвідомості, є здатними до пріоритету розуму над чуттєвими схильностями й бажаннями. У той же час вона не протиставляє себе цим особам, а є проявом їх розумної сутності.

Для здійснення своїх функцій держава має субстанціонально єдину владу, яка поділена на владу государя, урядову владу, законодавчу владу. Щодо державного устрою філософ зазначає, що він теж є єдиною субстанцією з положенням держави у світі, її культурою,

кліматом та іншими факторами і повинен враховувати всі моменти держави як цілого. На думку філософа, у його час такою формою була конституційна монархія. Вона виражає принцип узгодженості одиначної і загальної волі. Конституція, законодавство країни виражають загальну волю, і вона має верховенство, а монарх є образом одиначної волі, яка приймає загальне як своє власне і на доказ цього ставить свій підпис.

У філософії Гегеля в процесі розвитку право «само по собі» повинне стати «сущим по собі і для себе». Тобто право саме по собі є дещо субстанціальне, незмінне, що є безпосереднім, нерозкритим, а йому належить здійснитися, стати сущим по собі і для себе, воно повинне розкритися у контексті моральності, стати дійсним правом. Цей шлях права і є розвитком об'єктивного духу, в процесі якого розумність права самого по собі ототожнюється з розумністю світу і право стає сущим по собі і для себе. Свобода волі особи прагне до розуму і до блага і усвідомлює свою загальність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гайм Р. Гегель и его время / Р. Гайм. - М. : Наука, 2006. - 394 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права або природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. - М.- К. : Юніверс, 1998. - 336 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель. - М.: Наука, 1978. — 438 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель — М. : Мысль, 1990. - 526 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика // Работы разных лет. В двух томах. Т. 2. - М.: Мысль: 1973. - 630 с. - С. 36
6. Киссель М. А., Эмдин М. В. Этика Гегеля / М. А. Киссель, М. В. Эмдин. - Л.: Наука, 1966. -124 с.
7. Нерсисянц В. С. Философия права Гегеля. М.: Юрист, 1998. - 352 с. - С.52
8. Пушкин В. Г. Сущность метафизики: от Фомы Аквинского через Гегеля и Ницше к Мартину Хайдеггеру. - СПб.: Издательство «Лань», 2003. - 480 с. - 208

УДК 37.013.73

В.В. ПАШКОВ

ЕТИКО-ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Пашков Володимир Васильович - ректор Запорізької академії післядипломної педагогічної освіти, доцент, кандидат філософських наук

У статті розглядається етико-феноменологічний підхід до освіти. Феноменологія освіти спирається на модель гуманітарного пізнання і буде пріоритети на основі індивідуалізації змістів існуючої реальності.

Ключові слова: етика, феноменологія, освіта, благо, цінність, людина.

В статье рассматриваются основы этического-феноменологического подхода к образованию. Феноменология образования опирается на модель гуманитарного познания и выстраивает приоритеты на основе индивидуализации значений и смыслов существующей реальности.

Ключевые слова: этика, феноменология, образование, благо, ценность, человек.

The article examines the foundations of ethical and phenomenological approach to education. Phenomenology of education is based on the model of humanitarian cognition and prioritize on the basis of the individualization of values and meanings of the existing reality.

Key words: ethics, phenomenology, education, good value, people.

© В.В. Пашков, 2011

Як феноменологія може запропонувати нові ідеї освітній практиці і як практика освіти може запросити феноменологічні ідеї?

Маяво протікаюча криза вітчизняної освіти пострадянського періоду є дзеркальним відбиттям кризи й зміни основ соціального ладу

в Україні. Відбувся відхід від марксистсько-ленінського методологічного монізму в освітній теорії та практиці й виникла необхідність ідентифікувати педагогічне знання й досвід не із традиціями суспільствознавчих ідеологічних дисциплін, а із людинознавчими науками у

відповідності з цінностями, що належать до гуманістичної людської природи й досвіду.

Відомо, що Гуссерль і його прями послідовники в галузі феноменології: Шутц (1932-1967), Мерло-Понті (1908-1967), Джеймс (1890-1983), а також більш пізні філософи герменевтичної орієнтації: М.Хайдеггер (1889-1976), Х.-Г.Гадамер (1900), П.Рікер (1913) не робили аналізу освітніх систем з позицій феноменології. Винятком є есе Макса Шелера «Форми знання й освіта» (1925). Більш активно прокладалася мости від освітньої практики до феноменології педагогами-практиками й педагогами-теоретиками. Найбільш вагоме слово у феноменології освіти було сказано Отто Больновим. Його основна робота [1] була видана в Цюріху в 1969 році. У ній німецький учений переконливо показав, що шлях усіх педагогічних процесів - це насамперед антропоморфний шлях. Відзначимо, що в Європі й Америці активно розроблявся статус нової галузі знання – філософії освіти. Стали популярними роботи П.Хирста [2], И.Шеффлера [3]. У цих та інших книгах учені досліджували зв'язки феноменологічних, екзистенціальних і педагогічних ідей. Феноменологія освіти спирається на модель гуманітарного пізнання й вибудовує пріоритети на основі індивідуалізації значень і смислу змістів існуючої реальності. У цьому вона відповідає вимогам сучасної гуманістичної педагогіки, яка звернена до особистості дитини, до світу її почуттів, бажань й інтересів. Як «філософія свідомості» феноменологія може стати ефективним методом дослідження світу дитячої свідомості й, отже, у розмаїтті методологічних ідей педагогіки здатна зайняти важливе місце. Феноменологічний підхід до освіти нам цікавий і в межах традицій вітчизняних філософів - педагогів (представники духовно-академічної педагогіки, К.Д. Ушинський, П.Д. Юркевич, Л.М. Толстой, В.В. Зеньковський, К.Н. Вентцель, Н.Ф. Федоров та інші), які співвідносили освіту з формуванням духовно-моральної цілісності особистості. От на цьому аспекті етико-феноменологічного аналізу освіти, у межах нашої статті ми й зупинимосся.

Паралель між етикою й феноменологією проливає світло на характер шуканої «внутрішньої переваги» і дає відповіді на неперекорні питання етики: «Що ми взагалі називаємо «благом»? І яким чином ми довідуємося, що щось є благом, і кращим, ніж що-небудь інше?». У межах нашого дослідження феномена освіти й виникає питання, чим же є для людини освіта - цінністю чи благом? Як співвідносяться дані категорії, які створюють смислове поле особистості в освіті. Тому дозволимо собі здійснити феноменологічну експозицію етичної проблеми.

Питання про зміст і форми освіти в сучасній культурі представляється, безумовно, актуальним і тому розгляд його вимагає особливих інтелектуальних зусиль. Однак, якщо прийнято орієнтацію на плідотворність такого педагогічного дискурсу, то, насамперед, треба мати на увазі той аспект, який, на мій погляд, визначає й формально-змістовий бік педагогічної діяльності, і саму можливість цієї

діяльності. Це — мета освіти. Як особлива сфера людської діяльності галузь освіти є специфічною саме своєю особливою метою, яка, у свою чергу, є вихідною підставою для висування окремих завдань зазначеної діяльності й для вироблення релевантних методів вирішення цих завдань.

У якості вищої мети освіти може бути названа всебічно розвинена особистість, із цією тезою навряд чи хтось стане сперечатися. Мені хотілося б лише прояснити один з аспектів (на мій погляд — найважливіший) поняття особистості, без чого уявлення про справжню мету освіти було б недостатнім, неповним. Мається на увазі етико-феноменологічний підхід визначення особистості, тобто таке визначення, яке враховувало б його екзистенціальну «орієнтацію» на цінності. Постмодерністській тенденції до розвалу людини, розосередженню її по «горизонталі» фактичності може й повинна протистояти властива особистості тяга до цінності як до центру, що виявляє себе «поза» власне існуючим людиною, але яка виступає як «своє» для людини, як принцип, який «збирає» й організує особистість. Це покладання центру власного існування «за» власними межами, що характеризує саме людський спосіб буття, можна назвати трансценденцією, або екзистенціальною ексцентричністю людини.

«Людина», таким чином, — поняття не дескриптивне, а нормативне. У сукупності особистісних характеристик людина не є щось дане (взагалі не «щось»), що підлягає фіксації, опису й впливу; вона є завдання, перспектива; людина є досягаєме. Через те й педагогічний аспект загального поняття про людину не стільки відбиває дещо дане хронічно-вікове, минулу властивість, оскільки визначає саму специфіку людського існування як зростання в задане. «Людський образ, — говорить Гегель, — містить у собі самому вимогу возвеличення, і тому нас особливо обурює, коли ця вимога придушується, зводиться до перебування у звичайній кінчності» [4].

Зазначене Гегелем «возвеличення» припускає деяку субординацію цінностей, яка задає «порядок» сходження людини до того, що вона сама погоджується прийняти в якості заданого (ідеального). Цей порядок дозволяє бачити буття як ієрархічно організовану повноту; така онтологічна позиція повідомляє культурі можливість переборювати хаотичні, аннігілюючі тенденції, властиві настрою аксіологічної індіферентності. Названа ієрархічність мислиться як «розташована», принаймні, не в наявному, але як така, що має характер належного. Вона не припускає твердої статичності або регулярної повторюваності буття, навпаки, виступає підставою онтологічного динамізму.

Цінності, за загальним визнанням, виступають головною «інтегративною основою» як для окремої людини, так і для соціальної групи, нації, культури й для людства в цілому [5]. Інтегруюча функція цінностей виявляє себе в будь-якому сегменті загального кола людської активності: цінність являє собою той орієнтир, що внутрішньо організує осмислену діяльність і у

сфері етики (благо), і в галузі естетики (краса), і в сфері логіки (істина). Дійсно, етика не є вченням про благо й зло як таке, але є, в остаточному підсумку, вчення про перевагу блага залу; лише у вченні про таку перевагу етика повністю себе розгортає, досягає своєї повної реалізації. Естетика тому ж є вченням про перевагу прекрасного потворному, а логіка — вчення про перевагу істини в порівнянні з неправдою. Інакше кажучи, аксіологічна проблематика є підставою всякого судження про належне. Мати у своєму розпорядженні таке судження й чинити відповідно до нього - ще одне формулювання специфіки власне людського способу бути, на повну реалізацію якого й орієнтована освіта.

Орієнтація на цінності як спосіб екзистенціальної «розмітки» буття не тотожна установці на придбання блага (благ). Зазначені стратегії можна розвести вже на базі виявлення розходжень між поняттями блага й цінності. З одного боку, як блага, так і цінність співвідносяться з об'єктами людських прагнень, указують на те, що для суб'єкта виступає як притягальне, гідне вибору; цінність чи благо суть те, на що сама людина дає згоду, що вона хоче зберегти або чого вона хоче досягти. Ці положення вказують на загальне в змісті поняття «благо» й «цінність». З іншого боку, ці поняття розрізняються дуже тонкими відтінками, які полягають, насамперед, у тому, що в якості блага дещо визнається розумом, а як цінність — переживається серцем [6]. Благо переважно раціонально за своїм статусом у системі координат людської екзистенції; цінність же (скажу обережно) не тільки раціональна, не фундується однією тільки раціональністю. Можна сказати, що благо не-обов'язково є цінністю; щоб стати цінністю, воно повинно бути пережите серцем і прийняте як результат такого переживання. «Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше» (Мф 6:21). Про благо (блага) можна «домовитися», цінність же ніколи не є предметом договору, але виступає в якості «особистих переваг» крім усяких договорів і найчастіше всупереч їм.

Цінність ідеальна, вона не «падається» в наявному. Цим своїм трансцендентним характером цінність відрізняється від цілі в повсякденному змісті, завжди іманентному суцільному («реальна ціль»). У той же час особистість конститується тільки в цінній ситуації, яка передбачає прийняття людиною ідеалу як свою власну перспективу. Таким чином, цінність як ідеал антиномічно сполучає в собі два смисли: онтологічну позапозаможність чистому суб'єктові й екзистенціальну причетність того ж самого суб'єкта. Ця значеннева подвійність цінності відрізняє її від поняття мети й у метафізичному смислі (ціль як вищий предмет прагнення), оскільки цінність не потребує заперечення прагнучого в ім'я предмета прагнення. Розходження між метою й цінністю можна пояснити на прикладі поняття про сенс життя. Якщо ми віримо в сенс життя або хочемо його знайти, то це означає, на думку С. Л. Франка, що ми припускаємо знайти в нашому житті якусь їй самій властиву абсолютну цінність, а

не тільки засіб для чогось іншого [7]. Визначення значимості життя через мету, для якого саме це життя виявляється лише засобом, неминуче обезсмилює її. Сенс життя «повинен бути чимось, на що людина опирається, що служить єдиною, незмінною, абсолютно міцною основою його буття» [7, 81]. Цінність і є такою онтологічною «основою» смислу особистого життя.

Цінність, відповідно до визначення Н.С.Розова, є «гранична нормативна підстава актів свідомості й поведінки людей» [8]. Цінності суть вищі пріоритети, здатні претендувати на абсолютний статус у системі координат людської активності. Абсолютний характер цінностей відрізняє їх від інтересів, що можуть мати й часто мають об'єктивний характер, і від потреб, суб'єктивних за своїм походженням і смислом. Об'єктивні інтереси виступають як екзистенціально «зовнішні», у відомому смислі примусове для людини; крім того, вони змінюються від епохи до епохи, від суспільства до суспільства, від одного соціального середовища до іншого. Інтереси, що виступають в якості чогось об'єктивного (неминучого, «фатального»), можуть бути використані як привід і сфера маніпуляцій індивідуальною свідомістю й поведінкою. Суб'єктивні ж потреби навпаки програмуєть самодостатність індивіда, його замкнутість у межах властивого йому кола бажань і потреб. Примус об'єктивності й егоїзм суб'єктивності переборюються в цінній ситуації, яка обов'язково містить у собі як особисту зацікавленість суб'єкта цієї ситуації (людини), так і вихід до іншого, чим цей наявний суб'єкт (ексцентричність, трансцендування наявного до ідеального). Абсолютний характер цінності полягає не в тому, що вона абсолютно перевершує людину, але в тім, що саме вона специфікує власне людський образ буття, який для кожної людини в будь-яких умовах його життя є своїм. Поняття цінності, відповідно до Франка, вказує саме на той смисл, який не «приурочений до якого-небудь часу», але є «раз назавжди» [7].

Якщо потреби або інтереси виступають як свого роду змінні (які відрізняються одна від одної лише масштабом і періодом своєї дії), то цінностями можуть бути названі своєрідні антропологічні константи, що визначають собою не просто спосіб дії суб'єкта в тій чи іншій наявній ситуації, але сам спосіб буття, який тільки й може бути названий людською ситуацією, існуванням (екзистенцією). Інтерес адаптує до ситуації, «приспосовує» людину до неї; цінність же дозволяє вирватися з-під влади наявного, і ця здатність трансцендування лежить в основі ситуаційної активності людини. Отже, інтерес принципово не тотожний цінності, сутнісно відрізняється від неї. Так, гасло «грабуї награбоване», у відомій соціально-історичній ситуації, виступає як вираження певного об'єктивного інтересу, відрізняється від заповіді «не вкради» (Ісх 20:15), що має універсальне (абсолютне) значення поза залежністю від тих обставин, у яких вона реалізується.

Отже, поняття цінності вказує на здатність екзистенціальної (тобто самої реальної) участі

людини в бутті суцільного. Особистісне буття (існування) — це буття, «орієнтоване» по цінностях, як-саме-буття. Таке буття ні в якому змісті не є стихія, що захоплює індивіда й розчиняє його в собі; воно не елімінує суб'єкта, не редукує його до статусу «елемента» або «модусу». Поняття як-саме-буття вказує на те, що буття особистості не допускає навіть тимчасового усунення відношення особистості до буття. У

сфері особистісного буття це саме буття завжди стоїть під сумнівом. Інакше кажучи, буття особистості містить у собі відношення й до буття, і до самого цього відношення. Таке буття завжди є проблемним, але тільки тому й перспективним. Тут, у сфері етико-феноменологічного підходу судження про специфіку існування, ми й можемо будувати уяву про особистість як справжню мету освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. O. Bollnow. Der Wissenschafts charakter der Padagogik. Zurich, 1969. - 180 p.
2. P.H. Hirst. Educational Theory in the Study of Education, London, 1966. - 216 p.
3. Scheffler. The Language of Education, Springfield, 1960. - 57 p.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия религии/ Гегель Г. В. Ф. — М.: Просвещение. 1976. — Т. 1. — 519 с.
5. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопр. философии. — 1996. — № 4. — С. 15-26.
6. Шохин В.К. Классическая философия ценностей: предистория, проблемы, результаты // Альфа и Омега. - 1998. - № 3 (17). - С. 295-315.
7. Франк С.Л. Смысл жизни // Вопр. философии. — 1990. — № 6. — С. 68-131.
8. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. / Розов Н. С. — Новосибирск: Изд-во РХГУ, 1998. — 307 с.

УДК 165. 61 (477) “16”

Т. В. ЛИСОКОЛЕНКО

ІРАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Лисоколенко Тетяна Володимирівна - старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету, кандидат філософських наук

У статті аналізуються філософські пошуки діячів братських шкіл XVII ст. Стверджується, що ірраціональне в світогляді українських братчиків було пов'язане з ідеєю самопізнання людини, яка виступала необхідною умовою праведного життя в земному світі та установкою на досягнення трансцендентних сутностей.

Ключові слова: віра, ірраціональне пізнання, трансцендентне, самопізнання.

В статті аналізуються філософські пошуки представителів братських шкіл XVII в. Утверждается, что иррациональное в мировоззрении деятелей украинских братств было связано с идеей самопознания человека, которая выступала необходимым условием праведной жизни в земном мире и установкой на осмысление трансцендентных сущностей.

Ключевые слова: вера, иррациональное познание, трансцендентное, самопознание.

The thesis represents the analysis of philosophical legacy by the members of fraternal schools of the 17 th. century. It is revealed that irrational element of the brethren's mentality was correlating with the idea of man's self-knowledge, a necessary component of religious life in this world and basis for cognition of transcendent entities.

Key words: faith, irrational cognition, transcendent, self-knowledge.

© Т. В. Лисоколенко, 2011

Історія української філософської думки вражає різнобарвністю порушених питань та проблем. Кожний період її становлення має власні особливості та тенденції розвитку, які є віддзеркаленням процесу розвитку історії, науки та духу українського народу. На думку А.Бичко і Б.Бичка доба українського бароко постає «одним з найважливіших періодів для дослідження» в межах якого «відбувається активне становлення національної української самосвідомості» [1, 4]. З цим ствердженням важко не погодитись, адже думки барокових мислителів п о с т а ю т ь просякнутими синтетизмом ірраціонально-ментальних орієнтацій з західноєвропейським

раціоналізмом, що само по собі є джерелом прихованих істин та відображенням тенденцій становлення професійної філософії на національному ґрунті.

Доба українського бароко як сторінка філософської спадщини виступала об'єктом дослідження плеяди вітчизняних учених. Серед них А.Бичко, Б.Бичко, Д. Чижевський, Я.Ісаєвич, В.Нічик та ін. Проте бароко як «стиль певної культури» [6, 67] не припиняє привертати до себе увагу дослідників української історії філософії, які прагнуть знаходити нові рішення відомих проблем та досягати глибини таємниці бароко. У контексті даної статті нас цікавить

переорієнтація в мисленні представників української філософії, в історико-філософських ідеях яких, поряд зі значущістю релігійного компонента мислення, вагомим постає розумове осягнення сутностей.

Термін «бароко» походить від португальського вислову на означення форми перлин, які відзначилися неправильністю. Як для духовної течії XVII–XVIII ст. для бароко характерним є синтетизм Середньовіччя та Ренесансу, під яким Д. Чижевський розуміє «єдність різноманітності, що виходить не з одного чи чисельних пунктів погляду, а з багатьох, до того ж, такі між собою нічого спільного не мають» [6, 67]. Від того і міркування представників цієї доби характеризуються неправильністю, поділеністю між раціональними побудовами думки й алогічними поривами власної сутності. Думка митця бароко може собі дозволити спочатку висунення певних стверджень потім їх повне або часткове спростування, але все це має свій суперечливий сенс та зміст, що зветься бароко.

Бароко прийшло на Україну з Заходу як модерна течія, якій довелося поборотись проти певних традицій за нові принципи. В українського бароко не було противників, що поставали б йому на відпир, чим і обумовлені злет та популярність цього напрямку, який у свою чергу змусив філософів ліквідувати прогалини, що утворилися в минулі часи у вітчизняній духовній культурі. Для виявлення специфіки барокових пошуків українців треба звернути увагу на внутрішню складність барокової культури. Найголовнішим тут виступає рівноправність протилежних характеристик буття і людини, почуття «ясності ясного», тобто допущення присутності в житті людини чогось незбагненого розумом. Сама людина бароко, на думку дослідника українського мистецтва А.Макарова, це «наш духовний прототип. Вона вчиться мислити двома мовами: чіткими логічними означеннями науки й багатозначними образами, алегоріями і символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути в глибокі, часом сумні та страшні для самої людини таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки і не дає людині загинути через свій розум, який давно вже посварив її зі світом, природою Бога, самою собою» [2, 62]. Сучасна людина постає схильною до монологічності, її фундаментом є визначення власної вищості в нашому світі XXI ст. Людина епохи бароко не має такої «центричності» мислення і світорозуміння, вона намагається відтворювати суперечності та різноманіття в світосприйнятті дійсності. Людина бароко має в першу чергу служити Богу, який у світогляді барокових діячів займає таке ж центральне місце, як і людина.

Отже, синтетичний характер барокової епохи поєднував релігійний і світський компоненти культур, формувалася цілісна єдність середньовічного теологізму з ренесансним індивідуалізмом та органічно вписувався в український філософський контекст XVII–XVIII ст. з притаманною йому перевагою релігійної

сфери. Відповідно до барокової традиції, поряд з розумом проголошується і позараціональне, вище за нього, що разом з раціональним і становить сутність «мікрокосмосу» у «макросвіті» Всесвіту. Звідси і філософське подвійне розуміння людського буття, що визначається проблемою свободи волі, яка з одного боку, спрямована на наближення до божественної сутності буття, а, з іншого, до досягнення земних благ.

У кінці XVI–XVII ст. в багатьох українських містах виникають братства. Їх представники продовжують філософські традиції Острозького осередку із захисту позицій українського православ'я, апелюючи до компонентів ареопагітизму. Здійснюючи широку культурну й освітню діяльність, братчики творили ідеологію українського народу, підіймаючи його на боротьбу. Погляди діячів братств стають одним із важливих джерел формування ірраціональних уявлень в українській філософії. Крім цього, в їхніх творах можна побачити те, як саме змінюється розуміння непояснюваного, простежується відхід від давньоруського трактування розумово неосяжних явищ. У колі братчиків уже відсутні суворі заклики до аскези та відмови від тілесних пристрастей. Не можна не звернути увагу, що подібні зміни, протиріччя у переконаннях діячів братських шкіл є впливом епохи бароко, до домінант якої Д.Чижевський відносить «зображення руху, неоднозначно точно, переходових стадій непевної рівноваги» [6, 70].

Найбільш відомим репрезентантом українського бароко XVII ст. виступає автор численних полемічно-богословських творів, ректор Києво-братської школи Касіян Сакович. Найяскравіше «дух» епохи представлений ним у творі «Трактат про душу». У центрі міркувань автора – людина, проблеми її самопізнання. К. Сакович цінує розумові здібності людини, говорить про першість земного життя, що значно наближає його до ідей діячів Відродження. Однак це ніяк не заважає йому в той же час бути представником ірраціонального напрямку в українській філософській думці. Лейтмотивом трактату К. Саковича можна вважати питання «звідки походить людська душа?», відповідь на нього автор шукає в межах творення Бога, творення ангелів та в межах найширшого розуміння батьківства. Це питання дуже турбує автора, оскільки відповідь на нього дасть можливість дізнатися найбільшу мудрість і філософію, яка полягає в тому, «щоб пізнати самого себе» [3, 445]. Людина має багато працювати, щоб вивчити закони і властивості власної природи, мусить уникати того, що порушує спокій її природи та шкодить їй. Слідом за Григорієм Ниським і Томою Аквінським Касіян Сакович був певен, що людина не може бути подібна до Бога тілом, бо Бог тіла не має, зате може бути подібна душею, яка, як і Бог, є безконечна, вічна, безсмертна, наповнює собою весь світ. Правда, між ними існує різниця і певна відмінність, яка полягає в тому, що душа має початок, а Бог початку не має. Розум у міркуваннях автора постає як здатність розумної душі пізнавати речі, які підлягають

розумінню, те ж, що не підпадає під можливість розуму людини – належить царині божого, сфері ірраціонального осягнення і збагнення. Подібна переорієнтація акцентів у світосприйнятті братчика до більшої раціоналізації сутності душі не призвела до втрати нею власних ірраціональних властивостей і особливостей.

На прикладі творчої діяльності К. Саковича ми бачимо як обидві духовні течії – античність і християнство зливаються в культурі бароко в ренесанс, з його пошаною до античності та до християнської культури. Творча діяльність Касіяна Саковича мала значний вплив на погляди та переконання представників українського бароко XVII–XVIII ст.

Завдання оновлення старини є одним з головних для тогочасних діячів, бо людина бароко прагне не лише радикальних змін (вона не має страху перед ще непізнаним), а цікавиться старовиною, шанує традицію «в якій бароко вбачає та шукає вічне, неперехідне, що мусить вести до збереження старого» [6, 116]. Такими мотивами, спрямованими на захист православної віри, прийнята творча діяльність діяча Київської братської школи Мелетія Смотрицького, в особі якого маємо представника раннього українського просвітництва з філософсько-світоглядними моментами на передньому плані. Своїм творам він надає суспільно-політичного спрямування, де центральне місце займають питання сутності людини та її душі. Знаходячись у центрі літературної полеміки, що велася між православними й уніатами, М.Смотрицький пише працю «Плач Східної церкви з поясненням догматів віри». Основним мотивом твору виступає туга, скорбота православної церкви, що оплакує власне тяжке становище, до якого її довели відступники-уніати. Автор викриває слабі боки латинства і відстоює правоту православного вчення. М.Смотрицький закликає читачів бути більш людяними, звертається до сумління і надає великого значення осягненню людиною власної суті. Одним з найбільших у «Треносі» є розділ про походження Святого Духа. У цьому питанні автор намагається не виходити за межі православної ортодоксії, закликаючи читача не доходити до догматичних істин за допомогою розуму. Апелюючи до значущості внутрішнього пізнання, митець впевнений, що фізичне існування без спокою душі нічого не варте: «пройміть серце і виточіть сумління, отямтеся» [4, 85]. Через внутрішнє заглиблення, самопізнання, стає можливим спілкування людини з Богом, який наділяє її силою для прийняття вищої мудрості.

У центр ідеологічної боротьби М.Смотрицький поставив церкву, вважаючи, що братства повинні діяти під її керівництвом. Така позиція відрізнялася від міркувань інших братчиків, які все рішучіше вводили до власних творів світські компоненти Відродження і послуговувалися авторитетом античних митців. Власним світоглядом Мелетій Смотрицький підтверджує те, що ірраціональне залишається в тісному зв'язку з філософською спадщиною християнської Київської Русі.

Отже, треба звернути увагу на те, що

ірраціональне у поглядах представників братських шкіл варіювалося від крайніх форм прояву, зближених з містичною лінією до лаконічних поєднань з елементами світського світогляду, що дає можливість засвідчити його рухливий стан разом зі зміною епох, переконань та ідеологій. При загальній політичній спрямованості дослідження братчиків були наповнені історико-філософськими ідеями, в яких можна побачити позицію переваги віри над розумом, проте не заперечення останнього.

Якщо ірраціональне у творчості Касіяна Саковича було наближене до ідей Відродження, а у творчості Мелетія Смотрицького – до ідей східної патристики, то у діяча Львівського братства – Кирила Транквіліона-Ставровецького ірраціональне займає проміжну ланку між ідеями гуманізму і досвідом осягнення незбагненого представників Києворуської доби. Кирило Ставровецький виступав прихильником апофатичного богослов'я і критикував усякі спроби приписувати божеству притаманні людині якості. Найяскравіше ця позиція розкривається у творі «Зерцало богослов'я», де автор зазначає: «Бог вище будь-якого розуму і мови» [5, 3-5]. Для нього творець – це найвища форма буття, якому притаманна безконечність та безмежність, який все наповнює, пронизує, який є премудрість і вищий розум. У Кирила спостерігається тенденція до зближення природи і Бога, їх злиття. Світ і природа вже не прості символи, вони перетворюються на божество. Тому Бог у К. Ставровецького виступає як творець, всюдисутній початок, що підноситься над усім навколишнім світом. Але, спираючись на текст вказаної роботи, можна стверджувати, що основну увагу автор зосередив на людині, вчення про яку складає зміст третьої бесіди в «Зерцалі богослов'я» – «О сотворенню чоловіка, котрій малим миром нарицається». Крізь цей розділ червоною ниткою проходить думка про необхідність пізнання своєї власної суті. Автор декілька разів закликає: «пізнай себе; пізнай сутність свою» [5, 106]. В основу своїх міркувань Кирило ставить «духовну» людину, наголошуючи на рівності всіх людей та рівності людини з Богом. Отже, ми бачимо, що у «Зерцалі богослов'я» автор, як і більшість представників української філософської думки, підходить до розгляду людини як двосутнісної істоти, що створена «з двох сутностей різних» тобто з душі і тіла: «тіло видиме від землі, душа ж невидима від небес» [5, 96]. Надаючи духовній сутності людини великого значення, К.Ставровецький вважав, що саме завдяки власному духу можна піднятися до Бога маючи «чисте серце» та волю. Утверджуючи безсмертність та розумність невидимої душі, братчик був певен, що без земного тіла і тих процесів, які йому властиві, людина не може жити. Інакше кажучи, в світоглядних орієнтирах Кирила Ставровецького матеріальне існує в єдності з духовним, що наближає українського митця до мислителів доби Відродження. В той же час, незважаючи на визнання потреби в існуванні тілесності людини, у К.Ставровецького зустрічаємо думку, що тіло є ворогом душі,

оскільки з ним пов'язані чуттєвість, пристрасті, за його допомогою людина долучається до світу зла, світу гріха. Однак, треба підкреслити, що у філософії К.Транквіліона-Ставровецького світом зла є не тілесний світ, а результат діяльності диявола. Дослідник розвиває ідею про середнє становище людини між тваринним й божественним світами. У цьому переконанні автора «Зерцала богословія» можна углядіти проміжне становище ірраціонального як того, що має зв'язок з земним життям і сферою трансцендентного. Високо цінуючи розум, К.Ставровецький спрямовує його не стільки на зовнішній світ, скільки на пізнання внутрішньої сутності душі, на її моральне вдосконалення. Ум згідно з твором являє собою центр усіх вищих якостей душі людини. Він є безсмертним, бачить видиме й невидиме. Отже, в переконаннях Кирила Ставровецького розум відіграє одну з головних ролей, здатен пізнавати внутрішню сутність людини. Пізнавши себе, людина усвідомить необхідність морального оновлення. У душі української філософської традиції братчик був переконаний у тому, що головним для людини виступає єднання з Богом, життя і діяння по

законах Божих, що досягається через стриманість, чуйність і пильність у молитвах повсякденних.

Можна зазначити, що основна філософська концепція братчиків обертається навколо ідеї самопізнання. Душа пов'язана не лише з розкриттям непізнаних сутностей, а й виступає умовою гармонійного життя людини у видимому світі. Саме в цьому представники братських шкіл пішли вперед, в порівнянні зі своїми попередниками. Вони змогли певним чином, ще в локальній формі, розширити межі ірраціонального на земне життя, тим самим змінюючи його місце в світоглядній системі українців.

Власною творчістю представники братських шкіл збагатили загальний спектр української історико-філософської проблематики. Синтетизм релігійного й світського, проголошення поряд з розумом позараціонального аспекту в пізнавальній діяльності людини у міркуваннях діячів братських шкіл, значно вплинуло на весь подальший шлях розвитку української філософії та знайшло своє подальше втілення у пошуках філософів Києво-Могилянської академії та антропоцентричної концепції Григорія Сковороди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бичко А. Світлотінь Касіяна (Калліста) Саковича / А.Бичко, Б.Бичко. - К.: Укр. центр духовної культури, 2005. - 168 с.
2. Макаров А.М. Світло українського бароко / А.М. Макаров. - К.: Мистецтво, 1994. - 288 с.
3. Сакович К. Трактат про душу / К.Сакович // Пам'ятки братських шкіл на Україні (к.ХVI- поч.ХVIIст.) - К.: Наук. думка, 1988. - С. 443 - 512.
4. Смотрицький Мелетій. Тренос / Мелетій Смотрицький // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. - К., 1987. - С. 67 - 92.
5. Ставровецький К.-Т. Зерцало Богословія / К.-Т. Ставровецький. - Почаїв, 1618. - С. 3 - 109.
6. Чижевський Д. Філософські твори: у 4т. Т.2. / Д.Чижевський. - К.: Смолоскип, 2005. - 264 с.

УДК 175

О.П. БОЙКО

СУСПІЛЬСТВО РОЗВАГ ЯК ЗАМАХ НА СВІТ ПРАЦІ

Бойко Ольга Петрівна – доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України», кандидат філософських наук

У статті розглядаються проблеми дозвілля в постіндустріальному суспільстві. Звернуто увагу на трансформацію сфери праці та роль дозвілля у сучасному житті. Показано, що позаробочий час все більше заповнюється дозвіллям та розвагами.

Ключові слова: дозвілля, праця, суспільство розваг.

В статье рассматриваются проблемы досуга в постиндустриальном обществе. Акцентировано внимание на трансформацию сферы труда и роль досуга в современной жизни. Показано, что вне рабочее время все больше заполняется досугом и развлечениями.

Ключевые слова: досуг, труд, общество развлечений.

In the article, the problems of leisure are examined in postindustrial society. Attention on transformation of labour sphere and the role of leisure in modern life is accented. It is shown that leisure time is all more and more filled by leisure and entertainment.

Key words: leisure, labour, society of entertainment.

© О.П. Бойко, 2011

Сучасний світ переживає перехід від індустріальної стадії розвитку господарювання до постіндустріальної, де нематеріальна сфера виробництва стає провідною і, відповідно,

змінюється співвідношення робочого та вільного часу. При цьому змінюються не тільки кількісні показники цих двох складових життєдіяльності людини, але й їхні якісні характеристики. Все більш очевидним і предметним стає прогноз О.Тоффлера, зроблений ще в 70-і роки ХХ століття, де стверджується, що відбувається не просто трансформація старих порядків, а формується абсолютно новий суспільний лад [4, 185]. І в цьому новому суспільстві досить важливою є сфера дозвілля.

В зв'язку з тим, що відбувається реструктуризація життєдіяльності людини, існує ризик колонізації життєвого світу як у напрямку наступу на культуру дозвілля, так і замаху на світ праці. Ця амбівалентність, перш за все, проявляється в тих пріоритетах, які розставляє людина щодо сфер дозвілля та праці. На відміну від світу праці, де час людини є чітко структурованим і підпорядкованим його професійному призначенню, світ дозвілля відкриває перед людиною широкий спектр різноманітних пропозицій, надає індивіду свободу у реалізації своїх задумів. Тому, по суті, йдеться про необхідність формування нового типу культури дозвілля, причому, не як окремого різновиду людської культури, а як наскрізного виміру, що стабілізує й організовує життя людини.

Перша спроба у дослідженні організації вільного часу була зроблена Т. Вебленом у праці «Теорія дозвільного класу», яка була надрукована ще у 1899 році. Подальшого вивчення проблема дозвілля набула у працях Н. Бабенко, В.В. Бочелюк, В.Й.Бочелюк, П. Дебре, Ж. Дюмазедьє, А. Єрмоленко, М. Каплана, Дж. Келлі, О. Ковтун, М. Култаєвої, К. Лісмана, Н. Лумана, С. Паркера, В. Пічи, Д. Робертса, О. Семашко, Ж. Фішера, Ж. Фурастьє, Ж. Фридмана, Дж. Шиверса, Н. Цимбалюк та інших науковців. Та все ж таки, дозвілля ще не стало предметом системного філософського аналізу.

Суспільство ХХ століття стало свідком розквіту технічної думки і, по суті, брало участь у всезагальному виробництві: одні люди безпосередньо щось виробляли, другі займалися дослідженнями і розвитком технологій, треті займалися розподілом продукції. У цей період практично кожна людина брала участь у цьому грандіозному процесі і була його частинкою, «гвинтиком». Галузі ж, безпосередньо не зайняті в «технологічному процесі», були орієнтовані на підтримку працездатності цієї колосальної виробничої системи. Можна сказати, що вони її обслуговували, будучи, по суті, своєрідними «налагодчиками» або «ремонтниками».

Завданням гуманітарних напрямів, у цей історичний етап, було забезпечити нормальну роботу людини на виробництві. Це означало, перш за все - нормалізувати фізіологічний і психологічний стани людей: зберегти фізичне і душевне здоров'я людини. Метою такого підходу була допомога людині у повноцінному виконанні нею своїх професійних і службових обов'язків.

Сучасне ж суспільство - суспільство ХХІ століття - вже не схоже на великий виробничий цех, в якому кожна людина всього лише «гвинтик», від

якого вимагається виключно виконання своїх обов'язків. Вже відходить у минуле матеріально-орієнтоване «суспільство споживання». Сьогодні все більш набирає чинності принципово інша суспільна формація, де від людини вимагається бути вже не «гвинтиком», а творчою особистістю, тобто проявляти свою індивідуальність. Тому і вимоги до її внутрішнього стану інші: вже не досить бути «психологічно здоровим» і «працездатним» - потрібно бути ініціативним, неординарно мислячим. Людина все більше відчуває потребу в цікавій роботі, яка стала б для неї не лише джерелом коштів для існування, але і сферою самореалізації особистості. Жорсткі кордони між працею як зовнішньою необхідністю і працею, як внутрішньою потребою, властиві індустріальному суспільству, все більше розмиваються. Нові методи організації праці надають все більше свободи на робочому місці, оскільки економічний успіх фірми сьогодні багато в чому залежить від нових ідей, нових пропозицій, підвищення відповідальності працівника на робочому місці і, зрештою, його зацікавленості.

Таким чином, вивільнення особистого часу і розширення сфери послуг та розваг характеризує настання «Культури Дозвілля». Можна відзначити, що колосальний розквіт індустрії розваг - нічні клуби, місця відпочинку, телебачення, радіо, туризм, комп'ютерні ігри - це прямий і природний наслідок настання саме даної культури: всі вони служать одній цілі - урізноманітнити «споживання» вільного часу.

Потрібно, звичайно, відзначити і те, що необхідність виконувати соціальні функції, працювати, залишається. Але сьогодні інтереси людини зосереджені саме на механічному виконанні робочих функцій. Мало хто мріє про кар'єрне зростання виключно заради кар'єри, навіть уже складно знайти людину, яка б працювала заради роботи: хтось заробляє засоби для відпочинку, більш високого рівня життя, хтось ходить на роботу заради спілкування. Ідеальним може вважатися варіант, коли професійна діяльність задовольняє інтереси людини і дозволяє виявлятися її творчості, наприклад, якщо людина любить спілкуватися з новими людьми - і за родом діяльності їй це доводиться постійно робити.

У результаті на перший план виходить індивідуальність людини та її вміння заповнювати час. Сьогодні, для того, щоб бути повноцінним членом суспільства, ефективно діяти і перемагати, далеко недостатньо, хоча і необхідно, бути просто професіоналом. Саме вміння самовиражатися визначає те, наскільки людина відбудеться в соціумі і буде затребувана суспільством. Людині було важливо відбутися професійно - люди, так би мовити, змагалися своїм професіоналізмом; пізніше стали змагатися своєю матеріальною і фінансовою спроможністю. Якщо ж задатися питанням про те, чим «змагаються» люди в дозвілєвій культурі, то відповідь може вразити і здивувати: люди змагаються наповненістю життя - тим, чим життя оригінальніше, яскравіше, якими формами дозвілля заповнене. Точно так, як людина колись

пишлася найновішою і найдорожчою машиною - і це було символом її відповідності вимогам суспільства, сьогодні аналогічне значення має те, наскільки людина наділена потенційними можливостями, і зокрема проведенням дозвілля. Іншими словами, змагання людей відбувається у тому, наскільки вони здатні реалізовувати в своєму житті оригінальні, цікаві ідеї і проекти, наповнювати час свого життя чимось таким, що не прийшло в голову іншим. Природно, що ні матеріальна, ні професійна складова життя людини нікуди не зникає: просто вони перестають бути самоціллю - а стають засобами для реалізації власних оригінальних проєктів і задумів.

І, як наслідок, сьогодні суспільство праці повною мірою починає випробовувати на собі парадоксальні результати свого функціонування: невпинна праця, кінець кінцем, веде до зникнення праці як такої. В умовах науково-технічного прогресу нестримно підвищується продуктивність праці, і, як результат, знижується потреба в робочій силі. Завдяки автоматизації процесів виробництва, розвитку робототехніки деякі виробництва стають безлюдними і вже не виглядають утопією. Менша кількість людей може виробляти більшу кількість товарів і послуг. Ось так, при знизженні потреби в робочій силі і скороченні зайнятості, зростає безробіття. Якщо при цьому врахувати, що населення земної кулі продовжує збільшуватися, можна припустити, що безробіття поступово стає однією з глобальних проблем сучасності. Жертвами новітніх технологій можуть стати не лише робітники зайняті в промисловості. Комп'ютерні новації скорочують число клерків у банківських установах, страхуванні, бухгалтерському обліку тощо. Наприклад, таке нововведення, як «телебанкінг», що не вимагає фізичної присутності клієнта для здійснення операцій, дозволяє істотно скоротити мережу банківських філій, а значить і їх службовців.

«Майбутнє без зусиль» - швидше за все перебільшення, але ясно, що світ праці в тому вигляді, в якому ми його знаємо, дійсно істотно змінюється. Такі характеристики, як єдине місце роботи, повний робочий день, безперервний робочий стаж, можуть стати швидше винятком, ніж правилом. Тому неминуче виникає необхідність відмовитися від філософії єдиної кар'єри за принципом «одна робота на все життя», і все більше стає потребою самостійно формувати «портфель робіт» і управляти ними. Сьогодні стає все більш поширеним явищем не просто періодична зміна робочого місця, а зміна професії, роду занять. І це не варто розглядати як виключно негативну тенденцію, пов'язану з руйнуванням стабільності людського життя. Адже людина дістає можливість повніше реалізувати себе в різних якостях, урізноманітнити своє життя, отримати нові враження.

До того ж, нового поштовху для розквіту дозвіллевої сфери надала урбанізація, яка здійснила величезний вплив на зміст та значення цієї діяльності. Процес урбанізації, в сучасному вигляді, розпочався разом з індустріалізацією та створенням світового

ринку, формуванням структур громадянського суспільства. І, звичайно, можна погодитися з точкою зору російського дослідника Е.В. Дукова, який трактує розваги, як специфічну проблему сучасного індустріального та постіндустріального суспільства. «Справа не в тому, що до цього не було розваг, - пише Дуков, а в тому, що розваги «не акцентувалися» як значима соціальна та культурна цінність, не виділялись в окрему галузь культурного виробництва» [3, С. 39].

Взагалі зародження сучасної сфери дозвілля розпочалося ще в XIX столітті, коли в європейських містах зосередилися великі маси гетерогенного населення. Люди, які переселялися до великих міст, були малознайомі зі звичаями та нормами міського населення, але в той же час претендували на свою частку розваг. Підвищився попит на загальнодоступні жанри мистецтва, літератури, суспільні форми проведення дозвілля. Вальтер Беньямін у праці «Париж, столиця XIX століття» продемонстрував, як у відповідь на цей соціальний запит у європейських столицях утворювалися різноманітні установи дозвілля та розваг, включаючи театри та ресторани, цирки, виставкові зали, пасажі, спортивні клуби, кінематограф. Так, міський буржуа, описаний у творах Бальзака та Мопассана, явив собою прообраз нового антропологічного типу - «людину, що розважається» - споживача духовних благ та послуг, які пропонують розважальні установи і разом з тим, які спрямовували їх розвиток відповідно до своїх смаків. Нові технічні засоби та нові відкриття в мистецтві йшли рука об руку, прискорюючи один одного, приводячи, у підсумку, до своєрідного синтезу, який ми тепер називаємо «entertainment», або «масова індустрія розваг» [1; 5].

Починаючи з XX століття розваги стають ходовим «товаром» або комерційною послугою, яка надається у відчуженій упаковці, що не має індивідуальних відмінностей, з однією ціллю - сприяти знищенню надлишку матеріальних засобів та вільного часу і тим самим приглушити екзистенційний страх перед небуттям, деперсоналізацією, тягарем повсякденних життєвих турбот.

Перебуваючи у сфері розваг, ми живемо не своїм, а «запозиченим» життям, приймаючи ілюзії за істинні цінності. Ми навчилися бачити у витворах мистецтва не оригінальну особистість митця, не складні характери героїв, а детективи, мелодрами, комедії, бойовики тощо. Слід визнати, що імморалістичний потенціал розваг, про який у попередні епохи йшла мова тільки натяком, у постмодерністичній культурі реалізувався у повному обсязі. Розваги все частіше знаходяться на межі дозволеного або взагалі переходять цю грань.

Розважатися тим або іншим способом у сучасному суспільстві стає не просто престижним, але соціально необхідним. В усякому разі таке психологічне кліше відтворюється ЗМІ, освітніми інститутами, рекламою. Так, формується горезвісний комплекс «Барбі»: «Будь багатим, будь відомим, розважайся!» Нині великі фірми і корпорації зобов'язали своїх співробітників

брати участь у пікніках, грати в гольф і боулінг, вважаючи, що це повинно сприяти створенню позитивного іміджу («бренду») компанії в очах клієнтів. Ухилення від цих заходів розглядається як знак неповаги до корпоративних норм і «цінностей». Отже, створюється абсурдна ситуація, коли людину примушують розважатися без її волі. Якщо на початку XX століття Й. Хейзінга писав про поширення «пуерилізму» (несерйозного, легковажного відношення до життя), як однієї з рис декадансу європейської культури, то ближче до кінця століття французький дослідник Ж. Фурастьє пише вже про «цивілізацію дозвілля», як про щось природне, без щонайменшої тіні засудження. На зміну трудовій протестантській етиці приходять етика неробства і розваг.

Головною рисою інституту розваг є висока міра доступності. Його легітимуючим принципом є максимально повне задоволення потреб у відпочинку, духовному і фізичному розвитку всіх (платіжоспроможних) членів суспільства. Це не вважає розвагам відображати і відтворювати нерівність, що існує в суспільстві зокрема, виконувати соціальномаркіруючу функцію по відношенню до забезпечених і престижних соціальних груп.

З точки зору окремого індивіда, розваги надають максимальну міру свободи, яку можна досягнути в рамках постіндустріальної, ринкової цивілізації. Ця свобода мислиться як право на індивідуальний вибір занять, можливість поводитися розкуто і невимушено, не підкоряючись загальним правилам раціональної мотивації. Свобода розваг - як би виняток із правил, що підтверджує неминучість обмежень свободи в інших сферах суспільної діяльності, таких як праця, політика, родинно-побутові стосунки тощо.

Так само, як і інші соціальні інститути, індустрія розваг має власну нормативну базу, законодавчі встановлення і здійснюється в спеціально створених суспільних установах. Проте суспільні норми і закони більшою мірою регламентують діяльність організаторів розваг, у меншій мірі обмежуючи «клієнтів» - споживачів розважальних послуг. До того ж, ці норми не є внутрішньо логічними і послідовними, в них спостерігаються постійні коливання, що вважаються загальноприйнятими, які Ж. Бодрійяр назвав «стратегіями спокуси». Соціальні норми можуть встановлюватися і підтримуватися за допомогою тимчасового або часткового «порушення» норм, у вигляді ексцесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беньямин В. Париж, столиця XIX столетия// Вальтер Беньямин. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе. - М.: Медиум, 1996 - С. 15-66.
2. Бурдье П. Рынок символической продукции// Вопросы социологии, 1993, №№ 1, 2.
3. Дуков Е.В. Концерт в истории западноевропейской культуры. - М.: Классика-XXI, 2003. - 256 с.
4. Тоффлер О. Шок будущего. М.: АТС, 2001. - 557 с.
5. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Буржуазный век. М.: Республика, 1994 - 511 с.

Прикладом тому можуть служити екстремальні види спорту або вистави з надмірним вмістом еротики.

Основний критерій ефективності в даній сфері - частота звернення публіки до певних видів розважальних установ і послуг, тобто, простіше кажучи, касовий успіх. На відміну від «чистого» авторського мистецтва, розважальні жанри вимагають від артиста і художника не творчої оригінальності, не самовираження, а вміння добре виконувати «соціальне замовлення», тобто зуміти стати до вподоби, до смаку публіці, передбачити її бажання. Для розуміння специфіки «розважального мистецтва» велике значення має теорія «автономних художніх полів», яку запропонував П. Бурдье. Зокрема він запропонував розрізняти поля «спеціалізованого» і «загального» символічного виробництва, які орієнтовані на різні аудиторії, передбачають неоднакові життєві стратегії та критерії успіху авторів та виконавців [2].

Соціальний інститут розваг функціонує і розвивається не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку з іншими суспільними інститутами, найважливішими з яких є держава, сім'я, бізнес і реклама, освітні і культурно-просвітницькі установи, церква, ЗМІ. Тому внутрішні інституційні критерії успіху в даній сфері не можуть розглядатися як абсолютні. У цивілізованому суспільстві вони повинні порівнюватися, узгоджуватися з більш широкою системою критеріїв і цінностей - політичних, правових, моральних, естетичних тощо.

Отже, узагальнюючи, можна сказати, що сьогодні відбувається поступовий наступ сфери дозвілля на світ праці, де саме дозвілля все більше стає світом розваг. А сам репертуар розваг, в постіндустріальному, урбанізованому суспільстві незрівнянно ширший, ніж у традиційному, проте їх змістовність стає біднішою і простішою. З розваг випаровуються творчий та ігровий моменти, які сприяють духовному розвитку особистості. Розваги стають стандартизованими, грубішими, гедоністичнішими, пронизаними духом меркантильності і суперництва. Замість того, аби захоплюватися мистецтвом, зберігаючи по відношенню до нього шанобливу дистанцію, маси, що розважаються, «занурюють витвір мистецтва у себе» [1]. Загалом, розваги і дозвілля були повалені з того високого п'єдесталу, на який їх поставила гуманістична культура Ренесансу і Просвіти. До розваг стали відноситися утилітарно, що суперечить самій природі розваг.

УДК 17

А.М. ШАТАЛОВИЧ

СПИРИТУАЛИСТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ БРАКА В ВОСТОЧНО-ХРИСТИАНСКОЙ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ

Шаталович Александр Михайлович - доцент кафедры философии Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

В статье проанализирована спиритуалистическая концепция брака и выявлено ее влияние на становление идеалов восточно-христианской традиции.

Ключевые слова: Брак, семья, монашество, мистика, аскетизм.

У статті проаналізовано спиритуалістичну концепцію шлюбу та виявлено її вплив на становлення ідеалів східно-християнської традиції.

Ключові слова: Шлюб, сім'я, чернецтво, містика, аскетизм.

The article analyzed the spiritualistic conception of marriage and found its influence on the formation of ideals of the Eastern Christian tradition.

Keywords: Marriage, family, monasticism, mysticism, asceticism.

© А. М. Шаталович, 2011

Актуальность темы и постановка проблемы. Кризис института семьи, который связан с разрушением и существенной трансформацией идеалов традиционного брака, – одна из актуальных проблем современной европейской цивилизации. Сегодня такие социальные феномены, как супружеская измена и развод, «гражданский» и «однопольный» брак, неполная семья и социальное сиротство становятся нормой, обретают статус некоей постиндустриальной парадигмы семейно-брачных отношений. В результате традиционная семья теряет роль базовой ячейки общества, что может привести к катастрофическим социальным последствиям.

Один из альтернативных путей решения данной проблемы для украинского общества, которое на фоне демографической нестабильности находится на распутье ценностных ориентиров, есть обращение к традиционным идеалам православной семьи. Данный путь требует современного исторического и социально-философского переосмысления.

Анализ литературы. Активные исследования восточно-христианского учения о браке берут свое начало с конца XIX – начала XX столетия в философских работах Н. Бердяева, В. Розанова, С. Троицкого, а также в богословских работах А. Глаголева, М. Григорьевского, Н. Глубоковского, И. Громогласова, М. Муретова, А. Павлова, А. Рождественского, Н. Стеллецкого, Н. Страхова. Однако, обобщая опыт дореволюционной богословской школы, ректор Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета протоиерей В. Воробьев отмечает недостаточную изученность православного учения о браке [8, с. 9]. Систематическое историко-философское исследование восточно-христианского понимания брака (с учетом последовательного различия составляющих его течений) отсутствует на данный момент и в светской научной литературе, несмотря на множество работ по философско-социальному

осмыслению институтов семьи и брака (А.И. Антонов, М.Ю. Арутюнян, С.И. Голод, Т.А. Гурко, Т.В. Буленко, Ф.Б. Бурханова, О.М. Здравомыслова, И.С. Кон, В.М. Медков, Ж.В. Чернова, Т.М. Яблонская и др.). Учитывая вышесказанное, целью данной работы будет выявление в восточно-христианской религиозно-философской традиции спиритуалистической концепции брака.

Изложение основного материала исследования. Исследователи восточно-христианского учения о браке неоднократно отмечали номинальное равноправие между идеалами брака и монашества в православной традиции. Данный факт может быть объяснен, прежде всего, тем, что, вопервых, святоотеческая литература, создаваемая после IV столетия, в основном монахами, не имела столь насущной необходимости решения вопросов семейно-брачных отношений. Вторых, данное неравноправие может быть охарактеризовано благодаря принципу «религиозно-социологической дихотомии»: «священное – священнейшее», который, по мнению С. Аверинцева, присущ христианской культуре [1, с. 111]. И подобно тому, как Новый Завет предпочтительнее Ветхого Завета, святость алтаря превосходит святость храма, так и брак свят, но более священно – девство, поэтому основные творческие силы православной традиции были отданы ему. Соответственно воспевание идеалов девства и духовного (бесплотного) брака преобладает в многочисленных сочинениях, проповедях, беседах творцов восточно-христианской традиции: Василия Великого, Григория Богослова, Григория Нисского, Ефрема Сирина, Иоанна Златоуста, Максима Исповедника, Григория Паламы – в Византии; Кирилла Туровского, Нила Сорского, Максима Грека, Дмитрия Ростовского – на Руси. А воплощением этого идеала в монашестве становится Афонская гора, на которой вообще не допускается

присутствия женщин. Монашество становится само собой разумеющимся идеалом святости, несмотря на постоянную законодательную защиту непорочности таинства брака со стороны соборных церковных постановлений.

Спиритуалистическую концепцию брака в восточно-христианской религиозно-философской традиции проанализируем на основании творчества святителя Григория Нисского, начиная с которого в восточной патристике наиболее четко обосновывается спиритуалистическое отношение к браку. На творчество святителя существенное влияние оказали учения Платона и Оригена. В результате в различных произведениях Григорий Нисский обосновывает идеал девства, а естественному браку противопоставляет концепцию бесплотного, духовного брака, которая помогает ему решать мистическую проблему описания соединения человека и Бога.

Мистическое и аллегорическое восприятие брака в концепции Григория Нисского связано с традициями христианской экзегезы. Как отмечает Григорий Нисский, сам Христос поучал народ притчами, и, раскрывая тайны Царства Божьего, также неоднократно пользовался символической браком и брачного пира (Матф.22:2, 25:10; Мар.2:19; Лук.12:36). В результате брачная символика прочно утверждается и развивается в патристике. Одним из первых святителей Григорий применяет образ верного супружества не только в отношении Христа и Церкви, следуя за апостолом Павлом (2Кор. 11:2; Ефес. 5:22-32), но и, развивая идеи Оригена, говорит о душе человеческой как невесте Христовой, которая должна девством прилепиться к Нему, заключить с Ним договор совместной жизни [10, с. 355].

В своих произведениях Григорий Нисский часто употребляет образы брачного сожительства (например, для описания взаимоотношений с Премудростью [12, с. 15-16]) и даже говорит о божественном брачном ложе [12, с. 17]. Но он неоднократно подчеркивает, что нельзя низводить значения богодухновенных мыслей до «скотского неразумия» [12, с. 20-21], а необходимо прибегать к поиску таинственного, аллегорического нравственно-практического смысла. Так, в толковании «Песни песней Соломона» Григорий Нисский указывает, что это не простая книга, в ней изображается таинственная (мистическая) теория [12, с. 12], сокровенная премудрость, которая может помочь плотским людям прийти в духовное состояние [12, с. 38-39]. П. Савваитов объясняет, что «...в таинственном смысле не обыкновенное значение слов служит знаком предметов; но самые предметы или действия служат знаками других предметов и действий» [15, с. 30]. Поэтому предметы или действия «Песни песней Соломона»: уста, поцелуй, вино, название членов, которые Григорий Нисский сравнивает с красками на картине, слагаются у него в образ блаженства, бесстрастия, единения с Божеством [12, с. 23-24].

По определению С. Аверинцева, аллегория – «...условная форма высказывания, при которой наглядный образ означает нечто «иное», чем

есть он сам, его содержание остается для него внешним, будучи однозначно закреплено за ним культурной традицией или авторской волей» [2, с. 41-42]. Опираясь на данное определение, отметим, что земной брак предстает у Григория Нисского как аллегория, как образ «иного», духовного, бестелесного брака между душой человека и Богом.

В исследовательской литературе существует распространенное мнение, что аллегоризм Григория Нисского вызван необходимостью защитить святость Библии. Так, например, В. Бычков отмечает: «Камнем преткновения для первых отцов византийской церкви были многие эротические мотивы, содержащиеся в канонизированных (то есть принятых христианством в качестве закона) книгах Ветхого Завета, особенно в любовно-эротической лирике «Песни песней Соломона» [6, с. 89]. По мнению В. Бычкова, богословы, к которым он в первую очередь причисляет Григория Нисского, «...должны были как-то объяснить своей пастве эти «трудные», вводящие в соблазн места Писания» [6, с. 89]. Но более правильный, по мнению автора статьи, акцент дан в энциклопедическом словаре «Христианство» под редакцией С. Аверинцева: «...видеть в Песни песней только этот буквальный смысл невозможно. Если бы в ней изображалась только одна плотская любовь, хотя бы самая возвышенная, то было бы непонятно, почему она внесена в канон священных книг и пользовалась великим уважением у строжайших аскетов» [19, т.2, с. 334]. Аналогичное мнение высказывает А. Сорокин: именно благодаря аллегорическому толкованию «Песнь песней Соломона» все же вошла в Библию [17, с. 281]. То есть не канон был первичен, и, как следствие этого, возникла необходимость «виртуозного» толкования [6, с. 90], а наоборот, первичен был аскетический и мистический опыт и только благодаря ему и связанному с ним аллегорическому методу, данное произведение избежало подозрений и включено в канон.

Подтверждением данного мнения служит то обстоятельство, что во времена Григория Нисского (ок.330 – ок.395) в христианской церкви еще только формировался библейский канон и вполне «Песнь песней Соломона» могла быть исключена из него. В данный период среди богословов еще существовали разные мнения о «Песни песней Соломона». Так, каппадокиец Григорий Богослов (ок. 330 – ок. 390) включает ее в «верное исчисление» [13, с. 312], а антиохийский богослов Феодор епископ Мопсуэтский (350 – 428) с недоверием относился к «Песни песней Соломона» [3, с. 9-10]. Поэтому, по мнению автора статьи, нельзя согласиться с В. Бычковым в упрощенном понимании причины возникновения аллегорического метода у Григория Нисского.

На наш взгляд, аллегорический метод в системе Григория Нисского – это проявление преображенного через мистическо-аскетический опыт духовного созерцания. Метод Григория Нисского в толковании «Песни песней Соломона» показывает высоту монашеского делания, когда человек может получать назидание от всего,

что его окружает, даже если эти предметы неблагоприятны. Неоднократное применение этого метода встречается в дальнейшем в византийской, украинской и русской православной культуре.

Развитие мистического восприятия брака у Григория Нисского имеет свою оборотную сторону, которая выражается в двойственном отношении к естественному браку. С одной стороны, он отмечает, что брак «не подлежит осуждению» и «не лишен благословения Божьего» [10, с. 323]. Защита брака нужна против еретиков, осуждающих творение [10, с. 324], впадающих в «учение бесовское», «считая брак делом гнусным» [10, с. 325]. С другой стороны, множество аргументов у Григория Нисского граничат с уничтожением брака, на фоне которого вся его защита брака выглядит весьма неубедительно.

Так, в той же книге «О девстве» он указывает, что все «...нестроение в этой жизни получает начало от брака» [10, с. 305]. Брак влечет за собой различные бедствия [10, с. 304], а также иго рабства [10, с. 368]. Более того, брак является смертоносным. Так как для Григория Нисского плотское совокупление связано лишь с устройством смертных тел [10, с. 350], то деторождение продолжает цепочку смерти. Григорий Нисский проводит сравнение брака с дровами, которые поджигаются огню пожирающей смерти [10, с. 351]. Смертоносности брака Григорий Нисский противопоставляет девство, которое разрывает в себе эту порождающую тление цепочку, воспретив смерти через себя идти далее, «...представив собою как бы некую границу между жизнью и смертью», девство удерживает смерть от дальнейшего стремления [10, с. 350]. И даже более того, за счет этого девство сильнее смерти [10, с. 351]. И хотя Григорий Нисский уточняет, что девство в его понимании не только удаление от брака, а соблюдение чистоты во всей жизни [10, с. 368], тем не менее, в его рассуждениях очень явны небиблейские мотивы, идущие вразрез с благословением Божиим на размножение в Ветхом Завете (Быт.1:28) и спасением через чадородие (по слову апостола Павла) в Новом Завете (1Тим.2:15). А ведь именно на данных библейских идеях строится христианская философия брака.

По мнению Григория Нисского, чтобы не увлечься похотью, пристрастившись к телесным наслаждениям в браке, необходимо немощным в этом деле избегать брака, а не вступать в него. И если девство всегда расценивалось как подвиг, то у Григория Нисского непосильным подвигом оказывается брак [10, с. 327-328]. Он находит полезным «...для более немощных, чтобы они прибегали к девству, как к безопасной крепости, и не вызывали против себя искушений, нисходя к обычаю сей жизни» [10, с. 330]. Мерой нашей жизни, по Григорию Нисскому, должно быть не удовольствие, а нужда. По возможности надо отделить нужду от удовольствия, взяв зерно необходимо отбросить мякину [10, с. 378-379]. Пророки Илия и Иоанн, по мнению святителя, не достигли бы таких высот, «...если бы допустили расслабить себя страстными

плотскими удовольствиями брака» [10, с. 320]. Антагонизм в оценке естественного брака у Григория Нисского отчетливо проявляется в наименовании брака «последним пределом нашего удаления от райской жизни» [10, с. 347]. Именно брак, по Григорию Нисскому, является первой ступенью, от которой надо удалиться на пути восхождения к благу как пребыванию с Богом [10, с. 347-348]. Если мы хотим «...здесь разрешиться и быть со Христом, то должны начать свое отрешение с брака» [10, с. 347]. То есть брак – это последний предел. Непонятно, как такое разрушительное определение в одной и той же книге может соседствовать с рассуждениями о благословении брака?

Идеал естественного брака Григорий Нисский видит ограниченным по времени и чрезвычайно умеренным. Тот, кто, предпочитая дела духовные, «естественное (вожделение) ограничит умеренностью», именуется у Григория Нисского «мудрым земледельцем» [10, с. 327]. Он приводит в пример ветхозаветного патриарха Исаака, который, чтобы не потакать страсти во цвете лет (40!), берет себе в сожительницы Ревекку для благословения Божьего в семени и, послужив браку до первого деторождения, «...опять всецело обратился к невидимому» [10, с. 326], то есть к попечению о божественном. Вывод Григория Нисского: «...если возможно и не отступать от стремления к божественному, и не бежать от брака», потому что «...ни на каком основании нельзя отвергать требования природы и осуждать честное, как бесчестное» [10, с. 326]. Настоящий идеал для Григория Нисского – девство. Девство – добродетель выше всяких похвал [10, с. 288], оно есть совершенство, свойственное Божескому и бестелесному естеству [10, с. 289], оно окрыляет человека желанием небесного [10, с. 291]. Девство – основание добродетельной жизни [10, с. 363], а брачная жизнь бездной отделена от славы девства [10, с. 293].

Естественному браку Григорий Нисский противопоставляет бесплотный, духовный брак [10, с. 372-373]. В их соотношении у Григория Нисского прослеживается антагонизм и бескомпромиссность в пользу радикального идеализма, потому что эти два вида брака, по его мнению, несовместимы, так как желательная способность в человеке (в данном случае эрос) не может служить двум господам, то отсюда следует вывод: «...невозможно вступить в тот и другой вместе» [10, с. 374].

По мнению Григория Нисского, божественный эрос исходит из противоположного телесному вожделению [12, с. 166]. Идеал Григория Нисского – «духовный брак» [10, с. 358], «пречистое супружество», в котором душа «... некоторым образом уготовляется в невесты для бесплотного, духовного и невещественного сочетания с Богом [12, с. 12] и, по слову апостола Павла (1Кор. 6:17), «...делается один Дух с Господом» [12, с. 20]. Но при этом Григорий Нисский неоднократно подчеркивает, что нельзя по своим неразумным страстям иметь «срамные» представления о соединении с Богом [12, с. 12]. В этом соединении соответственно и наслаждения

духовны, а не телесны, что существенно для определения правильности аскетического опыта. При созерцании красоты не должно быть телесных проявлений, как в «Федре» Платона. Григорий Нисский отмечает, что это созерцание возможно, если переменить «страсть в бесстрастие», чтобы не телесно, а духовно «... воспикало в нас любовью сердце» [12, с. 22-23].

Духовный брак, по мнению Григория Нисского, имеет свое проявление не только к Богу, но и к ближним и является альтернативой естественно-телесному браку. Так, святитель описывает отношения епископа и управляемой им церкви в аналогичных для духовного брака образах бесплотной возвышенной любви. «Блаженною любовью к нему была уязвлена церковь его, возлюбившая жениха своею любовью чистою и благою» [9, с. 384].

Таким образом, Григорий Нисский, критикуя мирское устройство брака, в то же время не рассуждает о возможной высоте «домашней церкви», мало говорит о символической и таинственной стороне брака, как прообраза соединения Христа и Церкви. Земной брак для Григория Нисского не предназначен для спасения, он признает его лишь как природную необходимость, от которой лучше уйти. Брак «...изобретен как утешение для смертных» [10, с. 347]. Или еще одно из его определений: брак – это «приятное сожительство» [10, с. 294]. Григорий Нисский предпочитает лишь духовный брак как идеальное установление.

Этот идеал бестелесности и равноангельности иногда оборачивается у Григория Нисского желанием умерщвления тела, через которое мы терпим тиранию страстей. Так, наряду с такими добродетелями, как целомудрие, стыдливость, воздержание у Григория Нисского встречаются рассуждения и об «умерщвлении тела» [12, с. 191] или еще более прямое утверждение, что «девство есть умерщвление тела» [10, с. 371]. Подобные стремления в восточном христианстве иногда принимали чрезмерные формы, примерами чего является самооскопление Оригена или крайние виды телесных подвигов сирийского монашества (в частности подвиг столпничества) [16, с. 252].

Врезультате доминирования спиритуалистического отношения к браку в христианской культуре все более тускнеет идеал брака. Так, если в апостольское время брачные епископы были нормальным явлением, то ко времени VI Вселенского Собора (VII в.) Церковь приходит к необходимости безбрачного епископата (правила 12, 48) [13, с. 66-67, 83]. Христианский брак хотя и защищается законодательно в православной традиции, но не имеет четкого богословско-

философского осмысления по сравнению с обширной аскетической литературой, посвященной вопросам духовного бестелесного брака.

Эта неоднозначная церковная позиция в вопросе апологии брака породила в дальнейшем «бурю» полемики в русской религиозной философии, которая наиболее ярко отразилась в критике христианского понимания брака со стороны В. Розанова. Как отмечает Н. Бердяев, он первый «с невиданной смелостью» нарушил «условное, лживое молчание», «заговор молчания» [4, с. 213-214], сказал то, что все люди ощущали, но таили в себе, «обнаружил всеобщую муку» [4, с. 215].

Защищая христианское учение о браке С. Троицкий, в пренебрежении родовой жизни винит не христианскую традицию, а ее искажение, тяжелый грех осуждения творения Божьего, подлежащий максимальному церковному наказанию. Он указывает, что линия, идущая в патристике от Григория Нисского, была подвержена сильному влиянию языческой философии, является данью, «...которую заплатили древние церковные писатели языческой школе, а вовсе не учением библейским и церковным» [18, IV, с. 121-122]. Источник искажения христианского понимания брака С. Троицкий видит в том, что отцы Церкви, вслед за античностью, слишком увлеклись превозношением сознательного над бессознательным, забывая, что идеальный человек с библейской точки зрения «...не есть ангел, не есть лишь дух, но и тело, которое связывает человека с остальным видимым миром» [18, IV, с. 122-123].

Выводы. Концепция духовного, спиритуалистического брака, наиболее четкое осмысление которой начинается с творчества святителя Григория Нисского, служит выражению идеала христианской святости через аллегорическое описание брачного соединения человеческой души и Бога. Данная идея обрела приоритет в православной культуре, что способствовало возвышению идеалов девства и монашества над идеалами супружеских отношений и земного брака. Сам Григорий Нисский придерживался двойственной позиции в отношении земного брака. С одной стороны – однозначная защита брака перед лицом еретиков, отвергающих брак. С другой стороны – бескомпромиссный антагонизм духовного и телесного брака. Данная двойственность в христианском понимании супружества, как отмечают исследователи, связана с влиянием языческой философии, что требует дальнейшего более подробного анализа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы // Поэтика ранневизантийской литературы / Сергей Аверинцев. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 7-301.
2. Аверинцев С. София – Логос. Словарь: Собрание сочинений / Сергей Аверинцев; Под ред. Н.П.Аверинцевой и К.Б.Сигова. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 912 с.
3. Алексеев А.А. Песнь песней в древней славяно-русской письменности / А.А. Алексеев. – СПб.: Изд. Дмитрий Буланин, 2002. – 249 с.
4. Бердяев Н.А. Метафизика пола и любви // Новое религиозное сознание и общественность / Бердяев Н.А.; Сост. и комм. В. В. Сапова. – М.: Канон+, 1999. – С. 213-249.
5. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета: В русском переводе с параллельными местами / Российское библейское общество. – Перепечат. с изд. Московской Патриархии. – М.: Российское библейское общество,

1997. – 1376 с.

6. Бычков В.В. Идеал любви христианско-византийского мира // Философия любви. В 2ч. Ч.1 / Под общ. ред. Д.П. Горского; Сост. А.А. Ивин. – М.: Политиздат, 1990. – С.68-109.
7. Бычков В.В. Русская средневековая эстетика XI-XVII века / В.В. Бычков. – М.: Мысль, 1992. – 637 с.
8. Воробьев В. Православное учение о браке // Православная беседа. – 1996. – №5. – С. 9-14.
9. Григорий Нисский. Надгробное слово Мелетию Великому, епископу Антиохийскому // Творения святого Григория Нисского. Ч.8 / Московская духовная академия. – М.: Типография В.Готье, 1871. – С.376-389.
10. Григорий Нисский. О девстве. Письмо, содержащее увещание к добродетельной жизни // Творения святого Григория Нисского. Ч.7 / Московская духовная академия. – М.: Типография В.Готье, 1865. – С. 284-394.
11. Григорий Нисский. Об устройении человека // Творения святого Григория Нисского. Ч.1 / Московская духовная академия. – М.: Типография В.Готье, 1861. – С.76-222.
12. Григорий Нисский. Точное изъяснение Песни Песней Соломона // Творения святого Григория Нисского. Ч.3 / Московская духовная академия. – М.: Типография В.Готье, 1862. – С. 1-408.
13. Каноны, или Книга Правил, святых апостолов, святых соборов, вселенских и поместных, и святых отцов: на рус. языке / Отв. ред. и перев. игумен Василий (Донец). – СПб.: Общество святителя Василия Великого, 2000. – 432 с.
14. Несмелов В. Догматическая система святого Григория Нисского / В. Несмелов. – Казань: Типография Императорского Университета, 1887. – 635 + XVI с.
15. Савваитов П. Православное учение о способе толкования Священного Писания / П. Савваитов. – СПб.: Типография Якова Трея, 1857. – 162 с.
16. Скабалланович М. Толковый Типикон. Вып. 1. История богослужебного устава / Михаил Скабалланович. – Печ. по изд. 1910 г. – М.: Паломник, 1995. – 494 с.
17. Сорокин А. Введение в Священное Писание Ветхого Завета / Протоиерей Александр Сорокин. – 2-е изд. – К.: Пролог, 2003. – 316 с.
18. Троицкий С. Христианская философия брака // В. Соловьев. Смысл любви; С. Троицкий. Христианская философия брака; Протоиерей Иоанн Мейендорф. Брак в православии / [Сост. Я. Кротов, М. Работяга]. – М.: Путь, 1995. – С. 53-215.
19. Христианство: Энциклопедический словарь. В 3т. / Ред. кол. С.С. Аверинцев (гл. ред.), А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов (зам. гл. ред.). – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993 – 1995.

УДК 130.3

С.В. ШЕВЦОВ

ОБРАЗОВАНИЕ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ

Шевцов Сергей Викторович – профессор кафедры философии Днепрпетровского национального университета им. О. Гончара, доктор философских наук

Рассматриваются исторические, персоналистические, предметные, лингвистические, диалогические аспекты взаимодействия образования и толерантности.

Ключевые слова: образование, толерантность, личность, предметность, призвание, диалог.

Розглядаються історичні, персоналістичні, предметні, лінгвістичні, діалогічні аспекти взаємодії освіти і толерантності.

Ключові слова: освіта, толерантність, особистість, предметність, покликання, діалог.

Historical, personal, subjective, linguistic, dialogical aspects of interaction of education and tolerance are considered.

Key words: education, tolerance, person, subjectiveness, calling, dialogue.

© С.В. Шевцов, 2011

Понятия «образование» и «толерантность» – своего рода А и Ω европейской культуры. Первое конституирует европейское сознание, как минимум, с появлением первых философских школ Античности. Второе, имея своим религиозным истоком Реформацию, юридическим – Нантский эдикт, социальным – Английскую гражданскую войну периода правления Кромвеля, относительно недавно во весь голос заявило о своих правах. Вторжение оказалось столь бурным, что сегодня, кажется, лучше быть обвинённым в несоблюдении библейских заповедей, нежели в отсутствии толерантности. Если ты не толерантен, ты не современен, не демократичен, не человеколюбив и т.п. «Будь толерантным!» –

своего рода категорический императив нашего времени и одновременно свидетельство вашей благонадежности. Экспансия толерантности не оставила в стороне и систему образования. Как следствие – призывы: «Долой авторитаризм в образовании!», «Дашь реформу школы!» и пр. Борьба с авторитаризмом приводит к потере авторитетности и престижа школы: увы, не учителя и ученые сегодня являются властителями умов. Попытки реформирования – к расшатыванию фундаментальности образования вообще, и высшего в частности. Можно было бы продолжить в том же роде, но тогда научная статья превратилась в памфлет, а это разные жанры.

Итак, в определенном смысле «образование»

и «толерантность» оказались как бы на противоположных полюсах. Первое как институционализируемая форма воплощает дух традиционализма, консерватизма, абсолютизма, авторитаризма, второе – инновации, либерализма, плюрализма, демократии. Иными словами, в заданном контексте «образование» и «толерантность» составляют бинарную оппозицию. Исходя из этого, видится интересным поразмышлять над природой этих понятий, для чего необходимо, во-первых, обозначить их смысловой фрейм или конститутивные черты, во-вторых, посмотреть возможные аспекты корреляции.

Образование не сводится ни к получению знаний, навыков, умений, ни к диалектическому единству обучения и воспитания. Образование не замыкается рамками определенной системы. Образование не исчерпывается ни логической (обучение или теоретическое образование), ни волевой (воспитание или практическое образование), ни эстетической целесообразностью. Образование есть становление самого образа человека, и этот образ раскрывается через обретаемые знания, навыки, умения, через логическую, волевою, эстетическую целесообразность. Образование – это событие и со-бытие одновременно. Это то, что с нами случается. Очевидно, что можно прослушать множество лекций, удачно выступить на практических занятиях, даже получить приличный диплом и не получить ничего в смысле личностного роста. В то же время, мимолетно брошенный взгляд, случайно оброненное слово совершают то, что можно назвать подлинным преобразованием человека. Но также явно и очевидно, что когда звенит звонок, преподаватель входит в аудиторию, то в рамках данной системы и может начаться некий невидимый глазу процесс, который и составляет самое само образования, и чему баллы, рейтинги и пр., выступают акцидентальным, а не субстанциальным выражением.

Образование как становление образа человека – бинарное, культурно-онтологическое и символично-оптическое понятие. Оно относится, на мой взгляд, к тем явлениям, которые коррелируют с понятием чуда, феноменология которого вскрыта А. Лосевым в «Диалектике мифа». Образование как чудо отличается от образования как системы событийно, интенционально, семантически. В своей событийности образование суть спонтанный, алогичный, имморальный, стохастичный процесс, который противостоит плановости, детерминированности, определенности, размерности системы. Интенционально телеологизм образования как чуда противостоит каузальности образования как системы. Семантически образование как чудо и как система описываются различными понятиями. Если для последнего характерно обретение знаний, навыков, умений, откуда важность развития ума, воли, чувств в логическом, волевом, эстетическом синтезах, то первое раскрывается в понятиях личности, истории, слова.

Личность как понятие в европейской культуре – заслуга классического христианства. Личность указывает на уникальность человеческого существования. Человек принципиально несводим к своим частным проявлениям – ключевой тезис персонализма. Наличие в человеке определенных знаний, навыков, умений не гарантирует становление его как личности. Гераклит утверждал, что многознание уму не научает. Но во всех наших знаниях, навыках, умениях может просвечивать трудно выразимое личностное начало, которое раскрывается в виде определенного усилия во времени (М. Пруст), жизненного порыва (А. Бергсон), присутствия (М. Хайдеггер), поступка (М. Бахтин). Личностное начало как усилие во времени раскрывается в истории как состояние вопрошания, исследования. Отсюда важность слова или логического измерения человеческого существования. Человек, в первую очередь, существо не политическое, не общественное, не психофизическое, не союз духа, души, тела, но логическое, где логос – триединство мысли-слова-действия.

Образование как чудо и как система не противоречат, но взаимно дополняют. Это комплементарные сферы. Образование как чудо или личностная целесообразность возможно через логическую (развитие знаний), волевою (развитие навыков) и эстетическую (развитие умений) целесообразность. Отсюда важность особенно в высших учебных заведениях наличия научных школ.

Престижность современного высшего образования не только в наличии специальностей, отвечающих потребностям общества, не только в применяемых передовых технологиях, но зародившихся на кафедрах и в лабораториях научных интересах, спорах, ставших научными школами и направлениями, существующих отдельно и вне учебных программ, и через которые последние получают свое оправдание. Имя вуза – научные школы и конкретные ученые, которые своим подвижничеством, «не страшась усталости, карабкаются по каменистым тропам науки вверх, пытаются достичь ее сияющих высот», да будет уместно здесь вспомнить Маркса. Если педагогический процесс предполагает трансляцию, и даже более, ретрансляцию некоего знания, то научный процесс – творчество, созидание, открытие нового знания. В современной высшей школе, при существующих нагрузках, эти две стороны вступают друг с другом в конфликт. Но без подлинной науки, кажущейся сегодня «игрой в бисер», вуз грозит превратиться в гигантское профессионально-техническое училище. Присутствие в образовании научной школы артикулирует понятие предметности.

И. Ильин определяет предметность как самое само науки и философии – определённый опыт, схватываемый сначала интуитивно, затем разрабатываемый индуктивно, и, наконец, систематически, методически раскрывающий свое содержание, оформляемое в виде определенной научной гипотезы или

теории. Опытный характер предметности может иметь как эмпирическую основу, если речь идет о естественнонаучном знании, так и метафизическую, если речь идет о гуманитарном знании, поскольку последнее обращено к наиболее глубинным основаниям существования человека. История, литература, философия – своего рода зеркало, глядя в которое человек учится постигать себя. Нечувствительный характер гуманитарного знания не делает его менее точным в отличие от естественных и математических наук. Точность гуманитарной предметности просто иная, она зависит от точности предстояния предмету и точности мысли. Отец Павел Флоренский говорил, что дьявол нами правит, когда мы не мыслим точно. Истина, добро, красота, любовь, свобода – метафизические и потому трудно определяемые понятия, но точность их раскрытия или показывания посредством языка определяется присутствием в ученом теоретической совести (Ф. Ницше). Раскрытие предметности возможно в призвании.

Гегель рассматривал призвание как обязанность человека перед самим собой – многостороннюю субстанцию, которую необходимо всесторонне проработать, чтобы в ней не осталось ничего чуждого и недоступного. При этом неважно какое место и положение человек занимает в обществе. Он свободен только тогда, когда верен своему призванию. Последнее, справедливо ради заметить, было известно задолго до Гегеля и исповедалось древними философскими школами Востока и Запада. В слове «призвание» содержится некий «зов» – внутренний, тихий, неслышимый, но который должен быть уловим каждым учителем. Через призвание возможно раскрытие предметности. Через предметность возможно усвоение научного метода, который передается не через книги и учебные пособия, но как «зараза» в личном и личностном непосредственном контакте учителя и ученика. Через последнее становится возможным и образование как чудо.

Как было обозначено выше, понятие толерантности используется в современном дискурсе в контексте демократических ценностей, выступает одним из необходимых условий реализации идеалов либерализма и демократии. Толерантность представляет собой определенную установку, направленную на «уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, форм самовыражения и способов проявления человеческой индивидуальности» [2]. Такая установка предполагает не пассивное, а активное присутствие человека в мире, формируемое на основе признания универсальных прав и свобод человека, и раскрывается в сфере практического разума в его гетерономных и автономных аспектах. В первом случае толерантность – политическая и правовая потребность – предписание извне, отражающее специфику социального измерения человека в современном мультикультуральном мире. Во втором – нравственный долг – закон, налагаемый на себя самостоятельно, чей императив требует отказа

от догматизма, абсолютизации истины, перехода от монистической к плюралистической картине мира, от солипсизма к коммуникативному дискурсу, от философии как «места блюстителя» к «интерпретатору» (Ю. Хабермас). Здесь и возникает вопрос: исчерпывается ли понятие толерантности границами породившей его либерально-демократической парадигмы?

Обращаясь к истокам толерантности, необходимо отметить общую для образования и толерантности основу. В определенном смысле, прежде чем быть терпимым, быть толерантным значит быть образованным: однокоренной с понятием *tolerance* глагол *tollo* суть «воспитывать», «растить». При этом в понятии толерантности заложено усилие, напряжение – толерантный – не только терпимый, но и выносливый: *tolere* – «выдерживать», «содержать», «оставаться». В то же время, *tolere* одного корня с *tuli* – совершенной формой глагола *fero*, где наряду с «выдерживать» добавляются новые важные семантические оттенки: «обнаруживать себя», «показывать», а также «думать», «говорить», «сообщать». О какой же выдержке и выносливости идет речь? Что за обнаружение и показывание себя? Наконец, о чем мышление, говорение, сообщение?

Образ человека, хотя и предполагается априорно, но не задан как некая константа или субстанция. Образ, скорее, функционален: он суть нечто подвижное, изменяющееся, раскрывающееся в действии, если поддается артикуляции, то скорее апофатически («не это...», «не то...»). Формирование образа – самое существенное, и, соответственно, мышление о нем выступает элементом процесса образования. Быть толерантным значит напряжением мысли быть нацеленным на образ, быть способным удерживать его интуицию в мысли.

Раскрытие образа возможно в проговаривании, со-общении или, иными словами, в диалоге, его вопросно-ответном тигле. Отсюда сократовское требование «Скажи что-нибудь, чтобы я тебя увидел!» и максима «Я знаю, что ничего не знаю» как подлинное условие его раскрытия. При этом сам образ есть то, что может быть показано с помощью языка, но не высказано. Быть толерантным значит быть способным к такому диалогу, в котором возможно раскрытие образа человека. В этом смысле одной из задач высшего образования видится императив «К Сократу!». И здесь сложно сказать: это движение назад или вперед. Не секрет, что обычно задавание вопроса процентов на девяносто является демонстрацией собственного интеллекта или эрудиции, но подлинное вопрошание отличается от этого. Ему невозможно научить, ему можно только научиться. Вне вопросно-ответной структуры, вне живого диалога невозможна реализация целей высшего образования.

В диалоге возможно выведение образа в непотаенное, где он обнаруживает, показывает себя. Образ всегда находится между полюсами сокрытости и несокрытости, забвения и незабвения. Последнее, собственно, и означало истину в Античности как *aletheia*, и в таком смысле в самих истоках истины не могло и речи

быть ни о ее догматизации, ни гипостазировании. Истина – живое образование. Образ человека может обнаруживать себя и скрываться в потаенном, выдавая за себя некую видимость. Показателен пример с софокловским Эдипом. Трагедия пронизана напряженными диалогами Эдипа с Тиресием, Креонтом, Иокастой, вестником, пастухом, в которых он открывает свой истинный образ. Сын Полиба и Мeroпы – видимость образа, его сокрытость в потаенном. Сын Лайя и Иокасты – истинный образ, его непотаенность. Мнящий себя сыном правителей Коринфа он осознает себя как сын правителей Фив. Быть толерантным значит быть способным к выведению в непотаенное собственного лика бытия, быть способным к самопознанию.

Исходя из обозначенного горизонта – быть толерантным значит быть образованным, быть нацеленным на образ, быть способным к диалогу, к выведению в непотаенное собственного лика бытия – можно говорить о толерантности как выносливости или выдержке. Во-первых, выносливость связана с тем, что граница между потаенным и непотаенным подвижна, ее невозможно установить раз и навсегда. Она требует возобновления вопрошания, а это труд, который, с одной стороны, не всегда приводит к желанному результату, о чем свидетельствуют те же диалоги Платона, с другой – неизбежно связан с усталостью, которая ведома каждому ученому (Витгенштейн после «Логико-философского трактата» не публиковал ничего в течение двадцати одного года). Сократ в противоположность софистам, хотя и отстаивал объективный характер истины, но для него самого она была тем, что непрестанно

рождается в беседе. И в этом смысле истина как *aletheia* – непотаенное, незабвенное – не могла предполагать догматичности и статичности, против которых направлено либерально-демократическое понимание толерантности.

Во-вторых, выдержка связана с самим характером истины. Античность сформировала не только идею человека мыслящего, познающего (*homo sapiens, anthropos epistemonikos*), но и человека, чье бытие вызывает священный ужас (*anthropos deinos*). Если первый раскрыт в знаменитом платоновском мифе о пещере, то второй – в эдипологии Софокла. Человек пещеры обретает синтетическое знание, совершая зрительское восхождение от мнения (*doxa*) к точному знанию (*episteme*) и открывает для себя сияние истины-Солнца. Эдип же обретает самопознание. Двигаясь от тайного знания (победа над Сфинкс) через знание-власть (правитель Фив), он приходит к знанию самого себя. Он отверзает для себя не сияние, а зияние истины, поскольку обнаруживает себя как отцеубийцу и мужа своей матери. Отсюда его самоослепление и добровольное изгнание. Истина не всегда лицеприятна, и быть толерантным значит быть способным выдерживать не только сияющий, но и зияющий лик истины.

Толерантность в смысле терпимости как факт и задание – разные вещи. Человек по-разному понимает терпимость в начале пути, и когда им осуществлена и нацеленность на образ, и способность к диалогу, и выведение в непотаенное собственного лика, и предстояние истине собственного существования. Но вне и без этих аспектов невозможен подлинный разговор об образовании и толерантности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика / Работы разных лет. В двух томах. – М.: «Мысль», 1973. – Т.2. – С.7–212.
2. Декларация принципов толерантности / <http://school-sector.relarn.ru/prava/zakony/tolerance/index.htm>
3. Ильин И.А. Религиозный смысл философии. Три речи. 1914–1923 / Сочинения в двух томах. – М.: «Медиум», 1994. – Т.2. – С.7–74.
4. Лосев А.Ф. Диалектика мифа / Из ранних произведений. – М.: «Правда», 1990. – С.393–581.
5. Софокл. Драмы. В переводе Ф. Ф. Зелинского. – М.: Наука, 1990. – 605 с.
6. Толерантность / Общ. ред. М. П. Мчедлова. – М.: Республика, 2004. – 416 с.

УДК 37.013

В. В.САГУЙЧЕНКО

ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНСТРУКТОР ОСВІТИ ПРОТЯГОМ УСЬОГО ЖИТТЯ І ЙОГО ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ

Сагуйченко Валентина Володимирівна - старший викладач кафедри філософії освіти Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У статті розглянуто питання розвитку і становлення концепції освіти протягом усього життя.

Ключові слова: освіта, освіта протягом усього життя, неперервна освіта.

В статье рассмотрены вопросы развития и становления концепции образования в течение всей жизни.

Ключевые слова: образование, образование в течение всей жизни.

In the article consider the questions of development and becoming of the concept of throughout life education.

Keywords: an education, throughout life education, lifelong education.

© В. В. Сагуйченко, 2011

Постановка проблеми визначається системним характером реформування освіти та її впливом на соціокультурні зміни суспільного життя держави. Досвід розвинутих країн світу свідчить, що сьогодні освіта не є вже підготовкою до життя, а є способом життя. Виклики сьогодення щодо навчання протягом усього життя спонукають людину до постійного навчання, навчання, що стає формою захисту особистості в суспільстві ризиків проти непередбачуваності та невизначеності. Одержання освіти протягом життя зумовлено необхідністю трансформаційних змін освітнього середовища з новою інтерпретацією минулого досвіду, що відкриває нові можливості щодо входження в нове суспільне життя вже у новій якості.

Мета дослідження: простежити вплив освіти протягом життя на формування критичного аналізу власного досвіду дорослої людини, її орієнтації на нові соціальні ролі у сучасному суспільстві.

Розробленість проблеми. Роль освіти у всьому світі постійно зростає, сьогодні вона визначає соціальну конфігурацію кожної держави. Система освіти в цілому здатна, а за ствердженням Б.С. Гершунського і зобов'язана впливати на розвиток суттєвих тенденцій у суспільстві, прискорювати або гальмувати їх, знаходити специфічні можливості для вирішення актуальних соціальних проблем, попереджати негативний їх розвиток [3,с.29]. Систему освіти вважають ключовою складовою розвитку суспільства. Важливим є ствердження В.І. Подобеда про сучасну стратегію держави і суспільства, що орієнтована на інноваційний розвиток економіки, інноваційну поведінку людини, відновлену суспільну свідомість і формування моральних суспільних відношень [7,с.21]. Тому однією з основних сучасних освітніх ідей модернізації системи освіти є концепція навчання впродовж життя, зорієнтована на людину в контексті забезпечення її зайнятості та активної громадянської позиції. Вимоги суспільного розвитку є джерелом формування соціального замовлення, що визначає інноваційну

модель освіти в цілому і в професійній підготовці – зокрема. Освіта протягом усього життя відіграє важливу роль у рішенні глобальних освітніх питань, задач і проблем. Навчання протягом всього життя – від колиски до могили є філософією, концептуальними рамками і організуючим принципом усіх форм освіти, що базуються на інклюзивних, емансипаторських, гуманістичних і демократичних цінностях; воно має всеосяжний характер і є невід'ємною частиною суспільства, що базується на знаннях. Тому можна стверджувати, що освіта дорослих є сьогодні важливим ресурсом узгодженого розвитку особистості і суспільства, вирішальним фактором інтеграції країни до європейського освітнього середовища. Європейські країни постійно підкреслюючи цінність людини як головного європейського досягнення, наголошують на неперервності освіти всіх освітніх систем, що має стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності і зайнятості. Тому освіта дорослих, що є відносно самостійним соціокультурним інститутом, в той же час взаємопов'язана з іншими інститутами суспільства і суттєво впливає з випередженням на інші сфери нашого життя, включаючи політику і ідеологію, економіку і право, науку, мораль та безпеку. Тому сьогодні трансформація змісту освіти передбачає зміну його цілей: від виконання людьми певної соціальної функції до реалізації ними своєї людської суті, перехід від репродуктивної до креативної цивілізації. Це вимагає і зміни цільових функцій освіти, серед яких виділяємо одну, дуже важливу: перетворення освіти від засобу селекції людства за соціальними, національними, інтелектуальними-ми ознаками в засіб об'єднання народів на загальних принципах буття. Конституцією передбачається навчання як у межах, так і поза межами системи формальної освіти. Ключовим умінням стає здатність здійснювати пошук нових знань та розвивати нові компетенції без підтримки з боку формальної освіти. Концепція навчання впродовж життя передбачає необхідність і можливість здобування на кожному життєвому

етапі тих блоків інформації, які необхідні людині для отримання своєї професійної компетентності на високому рівні. Навчання впродовж життя ґрунтується на наступних основах: можливості працевлаштування, пристосуванні, підприємстві, рівних можливостях. Ми погоджуємось з Ф.Г.Кумбсом, який стверджує: система освіти не може протистояти вимогам змін, коли змінюється оточуюче середовище [6,с.161].Традиційно в європейських країнах до рушійних сил освітньої політики відносяться органи державної влади, місцеві громади, громадські організації, професійні та окремі групи населення. Д.М.Гвішіані вважає, що організаційна діяльність суспільства в цілому та всіх його складових повинна постійно змінюватися для забезпечення найбільших можливостей та ресурсів в інтересах людини. Якщо суспільство будується на справжніх демократичних началах, а не є різновидом тоталітарного режиму, то й питання організації і управління стосуються не тільки вузького кола керівників і спеціалістів, але й усіх людей, що беруть участь у спільній організованій або самоорганізованій діяльності та зацікавлені у досягненні високої результативності своїх трудових і творчих зусиль в системі раціонально організованої роботи, яка базується на демократичних і науково обґрунтованих началах [2,с.71]. Освіта впродовж усього життя формується під впливом соціального замовлення і як відповідь на індивідуальну потребу та право особистості на навчальну діяльність. Це дає можливість характеризувати освіту як культурно-історичну площину з передачею накопичених знань про всевіт і досвід наступним поколінням. З іншого боку: як соціально-економічну складову з підготовкою робітників для виконання робіт з урахуванням розподілу суспільного труда. І останнє – соціальна складова, з її формуванням і збагаченням особистісних якостей людини, її розвиток як суб'єкта соціальної діяльності і як індивідуальності. В матеріалах щоквартального міжнародного журналу «Lifelong Learning in Europe» (Обучение на протяжении всей жизни в Европе: Helsinki, 1997–2001) обґрунтовується необхідність цілеспрямованого створення неперервного освітнього середовища, середовища, яке дійсно неперервне у межах самого себе. По відношенню до окремого індивіда це середовище стає безконечним цілісним просторово-часовим континуумом, в якому освіта стає процесом, що здатний забезпечити всебічність і цілісність розвитку людини як особистості і індивідуальності протягом усього його біологічного життя. Сучасна ситуація в освіті спроможна до подальшого розвитку з орієнтацією на модель випереджаючої освіти, хоч співіснують і інші моделі (прагматична, просвітницька, адаптаційна, людиноцентрична). Молода українська вчена Висоцька О.Є. суть концепції випереджаючої освіти для сталого розвитку бачить у тому, щоб перебудувати зміст і методологію навчального процесу в усіх ланках системи освіти таким чином, щоб вона стала здатною до вчасної підготовки людей до нових

умов існування, дати їм такі знання й уміння, які дозволили б не тільки успішно адаптуватися у новому соціальному та інформаційному середовищі, але й активно впливати на нього в інтересах збереження й подальшого гармонійного розвитку людського суспільства та навколишньої природи [1,с.7]. Важливим буде зупинитися на понятті навчання впродовж життя. Найбільш вдалими є, на наш погляд, визначення А.Корчагіної, яка визначає цей освітній процес як складову життєдіяльності особистості від дошкільного до післяпенсійного віку, спрямований на задоволення потреб у самовдосконаленні та самовираженні в усіх сферах життя через набуття певних компетентностей. І є відповіддю на необхідність самоствердження в суспільстві й пов'язаний із перспективами більшої конкурентоспроможності [5,с.21]. Але слід відзначити, що інтерес до проблем освіти з'явився не сьогодні і не на голому місці. Освіта протягом усієї історії людства була в центрі уваги філософів. Ідеї неперервної освіти, гармонійного розвитку особистості сповідували Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ: освіченість передбачала здоров'я людини та її високі моральні якості. В епоху Просвіти творили Вольтер, Дідро, Ж.-Ж.Руссо. Стівідношення цінності знань та релігії вивчали Ф.Аквінський, А.Блаженний. Вплив освіти на розвиток справедливості, громадянських прав і чеснот був предметом дослідження Ф.Бекона, Дж.Локка, Р.Декарта, Г.Лейбніца. Ідею практично зорієнтованої освіти відстоювали німецькі філософи Г.Гегель, В.Гумбольдт, І.Кант. Їхніми послідовниками були А.Бергсон, Х.-Г.Гадамер. Необхідно зупинитися на роботах М.Бубера, Д.Дьюї, Е. Гуссерля, М.Хайдеггера, учених, які замислювалися над суттю людини, її духовності, моральності в умовах технічної цивілізації. Зазначимо, що роботи Д.Дьюї «Мистецтво як досвід», «Демократія і освіта», «Прогресивна освіта і наука освіти» є філософською базою обґрунтування нових систем освіти у США та інших країн світу і соціальної ролі освіти у демократичному суспільстві. На соціальну роль, завдання і ідеали освіти звертали увагу Т.Ваблен, Д.Ньюмен, Х.Ортега-і-Гасет. Ю.Хабермас, К.Ясперс. Питання взаємозв'язку освіти та православної конфесії християнства є в роботах М.І.Бердяєва та І.А.Львіна. Значний внесок у цій площині належить також С.І.Гессену, В.В.Розанову, Л.М.Толстому. Формування освітньої політики в постіндустріальному суспільстві вивчали П.Дракер, М.Кастельє, О.Тоффлер. Системний аналіз кризових явищ у сфері освіти проведено Ф.Кумбсом. Значні розробки до нової галузі філософії – філософії освіти пов'язані із вітчизняними вченими: В.П.Андрущенко, С.Ф.Клепко, В.Г.Кременем, М.Д.Кулаєвою, С.І.Подмазіним, М.І.Романенко. І як логічний висновок сьогодення: Ж.Делор вважає суттєвим рух до суспільства, який можливо назвати суспільством освіти [4,с.15]. Тоді зрозумілим буде обґрунтування виходу цивілізації із кризових ситуацій за концепцією сталого розвитку

(суттєвий внесок В.І.Вернадського, А.Б.Вебера, А.Д.Урсула). Всі вони звертають увагу на провідну роль освіти як важливої умови переходу суспільства до сталого розвитку. Суспільства, де освіта – цінність, освіта – система, освіта – процес, освіта – результат, що складається за ієрархією: грамотність – освіченість – професійна компетентність – культура – менталітет [3,с.33]. І найважливіший висновок: найвища цінність і

одночасно мета освіти – формування менталітету особистості і соціуму.

Висновки та напрями подальших досліджень. Подальші дослідження стосуються впливу концепції освіти впродовж усього життя на неперервний процес розвитку особистості в системі післядипломної педагогічної освіти, функціонального потенціалу післядипломної педагогічної освіти та тенденцій її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Висоцька О.Є. Концептуальні засади випереджаючої освіти для сталого розвитку. Джерело. Дніпропетровська обласна педагогічна газета. - №21 (30) червень-серпень 2009 р.- Дніпропетровськ, ТОВ «Книга», 2009. - С.6.
2. Гвишиани Д.М. Организация управления. - 2е-изд,доп.-М.: «Наука». 1972.-536 с.
3. Гершунский Б.С. Философия образования. - М.: Московский психолого-социальный институт, Флинта, 1998. - С.29.
4. Делор Ж. Образование: сокрытое сокровище. Доклад международной комиссии по образованию для XXI века / Ж.Делор.-М.:ЮНЕСКО.1997.
5. Корчагіна Л.М. Навчання впродовж життя як пріоритетний напрям модернізації управління освітою в Україні. - Теорія та практика державного управління. - Вип. 3 (22). - 2008р.
6. Кумбс Ф.Г. Кризис образования в современном мире: системный анализ. - М.:Прогресс.-1970. -270 с.
7. Подобед В.И. Образование взрослых в свете идей целостного развития человека (состояние и ориентиры исследований ИОВ РАО). // Человек и образование. // 2009 №3(20). - С.17-24

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.613.434

О.М. ОЖИЙОВА

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАСИЛЬСТВА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Ожійова Олена Миколаївна - аспірантка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

Стаття присвячена категоріальному аналізу поняття «наси́льство» та понять синонімічного ряду, таких як: патерналістський та правовий примуси, агресія, жорстокість, приниження, погроза, пригнічення, знущання. Виділені основні ознаки насильства, що дає можливість для подальшого поглибленого вивчення даного негативного явища з метою його превенції і подолання.

Ключові слова: насильство, патерналізм, агресія, жорстокість.

Статья посвящена категориальному анализу понятия «наси́лие» и понятий синонимического ряда, таких как: патерналистское и правовое принуждения, агрессия, жестокость, унижение, угроза, угнетение, издевательство. Выделены основные признаки насилия, что дает возможность для дальнейшего углубленного изучения данного негативного явления с целью его превенции и преодоления.

Ключевые слова: наси́лие, патернализм, агрессия, жестокость.

The article is devoted to a categorical analysis of concept “violence” and concepts of a synonymous row, such as: paternalistic and legal compulsion, aggression, cruelty, humiliation, threats, oppression, bullying. The basic signs of violence are defined, what gives an opportunity for further profound investigation of the given negative phenomenon with the aim of its prevention and overcoming.

Keywords: violence, paternalism, aggression, cruelty.

© О.М. Ожійова, 2011

Наукове і теоретичне обґрунтування соціології визначається об'єктивними потребами нашого суспільства. Завдання соціології, як і будь-якої науки, полягає в тому, щоб своєчасно виявляти проблеми, що назрівають, досліджувати і давати науково обґрунтовані рекомендації щодо їхнього вирішення. У сучасних умовах кардинальних перетворень у соціальній, політичній, економічній сферах України, розвитку гуманізації й демократизації всіх сфер різноманітного громадського життя особливого значення набуває успішне вирішення проблеми протидії і попередження насильства. Особистість людини – основа і головна цінність суспільства. Впевненість людини у майбутньому, її бажання перетворювати суспільство на краще багато в чому залежать від рівня забезпечення державою її прав і свобод. Насильство обіймає одне з перших місць серед політичних та громадських проблем багатьох країн. Сьогодні майже неможливо знайти газету, програму новин на телебаченні, де не було б жодного повідомлення про якийсь прояв агресії чи насильства. Хоча насильство є одним із найдавніших і найбільш примітивних способів вирішення соціальних конфліктів, воно становить зростаючу загрозу для сьогодишнього цивілізованого соціального світу. У різних культурах та історичних епохах уявлення про

сутність насильства надзвичайно неоднозначні. Навіть поняття фізичного убивства, що є більш конкретним, не піддається зрозумілому визначенню. У конфуціанській культурі три дні після народження немовля не вважається людиною і його омертвілення не підлягає ні юридичному, ні моральному засудженню. Китайці називають це «постнатальним абортom» [9]. Із цього випливає, що для ефективної протидії насильству і його попередженню потрібно, насамперед, з'ясувати, що ж саме сьогодні для нас є насильством, виокремити дане соціальне відхилення з низки категорій, що є суміжними.

Проблема насильства носить комплексний характер, тому у вітчизняній і закордонній літературі існує чимало праць учених різних галузей науки – філософів, соціологів, психологів, юристів, педагогів, що присвячені аналізу окремих аспектів цієї проблеми. Варто зауважити, що як на побутовому, так і науковому рівнях часто ставиться знак рівності між поняттям «наси́льство» («наси́лля») і поняттями «агресія», «жорстокість» та ін. і, таким чином, вони іноді безпідставно підміняються одне одним. Наприклад, американські психологи Р. Берон і Д. Річардсон дають наступне визначення агресії: «Агресія – це будь-яка форма поведінки, що націлена на образ чи спричинення шкоди іншій

живій істоті, що не бажає подібного поводження» [3, 26]. Російський психолог і юрист Д. Жмуров у своєму Словникові термінів агресії визначає останню як «усвідомлювану поведінку індивіда (групи індивідів), що спричиняє психологічну, фізичну чи матеріальну шкоду іншій людині, групі людей та/чи самому собі» [1], поняття «насильник» і «агресор» ним ототожнюються. Разом з тим він розрізняє жорстокість і агресію [7].

А. Берковіц визначає агресію як будь-яку форму поведінки, що націлена на те, аби спричинити комусь фізичну чи психологічну шкоду [2, 24]. У науковому полі існує достатньо праць, що присвячені окремим питанням насильства, агресії, жорстокості, але порівняння між собою перелічених понять майже не здійснювалось, відмінності деяких суміжних із насильством понять були лише частково розглянуті окремими вченими. Наприклад, філософ А.А. Гусейнов дає порівняльну характеристику насильства і інших форм примусу, також вказує на деякі відмінності між насильством і агресією. З агресією насильства порівнювали також учені О.А. Ситих, І.А. Гайдамашко. Але, на наш погляд, існуючих наукових розробок у напрямку зазначеної тематики недостатньо для того, щоб виокремити насильство у чистому вигляді з низки схожих понять. Отже, метою даної статті є аналіз понять синонімічного ряду, таких як патерналістський та правовий примуси, агресія, жорстокість, приниження, погроза, пригнічення, знущання, їхнє порівняння із поняттям насильства.

Насильство є одним із способів, що забезпечують панування, владу однієї людини над іншою, однією із форм примусу. Його слід відрізнити, по-перше, від форм громадського примусу, по-друге, від природної агресивності. Форми громадського примусу здійснюються з прямої чи непрямої згоди тих, хто піддається такому примусові. Сюди належать:

1) Патерналістський примус. Патерналізмом є панування зрілої (дорослої) волі над незрілою (дитячою); таке панування вважається батьківським, тому що оберігає незрілу волю. Батько, що карає сина, виходить з того, що останній, коли подорослішає, схвалить його дії, оскільки перший діяв тільки заради блага другого. Однак часто трапляється, що у батька досить хибне уявлення про те, що ж є так званним благом для дитини, а отже, межа, де закінчується патерналістський примус і починається саме насильство, є доволі розмитим.

2) Правовий примус. Має за джерело попередній договір, за яким індивіди свідомо у рамках і для цілей суспільства відмовляються від частини своєї свободи і передають право матеріально гарантованого рішення з певних питань певним інститутам і інституціям особам. Правосуддя, що карає злочинця, виходить з того, що останній в якості громадянина є співзасновником законів і тим самим дав згоду бути покараним у випадку їх порушення [11, 303].

Патерналістський і правовий примуси мають між собою те спільне, що на них отримана (чи могла б бути отримана) згода тих, проти кого вони направлені. Насильство, на відміну від

патерналістського та правового примусів, є таким примусом, на яке ніякої згоди з боку тих, хто примушується, отримано не може бути і розглядається ними як несправедливе. Варто зазначити, що у більшості випадків розглянуті нами форми примусу виходять поза межі насильницьких форм, але в залежності від ступеня інтенсивності примусу і обставин, за яких він здійснюється, примус може виступати і насильством. А отже, потрібно бути вкрай обережним при визначенні того, чи є примус ненасильницьким або ж він виходить за межі і переплітається із насильством.

Як живій істоті людині притаманні певні агресивні войовничі інстинкти. Наприклад, якщо людину вдарять, вона у більшості випадків автоматично замахнеться для здійснення відповідного удару. Насильство відрізняється від цих природних дій тим, що є обдуманим і шукає для себе законні підстави. Насильство є свідомою волею, воно не є життєво необхідним. Від інших форм громадського примусу насильство відрізняється тим, що воно доходить до природної жорстокості. На відміну від природної агресивності, насильство апелює до розумних підстав, воно займає проміжне положення між природністю індивіда і культурно-осмисленими, власне людськими формами його життя [5]. Російський учений Г.І. Козирев пише, що агресія є одним із видів насильства, а агресивність він розглядає як прихильність чи готовність до насильства [8]. На наш погляд, агресія видом насильства не є, у відношенні до насильства саме вона є первинною, передумовою можливого вчинення насильства. Насильство є однією з можливих форм вираження агресії, але зауважимо, що насильство не завжди є наслідком агресії. Це випадок, коли той, хто вчиняє насильство, виходить із переконання, що насильство здійснюється заради доброї мети, здійснюється з благими намірами, а в деяких випадках навіть має позитивні результати (це, наприклад, коли одна людина відштовхує іншу від автомобіля, що на неї може наїхати на високій швидкості, і навіть, коли у цієї людини виявляться фізичні пошкодження, вони, безумовно, менші, ніж було б спричинено автомобілем, що їхав). У разі, коли той, хто насильствує, усвідомлює руйнівний характер своїх дій, і прагне досягти результату, який має деструктивну природу, це ознаки того, що насильство у даному випадку є формою вираження агресії. Насильство і агресія споріднені у тому випадку, коли обидва ці явища мають чітко усвідомлювану в її негативних проявах мету. На відміну від насильства, межі агресії більш розмиті через те, що включають розмаїття раптових і цілових актів негативної окраски, що явні та приховані, усвідомлювані та неусвідомлювані, не мають певної мети, зазвичай носять раптовий характер, тоді як насильство є свідомою формою поведінки, однією із форм примусу, що здійснюється через підкорення волі іншої людини (або людей) своїй волі. Насильство має місце лише у стосунках між людьми, агресія ж притаманна не лише людині, а й тваринам. Суттєвою відмінністю цих двох феноменів є те,

що насильство є соціальним явищем, тоді як агресія – біологічним. Людина, що має певні психологічні розлади, у разі відповідної деструктивної поведінки може вважатися агресивною, але насильником – ні. Основні відмінності насильства від людської агресії зведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Відмінності насильства від людської агресії

	Насильство	Агресія
1.	Має місце тільки у відносинах між людьми	Притаманна не тільки людям, але й тваринам
2.	Свідома форма поведінки	Інстинктивна форма поведінки
3.	Соціальне явище	Біологічне явище
4.	Одна із форм примусу, здійснюється через підкорення волі іншої людини	Не переслідує певної мети. Зазвичай носить раптовий характер
5.	Наявність мети є необхідним атрибутом	Наявність мети не обов'язкова
6.	Може мати за мету досягнення благородних результатів, іноді здійснюється з позитивними намірами і в деяких випадках має позитивні наслідки	Ні за яких обставин агресія не має за мету досягнення благородних результатів. Завжди має деструктивний і руйнівний характер
7.	Є однією із можливих форм вираження агресії, але насильство не завжди є наслідком агресії	Агресія не завжди виражається через насильство

«Жорстокість» – ще одне поняття, що є суміжним із поняттям насильства. На відміну від насильства, яке є формою поведінки, жорстокість є властивістю характеру індивіда, що полягає у байдужості до моральних чи фізичних страждань інших або ж у прагненні до їх спричинення. Жорстокість, як і насильство, теж властива тільки людині, оскільки є свідомою формою поведінки, і невід'ємна від понять моралі і моральності. Однак на відміну від того ж насильства, жорстокість може проявлятися не тільки до людини, але й до інших живих істот. І як у випадку з агресією, поняття «жорстокість» і «насилення» можуть як стикатися, так і існувати окремо. Приміром перехрещення цих понять може бути випадок, коли людина вбиває іншу людину у присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями спричиняє їм особливі страждання (цей злочин кваліфікується за Кримінальним кодексом України як вчинений з особливою жорстокістю). Жорстокість є не пов'язаною з насильством, коли, приміром, має місце відносно тварин або ж полягає у байдужості людини, у присутності якої б'ють чи вбивають іншу людину. Насильство не пересікається із жорстокістю, коли той, хто вчиняє насильство, робить це заради досягнення доброї мети (можливо навіть уявної) для того, хто піддається насильству. В.І. Даль визначає поняття «жорстокий» як «немилосердний, немилостивий, безжалісний або нелюдський, що не знає жалю, співчуття; безмірно строгий, суворий, тяжкий

або болісний, нестерпний, нездоланно грізний, неблаганний» [6, 536]. Однак «писані закони у випадку їхньої короткості можуть бути помилково зрозумілі через різне значення одного чи двох слів; якщо ж вони довгі, вони тим паче більш темні через різне значення багатьох слів» [4, 214]. Представники різних соціальних груп по-різному визначають, що ж є жорстокістю. Одні і те ж явище у одних буде кваліфікуватися як жорстоке, для інших воно таким не буде. Якщо показати один і той же відеоматеріал про забиття тварин на м'ясо, у самих м'ясників він не викличе особливих почуттів, оскільки із цим їм доводиться стикатися майже щодня, а ось діти чи суворі вегетаріанці, особливо якщо вегетаріанство пов'язане з їхніми релігійними переконаннями, вважатимуть ці кадри дуже жорстокими. В одній сім'ї зрада чоловіка є жорстокістю і не пробається ніколи, у сім'ї ж, де у чоловіка не одна дружина, що характерно для шлюбів у деяких країнах світу, це є нормою і, звичайно ж, жорстокістю не вважається. Отже, чіткого переліку дій чи бездіяльності, що є жорстокістю, не існує та не може існувати, потрібно розглядати кожен конкретний випадок окремо у сукупності всіх факторів.

Ще декілька категорій, які пов'язані з насильством і часто з ним ототожнюються – це приниження, погроза, пригнічення, знущання. Усі названі явища об'єднує те, що вони є різними формами вираження насильства. Тлумачний словник російської мови визначає приниження як «образу, що принижує гідність»; погроза – це «залякування, обіцянка заподіяти кому-небудь шкоду, зло»; пригнічувати значить «жорстоко утискувати, експлуатувати, не давати вільно жити»; знущання дефінується як «зла насмішка, образа, а також образливий вчинок, поведінка по відношенню до кого-чого-небудь» [10, 822, 813, 812, 235].

Підсумовуючи вищесказане, визначимо саме поняття насильства. Отже, насильство – це свідоме незаконне застосування чи погроза застосування сили, а також діяння психологічного спрямування однієї людини (групи людей) з метою примусу іншої людини (групи людей) до певної поведінки, панування волі однієї людини (групи людей) над волею іншої людини (групи людей).

Виходячи з визначення, виділимо основні ознаки насильства:

- суб'єктом здійснення насильства є лише людина;
- насильство здійснюється стосовно тільки людини;
- насильство здійснюється проти волі людини, у відношенні до якої спрямоване;
- насильство є незаконним діянням;
- насильство є свідомою формою поведінки;
- насильство здійснюється для досягнення волі того, хто насильствує;
- насильство є діянням фізичного чи психологічного спрямування.

Таким чином, будь-яке насильство характеризується тим, що воно спрямоване на пригнічення індивідуальної волі людини, можливості самостійно приймати рішення. Фізичне і психологічне насильство відрізняються лише способом отримання цієї влади. Визначення

поняття і виділення складових ознак насилля дає можливість для його подальшого поглибленого вивчення з метою превенції і подолання цього соціального відхилення, а аналіз суміжних із

насиальством категорій дозволяє виокремити з них насильство, що є важливим для подальших теоретичних і прикладних досліджень у даній науковій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агрессия [Электронный ресурс] // Д. В. Жмуров. Словарь терминов агрессии Д. В. Жмурова. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/word/1/>. – Загл. с экрана.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль [Текст] / Л. Берковиц. – СПб.: Прайм-Евроник, 2002. – 352 с.
3. Бэрон Р. Агрессия [Текст] / Р. Бэрон, Д. Ричардсон – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
4. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] : Сочинения: В 2 т. – Т. 2. // Гоббс Т. – М.: Мысль, 1991. – 732 с.
5. Гусейнов А. А. Возможно ли моральное обоснование насилия? [Текст] / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С. 19-28.
6. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : в 4 т. – Т. 1 : А-З / В. И. Даль. – М. : Русский язык. – 1981. – 699 с.
7. Жестокость [Электронный ресурс] // Д. В. Жмуров. Словарь терминов агрессии Д. В. Жмурова. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/word/129/>. – Загл. с экрана.
8. Козырев Г. И. Проблема насилия в теории, в массовом сознании и реальной жизни [Текст] / Г. И. Козырев // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2000. – № 6. – С. 85-100.
9. Назаретян А. П. Насилие и терпимость: антропологическая ретроспектива [Текст] / А. П. Назаретян // Вопр. психологии. – 2005. – № 5. – С. 37-50.
10. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – Изд. 3-е, стер. – М.: Аз, 1996. – 928 с.
11. Этика : Энцикл. слов. [Текст] / Аверинцев С. С., Алексеева И. Ю., Апресян Р. Г. [и др.] ; Под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова ; Рос. акад. наук. Ин-т философии. – М. : Гардарики, 2001. – 669 с.

УДК 316(454.56+258)

К. В. КОНДОВ

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ, ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

Кондов Костянтин Володимирович – аспірант 2 року навчання факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

У статті розглянуто феномен соціального контролю, в контексті його історичного розвитку в соціологічних теоріях, як соціально поширеної практики та необхідної складової суспільних відносин. Автор зробив спробу порівняння сучасних теоретичних підходів до визначення змісту даного поняття, його характерних особливостей та форм.

Ключові слова: соціальний контроль, закон, соціальний порядок, цінності, держава.

В статье рассматривается феномен социального контроля, в контексте его исторического развития в социологических теориях, как социально распространенной практики и необходимой части общественных отношений. Автор сделал попытку сравнения современных теоретических подходов к определению содержания данного понятия, его особенностей и форм.

Ключевые слова: социальный контроль, закон, социальный порядок, ценности, государство.

The phenomenon of social control is examined as socially widespread practice and necessary part of public relations in the context of it historical development in sociological theories. The author made an attempt to compare modern theoretical approaches to defining the content of this concept, its features and forms.

Key words: social control, law, social order, values, state.

© К. В. Кондов, 2011

Історія розвитку соціології, як інтелектуальної дисципліни, супроводжувалась підвищеною увагою до поняття «соціальний контроль», ідея якого була центральною в аналізі соціальної організації та розвитку суспільства. Варто відзначити, що дане поняття набувало різних значень протягом значного проміжку часу у соціологічних теоріях та підходах. Так, прихильники функціональної теорії спираються на припущення, що навколишня дійсність є

впорядкованою системою і закономірності порядку та змін у принципі можуть бути виявлені та спрогнозовані. З даної точки зору, соціологи розглядають стабільність, як основну суспільну закономірність, яка у своїй підтримці завдячує феномена соціального контролю. Натомість представники конфліктних теорій розглядають як реальність та основу суспільного розвитку соціальні зміни і використовують поняття «соціальний контроль», як механізм критики со-

ціальних інститутів, переважно для пояснення їх надмірних обмежень та прихованих маніпуляцій.

На сьогоднішній день актуальність дослідження даного феномена визначається впливом тих суспільних трансформацій, які охоплюють сферу економічних та політичних відносин будь-якого суспільства, мають суттєвий вплив на всю систему соціальних відносин, життєвих орієнтирів людей та визначають появу нових форм впливу на поведінку людей. Особливого значення дослідження соціального контролю набуває у перехідних суспільствах, зокрема в Україні, де в результаті зміни політичного режиму відбуваються ґрунтовні зрушення у розумінні його призначення. Сучасний стан українського суспільства характеризується, значною мірою, як стан аномії, коли старі суспільно-політичні цінності та норми перестають виконувати контролюючі функції у теперішніх суспільно-політичних відносинах, а нові, засновані на демократичних принципах, ще не затвердились у масовій свідомості та поведінці. В умовах перехідного стану суспільства, трансформації політичної та економічної систем виникають серйозні проблеми збереження і застосування норм та цінностей, як важливих факторів регулювання людської поведінки та підтримання соціального порядку. В таких умовах зростає роль і значення дослідження соціального контролю, комплексне вивчення якого дозволяє зрозуміти позитивні й негативні можливості та наслідки його використання. Отже, метою даної статті є розглянути основні теоретичні підходи до вивчення соціального контролю, як соціального феномена та виявити основні відмінності у тлумаченні його механізмів сучасними соціологічними теоріями.

Від початку становлення та розвитку соціології як науки, поняття соціального контролю відображає характерні риси соціальної організації суспільства та слугує всеохоплюючою основою соціологічних досліджень соціального порядку [1, 73]. Перші соціологи, які використовували дане поняття, були прибічниками інтелектуальної ініціативи Огюста Конта, для якого центральною проблемою соціологічного аналізу був вплив процесу індустріалізації на соціальний порядок та наслідки результатів індивідуалізму у моральному порядку. Зокрема, питання соціального контролю мали стрімкий розвиток у концепціях макросоціології – ідеях впливу на людську поведінку «соціальних фактів» Еміля Дюркгейма, конфліктній теорії Карла Маркса, «структурному функціоналізмі» Толкотта Парсонса тощо.

Дослідження соціального контролю як специфічної соціальної практики санкціонування девіантної поведінки мають певну традицію, представлену у працях Р.Мертона, Н.Смелзера, С.Коена, М.Іннеса.

Сучасна традиція вивчення проблем соціального контролю висвітлюється у роботах зарубіжних учених П.Бурдьє, Ж.Бодрийяра, Я.Щепанського, Е.Тоффлера та відчизняних – О.Ручки, В.Ядова, А.Яковлева та ін.

Стабільне функціонування суспільства, як соціальної системи, передбачає регуляцію

індивідуальної та групової поведінки, засвоєння та прийняття людьми норм, цінностей та моделей бажаної поведінки, що призводить до конформізму та виконання правил суспільства, держави чи соціальної групи і забезпечується відповідними політичними механізмами та соціальними інститутами. Даний процес отримав назву соціального контролю.

Поняття «соціальний контроль» ширше за поняття соціального управління чи соціального регулювання. Воно включає в себе не лише цілеспрямований вплив соціальних інститутів та організацій, але й передбачає стихійні впливи соціальних настроїв та громадської думки, а також власну активність людини: здійснення контролюючої діяльності по відношенню до інших людей, самоконтролю та цілеспрямованого впливу на оточуюче її соціальне та політичне середовище. Людина наділена здатністю до засвоєння серед пропонуваного їй соціальних ролей тих, які відповідають її внутрішнім, засвоєним в ході соціалізації, цінностям та переконанням як усвідомленим, так і неусвідомленим.

Значущість процесу соціального контролю особистості та соціальних груп у житті суспільства була усвідомлена в глибокій давнині, знання про закономірності якого дозволяли вміло формувати та використовувати соціальні структури ранніх суспільств і перших державних утворень. Найбільш глибоко предметом філософського дискурсу соціальний контроль (без посилання на дане поняття) стає в рамках розвитку Стародавньої Греції та Риму, зокрема у платонівсько-аристотелівській традиції, де соціальний контроль розуміється, як атрибутивний чинник суспільних відносин, який через діяльність держави та законів покликаний до врівноваження людських пристрастей та прагнень, а також до забезпечення людських потреб, виховання та захисту своїх громадян. Платонівська «Держава» є яскравим прикладом, який демонструє значення різних соціальних груп у забезпеченні гармонії та прагненні держави до ідеалу.

Свій подальший розвиток проблема соціального контролю отримала у філософській концепції суспільних відносин Аристотеля, який піддає критиці вчення Платона про ідеальну державу та визначає останню, як «продукт природного виникнення», що «існує за природою і за природою передусє кожній людині», тобто є первинною «у порівнянні із сім'єю і кожним з нас». Усім своїм громадянам держава забезпечує захист через право, «яке служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування» [2]. Проте, на відміну від Платона, Аристотель виступає прибічником існування приватної власності, в самій суті якого він визначає порядок, який з моменту народження людини спрямовує її до підкорення або ж до управління. Інакше кажучи, ще в стародавні часи Аристотелем, були закладені основи розуміння соціального контролю, як способу управління вищими соціальними групами над нижчими, що відбувається в результаті класової та майнової нерівності та знаходить своє вираження у

подальших працях К. Маркса та інших соціологів, переважно конфліктологічного спрямування.

Дана подвійність поглядів отримує свій подальший розвиток в ідеях мислителів Нового часу, які ми також можемо звести до двох моделей взаємовідносин людини та держави і, відповідно, різного значення соціального контролю в цих моделях.

Перша модель отримує свій розвиток у концепції держави Т.Гоббса. Згідно з позицією автора, кожна людина наділена природною жадібністю та егоїзмом, які призводять до стану «війни всіх проти всіх». Боротьба людей між собою приводить до укладання між людьми суспільного договору та створення держави, основу яких складає інтерес та владна вигода. Дана концепція є відносно жорсткою, оскільки з появою такого суспільства, держава переймає на себе всі функції соціального контролю, який, за допомогою відповідних установ та санкцій, забезпечує громадянам реалізацію їх інтересів і потреб, громадянських прав, охороняє власність тощо.

Інші погляди на взаємовідносини влади та індивіда, в основі яких потреби та інтереси особистості ставляться вище за державні, відображаються в концепції Дж.Локка, який розглядає державу, як гарант природного стану свободи та рівності, природного права на приватну власність, працю та її результати. Оскільки головною метою держави є забезпечення свободи і власності, то, на відміну від першої моделі, держава наділяється лише тими правами, які пов'язані з забезпеченням правосуддя та виконавчих функцій в середині та між державами.

Ці ідеї лежать в основі сучасного розуміння соціального контролю, який також має дві версії таумачення даного процесу – структурно-функціональну та конфліктологічну. В результаті цих таумачень по-різному трактується як сутність соціального контролю, так і його технологія.

Перша версія соціального контролю базується на поглядах функціоналістів, зокрема Е.Росса, Е.Дюркгейма, Т.Парсонса, Р.Мертон, Дж.Фіхтера, К.Девіса, В.Мура. З роботами останніх дослідників пов'язаний істотний внесок у концепцію соціального контролю від початку і до 60-х років ХХ століття. Вони розглядали феномен соціального контролю, як процес впливу соціальної системи на індивіда з метою виховання у ньому позитивних установок до вимог та правил цієї системи задля встановлення та підтримання соціальної рівноваги. Дана розуміння впливає з трактування особистості, як «організованої системи орієнтації та мотивації до дії» [3, 127], яка контролюється культурною та соціальною системами і слугує засобом підтримки рівноваги цих систем.

У межах цієї версії особливу увагу заслуговує концепція соціального контролю Е.Росса, яка істотно вплинула на подальший розвиток розуміння даного феномена і претендувала на першість у використанні даного поняття. Е.Росс визначає соціальний контроль, як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивідів з метою забезпечення «здорового» соціального порядку, виокремлюючи при

цьому етичний та політичний типи соціального контролю. Перший тип виникає з почуттів та включає такі методи контролю, як громадська думка, мистецтво, релігія, цінності. Елементи даного типу відносяться, згідно з позицією автора, до етичного контролю та знаходять своє вираження у підтриманні не тільки суспільного, але й морального порядку. Другий тип характеризується застосуванням авторитету та включає закон, віру, освіту, звичаї тощо. Дані механізми автор називає політичним контролем, який «створюється небагатима та використовується для корпоративної вигоди або вигоди певного класу» [4, 411].

Як відзначає автор, феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою встановлення соціального порядку, вирішальну роль у підтриманні якого відіграють індивідуальні якості, зокрема комунікабельність, почуття симпатії, справедливості та обурення. При сприятливих умовах вони утворюють «природний порядок», характерною особливістю якого є самостійне, спонтанне становлення. Таке уявлення визначило розуміння соціального контролю не тільки як соціальної організації, але й як механізму, що визначає здатність суспільства до саморегуляції.

Поряд з працями Е.Росса суттєву роль соціальному контролю у своїх концептуальних поглядах відводить один з засновників початкових ідей структурно-функціонального аналізу соціолог Е.Дюркгейм. Доволі показово, що в одній зі своїх ранніх робіт автор, доводячи первинність походження суспільства перед індивідуальністю, актуалізує проблематику соціального контролю, розглядаючи його у конструктивному вимірі, як атрибутивного чинника процесу розподілу праці – процесу, котрий є найважливішою онтологічною умовою розвитку індивіда, як автономно діючої, моральної особистості. «Якби не утворювались інші зв'язки, окрім тих, що походять від механічної солідарності, людина не була б достатньо стримуваною. Вона не відчувала б навколо себе того позитивного тиску суспільства, який стримує її егоїзм та робить її моральною» [5, 409]. Таким чином, соціальний контроль розглядається, як необхідний чинник функціонування людини, як особистості. У такому вимірі соціальний контроль виступає формоутворюючим чинником моральних цінностей, завдяки якому індивід усвідомлює свою залежність від суспільства та який формує стримуючі та обмежуючі його сили. Вищезазначене зовсім не означає обмеження індивідуальної свободи, оскільки, як зазначає автор: «бути особистістю – означає бути автономним джерелом дії. Необхідність більшої спеціалізації виокремлює індивідуальну свідомість з підтримуючої її органічного середовища та оточуючих соціальних умов, та, внаслідок цього подвійного звільнення, індивід стає незалежним фактором своєї власної поведінки» [5, 411]. Е.Дюркгейм розглядає феномен контролю в якості складного інтегративного компоненту суспільства, спрямованого за допомогою реститутивного

права, яке формується внаслідок розподілу праці в складних суспільствах з органічною солідарністю, на відновлення справедливого стану порядку, характерного до його порушення та на організацію кооперації між індивідами. Реститутивне право, згідно з автором, включає в себе комерційні, адміністративні, конституційні види, завданням яких є «не стільки вираження колективних почуттів, скільки організація регулярного й упорядкованого співіснування диференційованих індивідів» [5].

У подальшій творчій діяльності, зокрема в роботі «Соціологія. Її предмет, метод, призначення» (1895), автор, розвиваючи свою думку, визначає соціальний контроль через примусовий вплив на індивідів соціальних фактів – способів мислення, діяльності, зразків поведінки, здатних спрямовувати на індивідів зовнішній нормативно-правовий тиск та які мають об'єктивне, незалежне від індивіда існування. Таким чином, обґрунтовуючи інтегративну значимість соціального контролю, саме з розподілу праці автор визначає появу нормативних правил реститутивного права, які дають початок регулюючій дії, протиставляють певні способи дії, що повторюються при даних умовах, оскільки дані правила залежать від загальних та постійних умов суспільного життя. Так, відомі способи впливу інтересів, переконань, цінностей, які у зв'язку з повторенням стають звичками, які згодом, стаючи сильнішими, перетворюються на правила поведінки, дозволяють не тільки контролювати взаємодію між індивідами або індивідами та групами, але й координувати діяльність між суспільними органами та організаціями.

Необхідно зазначити, що основи теоретичних ідей як Е.Росса, так і Е.Дюркгейма розвивались у роботах інших науковців. Зокрема, соціальний контроль розглядався Т.Парсонсом, як визначальний чинник «мотиваційної інтеграції», що забезпечується механізмами соціалізації та контролює процес зведення до мінімуму розходжень між експектаціями і фактичною поведінкою, дозволяє суспільству вирішити «функціональну проблему зведення до мінімуму потенційно руйнівної поведінки» [6]. Серед основних механізмів контролю Т.Парсонс виокремлює інституціоналізацію, що забезпечує чіткість та однозначність рольових очікувань; міжособистісні санкції та жести, які використовуються для досягнення узгодженості санкцій; ритуальні дії, що сприяють укріпленню переважаючих культурних зразків; структури, що забезпечують збереження цінностей; інституціоналізація системи здатної застосовувати насилья й примус [6, 416].

Вагомий внесок у вивчення контролю, як соціального феномена здійснили представники Чиказької соціологічної школи Р.Парк та Е.Бердженс. У роботі «Introduction to the science of sociology» (1921) автори визначають його, як «співвідношення соціальних сил та людської природи» та описують, як важливий інструмент, що перетворює звичайну групу індивідів у суспільство, з притаманними йому способом

життя та системою соціальних відносин. Загалом Р.Парк поділяє соціальні проблеми на проблеми адміністрації, політики та держави, соціальних сил і людської природи, зазначаючи, що дане явище може досліджуватись у будь-якій з цих категорій [7, 785].

Форми соціального контролю Р.Парк розділяє на три рівні, що існують у будь-якому суспільстві та пов'язані за типом ієрархії – нижчі підпорядковуються вищим:

- на першому рівні, соціальний контроль розвивається в елементарних, спонтанних формах у натовпі, церемонії, включає в себе престиж, табу та лідерство;

- більш яскраво виражається на другому рівні у плаїтках, чутках і новинах, з яких формується громадська думка;

- і, нарешті, виражається у більш формальній організації правовими, релігійними та політичними інститутами.

Відмінний від функціонального підхід до визначення змісту та механізмів контролю пропонується в конфліктологічних теоріях, зокрема у роботах К.Маркса, М.Вебера, Г.Зіммеля, Р.Дарендорфа, Р.Колінза тощо. Приблизники цього напрямку вбачають сутність соціального контролю не стільки у підтримці соціального порядку, скільки у динамічному процесі взаємодії влади та індивіда, елітних та підлеглих соціальних груп. Останні виступають активним компонентом у цій взаємодії та підкріплюються здатністю відстоювати власні інтереси, діяти усвідомлено, підтримкою свого оточення тощо. Дана проблема частково продовжує традицію класичної соціології з акцентом на підтриманні статус-кво соціального порядку, дотриманні суспільних норм та цінностей. Проте головним призначенням соціального контролю є засвоєння та утримання влади, що забезпечує доступ до обмежених ресурсів, управління ними, встановлення норм та правил, які спонукають громадян до законослухняності та конформізму вигідних тим, хто встановлює ці правила.

Розглядаючи історію, як безперервний поступальний рух соціолог Е.Тоффлер описує зміни у механізмах соціального контролю, що відбуваються в контексті проблеми боротьби за владу, від доіндустріального, індустріального та, закінчуючи сучасним, інформаційним типом суспільства. Влада, згідно з позицією автора, є реальною можливістю керівників або народу створювати радикальний та всеохоплюючий вплив на діяльність, поведінку, свідомість та думки людей, можливість контролювати їх. В найпримітивніших суспільствах, де головним джерелом існування було полювання або збиральництво, контроль здійснювала особа, яка за загальним визнанням наділялась авторитетом, могла застосовувати примус і насилья та була компетентною для виконання поставленого завдання. В багатьох племенах не існувало постійної влади. Вона встановлювалась лише тоді, коли виникала необхідність у ній, як під час ведення війни або вирішення внутрішніх суперечок. Впродовж довгого часу, до появи та розвитку індустріального суспільства,

зростання значення грошей у цьому суспільстві, примус та авторитет виступали важливою формою соціального контролю, які і в наші дні займають важливе значення в усіх сферах суспільної життєдіяльності, починаючи від ведення військових дій або, навіть, її загрози; спрямованих на відстоювання власних інтересів; управління державою, через правову форму їх інтеграції, зокрема інституціалізацію спеціальних карних, слідчих та виправних органів, в яких узаконюється право на застосування насилля; і закінчуючи вихованням дітей, що в окремих випадках здійснюється із застосуванням сили або примусу.

В XIX ст. К.Маркс розкриває значення економічної влади. Виходячи з характеру розробленої ним теорії суспільних відносин, суспільство розглядається автором, як організм, у структурі якого виробничі сили визначають виробничі відносини, форми власності, які, у свою чергу, обумовлюють класову структуру суспільства, політику, державу, філософію тощо. Тобто, не духовний процес, а матеріальні умови є визначаючими у розвитку суспільства. В суспільному виробництві люди протягом свого життя перебувають у виробничих відносинах, які, насамперед, залежать від рівня розвитку продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин є економічною структурою суспільства, на якій базуються всі інші процеси життя, зокрема соціальні, політичні та духовні. Таким чином, в основі здійснення соціального контролю також лежать економічні відносини, зокрема відношення індивіда до приватної власності, засобів виробництва та грошових капіталів. По-перше, люди, які мають приватну власність або здійснюють контроль над нею, здатні примножувати свій капітал більш задовільним чином, ніж ті, хто змушені продавати свій робочий час для доступу до засобів виробництва. По друге, з марксистської точки зору, матеріальні умови впливають не тільки на спосіб заробітку, але й на характер груп у різних класах. Зокрема, одні групи здатні створювати згуртовані соціальні колективи, поєднані складнішими системами комунікації, ніж в інших групах, що, в свою чергу, забезпечує нерівномірний доступ до системи культури та контролю над нею. «Клас, що має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, контролює поряд з тим і засоби духовного виробництва, і в силу цього думки тих, хто не має засобів для духовного виробництва, опиняються в загальному підпорядкуванні управляючому класу» [8, 46]. Таким чином, вищі за статусом групи здатні розробляти чітко сформульовані символічні ідеологічні системи, які здатні здійснити контроль над групами з нижчою соціальною позицією.

На думку марксистів, той, хто володіє грошовими капіталами, той володіє свободою, оскільки при необхідності він може придбати зброю та інші засоби контролю над насиллям. Однак, як вважає К.Поппер, Маркс першим прийшов би до визнання того, що це твердження є вірним не для всіх держав. В історії були часи, коли будь-яка експлуатація була безпосередньо

заснована на владі військової сили. «І сьогодні небагато хто підтримає погляд, що «прогрес історії» на завжди поклав край цьому прямому засобу експлуатації людей. Прихильники такого погляду помилово вважають, що, оскільки формальна свобода одного разу завойована, то вже неможливо знову потрапити під владу таких примітивних форм експлуатації» [9, 149].

Проте, як вважає Е.Тоффлер, у сучасному, інформаційному суспільстві, в результаті технологічного, інформаційного розвитку, впливу глобалізаційних процесів відбувається істотне зрушення у значенні форм соціального контролю від примусу та грошей до знання [10, 36 – 46]. Володіння інформацією, як вважає автор, лежить в основі будь-якої сфери політичної та економічної системи суспільних відносин. Так, управління бізнесом у наші дні включає в себе дослідження громадської думки та суспільної свідомості. Бізнес не розпочне своєї діяльності доки не вивчить мову, культуру, свідомість людей, які будуть включені в його сферу. Це ж стосується й політичної сфери суспільства, де в основі владних повноважень лежить володіння інформацією про суспільно значущі соціальні проблеми, можливі шляхи їх подолання, а також про діяльність політичних опонентів та можливість її використання задля досягнення власної вигоди та зміцнення владних позицій. Соціальний контроль також може здійснюватись через інституціалізацію знання, шляхом диференціації знайомих та незнайомих, тобто здійснення обмежень певних груп у доступі до знання, що призводить до неможливості відстояти власну точку зору через недоступність інформації, яка описує соціальну дійсність, для позбавлених владних повноважень осіб та груп, через незнання законів та недовість відстоювання ними власних інтересів.

Підбиваючи підсумки, можемо зробити висновок, що формування та подальший розвиток концепцій соціального контролю відбувався під значним впливом наукових шкіл та напрямків, які представляють різні галузі наукового знання, в межах яких обґрунтовуються фундаментальні соціологічні, філософські, економічні, педагогічні основи аналізу даного явища.

Що стосується соціологічного аналізу соціального контролю, то слід зазначити, що в західній історії соціології дане поняття зазнавало поступових, але суттєвих трансформацій. На рубежі XIX – XX століть воно використовується в американській соціології переважно для позначення здатності суспільства до саморегуляції без силового втручання. В широкому розумінні, це поняття інтерпретується у позитивному сенсі самоуправління, що підкреслює суспільну необхідність у соціальній інтеграції, шляхом соціалізації для засвоєння загальної системи цінностей, незважаючи на тенденцію зростання індивідуалізму. Соціальний контроль, таким чином, характеризується тим, що суспільству необхідно спиратись на примус для досягнення спільного конформізму (Дж.Вінсент, Е.Росс, Е.Дюркгейм).

Важливе теоретичне зрушення в соціології

соціального контролю пов'язане з його використанням для позначення більш репресивних та примусових форм влади, досягнення яких дозволяє здійснювати контроль над індивідами і групами з нижчою соціальною позицією. Таким чином, соціальний контроль позначається як атрибутивний компонент владних взаємовідносин, в основі якого лежать примус і авторитет (М.Вебер), гроші (К.Маркс, Г.Зіммель) та знання (Е.Тоффлер).

Починаючи від середини XX століття актуальним залишається його розуміння у контексті підтримання закону та боротьби зі злочинністю та девіантною поведінкою. В даному аспекті питання соціального контролю порушується у творчості Р.Мертона, Н.Смелзера, С.Коена, М.Іннеса та визначається ними, як «прагнення людей протидіяти девіантній поведінці, карати девіантів або повертати їх до норми» [11, 241].

Таким чином, як ми могли побачити,

соціологічна поліпарадигмальність, посилена плюралізмом суспільно-політичних ціннісних систем, що впливають на цілі, які досягаються за допомогою використання соціального контролю зумовлюють і в подальшому неоднозначне трактування досліджуваного феномена. Зокрема, ми можемо вести мову про два напрямки, один з яких визначає розуміння соціального контролю, як складного механізму, спрямованого на встановлення соціальної рівноваги та порядку задля підтримання стабільності соціальної системи. На противагу цьому, другий напрям обґрунтовує розуміння контролю, як засобу маніпуляції над індивідами з метою досягнення та зміцнення владних позицій у політичній боротьбі та інших сферах суспільних відносин. Відповідно до цього теоретичні рамки досліджень соціального контролю є доволі широкими, проте особливо актуальною є його подальше обговорення в межах функціональних та конфліктних теорій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Janowitz M. On social organization and social control / M. Janowitz, J. Burk. – Chicago: The University of Chicago Press, 1991. – 324 p.
2. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4 томах. Том 4 / Аристотель // www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/01.php.
3. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. / Джордж Ритцер; пер. с англ. А. Бойкова, А. Лисицкой; под ред. Е. Строганова. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
4. Ross E. Social control. A survey of the foundations of order / Edward Ross. – New York: The Macmillan Company, 1918. – 466 p.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
6. Парсонс Т. О социальных системах / Толкотт Парсонс; под ред. В. Ф. Чеснаковой и С. А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с.
7. Park R. Introduction to the science of sociology / R. Park, E. Burgess. – Chicago: The University of Chicago Press, 1921. – 1040 p.
8. Маркс К. Сочинения. Издание второе. Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 630 с.
9. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / Карл Поппер; под ред. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: пер. с англ. / Элвин Тоффлер; пер. с англ. В. В. Белокоскова, К. Ю. Бурмистрова, Л. М. Бурмистрова, под ред. П. С. Гуревича. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.
11. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. / Нейл Смелзер; пер. с англ. З. П. Вольской; под ред. В. А. Ядова. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.

УДК 316.1:005

Д.И. АКИМОВ

МАРКЕТИНГ ЛИЧНОСТИ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Акимов Дмитрий Игоревич – председатель Генеральной дирекции Международной академии рейтинговых технологий и социологии «Золотая Фортуна», доктор философии, кандидат социологических наук

У статті розглядаються такі найменш розроблені на сьогодні різновиди соціального маркетингу, як маркетинг особистості та маркетинг людського капіталу. Аналізуються специфіка та технології просування в соціальному та професійному середовищі в першу чергу таких особистостей, як політики та знаменитості із сфер культури, мистецтва, шоу-бізнесу.

Ключові слова: маркетинг особистості, маркетинг людського капіталу, імідж, репутація, рейтинги.

В статье рассматриваются такие наименее разработанные сегодня виды социального маркетинга, как маркетинг личности и маркетинг человеческого капитала. Анализируются специфика и технологии продвижения в социальной и профессиональной среде в первую очередь таких личностей, как политики, знаменитости из сфер культуры, искусства, шоу-бизнеса.

Ключевые слова: маркетинг личности, маркетинг человеческого капитала, имидж, репутация.

The article deals with such understudied types of social marketing as marketing of personality and human capital marketing. Analyzed are specifics and technologies of promotion in social and professional sphere such persons as politicians and celebrities (culture, art, show business).

Keywords: marketing of personality, human capital marketing, image, reputation, ratings.

© Д.И. Акимов, 2011

Расширяющаяся в последние годы в мире, в том числе и в Украине, практика применения некоммерческого, социального маркетинга требует все более глубокого теоретического анализа соответствующей проблематики. В частности, речь идет о все новых появляющихся (вернее фиксируемых, поскольку на практике они, как правило, имеют место) разновидностях подобного маркетинга. Так, кроме уже широко известных и применяющихся типов и видов социального маркетинга – политического, государственного, территориального, образовательного, экологического, спортивного, религиозного и ряда иных, все больше внимание уделяется таким разновидностям социального маркетинга, как маркетинг идей и социальных программ, маркетинг личности и человеческого капитала.

Цель настоящей статьи: анализ сущности и специфики применения двух таких разновидностей социального маркетинга, как маркетинг личности и маркетинг человеческого капитала. Проблема эта, хотя сегодня уже и поднимается рядом авторов, однако, чаще всего в плане публицистическом, весьма далеком от действительно научного, маркетингового анализа.

Итак, маркетинг личности (личностей) выступает в качестве одной из разновидностей маркетинга социальных субъектов. При этом, следует иметь в виду то обстоятельство, что, кроме названия «маркетинг личности», в качестве синонимов нередко употребляются такие, как «персональный маркетинг», «личностный маркетинг», «маркетинг знаменитостей» и некоторые другие.

Под маркетингом личности понимают такую разновидность маркетинга социальных субъектов, которая нацелена на формирование или изменение отношения населения, потребителей, разных групп общественности к определенным лицам, личностям. Имеется в виду отношение к деятельности (оценка деятельности) физических лиц, занимающихся социальной деятельностью, в частности, ученых, писателей, проповедников, политиков и т.п., продвигающих на социальном рынке свои продукты [1, 75-76].

Если исходить из того определения, которое дал подобному виду маркетинга его классик Ф. Котлер, то звучит оно следующим образом: «... маркетинг отдельных лиц – это деятельность, предпринимаемая для создания, поддержания или изменения позиций и/или поведения по отношению к конкретным лицам. Две наиболее распространенные формы этой деятельности: маркетинг знаменитостей и маркетинг политических кандидатов. Описание третьей формы, самомаркетинга, дается в приложении Б «Карьера в сфере маркетинга» [2, 457].

Для того, чтобы более четко очертить смысл понятия «маркетинг личности» или «личностный

маркетинг», который вкладывается в него современными исследователями, приведем еще два определения. Так, Е. Ромат говорит о том, что «маркетинг конкретного лица (личности) представляет собой целенаправленную деятельность по обеспечению успешности данной личности в формировании ее взаимовыгодных отношений с обществом в целом и ближайшем социальным окружением в частности в обмен на реализацию человеком его личностных ресурсов» [3, 30].

Е. Казакова предлагает следующее определение: «Под термином «маркетинг личности» можно понимать такой вид деятельности, при котором путем использования различных маркетинговых и PR-инструментов можно добиться узнаваемости и значимости конкретного человека, повысив его стоимость на рынке труда или в профессиональном сообществе вне зависимости от его рода деятельности и принадлежности к социальной группе» [4, 54].

Таким образом очевидно, что, во-первых, в рамках маркетинга личности личность человека рассматривается как определенный «товар», которым надо умело управлять, в частности, позиционировать, продвигать в рамках социальной группы, общества в целом. Вернее, речь идет о продвижении человека, личности с использованием ее лучших качеств, черт, особенностей, в первую очередь через активное распространение информации о ней. Понятно, что когда речь идет о политике, шоу-бизнесе, даже – просто бизнесе, подобная «раскрутка» политика, бизнесмена, артиста и др. является залогом достижения успеха в соответствующей сфере деятельности.

Во-вторых, судя как по высказываниям классика маркетинга, так и упоминавшихся выше и ряда других маркетингологов, основные сферы «приложения» маркетинга личности – это: а) маркетинг знаменитостей (имеются в виду в первую очередь артисты и др. представители шоу-бизнеса, художники, писатели и т.д.); б) маркетинг политических кандидатов (обратим внимание, что Ф. Котлер совершенно четко употребляет этот термин, поскольку маркетинг политических кандидатов и политический маркетинг – это разные вещи; в последнем речь идет о продвижении не только политиков, но и политических идей, программ и др.); в) самомаркетинг, другими словами – маркетинг карьеры, сводящийся к продумыванию сущности и организации продвижения личностью собственного имиджа. Обратим внимание на то, что речь идет не о работе специальных имиджмейкеров, а о собственных усилиях политика, артиста, писателя и так далее. Хотя, безусловно, и работа специалистов по созданию имиджей и их продвижению личностью в

процессе реализации собственного личностного маркетинга может быть использована.

Анализ всей этой проблематики, связанной с маркетингом личности, приведенных определений, материалов специальных дискуссий и мнений экспертов приводит к очень интересному и существенному выводу порождает следующий вопрос. Суть его такова: чем подобный маркетинговый подход отличается от используемых в процессах «продвижения» личности в обществе социологических и психологических подходов, различных методик личностного роста, саморазвития и тому подобного? Ответ на данный вопрос достаточно очевиден. По крайней мере, понятно, что в случае с маркетингом личности человек, личность должны рассматриваться как товар, функционирующий на определенном рынке. Следовательно, здесь необходимо анализировать все составляющие маркетингового подхода к продвижению товара, осуществлять:

- изучение, анализ запросов рынка, на котором функционирует данный «товар» и учет их в процессе персонального маркетинга, продвижения;
- анализ ресурсов, имеющихся у личности и способствующих продвижению на соответствующем рынке;
- изучение конкурентной среды, в рамках которой происходит продвижение личности;
- исследование эффективности маркетинговых коммуникаций, используемых при продвижении, в частности, рекламы, пиара, Интернетга, которому исследователи данной проблематики уделяют особое внимание, и т.п.

Так, если говорить, к примеру, о ресурсах личности, которые могут быть использованы при ее продвижении на том или ином рынке, то Е. Ромат выделяет следующие: физиологические ресурсы (здоровье, красота и т.п.); характеристики индивидуальной психики; преобладающие параметры социального поведения (активность или пассивность, инициативность или желание быть ведомым); полученные воспитание и образование; профессиональные качества; способности к адаптации и налаживанию эффективных коммуникаций; стартовые имущественные и прочие возможности и др. [3, 31]. Естественно, при этом следует учитывать то обстоятельство, что подобные качества и ресурсы могут играть в процессе личностного маркетинга как позитивную, так и негативную роль.

Основа механизма маркетинга личности, продвижения политика или выдающейся, знаменитой и т.п. личности состоит, с нашей точки зрения, в следующем (к сожалению, именно эту сторону вопроса практически не затрагивают специалисты, обсуждающие соответствующую проблематику). Подобный маркетинг по сути представляет собой двухступенчатый процесс. Как правило, на первом этапе данного процесса продвигается продукт, научная или художественная идея, созданные политиком, писателем, художником и др. На втором этапе – сама личность. При этом максимально активно для «раскрутки» личности используется созданный и продвигаемый ею продукт.

Так, если проанализировать деятельность на политическом рынке почти двух сотен украинских политических партий, то можно отчетливо увидеть, что только в том случае, если политик типа Тягнибока «выводит» на политический рынок новый политический продукт, он может использовать маркетинг личности для собственного продвижения. То же происходит чаще всего и на рынке искусства, особенно шоу-бизнеса. Можно приводить десятки и сотни примеров, когда именно благодаря созданию и использованию для собственного продвижения оригинального художественного продукта становится возможным личностный маркетинг его творцов (к примеру, создателей студии «Квартал 95», КВНа, «Камеди клуба» и т.п.). Хотя, естественно, имеют место случаи, когда посредством использования маркетинга личности продвигается непосредственно сама знаменитость.

Особое значение в случае с маркетингом личности приобретает проблема использования в нем маркетинговых коммуникаций. Все дело здесь в том, что, кроме своей традиционной функции, а именно: распространения в среде потенциальных потребителей информации о товаре или услуге, которые предлагаются, маркетинговые коммуникации здесь и, в первую очередь – паблик рилейшнз, выступают в качестве важнейшего материала, основы создания самого продвигаемого «товара».

Естественно, что при этом используются реклама, Интернет, ряд других методов и технологий. Однако основная роль здесь, повторим, за PR. Причем активно работают в этом плане целый комплекс технологий паблик рилейшнз:

- технологии создания и продвижения имиджа;
- технологии создания и укрепления репутации продвигаемой личности;
- рейтинговые технологии и некоторые другие.

Так, в первом случае можно говорить о том, что продвигается действительно не сама личность, а создаваемый для продвижения этой личности имидж. В частности, на основе реального текущего имиджа и желаемого, т.е. того, который «требуется» аудитория, на которую направлен процесс маркетинга, вырабатывается моделируемый или стратегический имидж. То есть нечто виртуальное, нередко имеющее самое отдаленное отношение к реальным качествам на самом деле присущим определенной личности. В качестве примера можно привести ситуации, когда за ширмой смоделированного имиджа прячут реальную национальность или некоторые факты биографии политика. Или когда в шоу-бизнесе при раскрутке артиста используют его якобы нетрадиционную сексуальную ориентацию; уже потом выясняется, что он женат и даже имеет потомство.

Не менее существенным моментом маркетинга личности является работа над репутацией продвигаемого политика или знаменитости. Следует сказать, что хотя имидж и репутация имеют много общего, реально последняя формируется, кроме прочего, на основе опыта

прошлых лет, анализа совокупности имеющихся фактов, характеризующих личность. Поэтому репутации продвигаемой личности следует уделять особое внимание, поскольку могут возникать ситуации, когда при наличии, казалось бы, безупречного имиджа, могут всплывать факты наличия не совсем чистой и честной репутации. Очевидно, что в данной ситуации решение проблемы продвижения, маркетинга личности может быть неэффективным.

Еще один важнейший элемент PR, который имеет существенное значение в маркетинге личности, рейтинги, их создание и актуализация. Роль рейтингов как при продвижении политиков, так и особенно знаменитостей очень велика. Спектр рассчитываемых и публикуемых рейтингов сегодня разнообразен настолько, что они стали выступать в качестве ключевого элемента продвижения в маркетинге личности. В то же время следует иметь в виду, что рейтинги, как правило, отражают не имеющую реальность, а являются (впрочем, как и ренкинги) продуктом пиара. Причем имеются огромные возможности по их фабрикации [5, 104-133]. Следовательно, речь в этом случае действительно идет об одном из серьезных инструментов пиара, который может быть использован в процессе продвижения личности.

Возвращаясь к поставленной выше проблеме, связанной с отличиями маркетинговых подходов к продвижению личности от подходов социологических, психологических, методик саморазвития и т.п., еще раз подчеркнем: суть маркетингового одхода в этом случае в том, что для получения желаемого результата (формирования благоприятного имиджа, повышения уровней узнаваемости, востребованности личности и т.п.) необходимо, как это исходит из самой концепции маркетинга, сначала изучить рынок, т.е. потребности и интересы аудитории, на которую будет ориентирована маркетинговая активность субъекта персонального маркетинга. Затем изучить те технологии и инструменты, с помощью которых будет оказано воздействие на аудиторию (часты случаи, когда нужных технологий не существует и необходима их дополнительная разработка). И только после этого осуществляется активное и эффективное воздействие на аудиторию, социальное и профессиональное окружение личности для достижения поставленных целей.

Проведенный анализ проблематики личностного маркетинга вызывает, естественно, некоторые вопросы. Главный из них: почему и действительно ли маркетинговые подходы могут быть использованы при «раскрутке» и продвижении исключительно знаменитостей или политиков? А как быть с другими, «простыми» личностями? Реально, если исходить из основного тренда описанного подхода, когда в процессе личностного маркетинга личность рассматривается как специфический товар, продвигаемый на рынке, вполне употребим данный подход и к продвижению на рынке любых личностей.

Известный российский маркетолог

А.П. Панкрусин совершенно справедливо пишет о маркетинге человеческого капитала, который включает маркетинг рабочей силы и рабочих мест, маркетинг знаний и образования, наконец маркетинг интеллектуальных продуктов и услуг [6, 507-516]. Действительно, рынок труда может рассматриваться как особый рынок, где не только удовлетворяется потребность в рабочей силе, но и сам работник подыскивает себе удовлетворяющее его рабочее место. Другими словами, целевой установкой исследования товара «рабочая сила» выступает определение степени соответствия характеристик работников, обращающихся на рынках рабочей силы, запросам и требованиям работодателей, а также анализ их конкурентоспособности.

Таким образом, действующие на рынке рабочей силы претенденты на те или иные рабочие места прилагают определенные усилия в процессе поиска наиболее приемлемых рабочих мест, используя ряд характеристик, связанных с умениями, уровнем образованности, трудовыми навыками и т.п. Причем действуют они на определенных рынках рабочей силы, которые отнюдь не всегда являются для них традиционными, нередко они выражают желание «перейти» на иные, более интересные и «выгодные» рынки.

С другой стороны, предприниматели (в таком же качестве выступает и государство, когда речь идет о предоставлении рабочих мест) определяют степень соответствия характеристик работников, обращающихся на рынках рабочей силы, их запросам и требованиям. При этом проведение здесь своеобразных «маркетинговых исследований» позволяет получить сведения относительно того, какие требования предъявляет потребитель-работодатель к качественным характеристикам работников, которые ему необходимы.

Если абстрагироваться от некоторых частных отличий, которые имеют место, если сравнивать «поведение» на рынке труда знаменитостей и политиков, с одной стороны, и работников, выходящих на обычные рынки труда – с другой, то, с нашей точки зрения, вполне можно сделать вывод о том, что маркетинг личности выступает как частный случай маркетинга человеческого капитала.

Анализ специфики функционирования и продвижения в социальной и профессиональной среде различного рода личностей, в первую очередь политиков, знаменитостей, представляющих искусство и шоу-бизнес, свидетельствует о том, что реально существует и может активно использоваться маркетинг личности, т.е. применение маркетинговых методологий и технологий, с помощью которых можно повысить уровни узнаваемости, значимости, наконец успешности, «стоимости» на рынке труда или в профессиональном сообществе этих личностей.

При этом маркетинг личности выступает как частный случай маркетинга человеческого капитала, активное использование которого может регулировать процессы, происходящие

на рынке труда, в первую очередь связанные с трудом и усилиями работодателей по поиску и поиском работниками мест приложения своего подбора кадров.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Акимов Д.И. Социальный маркетинг. – К.: Наукова думка, 2008. – 144 с.
2. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Дж. Сондерс, В. Вонг. – К.; М.; СПб.: Вильямс, 1998.
3. Ромат Е. Личностная реклама в системе персонального маркетинга // Маркетинг и реклама. – 2010. - №2. – С. 30-35.
4. Казакова Е. Маркетинг личности // Маркетинг и реклама. – 2010. - №2. – С. 54-56.
5. Петров О.В. Социологические пиар-технологии в политике. – К., 2007. – 288 с.
6. Панкрусин А.П. Маркетинг. – М.: Омега-Л, 2007. – 656 с.

УДК 316.647.8-056.24 (045)

Н. А. БЕЛОНОСОВА

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТИГМАТИЗАЦІЇ ЗА СТАНОМ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я: ДЕСТИГМАТИЗАЦІЯ ЧИ УПРАВЛІННЯ СТИГМОЮ

Белоносова Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Стаття присвячена аналізу основних теоретичних підходів до розв'язання проблеми стигматизації осіб з порушеннями фізичного здоров'я. Також розглядаються перспективи подолання/ослаблення стигматизації представників даної соціальної групи в умовах сучасного українського суспільства.

Ключові слова: стигматизація за станом фізичного здоров'я, дестигматизація, управління стигмою, принцип рівних можливостей.

Статья посвящена анализу основных теоретических подходов к решению проблемы стигматизации лиц с нарушениями физического здоровья. Также рассматриваются перспективы преодоления/ослабления стигматизации представителей данной социальной группы в условиях современного украинского общества.

Ключевые слова: стигматизация по признаку физического здоровья, дестигматизация, управление стигмой, принцип равных возможностей.

The article is devoted to the analysis of the main theoretical approaches to the solving the problem of stigmatization of the people with some physical health's violations. It also deals with the prospects of the overcoming/weakening the representatives' of this social group stigmatization in the contemporary Ukrainian society.

Keywords: stigmatization based on physical health condition, destigmatization, stigma-management, the equal possibilities' principle.

© Н. А. Белоносова, 2011

Одним із основоположних принципів демократичного суспільства є забезпечення рівних стартових можливостей для будь-якої особистості, незалежно від віку, статі, соціально-економічного статусу та стану здоров'я людини. Визнання принципу рівних можливостей по відношенню до людей з інвалідністю означає, що кожна людина має невід'ємне право на життя, навчання, виховання та працевлаштування разом зі своїми ровесниками, неінвалідами. Однак практичний досвід фахівців, які займаються наданням соціальних послуг вказаній категорії населення [1; 8], показує, а емпіричні дослідження підтверджують [3; 4], що особи з порушеннями фізичного здоров'я досить часто стикаються зі специфічними проблемами у різних сферах життя (освіта й працевлаштування, громадська діяльність та сімейні відносини, побутове забезпечення та дозвілля, фізична доступність та комунікація тощо). Однією з причин цього є стигматизація представників даної соціальної групи, тобто необгрунтоване приписування їм негативних соціальних якостей безвідносно до їхніх

індивідуальних характеристик, виключно на основі групової належності.

Вітчизняні науковці та спеціалісти-практики напрацювали низку рекомендацій щодо покращення ситуації із забезпеченням для осіб з незадовільним станом фізичного здоров'я рівного доступу до освіти [2, 151-170; 10, 536-537], працевлаштування [2, 170; 3, 85-87] тощо. Однак ці рекомендації носять вузькоспеціалізований характер, стосуючись окремих сфер життєдіяльності суспільства; комплексного теоретичного дослідження стигматизації як соціального явища і, особливо, шляхів її подолання в Україні бракує.

Таким чином, доцільним видається проаналізувати основні концептуальні підходи щодо подолання проблеми стигматизації певних соціальних груп, що дозволить більш чітко окреслити шляхи та засоби послаблення негативних соціальних наслідків стигматизації осіб з порушеннями фізичного здоров'я в умовах сучасного українського суспільства.

Загалом, коли йдеться про вирішення проблеми стигматизації, в зарубіжній літературі

вживаються два терміни, що відображають кардинально різні підходи до розуміння сутності цього явища та можливих шляхів запобігання його негативним наслідкам. Перший термін – дестигматизація – відображає радикальну точку зору, згідно з якою стигматизацію тих чи інших соціальних груп можна остаточно подолати, причому за досить короткий проміжок часу. Другий термін – управління стигмою (stigma-management) – вживається більш поміркованими науковцями, які ставлять перед собою більш скромну, але й набагато реальнішу мету: навчити представників стигматизованих соціальних груп адекватно реагувати на власну стигму і таким чином відновити їх зруйновану соціальну ідентичність [9, 25-26].

Стигма поєднує в собі знання, ідеологічні (в т. ч. міфологічні) уявлення та емоційні компоненти: оціночне ставлення до її носіїв та ірраціональний страх перед ними. При цьому досить часто це не просто страх невідомого (людина, яка не має досвіду спілкування з людьми з тими чи іншими порушеннями фізичного здоров'я, не знає, як поводитися з такою людиною та чого від неї можна чекати), а, як стверджують психологи, характерний для кожної людини страх захворювання і, в кінцевому підсумку, смерті, усвідомлення власної незахищеності, «екзистенційної крижкості» [8, 107-108; 9, 43].

Неможливість цілковитого подолання стигми, яка, за визначенням, базується на стереотипах, пов'язана з деякими сутнісними характеристиками останніх. Вказані характеристики влучно описав У. Ліпман: «Стереотипи впливають на засвоєння нового досвіду: вони наповнюють свіже бачення старими образами і накладаються у вигляді інтерпретаційної сітки на образи, які ми відтворюємо у пам'яті... Зовнішні стимули, в тому числі вимовлені або написані слова, активізують асоційовані з ними стереотипи таким чином, що безпосереднє враження і сформована раніше точка зору (стереотип) з'являються у свідомості одночасно. Вони поєднуються подібно тому, як це відбувається у випадку, коли ми дивимося на жовте кризі сині окуляри і бачимо зелене... Тобто ми не стільки бачимо дану людину або даний захід сонця, скільки помічаємо, що даний предмет – це людина, а дане явище – це захід сонця, а потім переключаємо увагу здебільшого на те, що у нашій свідомості асоціюється з цими речами» [5, 100-111].

Завдяки ґрунтовним дослідженням явища стереотипізації, проведених протягом двох останніх десятиліть, стало очевидно, що стереотипи та упередження походять не лише від непоінформованості, своєрідної «заздрості» представників однієї соціальної групи по відношенню до представників іншої або злості, а являють собою побічний продукт нормального процесу мислення, зокрема нашої здатності до категоризації. Більше того, негативні стереотипи щодо людей з особливими потребами або інших соціально незахищених верств населення підкріплюються «ідеєю справедливості світу» – фундаментальною установкою, що здебільшого проявляється на підсвідомому рівні,

примущуючи людину вірити в те, що світоустрій в цілому є справедливим, тобто кожна людина якимось чином «заслужила» або свій успіх та благополуччя, або свої проблеми [6, 474-475].

Таким чином, у сучасній західній науці загально визнаним вважається той факт, що стигматизацію неможливо знищити, бо подія суспільства за певними ознаками на «нормальних» та «інших» являє собою фундаментальний механізм підтримання соціальної ідентичності і забезпечення соціального контролю – необхідну передумову існування соціальної системи як такої. Про це зокрема йдеться у статті Г. Гарфінкеля «Передумови успішних церемоній приниження» («Conditions of Successful Degradation ceremonies»). Церемонії приниження (деградації) – це особливі соціальні ритуали, в ході яких «оформляється» позбавлення особистості її соціальної ідентичності. За Гарфінкелем, така негативна санкція, як позбавлення ідентичності застосовується практично всіма соціальними групами та організаціями, а церемонії приниження відсутні лише в умовах цікавотої соціальної аномії [11, 420].

Водночас все вищесказане аж ніяк не означає неможливості послаблення стигматизації представників певних соціальних груп, подолання її негативних соціальних наслідків та покращення соціального самопочуття носіїв стигми.

При розгляді проблеми соціальної інтеграції осіб з незадовільним станом фізичного здоров'я деякі автори навіть пропонують запровадити поняття «валеологічна рівність» на позначення сприйняття людини з порушеннями здоров'я як рівної і такої, що має інше світосприйняття, інший стиль життя і особливі потреби [2, 150].

У найбільш загальному вигляді можна виокремити чотири основні напрямки діяльності, спрямованої на досягнення повноцінної участі представників даної соціальної групи в житті суспільства:

- зміцнення потенціалу протистояння цій проблемі за рахунок зміни загальних умов життя окремих людей і спільнот, які є об'єктом стигматизації, формування навичок асертивної поведінки;
- подолання гендерних, расових та етнічних стереотипів, які часто живлять собою стигматизацію за станом фізичного здоров'я;
- безпосередньо боротьба зі стигматизацією: інформаційно-просвітницька діяльність, консультування та психологічна підтримка;
- контроль за дотриманням прав людини, боротьба із дискримінацією: забезпечення рівних можливостей для людей з особливими потребами (зокрема у сферах працевлаштування та зайнятості, культури і дозвілля, творчості і самореалізації, медицини і побутового обслуговування тощо), юридична допомога у випадку дискримінації та створення сприятливого правового середовища, яке дозволяє людям боротися за свої права [1, 17-24].

Зокрема перший із зазначених напрямків діяльності передбачає тренінгові програми для людей з особливими потребами, спрямовані на вдосконалення їхніх соціальних навичок у таких

сферах, як пошук роботи, взаємовідносини в сім'ї, дружба, побудова взаємовідносин із представниками протилежної статі тощо.

Також за кордоном розробляються і застосовуються на практиці різноманітні програми, орієнтовані на покращення ставлення здорових людей (здебільшого, дітей) до інвалідів. Зокрема досить часто подібні програми будуються на використанні елементів рольових ігор, у ході яких здорові люди поводяться як люди з тими чи іншими порушеннями здоров'я (наприклад, намагаються рухатися із зав'язаними очима або закритими вухами, пробують читати книги, надруковані шрифтом Брайля, пересуватися на візку тощо). Досить ефективною виявилася програма, яка передбачала створення лялькового театру, серед персонажів якого є як здорові люди, так і герої з особливими потребами. У виставах беруть активну участь глядачі, які можуть спілкуватися з ляльками-інвалідами, задаючи останнім запитання щодо труднощів, з якими їм доводиться стикатися.

У світовій практиці напрацьовані досить оригінальні (але від того не менш ефективні) способи послаблення стигматизації певних соціальних груп. Одна із таких методик носить назву «жива бібліотека» і має на меті забезпечення можливості для «пересічних» громадян (суб'єкт стигматизації) особисто поспілкуватися із представниками специфічних груп (носіями стигми). Вперше вона була застосована у 2000 році представниками датської молодіжної ініціативи «Зупинимо насилля» («Stop The Violence») і швидко набула популярності у різних країнах світу (Австралія, Німеччина, Австрія, Великобританія). В Україні також є досвід (хоча поки що небагатий) проведення подібних акцій, в тому числі щодо подолання стигматизації та дискримінації уразливих до ВІЛ-груп. Цей проєкт був реалізований МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні» спільно з партнерами за підтримки Levi Strauss Foundation.

Що стосується принципу рівних можливостей, то визначаються такі пріоритетні сфери для його реалізації, як фізична доступність (безбар'єрне архітектурне середовище), комунікація, освіта, працевлаштування та зайнятості, підтримка доходів та соціальне забезпечення, сімейне життя і свобода особистості, культура і спорт, релігія, відпочинок і дозвілля тощо. Наприклад, одним із кроків на шляху забезпечення умов для повноцінної комунікації осіб з інвалідністю зі здоровими людьми стало запровадження змін до Закону України «Про лікарські засоби» щодо необхідності маркування ліків шрифтом Брайля.

Визнання принципу рівних можливостей у сфері початкової, середньої та вищої освіти призвело до створення у багатьох країнах світу інтегрованих структур для спільного навчання дітей-інвалідів зі здоровими дітьми. Показовим є досвід Австрії, де з 1993 року діє закон, який дозволяє батькам обирати навчальний заклад: спеціальну чи загальноосвітню початкову школу. Під егідою міністерства освіти було розроблено експериментальну програму, що базується на ідеї соціальної інтеграції, тобто створення

такого середовища, в якому діти з особливими потребами могли б навчатися, грати і жити поряд зі звичайними дітьми. Кожна дитина при цьому займається за спеціальною програмою, яка забезпечує максимальний розвиток природного потенціалу особистості.

Рівність освітніх можливостей не означає однакового підходу до всіх дітей. Тим більше, що сучасна педагогіка поступово приходить до розуміння того, всі діти різні за своїм біосоціальним розвитком; відповідно система освіти і виховання повинна орієнтуватися не на зрівняння вимог та критеріїв оцінки знань, умінь і навичок, а на реалізацію індивідуального підходу до кожної особистості [4, 16-17].

Загальна кількість інвалідів в Україні становить майже 2,5 млн. (5% усього населення), причому майже половина – працездатного віку, лівова частка з них хотіли б працювати, але лише незначна частина має таку можливість. Враховуючи це, стає очевидно, що повноцінна соціальна інтеграція людини з інвалідністю, особливо молоді, неможлива без надання їй відповідної освіти, професії та сприяння у працевлаштуванні.

В Україні активно займається реалізацією концепції інклюзивної освіти Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». При цьому провідною ідеєю є орієнтація на ефективне використання збережених систем і функцій, здатних узяти на себе компенсаторно-корекційне навантаження, цілеспрямоване регулювання психічних процесів, що зумовлюють рівень опанування знань, умінь та навичок [7, 355].

Решта вищих навчальних закладів не можуть похвалитися значними досягненнями в цьому напрямку. Загалом же, на думку фахівців, для забезпечення рівних можливостей у сфері освіти для людей з особливими потребами необхідно:

- переглянути перелік медичних показань до навчання інвалідів;
- сформувати/розширити державне замовлення на підготовку фахівців із числа інвалідів у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, особливо за рахунок професій, які користуються попитом на ринку праці. Це дозволить покращити ситуацію щодо працевлаштування людей з особливими потребами;
- переорієнтувати систему спеціальної корекційної освіти на інтегровану (інклюзивну) «відкриту» форму навчання дітей з особливими потребами в масових навчальних закладах, використовуючи досвід західних країн;
- регламентувати та уточнити вимоги МОН до організації навчання в інтегрованих навчальних колективах, сформувати критерії діяльності ВНЗ інтегрованого типу;
- стимулювати запровадження сучасних форм і методів навчання, зокрема дистанційного навчання;
- створити систему навчання/перекваліфікації викладачів для співпраці з людьми з порушеннями здоров'я;
- розробити комплекс рольових ситуацій

для акторів навчального процесу з метою забезпечення входження в світ «іншої» людини з особливими потребами;

- побудувати безбар'єрне архітектурне середовище для реалізації концепції незалежного життя, що в тому числі стосується і освітніх закладів;
- визначити соціально-правовий статус молодого спеціаліста з відповідними пільгами для випускників-інвалідів, які закінчили ВНЗ;
- розробити нормативи співвідношення кількості студентів на одного викладача щодо навчання людей з особливими потребами з урахуванням необхідності значного збільшення годин на індивідуальну роботу;
- організувати волонтерську та патронажну служби, що надаватимуть допомогу студентам-інвалідам [2, 151-170; 10, 536-537].

Також експертами розроблена низка рекомендацій щодо забезпечення рівних можливостей для людей з особливими потребами на ринку праці:

- заохочення роботодавців до працевлаштування людей з тяжкими формами інвалідності. Зокрема цього можна досягти, якщо прийняття на роботу інваліда І групи або молодшої особи з інвалідністю, яка не має досвіду роботи, привілюватиметься до заповнення не одного, а двох або, можливо, трьох робочих місць у рахунок нормативу працевлаштування інвалідів;
- запровадження відсутнього на сьогодні інституту професійного асистента;
- вдосконалення контролю за виконанням 4-відсоткового нормативу шляхом зміни періодичності звітування роботодавців перед Фондом соціального захисту інвалідів із щорічного на щоквартальне або навіть щомісячне;
- законодавче закріплення механізму підтримки підприємницьких ініціатив осіб з інвалідністю за рахунок коштів, які сплачуються роботодавцями в якості штрафних санкцій за невиконання 4-відсоткового нормативу;
- законодавче затвердження положення про застосування надомної праці інвалідів, сприяння розвитку надомної праці та самозайнятості людей з особливими потребами шляхом розробки спеціальних програм;
- мотивування роботодавців до працевлаштування осіб з інвалідністю за рахунок надання податкових пільг за кожного нового прийнятого на роботу інваліда, зменшення розміру внесків до Фонду соціального страхування за працівників-інвалідів;
- законодавче закріплення права молодих людей з інвалідністю, які здобули професійну освіту, на перше робоче місце з гарантованим виключенням можливості звільнення протягом певного періоду, наприклад року;
- інформаційно-просвітницька робота щодо висвітлення найкращого досвіду працевлаштування людей з особливими потребами;
- запровадження соціального супроводу людей з інвалідністю, які шукають роботу або проходять період адаптації на робочому місці, силами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також відповідних НУО;

- збільшення державної підтримки підприємств громадських організацій інвалідів за рахунок забезпечення держзамовлення, надання допомоги в переоснащенні виробництва та оновленні технологій;

- покращення поінформованості людей з інвалідністю щодо стану і потреб ринку праці, зокрема шляхом розміщення на сайтах державних центрів зайнятості інформації про вакансії для інвалідів, підприємства, які працевлаштовують останніх;

- створення банку даних інвалідів за нозологіями, експертиза фізичних можливостей і професійних здібностей цієї категорії громадян [2, 170; 3, 85-87].

У розвинутих країнах створюються рівні можливості для людей з особливими потребами у багатьох сферах життя шляхом застосування широкого спектра обладнання для досягнення максимальної незалежності людей з порушеннями здоров'я – від слухових апаратів та інвалідних візків до різного роду програмного забезпечення та робототехніки.

Такі країни, як США, Німеччина, Франція, Великобританія, Японія лідирують у справі будівництва доступного житла. Зокрема досягненню доступності сприяє відкритий план, проектування малоповерхових будинків із внутрішніми двориками та верандами, які полегшують спілкування і тим самим сприяють інтеграції всіх членів сім'ї.

Питання доступності приміщень тісно пов'язані з питаннями транспорту (повітряного, наземного, морського). Вони успішно вирішуються у Франції, країнах Північної Європи і США. В Європі перше місце по виробництву та експлуатації автобусів із низькими пасажирськими майданчиками займає Німеччина [4, 17].

Навіть ці питання, для вирішення яких уже практично існують готові «рецепти», вирішуються в Україні досить повільно. Зокрема лише кілька років тому було створено механізм державної експертизи щодо введення будівель в експлуатацію, за якого до складу комісії входять громадські експерти – представники організацій осіб з обмеженими руховими можливостями (візочники). Досить повільно відбувається процес обладнання пандусами приміщень громадського користування. Сходи при вході до деяких будівель та підземних переходів дуже круті, відповідно, навіть якщо там створюється пандус, користування ним залишається проблематичним через великий кут нахилу.

В умовах хронічної нестачі коштів, що характерна для Укрзалізниці та підприємств, які забезпечують міські пасажирські перевезення у великих містах України, закупівля достатньої кількості спеціалізованих залізничних та трамвайних вагонів, тролейбусів та автобусів, пристосованих для перевезення осіб-візочників, також становить проблему через високу вартість останніх. Крім того, користування багатьма зупинками громадського транспорту для інвалідів-візочників ускладнюється через значну висоту бровки, що відокремлює тротуар від проїжджої частини.

Таким чином, повертаючись до дилеми подолання стигми або управління нею, потрібно визнати, що друга альтернатива видається більш науково обґрунтованою та придатною до практичної реалізації. Це зокрема підтверджується і невдалим досвідом кількох масштабних кампаній дестигматизації, проведених у західноєвропейських країнах, які не лише не принесли бажаних результатів, а навпаки, активізували негативні стереотипи і призвели до поляризації суспільства за ознакою стану фізичного здоров'я.

Виходячи з цього, альтернативою подолання стигматизації може бути зміцнення потенціалу протистояння цій проблемі шляхом покращення якості життя носіїв стигми, виховання у них так званої культури асертивної поведінки. Яскравим прикладом цього є розвиток руху самопомоги, надання соціальних послуг за методом «рівний-рівному». Покращення якості життя людей з порушеннями фізичного здоров'я можливе за рахунок розширення їхніх можливостей задоволення всього спектра потреб (реалізація права на працю та зайнятість, доступ до якісних медичних послуг та санаторно-курортного оздоровлення, доступ до психологічної допомоги, забезпечення можливостей для занять спортом, організація служб знайомств, розвиток клубів дозволя тощо). Хоча при цьому не варто забувати

і про подолання різних форм дискримінації людей з порушеннями фізичного здоров'я та забезпечення їх повноцінної інтеграції в життєвий соціум.

В сучасній Україні існує низка проблем щодо реалізації вказаних заходів: починаючи від хронічної нестачі коштів на реалізацію соціальних проектів і закінчуючи тим, що залишки так званої медичної моделі інвалідності, яка панувала за радянських часів, зберігають свою значимість досьогодні.

Одним із шляхів вирішення даної проблеми і важливою передумовою покращення становища неповносправних людей в Україні, зокрема подолання їхньої дискримінації та послаблення стигматизації, може стати активізація громадського руху за права осіб з особливими потребами. Однак вказане питання потребує подальшого дослідження та активних заходів, спрямованих на формування свідомої позиції таких людей, їхніх батьків та опікунів, об'єднання їхніх зусиль із зусиллями фахівців задля просування необхідних реформ. Адже в Україні такі типові характеристики посттоталітарного менталітету, як страх боротьби, брак асертивності, пасивність, труднощі щодо самоорганізації ускладнюють активне відстоювання своїх прав різними групами населення, зокрема і людьми з особливими потребами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриценко Л.І. Подолання стигматизації і дискримінації людей (дітей), які живуть з ВІЛ/Гриценко Людмила Іванівна, Ткачук Ірина Іванівна ; АПН України ; Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи ; МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні». - К. : Ніка-Центр, 2005. - 156с. - ISBN 966-521-357-1.
2. Дікова-Фаворська О.М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології. Монографія / Дікова-Фаворська О.М. - Житомир : Полісся, 2009. - 488 с. - ISBN 978-966-655-401-0.
3. Дотримання прав на працю та зайнятість молоді з особливими потребами в Луганській та Львівській областях [Текст] / І.Л.Демченко, О.Г.Карагодіна, І.М.Терюханова та ін. - К. : Центр, 2009. - 100 с. - ISBN 978-966-1568-22-7.
4. Іванова І.Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів / Іванова І.Б. ; Український інститут соціальних досліджень ; Інститут дитинства. - К.: Логос, 2000. - 85 с. - ISBN 966-581-160-6.
5. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман ; Т. В. Барчунова (пер. с англ.) ; Фонд «Общественное мнение». - М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. - 384 с. - ISBN 5-93947-016-5.
6. Майерс Д. Социальная психология / Майерс Дэвид ; В. Усманов (гл.ред.), С. Гаврилов (пер.с англ.). - 2-е изд., испр. - СПб. : Питер, 1999. - 684с. - (Мастера психологии). - ISBN 5-88782-141-8.
7. Особа з функціональними обмеженнями в колі проблем здоров'я-навчання-працевлаштування: Монографія / О.М. Дікова-Фаворська, Г.В. Бурова, С.М. Глоба та ін. ; О.М. Дікова-Фаворська (наук. ред.) ; ВНЗ Університет «Україна», Житомирський економіко-гуманітарний інститут. - Житомир : Полісся, 2009. - 364 с. - ISBN 978-966-655-402-7.
8. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. / Олег Романчук ; ВГО «Коаліція захисту прав інвалідів та осіб з інтелектуальною недостатністю» ; Навчально-реабілітаційний центр «Джерело». - Львів : Літопис, 2008. - 334 с. - ISBN 978-966-7007-61-4.
9. Финзен А. Психоз и стигма: Преодоление стигмы - отношение к предубеждениям и обвинениям / Финзен Асмус ; И.Я. Сапожникова (пер. с нем.). - М. : Алетея, 2001. - 213с. - (Серия «Гуманистическая психиатрия»). - ISBN 5-89321-066-2. - ISBN 3-88414-254-2.
10. Фудорова О.М. Особи з обмеженими можливостями на ринку університетських освітніх послуг України / О.М. Фудорова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць; В.С. Бакіров (відп. ред.). - Х. : [Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна], 2008. - 578 с. - Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (протокол №11 від 31.10.2007). - С. 533-537.
11. Garfinkel H. Conditions of Successful Degradation ceremonies / Garfinkel Harold [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.brown.uk.com/diagnosis/garfinkel.pdf>

УДК: 316.4:37.035.3-057.87

Н.М. МАМАЙ

ПЕРВИННА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК ЕТАП ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСТВА У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Мамай Наталя Миколаївна - в. о. доцента кафедри соціальних наук та психології Маріупольського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, кандидат філологічних наук

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми професіоналізації особистості у сучасних складних соціально-економічних умовах. Особлива увага приділяється формуванню соціально-трудової активності студентства на етапі первинної професіоналізації.

Ключові слова: професіоналізація, первинна професіоналізація, професіоналізм, студентська молодь, соціально-трудова активність.

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы профессионализации личности в современных сложных социально-экономических условиях. Особое внимание уделяется формированию социально-трудоу активности студенчества на этапе первичной профессионализации.

Ключевые слова: профессионализация, первичная профессионализация, профессионализм, студенческая молодежь, социально-трудоу активность.

The paper deals with theoretical analysis of the problem of formation professional skills of a personaliti in the present social and economic conditions. Special attention is paid to formation of socio-labour activity of primary the students at the stage of formation primary professional skills.

Key words: skills formation, primary skill development, professional skills, the students youth, socio-labour activity.

© Н.М. Мамай, 2011

У сучасних умовах переходу від планової до ринкової економіки, нестабільності виробництва, ускладнення ситуації на ринку праці особливого значення набувають проблеми формування здатності молодих фахівців вчасно адаптуватися до наслідків економічних змін трансформаційного періоду. Відомо, що характер зайнятості (наявність постійної, тимчасової, сезонної та випадкової роботи) значною мірою обумовлює рівень життя та соціально-економічне самопочуття людини. Проблема браку можливостей знайти роботу за фахом і освітою та відповідною оплатою праці або вимушене безробіття змушує молодих фахівців шукати різні способи адаптації. Ці способи можуть бути пасивними (споживацька позиція, надія на допомогу з боку держави та суспільства) або активними, зокрема шляхом роботи на умовах самозайнятості (у тому числі і спроба зайнятості підприємництвом), а також здатність до зміни професії, перепідготовки, підвищення кваліфікації тощо. Тому формування активної життєвої позиції, у тому числі і в сфері праці, є важливою умовою успішності адаптації до нового економічного середовища.

Особливого значення у цьому зв'язку набувають проблеми формування у студентської молоді здібностей на високому професійному рівні вирішувати складні практичні завдання. Саме університетський етап професіоналізації особистості, що починається з професійного самовизначення, вибору вищого навчального закладу і продовжується процесом професійної підготовки, є найбільш важливими в процесі розвитку людини. Студентська молодь

є найважливішим чинником соціально-демографічного та економічного розвитку країни (регіону) і особливо гостро реагує на суспільні зміни, і тому проблема професійного становлення студентства, а особливо формування у них соціально-трудоу активності є актуальною і потребує особливої уваги.

У сучасних наукових дослідженнях приділяється увага вивченню окремих сторін професіоналізації особистості [8]. Так, у межах психологічного підходу професіоналізація особистості розглядається як неперервний процес становлення суб'єктної активності особистості у професійній діяльності. Педагогічний підхід дозволяє розглядати професіоналізацію як спеціальну професійну підготовку особистості до професійної діяльності (професійне навчання). З точки зору соціологічного знання становлення професіонала – це проблема особистого та соціального розвитку майбутнього спеціаліста як суб'єкта соціальної дії.

Соціологічному аналізу феномена професіоналізму та процесу професіоналізації присвячені роботи С. Г. Струмиліної, Т. А. Олександрової, В. А. Погрібної [7], В. А. Цвик [10] та ін. Так, В.А. Погрібна у роботі «Соціологія професіоналізму» окреслює проблемне поле та понятійний апарат нового напрямку соціологічної науки. Аналіз соціально-професійних орієнтацій та освітніх мотивацій студентства проводиться у роботах українських та російських соціологів, таких як О. О. Якуба, В. М. Ніколаєвський, А. Г. Сокурянська [9], Б. Г. Нагорний, М. А. Яковенка, А. В. Яковенко [6], Ю. Р. Вишневський та ін. Визначенням критеріїв престижності

професій, впливу соціального макро- і мікросередовищ на освітні й професійні пріоритети студентської молоді займався ряд відомих українських соціологів (С. І. Головаха [1], В. Л. Оссовський, О. О. Яременко та інші).

У той же час за наявності значної кількості досліджень майже відсутні роботи, присвячені спеціальному аналізу проблем університетського етапу професіоналізації (первинної професіоналізації), а також формуванню соціально-трудоу активності сучасної студентської молоді.

Мета статті полягає в соціологічному аналізі первинної професіоналізації як етапу формування соціально-трудоу активності студентства у сучасних умовах:

1) розглянути особливості професійного становлення особистості (професіоналізації) у сучасних умовах;

2) виявити проблеми, з якими стикаються студенти в процесі професійного самовизначення, вибору навчального закладу, професійного навчання;

3) проаналізувати первинну професіоналізацію з точки зору формування соціально-трудоу активності студентської молоді.

Професійне становлення особистості – це цілісний, безперервний процес формування та розвитку професіоналізму, що починається з професійних намірів та вибору професії, триває впродовж життя і завершується тоді, коли людина припиняє професійну діяльність. Професіоналізація означає інтенсивне зростання специфічних особових орієнтацій, «прив'язування» кожної особи до конкретного виду діяльності. Це процес, в результаті якого у працівника формується об'єктивна (наявність знань, умінь, навичок та професійно важливих якостей) та суб'єктивна (усталена адекватна мотивація) готовність до професійної діяльності. Незважаючи на безумовну важливість психологічної складової становлення професіонала, професіоналізація особистості за своєю суттю є соціальним процесом, невід'ємним компонентом загальної соціалізації особистості [7].

Розглядаючи професійне становлення особистості, багато дослідників виділяють стадії, рівні, фази, етапи, які проходить фахівець у своєму професійному формуванні. На сьогодні єдиного підходу до визначення етапів професіоналізації не існує. Так, Є. О. Климов виділяє наступні етапи: опант (фаза вибору професії), адепт (фаза навчання професії), адаптант (фаза звикання молодого фахівця до роботи), інтернал (фаза самостійності, активності та творчості), майстер, авторитет, наставник [4].

К. М. Левітан виділяє три основні стадії професіоналізації: 1) підготовча (доуніверситетська) стадія, пов'язана з вибором професії, 2) початкова (університетська) стадія, під час якої формуються основи професійно важливих умінь і властивостей особистості, 3) основна стадія – період формування професіоналізму в умовах конкретної діяльності [5].

Акмеологічна концепція Е. Ф. Зеєра дозволяє говорити про «життєвий шлях» професіонала, який включає п'ять стадій професіоналізації:

оптацію (вибір професії), професійну підготовку, професійну адаптацію («входження» в професію), власне професіоналізацію (формування позиції, інтеграція особистісних і професійних якостей), професійна майстерність (реалізація особистості в професійній діяльності) [3].

Крім того, умовно виділяють первинну та вторинну професіоналізацію особистості. Первинна професіоналізація (спеціалізація) – це процес становлення фахівця, що включає придбання професійних умінь і навичок, необхідних для успішного початку професійної діяльності, в межах навчального закладу (професійне навчання). Вторинна професіоналізація – це процес перетворення фахівця у професіонала в ході трудової діяльності на основі накопичення і використання професійного досвіду, професійної активності людини і широкого світоглядного підходу до вирішення професійних завдань.

Тобто, з одного боку, процес професіоналізації досягає певної міри завершеності при досягненні професійної зрілості, яка характеризується отриманням високої професійної майстерності і статусу, з іншого боку – професіоналізація продовжується протягом усього життя людини.

Навчання у вищому навчальному закладі є важливим етапом професіоналізації особистості, її невід'ємною складовою. Тому без вирішення проблем, що існують на етапі університетської професіоналізації, неможливо здійснити професіоналізацію протягом всього життя людини.

Згідно з результатами соціологічного дослідження, проведеного дніпропетровськими соціологами у 2009 році, незадоволених чи скоріше незадоволених своїм життям серед опитаних студентів виявилось тільки 9%. Більшість студентів задоволені своїми житловими умовами (65%), рівнем матеріальної забезпеченості (47%), станом свого здоров'я (55%), якістю свого навчання (55%). Найгірші показники задоволеності студентів стосуються медичного обслуговування та соціальної захищеності. Студентську молодь сьогодні турбує більш за все: «відсутність стабільності, впевненості в майбутньому» (41%), «здоров'я» (38%), «проблеми, пов'язані з навчанням» (34%) тощо. Найменше турбують відносини з викладачами (6%), побутові проблеми (7%) [2].

Дослідження показало, що соціальне самопочуття студентської молоді є своєрідним віддзеркаленням різного роду негараздів, що мають місце у сучасному суспільстві. Ці показники мають певний вплив на процес професійного становлення молоді і проявляються, перш за все, у доступі до здобуття вищої освіти, можливості користуватися сучасними засобами комунікації тощо. Так, Інтернет значно спрощує підготовку сучасного студента до семінарських та практичних занять, але ставить у нерівні позиції тих студентів, які не мають можливості використовувати ресурси глобальної мережі. Результати національних моніторингових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України (N=1800), показують, що мають

потребу, але не мають можливості користуватися Інтернетом 8,8% опитаних у 2008 році (10,7% - у 2006 році, 13,0% - у 2002 році). Не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом близько 68% респондентів. Мають можливість користуватися Інтернетом вдома лише 13,2% респондентів (у 2006 році - 6,9%, у 2002 році - 1,1%) [1].

Ефективність процесу професіоналізації у вищих навчальних закладах залежить від багатьох чинників. По-перше, це рівень організації навчального процесу в університеті; по-друге, наявність матеріально-технічної та методичної бази; по-третє, взаємодія викладачів та студентів у процесі навчання тощо. Але все починається з професійного самовизначення та мотивації майбутнього студента у виборі спеціальності та вищого навчального закладу (ВНЗ).

Найбільш ефективним процес професіоналізації буде тоді, коли провідним мотивом вступу до ВНЗ є захоплення професією. Сучасні дослідження ціннісних установок та орієнтації університетської молоді показують, що дуже часто молоді люди керуються іншими мотивами вступу до ВНЗ: престижність ВНЗ, престижність спеціальності або навпаки - наявність бюджетних місць, що обумовлено складною соціально-економічною ситуацією в країні та низьким рівнем життя більшості українців. Негативною також є тенденція подачі заявок на вступ на декілька різних спеціальностей, що вказує на відсутність визначеності відносно майбутньої професійної діяльності, і відповідно відсутності мотивації до оволодіння спеціальністю. Становлення майбутнього фахівця як висококваліфікованого професіонала можливе лише при сформованому мотиваційно-ціннісному відношенні в його професійному становленні. Це майже неможливо без професійної спрямованості, наявності інтересу до професії та схильності займатися нею.

Важливого значення набуває також процес адаптації першокурсників до навчального процесу в університеті, коли складний вибір спеціальності та вищого навчального закладу вже позаду. Називають наступні етапи адаптації студентів: 1) фізіологічна адаптація (приблизно 2 тижні), 2) психологічна адаптація (до 3 місяців), 3) соціальна адаптація (до 3 років). При цьому складовими соціальної адаптації є: навчально-виховна адаптація, пов'язана з пристосуванням студентів до організації навчального процесу; соціально-професійна адаптація, пов'язана з розвитком професійної спрямованості студентів та затвердженням впевненості у правильному виборі професії. Якщо процес адаптації не відбувається вчасно, то це негативно позначається на освітніх мотиваціях студентів і на процесі їх професійного становлення. Тому треба приділяти увагу проблемам студентів першокурсників, сприяти установленню їх соціального статусу в колективі, формувати позитивні навчальні мотиви та підтримувати зацікавленість в обраній професійній діяльності.

Соціально-професійна адаптація студентів до умов навчального процесу пов'язана з вирішенням наступних завдань: по-перше, це виявлення проблем у процесі адаптації першокурсників

до навчального процесу в ВНЗ; по-друге, це організація відповідних соціально-психологічних та педагогічних умов для формування активної життєвої позиції у студентської молоді.

Перш за все, слід зазначити, що процес професіоналізації в ВНЗ базується на структурі навчального плану, за допомогою якого здійснюється організація навчального процесу - визначаються графік навчального процесу, план навчального процесу за семестрами, перелік та обсяг вивчення навчальних дисциплін, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, форми проведення поточного та підсумкового контролю, державної атестації.

Кожен із циклів дисциплін, визначених навчальним планом (цикл гуманітарних та соціально-економічних, фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін), грають певну роль у процесі професіоналізації студентів.

Цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, що спрямований на розвиток інноваційної активності, творчого мислення та соціальної суб'єктності студентів, допомагає сформувати у них нове, цілісне світорозуміння й світогляд, зробити свідомий вибір свого місця у суспільстві як громадянина.

Цикл фундаментальних (загальнонаукових) дисциплін дозволяє науково-обґрунтовано підходити до вирішення професійних завдань; формує широкий науковий кругозір, що базується на сучасних наукових досягненнях, навички самостійного аналізу різноманітних процесів і явищ у природі і техніці; створює фундамент для подальшого вивчення професійно-орієнтованих дисциплін та продовження вищої освіти за обраною або суміжною спеціальністю.

Якщо цикл гуманітарних і соціально-економічних дисциплін є продовженням гуманізації особистості в загальноосвітній школі, то вивчення фундаментальних дисциплін виводить студентів до осмислення правильності вибраної спеціальності, а разом з цим на процесі професіоналізації особистості майбутнього фахівця і професіонала.

Цикл професійно-орієнтованих дисциплін допомагає сформувати загальне уявлення про коло питань, що може вирішувати фахівець з певною освітою, а також розвинути творчу майстерність та соціально-трудова активність студентів у вирішенні професійних питань.

На думку вчених, сьогодні очевидним є дефіцит спеціалістів, які володіють творчою активністю, ініціативністю, тому організація педагогічного процесу у вищій школі повинна бути орієнтована на формування інноваційно спрямованої особистості, яка може бути конкурентоспроможною й успішною у сучасних умовах [6; 9]. Для цього необхідно у педагогічному процесі використовувати форми, методи та технології навчання, що спрямовані на розвиток пізнавальної та творчої активності студентів, такі як: мозкова атака, метод фокальних об'єктів, ігрові технології навчання тощо.

Формуванню активної життєвої позиції у студентів сприяє також їх участь у студентських організаціях та об'єднаннях, які функціонують

у вищих навчальних закладах України та представляють інтереси студентської молоді. При цьому дві з них претендують на офіційне представництво студентської громади - професійна спілка студентів та органи студентського самоврядування.

Найбільш впливовими та активними діючими різновидами студентських об'єднань є профспілки (секції, комітети тощо), першочерговими завданнями діяльності яких є вирішення соціальних проблем студентства та захист їхніх інтересів перед державою і адміністрацією вищого навчального закладу (ВНЗ).

Іншим різновидом студентських організацій є органи студентського самоврядування, які вважаються стратегічними партнерами місцевої влади у справі формування та реалізації регіональної молодіжної політики. Найбільш поширеною формою студентського самоврядування є студентська рада, яка фактично становить дорадчий орган і є посередником між студентами та адміністрацією ВНЗу. Голова студради зазвичай входить до складу ректорату або Вченої ради, де він має право порушувати проблеми студентства та брати участь в обговоренні питань, що стосуються інтересів студентів. Діяльність студентської ради направлена на інтелектуальний, культурний, духовний та фізичний розвиток молоді, підвищення її професіоналізму в сфері науки.

Слід зазначити також і важливість діяльності студентських бізнес-інкубаторів на території ВНЗ, організацій, які спрямовані на підтримку ініціативних та активних студентів для їх професійної самореалізації, а також на інформування про можливість вторинної зайнятості студентів у вільний від навчання час. Так, наприклад, перший студентський бізнес-інкубатор у місті Маріуполі був створений у 2008 році на базі Приазовського державного технічного університету. Його діяльність спрямована на розвиток малого і середнього бізнесу, надання всесторонньої організаційної, консультаційної і технічної допомоги підприємцям, безробітній і працюючій молоді, а також активним та талановитим студентам.

Важливе значення має участь студентів у студентських трудових загонах, які створюються у вигляді будівельних, спеціалізованих, екологічних молодіжних формувань, загонів охорони громадського порядку. Вони працюють на багатьох важливих об'єктах господарського, виробничого та соціального призначення, беруть участь у благоустрою міст та ін. Діяльність студентських трудових загонів є одним із напрямків вирішення проблем зайнятості та

працевлаштування студентської молоді, а також має велике соціально-виховне значення. Робота в студентських загонах дозволяє студентській молоді розвинути особистісні професійні й творчі здібності, сформуванню адекватну самооцінку, обмірковано обрати діяльність професійної сфери, отримати консультації фахівців з профілактики негативних явищ та корекції особистісних якостей.

Особливого значення набуває відродження волонтерського руху серед студентської молоді - добровільного прийняття обов'язків по наданню безоплатної соціальної допомоги, послуг, патронажу над інвалідами, хворими людьми, особами, що опинилися в складній життєвій ситуації.

Все це буде сприяти не тільки активізації участі молоді в суспільно-політичному житті місцевої громади, реалізації творчого потенціалу, розвитку ініціативи, але й стане основою для системи саморегуляції у суспільстві.

Отже, розглянувши особливості формування соціально-трудова активності студентської молоді на первинному етапі професіоналізації, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Професійне становлення особистості мотивується сприятливими соціально-економічними умовами, що дозволяють особистості прогнозувати свою майбутню професійну діяльність.

2. Процес професіоналізації особистості слід розглядати як цілісний, безперервний процес формування та розвитку професіоналізму, що починається з професійних намірів та вибору професії, триває впродовж життя і завершується тоді, коли людина припиняє професійну діяльність.

3. Важливим етапом професіоналізації особистості є професійне самовизначення, вибір навчального закладу та процес професійного навчання (первинний етап професіоналізації), успішність якого впливає на якість професійного розвитку людини в цілому.

4. Зміст професійного навчання у вищих навчальних закладах повинен бути спрямований на формування ініціативності, творчості та соціально-трудова активності студентської молоді, що в майбутньому дозволить їм легко адаптуватися до складних соціально-економічних умов у суспільстві та постійно підвищувати свій професійний рівень.

Високий професіоналізм, творчість, ініціативність, активна життєва позиція та суб'єктність спеціалістів у всіх сферах суспільної діяльності - це найважливіша умова розвитку як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

- Головаха С., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / С. Головаха, Н. Паніна. - К: Ін-т соціології НАН Укр., 2008. - 85 с.
- Городяненко В. Г., Гилюн О. В. Соціальне самопочуття студентської молоді / В. Г. Городяненко, О. В. Гилюн // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: 36. наук. праць. -Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. - Вип. 16. - С. 677 - 680.
- Зеер Э. Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование / Эвальт Фридрихович Зеер. - Екатеринбург: Урал. гос. проф.-пед. ун-т, 1998. - 126 с.
- Климов Е. А. Психология профессионала / Евгений Александрович Климов. - М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МО-ДСК, 1996. - 400 с.

5. Левитан К. М. Личность педагога: становление и развитие / Константин Михайлович Левитан. - Саратов: Саратов. ун-т, 1991. - 163 с.
6. Нагорний Б. Г., Яковенко М. Л., Яковенко А. В. Студентство і сучасність / Б. Г. Нагорний, М. Л. Яковенко, А. В. Яковенко. - К.: Арістей, 2005. - 164 с.
7. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму/ Вікторія Леонідівна Погрібна. - К.: Алерта: КНТ ЦУЛ, 2008. - 336 с.
8. Лапшина В. Л. Професіоналізація: сутність та структура поняття [Електронний ресурс] / В. Л. Лапшина. - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Usoc/2005_2-3/54-58.pdf
9. Сокурянська Л. Г., Дейнеко О. О., Будник А. Ю. Соціально-професійні орієнтації студентів пострадянських мегаполісів: досвід компаративної соціологічної розвідки / Л. Г. Сокурянська, О. О. Дейнеко, А. Ю. Будник // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. - Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. - Вип. 16. - С. 687 - 694.
10. Цвык В. А. Професионализация как социальный процесс / В. А. Цвык // Вестник РУДП. Серия «Социология». - 2003. - № 4, 5. - С. 258 - 259.

УДК 316.7:658.114

Я.Я.СЛАБКО

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРСОНАЛУ СУЧАСНОГО ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

Слабко Яна Яківна - кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри «Економіка підприємства» ОКВНЗ ІІІ «Стратегія»

Автор статті розглядає проблему моделювання організаційної культури персоналу сучасного промислового підприємства. Виходячи з результатів власного теоретичного дослідження, автор пропонує методологічний підхід до розробки соціологічних моделей організаційної культури промислового підприємства.

Ключові слова: організаційна культура, промислове підприємство, модель, цінності, поведінські практики.

Автор статьи рассматривает проблему моделирования организационной культуры персонала современного промышленного предприятия. Исходя из результатов собственного теоретического исследования, автор предлагает методологический подход к разработке моделей организационной культуры промышленного предприятия.

Ключевые слова: организационная культура, промышленное предприятие, модель, ценности, поведенческие практики.

The author of the article studies the problem of modeling the organizational culture of the modern industrial enterprise. Taking the results of the own theoretical research as a base, the author offers the methodological approach to the development of models of the organizational culture of the industrial enterprise.

Keywords: organizational culture, industrial enterprise, model, value, behavioural practices.

© Я. Я. Слабко, 2011

Вступ. Нові умови господарювання, динамізм і невизначеність зовнішніх умов, підвищення освітнього рівня персоналу, зміна мотивації працівників вимагають розвитку організаційної культури у всьому її розмаїтті. В останні роки спостерігається хвиля наукового та практичного інтересу до феномена організаційної культури. Організаційна культура розглядається як потужний стратегічний інструмент, що дозволяє орієнтувати всі підрозділи організації та окремих осіб на загальні цілі, мобілізувати ініціативу співробітників, забезпечувати відданість підприємству, полегшувати спілкування.

Постановка завдання. Стаття присвячена побудові соціологічних моделей організаційної культури персоналу сучасних промислових підприємств.

Аналіз досліджень і публікацій. У соціологічній площині проблематика організаційної культури розглядалась у наукових роботах М.Алдохіна, Г.Дворецької, Л.Димитрової, Н.Зубревої, М.Лукашевича, В.Матвієнко, Р.Махнорілова,

Ж.Малахової, В.Пилипенко, М.Пірен, В.Полторака, М.Сіроштана, О.Скідіна, М.Туленкова, А.Хижняк, Г.Щокіна, А.Швидкої [2], [3], [4], [7]. В той же час проблемам моделювання розвитку організаційної культури підприємства приділяється, на нашу думку, мало уваги. Тому виникає необхідність розробки соціологічних моделей формування та розвитку організаційної культури з метою підвищення ефективності управління нею.

Виклад основного матеріалу. Проведені теоретичні дослідження проблем розвитку організаційної культури підприємств свідчать про те, що всі дії, спрямовані на формування й розвиток організаційної культури підприємства, мають бути збалансовані та логічно поєднані. У такому разі доцільно побудувати модель функціонування організаційної культури сучасного промислового підприємства.

У цьому контексті доцільно також буде звернути увагу на визначення процесу формування організаційної культури, який запропонований

російським автором Л. Албастовою, згідно з яким «формування організаційної культури» – це спроба конструктивного впливу на соціально-психологічну атмосферу, поведінку співробітників. Сучасний менеджмент розглядає організаційну культуру як потужний стратегічний інструмент, що дає змогу орієнтувати всі підрозділи й працівників на загальні цілі [1]. Не вступаючи в принципову дискусію з автором, вважаємо за доцільне відзначити, що конструктивний вплив на соціально-психологічну атмосферу, поведінку співробітників є важливим не тільки для завдань формування організаційної культури, а й для її функціонування, адже організаційна культура в разі відсутності мотиваційного підкріплення може набувати контрпродуктивних форм, що призводить до її небажаного (з погляду стратегічних перспектив підприємства) розвитку.

Розпочинаючи побудову моделі функціонування організаційної культури, необхідно звернути увагу на результати щодо рівнів організаційної культури, отримані Е. Шейном [8, с. 37].

Пізнання організаційної культури, на думку Е. Шейна, починається з «поверхневого» або «символічного» рівня. На цьому рівні речі і явища

легко виявити, але їх досить важко інтерпретувати в термінах організаційної культури без знання інших її рівнів. Той, хто намагається пізнати організаційну культуру глибше, зачіпає її другий, «підповерхневий» рівень. На цьому рівні вивченню піддаються цінності, вірування й переконання, що поділяються членами відповідно до того, наскільки ці цінності відбиваються в символах і мові, яким чином вони несуть у собі смислове пояснення першого рівня. Сприйняття цінностей і вірувань має свідомий характер і залежить від бажання людей.

Третій «глибинний» рівень включає базові (фундаментальні) припущення, які важко усвідомити навіть самим членам організації без спеціального зосередження на цьому питанні. Серед цих прихованих припущень, що визначають поведінку людей в організації й допомагають їм сприймати атрибути організаційної культури, Е. Шейн виділив ставлення до буття в цілому, сприйняття часу і простору, загальне ставлення до людини та роботи.

На основі вихідної моделі організаційної культури пропонується авторське бачення трирівневої моделі функціонування організаційної культури в трудовому колективі (рис.1).

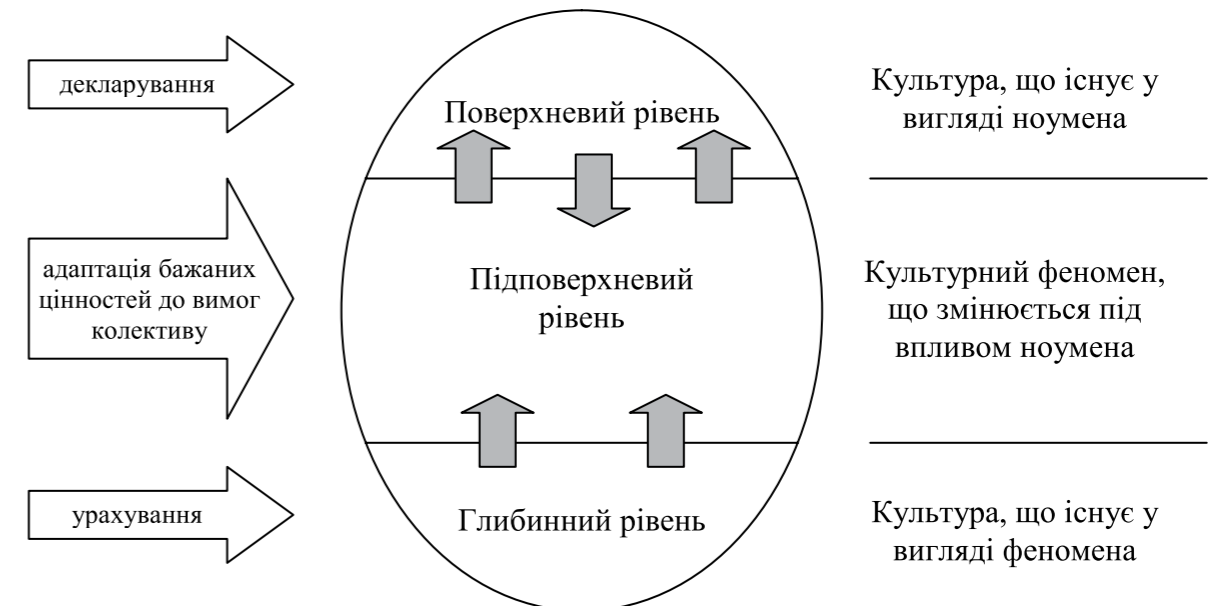

Рис. 1. Трирівнева модель функціонування організаційної культури персоналу підприємства

Модель функціонування організаційної культури в трудовому колективі пропонується розглядати як трирівневу структуру, що має поверхневий рівень, на якому організаційна культура існує у вигляді ноумена та може бути у повній мірі скоригована завдяки мотивації; підповерхневий рівень, на якому індивідуальна культура як феномена, змінюється під зовнішнім впливом через адаптацію бажаних для організації цінностей до вимог індивіду та колективу; глибинний рівень, на якому індивідуальна культура працівника (групи) існує у вигляді феномену і не може бути зміненою. За допомогою трирівневої моделі

функціонування організаційної культури стає можливим перехід до побудови управлінської моделі рівнів організаційної культури персоналу підприємства. При цьому доцільно виходити з того, що українська модель організаційної культури на відміну від західної полягає у більшому авторитеті влади, на відміну від рівності та колективізму в межах будь-яких моделей організаційних культур.

У ході дослідження нами було вдосконалено модель рівнів організаційної культури, запропонованої Е. Шейном та структуровано зазначені рівні з позицій можливості технологізації зовнішнього управління ними.

Рис. 2. Модель рівнів організаційної культури персоналу підприємства

Згідно з побудованою моделлю на поверхневому рівні управління організаційною культурою здійснюється на основі встановлених на підприємстві норм та правил внутрішнього розпорядку з використанням мотиваційних механізмів, на підповерхневому рівні управління забезпечується мотивацією відповідно до наявного культурного рівня працівників підприємства, на глибинному рівні організаційна культура існує в якості феномена, тому вона не може бути зміненою, необхідно лише враховувати феномен загальної культури.

Розбудова типової існуючої моделі для працівників є недоцільною через те, що більшість моделей адаптована до вимог торговельно-керуючих компаній. В аналізованому випадку існує необхідність розробки специфічної моделі організаційної культури промислових підприємств. З урахуванням існування ціннісних особливостей можна визначити, що матиме місце подвійність зазначених моделей. З одного боку, для використання для АУП можлива адаптація розроблених сучасними авторами, зокрема Г. Харрісоном, Ф. Тромпернаарсом [6], моделей (підходів) організаційної культури.

При цьому необхідно виходити з результатів, отриманих нами в процесі аналізу взаємозв'язку типу (а, на нашу думку, і моделі) організаційної культури залежно від фази життєвого циклу підприємства. Так, для працівників апарату АУП в цілому можна використовувати модель, запропоновану у 1998 р. Ф. Тромпернаарсом, який виокремлював чотири базові типи та окреслив їх загальними назвами: «Батьківщина», «Керована ракета», «Інкубатор» й «Ейфелева вежа» [6].

Тип культури «Батьківщина» (сім'я) – жорстко

ієрархічна і така, що орієнтується на виконання вказівок «згори». Система в цілому базується на патерналістській установці: ініціатива й зусилля підлеглих мають відповідати установкам лідера, але функції співробітників не можна назвати чітко формалізованими. Рішення, здібності і навіть настрої лідера визначають усе. Ефективність «родинного типу» компанії багато в чому визначається не лише мірою поваги співробітників до лідера, а й тим, наскільки «батько» знає їх сильні і слабкі сторони, їх прихильності і те, до чого (кого) вони ставляться неприязно. Мова «Батьківщини» – це багато в чому мова етичних оцінок схвалення або несхвалення з боку «батька». Відповідний тип може бути адекватно використаний на етапі антикризового управління, зокрема на стадії зародження підприємства (за умов первинного формування власної культури організації) або в разі подолання кризи згасання.

«Ейфелева вежа» має яскраво виражену ролеву орієнтацію з гранично (а деколи і поза межю) деталізованим прописуванням функціональних обов'язків для кожного співробітника. При цьому ведеться ретельний контроль за тим, щоб не відбувалося спонтанного перерозподілу функцій і зон відповідальності. Не допускається жодних непередбачених в установленому порядку ініціатив та інших відхилень від заданого лідером курсу. На нашу думку, зазначений тип адекватний етапу зрілості, коли будь-які порушення рівноваги можна вважати негативними.

«Керована ракета» орієнтується на «командне» вирішення конкретного завдання або досягнення конкретного результату до певного терміну. Цей тип культури після визначення завдання

передбачає спільне опрацювання її постановки й після цього максимальну міру делегування управлінських функцій уніз. Але сам по собі колектив схильний збиратися навколо конкретного проекту і на час його реалізації. На нашу думку, відповідна модель адекватна етапу зростання, коли ініціативність та швидкий розвиток організації є її найголовнішим завданням. Культура типу «Інкубатор» найбільшою мірою спрямована на розвиток самореалізації творчої особи в умовах неієрархічних зв'язків і мінімальної міри формалізації відносин. Мова «Інкубатора» – це мова творчих асоціацій. Відповідний тип організаційної культури не має, на нашу думку, великого значення для аналізованих промислових підприємств (навіть для їх АУП).

Однак для виробничих працівників відповідні методичні підходи є неадекватними, адже творчість не можна розглядати як позитивний елемент для виробничого працівника, що зайнятий виготовленням продукції відповідно до існуючої проектно-конструкторської документації. Також недоцільним для працівників є занадто «жорстка» організаційна культура, яка відбиває бажання до пошуку внутрішніх резервів організації виробництва.

Інший підхід до розгляду змісту організаційної культури пропонує російський дослідник В.А. Співак. Він намагався розробити модель корпоративної культури для російського ринку. Автор пропонує повернутися до розгляду вітчизняних підходів до вирішення проблеми культури у виробничій сфері, що склалися за радянських часів [5, с. 75].

Культура умов праці – це сукупність об'єктивних умов і суб'єктивних чинників, що визначають поведінку людини в процесі виробничої діяльності. Ця частина культури виробництва включає характеристики й показники санітарно-гігієнічних, психофізичних, соціально-психологічних та естетичних умов праці.

Культуру засобів праці і трудового процесу характеризують такі елементи, як: упровадження у виробництво новітніх наукових і технічних

досягнень, рівень механізації й автоматизації, якість устаткування та інструментів, ритмічність і планованість роботи підприємства, рівень матеріально-технічного забезпечення, якість продукції, що випускається, використання новітніх методів праці, методи оцінювання результатів праці, забезпечення дисципліни.

Культуру міжособистісних відносин (комунікацій) у трудовому колективі – сукупність соціально-психологічного клімату, наявність відчуття колективізму, взаємодопомога, наявність і визнання всіма працівниками цінностей і переконань компанії.

Культуру управління – методи управління, стиль керівництва, гуманізм, індивідуальний підхід, сприйняття персоналу як надбання організації, професіоналізм управлінців, включаючи комунікативну компетентність, використовувани методи стимулювання, підвищення рівня задоволеності працею.

Культуру працівника – сукупність етичної культури і культури праці. Етична культура має зовнішню складову, яка виявляється в поведінці людини, знанні нею етикету, правил поведінки, гарних манер. Внутрішню культуру становлять моральність мислення, ціннісні орієнтації, переконання й культура відчуттів, уміння сприймати стан інших людей. Культуру працівника визначають, виходячи з рівня освіти та кваліфікації, його ставлення до праці, дисциплінованості (включаючи трудову і технологічну дисципліну), старанності, творчості на робочому місці [5, с. 74]. Автор пропонує поєднання елементів культури у вигляді цілісної графічної моделі.

На основі аналізу існуючих моделей організаційної культури нами була побудована модель управління організаційною культурою персоналу сучасних промислових підприємств, зображена на рис. 3.

Пропонуємо розглядати модель управління організаційною культурою як складне багатоаспектне утворення, елементи якого перебувають у стійкому структурно-логічному взаємозв'язку.

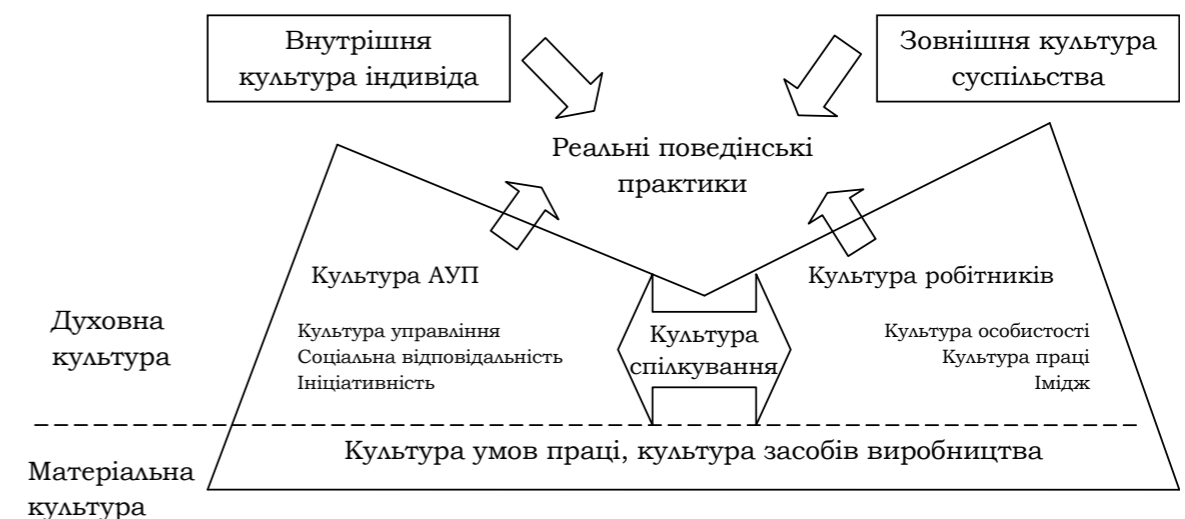

Рис. 3. Модель управління організаційною культурою персоналу промислового підприємства

На сьогоднішній день формування організаційної культури на більшості підприємств зводиться до характеристики рис матеріальної культури, натомість ми вважаємо матеріальну культуру лише базисом для побудови організаційної культури, а точніше реальних поведінських практик працівників. Елементи матеріальної культури, пропущені крізь призму духовної культури та узгоджені між робітниками та адміністративно-управлінським персоналом через культуру спілкування здійснюють суб'єктивний вплив на реальні поведінські практики, однак їх прояв обмежується внутрішньою культурою індивіда і зовнішньою культурою суспільства. Таким чином, дана управлінська модель визначає своєрідну систему координат можливих відмінностей у реальних

поведінських практиках в межах організаційної культури. Виходячи із запропонованої структури стає можливим розбудувати адекватну модель на кожному виробничому підприємстві, враховуючи завдання та стратегічні цілі, що стоять перед підприємством на певному етапі розвитку. Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, слід зазначити, що сучасна організаційна культура персоналу промислового підприємства в умовах вітчизняних реалій є явищем, що заслуговує широкої уваги з боку досліджень науковців усіх галузей, спільні зусилля яких дадуть змогу підвищити одночасно соціальний та економічний ефект для підприємства, а також сформувати (звісно, певною обмеженою мірою) загальний рівень культури суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Албастова Л. Н. Технология эффективного менеджмента / Л. Н. Албастова. – М.: Издательство ПРИОР, 1998. – 288 с.
2. Виханский О.С. Наумов А.И. Менеджмент : Практикум по курсу / О. С. Виханский, А. И. Наумов. – М.: Гардарики, 1999. – 281 с.
3. Зубрева Н. В. Організаційна культура як соціальне явище : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / Зубрева Надія Володимирівна ; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 19 с.
4. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посіб./ Г.В. Дворецька. -К.: КНЕУ, 2002.-472 с.
5. Лукашевич М.П. Соціологія. Загальний курс: підруч./ М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. - К.:Каравела, 2008.-408 с.
6. Спивак В. А. Корпоративная культура / В. А. Спивак. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с. – (Ключевые вопросы)
7. Томилев В. В. Культура предпринимательства : учебник для вузов / В. В. Томилев. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с.
8. Туленков М.В. Особливості управлінської праці в системі менеджменту соціальної роботи/ М.В. Туленков // Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі: Науковий збірник/ МАУП-К: МАУП, 2004. - с. 134-155.
9. Шейн Э. Организационная культура и лидерство. Построение. Эволюция. Совершенствование / Э. Шейн ; пер. с англ. С. Жильцов, А. Чех. – СПб. : Питер, 2002. – 336 с.

УДК: 316.624

Н.А. ВАСИЛЬЄВА

СОЦІОАДАПТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАСУДЖЕНИХ ДІТЕЙ: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ У ТОТАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Васильєва Н.А. - старший викладач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

У статті ставиться проблема формування соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей в умовах сучасного українського суспільства. Розглядається інтерпретація потенціалу, адаптивного потенціалу із послідовним виходом на соціоадаптивний потенціал у соціологічному зрізі. Вказано фактори та детермінанти соціоадаптивного потенціалу у тотальному середовищі. Окреслено основні характерологічні риси суб'єктаносія соціоадаптивного потенціалу – засуджених дітей як особливої соціальної групи. Наведено дані соціологічних досліджень соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей в 11 виправних колоніях України.

Ключові слова: соціоадаптивний потенціал, адаптивна ситуація, засуджені діти, адаптивний фон.

В статье ставится проблема формирования социоадаптивного потенциала осужденных детей в условиях современного украинского общества. Рассматривается интерпретация потенциала, адаптивного потенциала с последовательным выходом на социоадаптивный потенциал в социологическом срезе. Указаны факторы и детерминанты социоадаптивного потенциала в тотальной среде, очерчены основные характерологические черты субъекта-носителя социоадаптивного потенциала осужденных детей как особой социальной группы. Приведены данные социологических исследований социоадаптивного потенциала – осужденных детей в 11 исправительных колониях Украины.

Ключевые слова: социоадаптивный потенциал, адаптивная ситуация, осужденные дети, адаптивный фон.

The article “Sotsioadaptivny potential of convicted children: specificity of the formation of a total environment” devoted analysis sotsioadaptivnygo capacity convicted children. Considered the interpretation of building

adaptive capacity with consistent access to the sotsioadaptivny potential sociological slice. Identified factors and determinants sotsioadaptivnygo capacity in total environment, the main features of the subject-carrier sotsioadaptivnygo capacity-convicted child as a particular social group. The data of sociological studies sotsioadaptivnygo capacity of convicted children in 11 correctional prisons of Ukraine.

Keywords: sotsioadaptivny potential adaptive situation, condemned children, adaptive background.

© Н. А. Васильєва 2011

Актуальність проблеми, що аналізується у даній статті, обумовлена наступним. У зв'язку із кризовою економічною ситуацією в сучасному українському суспільстві зросли статистичні показники злочинної поведінки не лише серед дорослих громадян, але й у дитячому середовищі.

В Україні сьогодні проживає 9,5 млн. дітей, що становить 20% населення країни. При цьому спостерігається постійне збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: за період із 1999 по 2009 рік цей показник зріс на 60%. Дана категорія дітей підпадає під категорію ризику як кримінологічно нестійка категорія із поступовим погіршенням показників соціально сприйнятної поведінки та потраплянням за ґрати. У 2008 році, як наслідок, скоєно 20000 злочинів дітьми та за участю дітей, серед яких домінують крадіжки, пограбування, розбій, насильницькі злочини, вбивства. В 2009 році кількість засуджених в Україні зросла вперше за останні 7 років. За даними Держдепартаменту України з виконання покарань, у 2009 році кількість засуджених в Україні зросла на 1,2% та складала 1 січня 2010 року 147 тис. 716 чоловік. Із них діти складають 1,7%, що, на перший погляд, може здатися мізерною часткою, а насправді Україна є одним із лідерів у Європі за кількістю засуджених дітей. У 2010 році в Україні на 100 тис. населення припадає 321 засуджений, що майже втричі перевищує аналогічні показники у Західній Європі [16, с.83].

Українське суспільство проголосило принципово нову концепцію відношення до дітей та дитячої злочинності: перехід до гуманізаційної парадигми та експериментальне запровадження проекту ювенальної юстиції та примирного правосуддя. Тим паче, у сучасному українському суспільстві існує ряд стереотипованих соціальних бар'єрів сприйняття засуджених дітей як особливої стигматизованої категорії дітей: при цьому стереотипизація є досить вагомим фактором формування соціоадаптивних перешкод та соціоадаптивних фонових бар'єрів. Погіршує можливість формування соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей той факт, що існує певна суперечність між кількістю колоній, програмами перевиховання та ресоціалізації вихованців і відповідності даних програм та засобів і якості їх реалізації реаліям динамічного суспільства з біфуркаційною траєкторією розвитку і, як наслідок, змістовним суб'єктивним та об'єктивним наповненням соціоадаптивної системи засудженої дитини ще в рамках колонії.

Аналіз публікацій з даної проблематики дає змогу зробити висновок, що ступінь її розробленості у соціологічній літературі можна назвати як дуже низький. Засуджені діти як об'єкт соціологічного дослідження практично відсутні у

соціологічній літературі що, на наш погляд, може бути обумовлено закритістю, недоступністю об'єкта дослідження та специфічністю тотального середовища.

Із соціологічної точки зору в класичному вимірі дану проблематику розкривали у своїх роботах Е.Гоффман через «феномен заплямованої репутації» та так званої «делінквентної кар'єри», теорія девіантної поведінки в умовах аномії через розкриття факторів та шляхів соціальної адаптації та соціально сприйнятних способів її досягнення (Р.Мертон), теорія диференціювання та контролю (Е.Сазерленд) .

Даною проблематикою із сучасних авторів більше цікавляться вчені-юристи та «дитячі» кримінологи – Абросімова Ю. А. [2; 1], Волков А.Н. [5], Гоїна В.В. [6], Гусак А.П. [8], Колб О. [9], Косенко С. [11], Пьохов В.М. [14]. Цікавим також є психологічний ракурс вивчення даної проблематики. Психологи звертають увагу на причини делінквенції [15;16]. В педагогічній науці на проблему даної групи дітей звертають увагу Горенко С.[7], Кушнар'єв С.В. [12].

Стосовно соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей дану проблему соціологи обминули увагою через закритість та недоступність об'єкта дослідження.

Отже, маємо наступну проблемну ситуацію. З одного боку, існує нагальна соціальна проблема, пов'язана з високим рівнем злочинності українських підлітків, у тому числі вторинної, тобто після перебування у виправній колонії, вирішення якої безпосередньо пов'язане з формуванням у засуджених дітей соціоадаптивного потенціалу та створення умов для його реалізації. З іншого - теоретична невизначеність, відсутність досліджень з цієї проблеми, досліджень змісту програм реабілітації, особливостей ресоціалізації, нестача інформації з конкретних аспектів адаптації підлітків, які звільнилися з місць ув'язнення, що унеможливає комплексне дослідження проблем адаптації засуджених підлітків після звільнення з колоній, розробку рекомендацій щодо її оптимізації, ефективного формування соціоадаптивного потенціалу.

Об'єктом даної статті є засуджені до позбавлення волі діти віком від 14 до 18 років, що знаходяться в виправно-трудових колоніях в українському суспільстві. Предметом виступає специфіка формування соціоадаптивного потенціалу даної категорії дітей в умовах тотального середовища.

Метою даної статті є виявлення специфіки формування, факторів впливу та змістовного наповнення соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей в умовах тотального середовища.

Для досягнення даної мети виконано ряд завдань: обґрунтовано теоретичні засади

поняття «соціоадаптивний потенціал»; розкрито соціологічну сутність поняття «соціоадаптивний потенціал», визначено основні фактори впливу на формування соціоадаптивного потенціалу в рамках колоній; визначено стан соціоадаптивного потенціалу нинішніх засуджених неповнолітніх.

Дослідницька стратегія даної статті була зорієнтована на застосування: системно-компонентного аналізу, який відображає вивчення складу соціоадаптивного потенціалу; системно-структурного аналізу, який передбачає дослідження внутрішніх зв'язків і взаємодії елементів системи соціоадаптивного потенціалу; системно-функціонального аналізу, що передбачає вивчення інформаційно-функціональних залежностей між компонентами соціоадаптивного потенціалу (внутрішні функції) та між соціоадаптивним потенціалом та середовищем, в якому він буде реалізовуватися.

Основні результати і висновки, отримані під час дослідження, зводяться до наступних теоретичних висновків та емпіричних обґрунтувань.

Теоретична інтерпретація поняття «соціоадаптивний потенціал» є неоднозначною. Сам термін «потенціал» походить від латинського «potentia», що означає «сила». В сучасній науці він вживається в іншому розумінні - для позначення засобів, запасів і джерел, що мають у наявності і можуть бути використані для досягнення визначеної мети, вирішення будь-якої задачі, а також можливостей окремої людини, держави, суспільства в певній галузі [5, с.26].

Тобто «потенціал» — досить складне поняття. Як інтердисциплінарна категорія, він включає в себе фізіологічний, психологічний, соціальний потенціали. Ефективність функціонування потенціалу залежить від оптимального співвідношення його складових, оскільки їх взаємозв'язок та взаємозумовленість стають основним фактором ефективності використання кожного з них. При цьому у соціологічній літературі відсутнє визначення поняття «соціоадаптивний» потенціал. Тому, враховуючи всі перераховані фактори, ми визначаємо соціоадаптивний потенціал як систему ресурсів та резервів фізіологічного, психологічного та соціального порядку, перспективне задіяння яких необхідне для соціальної адаптації суб'єкта-носія потенціалу у разі виникнення адаптивної ситуації.

При соціологічному вивченні соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей необхідно враховувати специфіку як соціальної ситуації, так і досліджуваного об'єкта. По-перше, створення адаптивної ситуації у тотальному середовищі буде виникати двічі: на момент, коли індивід потрапляє у це середовище ізоляції від «великого світу», і на момент підготовки до виходу на свободу, тобто, коли основні ресурсні та нормативні детермінанти соціоадаптивного потенціалу вже є у наявності. По-друге, це формування адаптивної потреби. Вихованці ВК, за даними проведених нами соціологічних опитувань, мають бажання в рамках колонії отримувати хоча б якусь частину умов для підготовки до життя на свободі (на це також впливає зміна середовища). По-третє, послідовно

формуєчись, соціоадаптивний потенціал засуджених неповнолітніх включає в себе основні засоби соціальної адаптації (можливість закінчити навчання за шкільною програмою в рамках ВК, спілкування з родичами, хоча й обмежене, можливість займатися спортом, читати, спілкуватися з вихователями, а також можливість введення альтернативного об'єкта соціальної адаптації, як-от роботу в колонії). По-четверте, при формуванні соціоадаптивного потенціалу не виключена поява «антизасобів», які прямо чи опосередковано перешкоджають формуванню потенціалу (наприклад, низький рівень співпраці місцевої влади з адміністрацією колонії формує у вихованців, за даними досліджень, зневіру у власних силах, відчуття «непотрібності» тощо. Або відсутність спілкування з рідними та близькими у деяких вихованців викликає апатію). По-п'яте, для успішного формування соціоадаптивного потенціалу необхідне подолання бар'єрів адаптації. Пошосте, завершальним етапом формування адаптивного потенціалу є формування моделі соціоадаптивної поведінки.

Виходячи з логіки системно-функціонального аналізу, ми акцентуємо увагу на тому, що в період формування соціоадаптивного потенціалу вихованці проходять наступні етапи:

1. адаптивний шок;
2. адаптивний пошук;
3. адаптивна реабілітація [4, с. 243].

Ці підсумки підтверджуються емпіричними даними.

На першому етапі, коли дитина тільки-но потрапляє до колонії, її соціоадаптивний потенціал знаходиться у невизначеному вигляді. На даному етапі основною характеристикою стану вихованців є почуття розгубленості, пригніченості та страху перед невідомими умовами. У цей період актуалізується процес формування адаптивності, тобто здатності до адаптації. Із позицій системного підходу процес формування соціоадаптивного потенціалу оформляється в переструктурації оточуючого середовища, проходить заміна звичного соціального середовища на тотальне, що має зовсім інші інституціональні характеристики. До них можна віднести наявність жорсткої дисципліни, обмеженої свободи вихованців, уніфікацію життєвих практик, присутність кримінальної субкультури тощо.

На даному етапі відбувається певна фільтрація об'єктів, що відповідають потребам адаптанта від тих, що не відповідають потребам адаптанта при формуванні соціоадаптивного потенціалу.

На етапі адаптивного пошуку, який характеризується періодом виходу із шокового стану та початком пошуку нових шляхів виходу із адаптивного шоку. На даному етапі найбільш суттєвими, на наш погляд, є наявність активізованих нових потенцій, як-от: необхідність продовження навчання за шкільною програмою, необхідність здобуття професії та ін.

Досить важливим є наявність адаптивних перешкод та адаптивних бар'єрів у вихованців. Адаптивною перешкодою у даному випадку

може стати невміння прийняти умови тотального середовища, негативне відношення до власного здоров'я, негативне відношення до навчання.

Для характеристики цього етапу доцільною є емпірична ілюстрація: результати соціологічного опитування із застосуванням методу анкетного опитування 1200 засуджених у віці від 14 до 18 років, що перебувають в 11 колоніях України для неповнолітніх. Вибірка квотна, квоти формулювались за статтю, віком та місцем відбування покарання. Анкета включала декілька блоків відносно умов проживання в колоніях, орієнтації на здоров'я, освіту, життєві стратегії та формування на основі цих показників соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей (січень-лютий 2009 р.). Респондентам-вихованцям було задано наступне запитання: «Наскільки довірливі у Вас відносини із вихователями?»

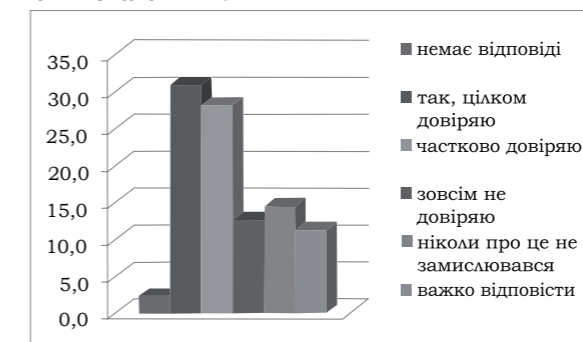

Рис. 1. Рівень довіри вихованців вихователям у колонії

Отже, після подолання адаптивного шоку, вихованці починають поступово адаптуватися, у тому числі і через довіру вихователю. Це ми можемо зафіксувати з рисунку 1: цілком довіряють своєму вихователю 30,9% усіх засуджених дітей, частково довіряють 28,2% засуджених. Зовсім не довіряє своєму вихователю меншість, тобто 12,7% усіх опитаних. Досить показовим при цьому є велика частина респондентів, які ніколи про це не замислювались та частина дітей, що обрали варіант «важко відповісти», що в сумі складає четверту частину опитаних. У даному випадку для інтерпретації такого показника ми можемо гіпотетично виділити декілька пояснень: по-перше, це вплив тотального середовища на свідомість вихованців та підсвідомий страх перед покаранням за висловлену недовіру власним вихователям; по-друге, це бажання не виділятися на фоні інших вихованців, тобто наявність певної «групової нейтральної точки зору»; по-третє, це конформізм перед вихователями та бажання сподобатись через висловлення певної точки зору, яка б імпонувала і вихователському складу, і адміністрації колонії. По-четверте, це пояснюється також і елементарним небажанням замислюватись стосовно довіри та її ролі у міжособистісних відносинах. А отже, на даному етапі схема формування соціоадаптивного потенціалу виправдовує себе в системному розумінні: соціоадаптивний потенціал формується за допомогою накопичення певних ресурсів та допоміжних механізмів їх реалізації

через довіру до вихователів, до вихованців, бажання навчатися тощо.

Третій етап – це так звана адаптивна реабілітація. Цей етап у суб'єктивних оцінках вихованців можна проілюструвати за допомогою певних ресурсів, потенційних умінь та навичок, застосування яких допоможе адаптуватись у соціумі після виходу з колонії (див. Рис. 2.).

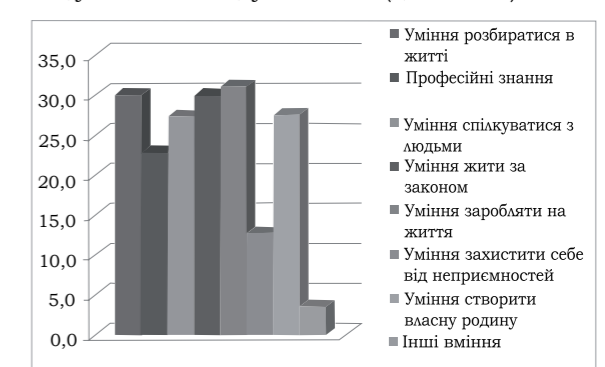

Рис. 2. Уміння та навички, необхідні для життя після колонії, на думку вихованців

На рисунку 2. відстежується, що засуджені мають чітко виражені складові соціоадаптивного потенціалу для подальшого життя: перші позиції займає вміння заробляти на життя (31,1%), другу позицію між собою розділили вміння розбиратися в житті та вміння жити за законом. При цьому ми можемо зафіксувати досить прагматичну спрямованість бажаного арсеналу вмінь вихованців, адже більшість із опитаних до потрапляння в колонію мали досить низький матеріальний рівень забезпечення їхніх батьківських родин та неповний склад сімей, тому логічним є рейтинговість бажання вихованців заробляти на життя після виходу на свободу. На наш погляд, це дає змогу вихованцям набути певного ступеня свободи та незалежності, свідчить про досить конструктивну спрямованість складових соціоадаптивного потенціалу.

Системним доповненням картини формування соціоадаптивного потенціалу є і умови та бажання засуджених дітей щодо роду занять після виходу на свободу.

У даному зв'язку ми можемо виділити найбільш

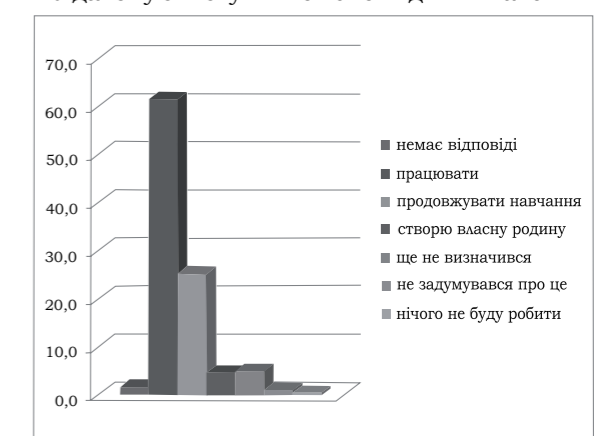

Рис. 3. Рід занять після колонії у планах вихованців

перспективні бажання та потреби вихованців.

61,7% респондентів-вихованців відзначили, що, перш за все, після колонії вони підуть працювати. 25,2% респондентів відмітили, що будуть продовжувати навчатися. Ми вважаємо це позитивні резервні характеристики соціоадаптивного потенціалу, здобути вихованцями. А отже, в них присутній свідомий соціоадаптивний потенціал, поштовхом для розвитку якого є подальша сумісна робота вихованців та персоналу колоній для розвитку даних структурних елементів соціоадаптивного потенціалу.

При цьому цікавим залишається факт спрямованості більшості вихованців на роботу, що, на наш погляд, свідчить про досить високий ступінь орієнтації на самостійне життя та розрахунок на власні сили.

Вагомим елементом об'єктивного порядку є, на наш погляд, отримання професії вихованцями. Серед хлопців найбільш популярною здобутою спеціальністю є – маляр, штукатур, водій. На етапі кризового розвитку суспільства дані професійні навички є досить доцільними, оскільки в суспільстві не вистачає хороших спеціалістів даного профілю.

Найбільш рейтингові спеціальності серед дівчат відмітимо наступні: кухар, педагог, лікар, перукар, психолог, дизайнер, менеджер. На наш погляд, професія кухаря є найбільш рейтинговою серед дівчат саме через наявність певної депривації у режимно-лімітованому харчуванні в рамках виправно-трудова закладів. Дитячий організм у підлітковому віці особливо сприйнятливий до специфіки раціону у зв'язку із фізіологічними процесами переходу від дитинства до дорослого віку. Дитина не може собі дозволити у рамках колонії харчуватися з урахуванням власних уподобань та смаків, як це роблять її однолітки на свободі. Тому, на наш погляд, у дівчат є певні прагматичні погляди

стосовно професії, пов'язаної з харчуванням.

Як елемент соціоадаптивного потенціалу професійні орієнтації дівчат як суб'єктів адаптивного процесу є досить затребуваними на ринку праці України. Тобто, ми можемо зафіксувати певну розбіжність між бажаною професією та можливістю її отримання у колонії. При цьому з огляду на формування соціоадаптивного потенціалу важливим елементом останнього є саме бажання (чи небажання) здобути спеціальність. У жіночій колонії дівчат навчають професії швачки, що пов'язане і з виробничими потребами суспільства, і з виробничо-технічним застарілим обладнанням та базою мелітопольської колонії.

Засуджені після виходу з колоній вже будуть мати професійні навички, а отже, і стартові можливості для життя поза межами колонії. Найпопулярніші професії серед хлопців – штукатур (38,4%) та маляр (40,3%). Серед дівчат більшість хоче стати кухарем (42%), на другому місці педагог та перукар (по 12%).

Із точки зору соціологічного аналізу привертає увагу орієнтація на робітничі спеціальності та спеціальності сфери обслуговування, що, на наш погляд, можна пояснити кількома факторами: по-перше, спеціальності, здобуті у вузах 3 та 4 рівнів акредитації, потребують високого рівня навчальних успіхів учнів, чого не можна сказати про вихованців колоній, адже за даними Департаменту з виконання покарань в Україні, 8,5% дітей, засуджених до позбавлення волі, потрапляють за грати безграмотними [3,с.55]. Інші ж не досягають великих успіхів у навчанні. За 2008 рік лише 4 вихованці колоній вступили до вузів для здобування вищої освіти. Тому в даному руслі необхідно взяти до уваги пріоритетність даної складової формування соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей: формування хоча б бажання мати вищу освіту було б великим досягненням у даному процесі.

Що означає соціоадаптивний потенціал дітей

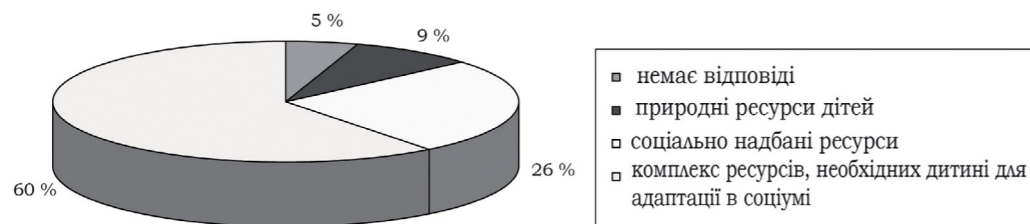

Рис. 4. Експертна оцінка якісного наповнення соціоадаптивного потенціалу дітей

Залежно від набутого до колонії досвіду суб'єкт соціальної адаптації, пристосовуючись та вступаючи у взаємодію із тотальним середовищем та інтеріоризуючи його норми та правила, суб'єкт адаптації може задіяти позитивний чи негативний досвід для формування соціоадаптивного потенціалу. Експерти під час опитування вказали на вирішальну роль

позитивного досвіду вихованців при формуванні соціоадаптивного потенціалу.

При цьому ми виявили певні заходи, вказані експертами як необхідні, з точки зору експертів, для формування соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей (респондентам пропонувалося обрати декілька варіантів відповідей): виховні бесіди із учителями(93%);психологічні

тренінги(92%); похвали та заохочення вчителів та вихователів (87,2%).

При цьому модель соціоадаптивного потенціалу засуджених неповнолітніх формується за наступним принципом: соціоадаптивна ситуація + тотальні умови життя + об'єктивні фактори + суб'єктивні фактори. Найголовнішим фактором у контексті даної моделі соціоадаптивного потенціалу є системоутворюючий фактор, а саме: необхідність застосування даного потенціалу в системі для подальшої соціальної адаптації засуджених дітей після звільнення.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що дана проблема є досить перспективною у соціологічному ракурсі вивчення: у соціологічній науці практично нерозробленою залишається структура соціоадаптивного потенціалу засуджених дітей, механізм формування даного соціоадаптивного потенціалу та його подальша реалізація дітьми після звільнення із виховних закладів. Саме на ці аспекти проблеми, на наш погляд, слід звернути увагу при подальшій розробці її у соціологічному ракурсі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрисімова Ю. А. Загальносоціальні причини умови злочинності неповнолітніх в Україні: юридичні статті // Підприємство, господарство, право. -2005.№8.- С.137-140.
2. Абрисімова Ю. А. Кримінально-психологічні особливості неповнолітніх на загальному та регіональному рівнях// Часопис Київського університету права, 2007.-№1.- С. 156-162.
3. Беца О.Гуманізація кримінальної відповідальності неповнолітніх /Нормативно-правові та прикладні аспекти ювенальної юстиції.-К.:2010.-43-64.
4. Васильєва Н.А. Соціоадаптивний потенціал засуджених неповнолітніх: операціоналізація та конкретизація поняття// Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. Вип.13.- Днепропетровск: ДНУ, 2006.- С.241-249.
5. Волков А.Н. Социальная адаптация детей «группы риска»// Российский следователь.-2007.-№17.-С.26-27.
6. Голіна В.В. Особистість неповнолітнього злочинця: сучасний кримінологічний портрет (на матеріалах м. Харкова): юридические статьи// Бюлетень Міністерства юстиції України., 2006. -№1. - С. 42-53.
7. Горенко С. Зміст процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених// Соціальна педагогіка, 2007.-№1.-С.41-47.
8. Гусак А.П. Проблеми визначення поняття ресоціалізації неповнолітніх злочинців в юридичній науці//Держава і право, 2008. -№2(40).-С. 481-487.
9. Колб О. Неналежне вивчення особистості злочинця-одна з детермінант вчинення злочинів у місцях позбавлення волі// Юридична Україна, 2005.-№3.-С. 69-72.
10. Корель Л.В. Социология адаптации: этюды апологии. - Новосибирск, 1997. - 207с.
11. Косенко С. Причини та умови вчинення злочинів дітьми «групи ризику»: юридические статьи// Підприємство, господарство, право. -2006. -№1. -С. 135-136.
12. Кушнар'єв С.В.Злочинність неповнолітніх: думка населення й експертів// Соціальна педагогіка: теорія та практика, 2008.-№2.-С. 53-66.
13. Лобанова А.С.Регуляція мімікрійної поведінки людей у контексті соціологічної теорії// Грані.-2003.-№6.-С.99-103.
14. П'юхов В.М. Криминогенні детермінанти злочинності неповнолітніх// Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, 2004.-№4. -С. 153-155.
15. Синьов В.С.Виховний потенціал дозволених занять засуджених та умови його реалізації / Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні. - Харків: «Фоліо», 1999. - С.44-54.
16. Янчук О.Б. Основні заходи з ресоціалізації неповнолітнього засудженого під час відбування покарання у спеціальній виховній установі (виховній колонії)/Нормативно-правові та прикладні аспекти ювенальної юстиції.-К.:2010.-с.82-84.

УДК 613.84:303.62](477) «2005»

Т.І.АНДРЕЄВА

КОМУ ЛІКАРІ В УКРАЇНІ РЕКОМЕНДУЮТЬ ПРИПИНИТИ КУРІННЯ? РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ 2005 РОКУ

Андрєєва Тетяна Іллівна – доцент Школи охорони здоров'я Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат медичних наук

Успішне подолання тютюнової епідемії потребує розвитку допомоги з припинення куріння, але 2005 року 67% курців відповіли, що не отримали жодного запитання або поради від медичних працівників з приводу куріння протягом життя. Показано, що з порадою лікаря пов'язані кращі знання про шкідливість куріння та шляхи його припинення, більше бажання і спроби відмовитися від куріння. Менш залежні та більш заможні курці рідше згадували про втручання лікарів з приводу куріння. Потрібне навчання медичних працівників консультуванню та наданню допомоги з припинення куріння.

Ключові слова: припинення куріння, консультування, нікотинова залежність, медичні працівники, опитування населення.

Успешное преодоление табачной эпидемии требует развития служб помощи по прекращению курения, однако в 2005 году 67% курильщиков ответили, что им ни разу не задали вопрос и не дали совета отказаться от курения. Показана связь между советом врача и лучшими знаниями о вреде курения и

путях его прекращения, а также желанием и попытками отказаться от курения; менее зависимые и более обеспеченные курильщики реже сообщали о совете врача. Необходимо обучение медицинских работников консультированию и предоставлению помощи в прекращении курения.

Ключевые слова: прекращение курения, консультирование, никотиновая зависимость, работники здравоохранения, опрос населения.

To successfully overcome the tobacco epidemic, smoking cessation aid needs to be developed; however, in 2005, 67% of smokers responded they were never asked by a health professional about smoking or advised to quit. Quit smoking advice was associated with better knowledge of tobacco-related hazards and ways to quit, as well as willingness and attempts to quit; less dependent and more affluent smokers less likely reported to have received a quit smoking advice from a health professional. Training of health workers in counseling and providing help to smokers is needed.

Keywords: smoking cessation, quit advice, nicotine dependence, health professionals, population survey.

© Т.І. Андреева, 2011

Тютюнокуріння є в світі найважливішою причиною смертей, яким можна запобігти. Згідно з оцінками, в Україні від наслідків куріння щорічно передчасно вмирають близько 100 тисяч чоловік [6].

В останні роки Україна досягла значних успіхів у зменшенні поширення куріння. Частка щоденних курців серед дорослого населення в цілому зменшилася з 37% у 2005 році [9] до 25% у 2010 році [15]. Це зменшення відбулося за рахунок втілення заходів контролю над тютюном з доведеною ефективністю [7] – політики чистого повітря в громадських та на робочих місцях, яка супроводжувалась інформаційною кампанією в ЗМІ, інформуванням курців про небезпеку вживання тютюну через різноманітні попередження на пачках, а також поступового підвищення акцизних податків на тютюнові вироби. Темпи зменшення поширення куріння в Україні за останні п'ять років є вражаючими [3, 8]. Як показує досвід розвинених країн, з використанням ефективних заходів популяційного рівня відбувається зменшення поширення куріння, перш за все, серед менш залежних курців. Унаслідок цього серед тих, хто залишається курцями, зростає відсоток більш залежних курців, які не можуть припинити куріння самостійно [14]. Забезпечення подолання тютюнової епідемії потребує розвитку служб з припинення куріння, які в Україні практично відсутні, хоч у Державній цільовій соціальній програмі зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення на період до 2012 року [6] поставлено завдання створити систему надання допомоги у припиненні вживання тютюну і забезпечення лікування залежності від тютюну з відповідним навчанням медичних працівників. Короткі консультації курців щодо припинення куріння з боку медичних працівників є заходом з доведеною ефективністю [12, 16, 18]. Вони допомагають зменшити тягар тютюнової епідемії швидшими темпами, ніж через запобігання початку куріння серед молоді [13]. У цьому напрямі в Україні вже були зроблені певні кроки [1; 4; 10].

Проте 67% українських курців 2005 року відповіли, що жоден лікар не запитував їх про куріння [9]. З іншого боку, більшість лікарів повідомляє в опитуваннях, що вони систематично запитують пацієнтів про куріння і рекомендують курцям кидати курити [2, 20]. Загалом більше

досліджень щодо консультивання з припинення куріння розглядають проблему з боку медичних працівників і досліджують фактори, які впливають на проведення таких консультацій [19, 22, 24]. При цьому існують очевидні розбіжності в тому, як проблема розглядається з боку лікарів та пацієнтів, і вона є менш дослідженою, якщо брати до уваги перспективу саме тих, хто має отримати втручання.

Метою дослідження було з'ясувати, чим характеризуються групи курців, які отримали хоча б мінімальну консультацію з приводу припинення куріння з боку медичних працівників, порівняно з тими, кого ніколи не запитували про куріння.

Методи

Дослідження базується на даних, зібраних під час репрезентативного опитування населення України 2005 року [9]. Серед 2239 респондентів запитання про те, чи медичні працівники колись запитували респондента про статус щодо куріння, радили кидати курити або пропонували допомогу в припиненні куріння, задавалися лише курцям, кількість яких становила 871 людину. Курці, які обрали будь-який із цих варіантів, порівнювалися з тими, хто відповів, що жоден лікар ніколи не порушував з ними тему куріння. Інші запитання, які ставилися респондентам, стосувались статусу щодо куріння, знань про вплив тютюнового диму, ставлення до заходів контролю над тютюном, соціально-демографічних характеристик. Усі ці характеристики розглядалися як потенційні кореляти того, чи отримували курці хоча б мінімальне втручання з приводу куріння.

Зв'язки змінних вивчалися з використанням двовимірного та багатовимірного бінарного логістичного регресійного аналізу, в якому залежною змінною було те, чи запитували або консультивали курця з приводу куріння, а незалежними були всі інші змінні. Аналіз проводився з використанням SPSS 15.0.

Результати

Серед опитаних курців 66,9% відповіли, що жоден лікар ніколи не обговорював з ними питання куріння, 4,0% відповіли, що лікар запитував, але не дав жодної поради, 27,3% сказали, що лікар запитував про куріння і рекомендував припинити його, але лише 1,9% відповіли, що лікар також запропонував допомогу в тому, як можна успішніше кинути курити. Таким чином, сумарно 33,1% отримали хоча б мінімальне

втручання, і цей відсоток розрізнявся залежно від статусу щодо куріння: серед щоденних курців втручання отримали 33,6%, серед нерегулярних курців – 20,0%, а серед тих, хто раніше був

щоденним курцем, а на момент опитування курил епізодично, – 34,7%.

Результати бінарного логістичного аналізу цього показника наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристики респондентів-курців, які були пов'язані з отриманням запитання/поради кинути курити з боку медичних працівників, опитування 2005 року

Характеристики	Варіанти	N	%	p	СШ	95% ДІ для СШ	
						НМ	ВМ
Соціально-демографічні характеристики*							
Вік (змінення шансів на рік)				0,000	1,03	1,02	1,04
Рівень доходів	Нижче середнього	357	40,5	0,001	1,00		
	Середній та вище	468	25,7	0,007	0,64	0,46	0,89
	Немає даних	46	45,8	0,065	1,89	0,96	3,72
Характеристики поведінки щодо куріння							
Зазначили, що безрезультатно намагаються відмовитися від куріння	Ні	333	25,9		1,00		
	Так	538	36,9	0,014	1,53	1,09	2,16
Скільки викурюють сигарет на день	Менше 5	51	15,4		1,00		
	5-10	222	32,4	0,013	3,50	1,31	9,36
	10-20	313	34,5	0,014	3,67	1,31	10,30
	Більше 20	60	39,3	0,019	4,09	1,26	13,35
Никотинова залежність	Низька	261	25,7		1,00		
	Висока	610	36,0	0,012	1,65	1,12	2,44
Знання та ставлення до куріння							
Тютюновий дим викликає захворювання серця та судин	Ні	547	28,7		1,00		
	Так	324	39,7	0,008	1,54	1,12	2,13
Чи є навколишній тютюновий дим шкідливим?	Ні	87	23,1		1,00		
	Так	727	35,3	0,001	2,65	1,48	4,73
Чи просите Ви зазвичай не курити у Вашій присутності чи в присутності Ваших дітей, інших членів сім'ї?	Завжди	112	43,9	0,009	1,86	1,17	2,95
	Залежно від ситуації	206	31,6	0,388	1,19	0,80	1,76
	Рідко чи ніколи	523	31,5		1,00		
Ставлення до припинення куріння							
Чи хотіли б Ви відмовитися від куріння?	Так	518	37,6	0,000	2,60	1,75	3,88
	Ні	248	23,4		1,00		
Чи намагалися ви відмовитися від куріння?	Ні	320	25,1		1,00		
	1 чи 2 рази	335	38,2	0,002	1,78	1,23	2,58
	3 й більше разів	214	36,4	0,051	1,51	1,00	2,29

Чи є у Вас особисто або Ваших близьких, які курять, потреба в професійній допомозі для того, щоб припинити курити?	Так	205	48,6	0,000	2,66	1,85	3,82
	Ні	594	26,3		1,00		
До чого планують звернутися в процесі припинення куріння							
Консультація лікаря	Ні	820	31,3		1,00		
	Так	51	59,6	0,000	2,99	1,63	5,48
Консультація спеціаліста з питань куріння	Ні	813	31,5		1,00		
	Так	58	55,9	0,022	2,00	1,11	3,61
Загальнодоступні заміники нікотину	Ні	788	31,1		1,00		
	Так	83	51,7	0,001	2,51	1,48	4,25
Спеціальні медикаментозні препарати	Ні	787	30,8		1,00		
	Так	84	51,5	0,004	2,08	1,27	3,41
* Місце проживання респондентів (області) також було включено до моделі. Результати не показані.							
N – кількість респондентів у підгрупі % - відсоток тих, хто відповів, що отримав запитання або пораду від медичного працівника з приводу куріння або його припинення p – рівень статистичної значущості, тобто ймовірність похибки першого типу СШ – співвідношення шансів (odds ratio – OR) 95% ДІ для СШ – 95-відсотковий довірчий інтервал для співвідношення шансів НМ – нижча межа ВМ – вища межа							

Ймовірність отримати запитання про куріння мала зв'язки з певними соціально-демографічними характеристиками. Вона зростала з віком (СШ = 1,03 95%ДІ 1,02 - 1,04), і це є очікуваним через те, що запитання стосувалося всього життя респондента.

Порівняно з курцями, які повідомили про рівень доходів нижче від середнього, ті, хто позначив свій рівень доходів як середній або вище, отримували втручання з меншою ймовірністю (СШ=0,64 95%ДІ 0,46-0,89).

Багато зв'язків знайдено з поведінкою щодо куріння. Перш за все, курці, які визначають себе як такі, хто курить й безрезультатно намагається відмовитись від куріння, отримували запитання/пораду з більшою ймовірністю (СШ=1,53 95%ДІ 1,09-2,16). Чим більше сигарет на день викурювали респонденти, тим більше були їхні шанси отримати пораду. Також курці, залежні від нікотину, що визначалося через викурювання першої сигарети протягом півгодини після прокидання, частіше отримували пораду (СШ = 1,65 95%ДІ 1,12-2,44).

Отримання поради лікаря також було асоційовано з розумінням того, як куріння та тютюновий дим впливають на здоров'я. Ті, хто вважає, що навколишній тютюновий дим шкідливий для здоров'я (СШ=2,65 95%ДІ 1,48-4,73), що тютюновий дим викликає захворювання серця та судин (СШ=1,54 95%ДІ 1,12-2,13), частіше повідомляли, що отримали пораду лікаря припинити куріння. Вони також з більшою ймовірністю відповіли, що завжди просять курців не курити в їхній присутності чи в присутності їхніх дітей або інших членів сім'ї (СШ=1,86 95%ДІ 1,17-2,95).

Курці, що отримали пораду медичних працівників, також відрізнялися від інших курців своїм ставленням до припинення куріння. Вони відповідали, що хочуть кинути курити (СШ=2,60 95%ДІ 1,75-3,88), вже намагалися це зробити (СШ=1,78 95%ДІ 1,23-2,58) і потребують професійної допомоги у припиненні куріння (СШ=2,66 95%ДІ 1,85-3,82). Вони також краще поінформовані та з більшою ймовірністю визначилися з наміром скористатися в процесі припинення куріння такими можливостями, як консультація лікаря (СШ=2,99 95%ДІ 1,63-5,48), консультація спеціаліста з питань куріння (СШ=2,00 95%ДІ 1,11 -3,61), загальнодоступні заміники нікотину (СШ=2,51 95%ДІ 1,48-4,25), спеціальні медикаментозні препарати (СШ=2,08 95%ДІ 1,27-3,41).

Дослідження ще раз додало непрямих доказів на користь того, що короткі інтервенції медичних працівників з припинення куріння працюють, що показано багатьма дослідженнями в різних країнах [11; 18; 21]. Ми побачили, що серед тих, хто отримав пораду лікаря, більше тих, хто перейшов від щоденного куріння до епізодичного, що в більшості випадків є кроком до припинення куріння. На жаль, колишнім курцям не ставилося запитання про втручання з боку медичних працівників, хоча це могло дати додаткову інформацію з приводу ефективності.

Крім результату у вигляді припинення куріння, ті, хто отримав пораду лікаря, з більшою ймовірністю висловлювали намір припинити куріння та мали кращі знання щодо його шкідливості, що також є позитивним результатом, який додає шансів успішної відмови від куріння.

Однією з найважливіших знахідок дослідження

є те, що активність українських лікарів у консультуванні курців щодо припинення куріння, принаймні 2005 року, була дуже низькою. Однак подібні проблеми констатують дослідники в різних країнах [17]. Систематичний огляд літератури, що стосується негативного ставлення лікарів до обговорення з пацієнтами припинення куріння [23], показав, що 42% лікарів вважають, що консультування потребує забагато часу, 38% гадають, що воно неефективне, 22% лікарів не впевнені у своїх навичках консультування, 18% вважають такі консультації неприємними, 16% вважають, що їм не вистачає знань, 5% думають, що це не є їхнім обов'язком, ще 5% розглядають його як втручання в приватні справи пацієнтів. 2003 року подібне дослідження було проведено в Україні [20]. Воно показало, що головним детермінантом негативного ставлення лікарів щодо консультування у припиненні куріння є їхнє власне куріння. Крім того, було показано, що більшість лікарів не володіє потрібними для консультування знаннями та навичками.

Ми розглянули цю проблему з іншого боку – які з характеристик пацієнтів можуть гальмувати консультативну діяльність лікарів. Ми побачили, що українські лікарі менше консультують молодших, менш залежних і більш заможних курців. Однак відомо, що будь-які втручання сприяння здоров'ю є більш ефективними стосовно верств населення, що живуть в сприятливих умовах [16]. Тобто порада припинити куріння радше спрацює, якщо вона надана молодшій і менш залежній від нікотину людині.

Очевидно, що серед перелічених у результатах змінних, які є корелятами отримання запитання/поради лікаря щодо припинення куріння, наявні принаймні три групи характеристик.

По-перше, ті, що є причинами звернення лікарями уваги на певних пацієнтів. Очевидно, що лікарі більшою мірою думають про куріння, коли працюють з пацієнтами старшого віку, які страждають на захворювання, що є наслідком куріння.

По-друге, корелятами можуть бути характеристики, які є причиною того, що деякі курці краще пам'ятають про те, що хтось з медичних працівників обговорював з ними тему куріння. Ймовірно, курці, які вже мають інформацію про шкідливість куріння, уважніше сприймають такі ж поради з боку лікарів.

Третя група складається з тих відмінностей, які можуть бути наслідком втручання. Після такої поради курці можуть стати більш готовими до того, щоб розглядати куріння як проблему і готуватися до припинення куріння. Хоча цілком можливо, що деякі з більш інформованих про проблему куріння респондентів могли краще запам'ятати втручання з боку медичних працівників.

Є небагато досліджень, предметом яких були б соціально-демографічні відмінності щодо отримання поради в припиненні куріння [12, 17]. Однак, якщо дослідники в США констатують, що треба звернути додаткову увагу на консультування населення африканського та мексиканського походження, ми побачили,

що серед українських курців про пораду лікаря з меншою ймовірністю згадували молоді та заможні. Крім думки про те, що лікарі справді менше консультують менш залежних та більш заможних курців, знайдені зв'язки можуть мати альтернативні пояснення.

Що стосується тютюнової залежності, якщо лікарі рівною мірою консультують і залежних, і менш залежних курців, і їхні втручання є ефективними, то менш залежні курці, які отримали пораду, з більшою ймовірністю стають некурцями, яким питання про пораду лікаря не ставилося, і тоді в групі менш залежних курців накопичуються ті, хто поради не отримував. У такому випадку ми бачимо змінену оцінку того, що лікарі меншою мірою запитують менш залежних курців про куріння та радять їм припинити куріння. Для подолання цього обмеження необхідно запитувати про запитання та поради лікаря всіх, незалежно від статусу щодо куріння.

Зв'язок з рівнем достатку може альтернативно пояснюватися таким чином: працездатні та більш заможні курці можуть менше відвідувати лікувальні заклади і менше зустрічатися з медичними працівниками. В опитуванні 2005 року ми не контролювали частоту відвідань медичних закладів, і частково отримані зв'язки можуть пояснюватися саме цим. Тому в подальших дослідженнях такого роду необхідно запитувати про те, як часто людина відвідує лікувальні заклади.

Додатковими обмеженнями цього дослідження є те, що воно базується на результатах крос-секційного опитування, якому притаманні всі типові для такого дизайну риси, перш за все, неможливість визначитися з хронологією подій, про які зібрана інформація. Невідомо, що відбулося раніше – консультація лікаря з приводу куріння чи рішення курця при необхідності припинити куріння.

Лікарі більшою мірою запитують про куріння курців старшого віку з нижчим рівнем доходів, які курять більше сигарет і є більш залежними від нікотину.

Пацієнти, які пам'ятають, що їх консультували про куріння, висловлюють більш негативне ставлення до куріння, краще уявляють його наслідки.

Люди, які отримали пораду, більшою мірою вже є колишніми курцями або намагаються кинути курити та висловлюють готовність скористатися допомогою в припиненні куріння, тобто лікарі частіше консультують більш мотивованих до припинення куріння людей, що є виправданим.

Українські лікарі могли б більшою мірою впливати на процеси припинення куріння, якщо б звертали увагу також на менш залежних і більш заможних курців, які можуть з більшою готовністю кинути курити.

Подолання тютюнової епідемії в Україні потребує розвитку коротких інтервенцій та спеціалізованих служб припинення куріння.

У Державній цільовій соціальній програмі зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення передбачено ознайомити медичних працівників закладів охорони здоров'я

з методами надання особам, які бажають позбутися залежності від тютюну, відповідної лікувально-профілактичної допомоги, а також розробити та впровадити у практику стандарти якості надання такої допомоги. Результати даного дослідження мають бути враховані при розробці цих стандартів.

У подальших опитуваннях подібного роду треба включати запитання про втручання лікарів

з приводу куріння не лише для курців, але й респондентів з іншими статусами щодо куріння. Також запитання має стосуватися не всього життя, а його обмеженого періоду, наприклад останнього року чи п'яти років.

До того ж, доцільно планувати інтервенції з навчання лікарів консультуванню з припинення куріння з вимірюванням ефективності таких інтервенцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т. Помощь курильщикам в прекращении курения: Практическое руководство для работников здравоохранения / Татьяна Ильинична Андреева. - Киев: Украинский информационный центр по проблемам алкоголя и наркотиков (УИЦПАИ), 2002. - 146 с. - ISBN 966-8012-07-0.
2. Андреева Т.І. Тютюнокуріння серед медичних працівників / Т.І. Андреева, К.С.Красовський // Судинні захворювання головного мозку. - 2007. №6. - С.23-25.
3. Андреева Т.І. Кореляти та нещодавні зміни поширеності куріння серед дорослих в Україні / Т.І.Андреева, К.С.Красовський, Н.М.Харченко // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. - 2009. №1. С. 50-57.
4. Андреева Т.І. Як допомогти підліткам звільнитися від куріння / Тетяна Іллівна Андреева. - Київ: Інформаційний центр з проблем алкоголю і наркотиків (ЩПАИ), 2003. - 64 с. - ISBN 966-95672-7-0.
5. Кабінет Міністрів України. Постанова, Програма, Паспорт, Заходи від 03.09.2009 № 940. Про затвердження Державної цільової соціальної програми зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення на період до 2012 року. Офіційний вісник України від 14.09.2009 - 2009 р., № 68, стор. 96, стаття 2356.
6. Контроль над тютюном в Україні. Національний звіт. Київ, 2009: 127 с.
7. Красовський К.С. Глобальна тютюнова епідемія і протистояння їй в Україні / Костянтин Красовський, Тетяна Андреева // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. - 2008. - № 4. - С. 66-70.
8. Красовський К.С. Оцінка динаміки поширеності тютюнокуріння в Україні / К.С.Красовський, Т.І.Андреева, А.А.Григоренко, Н.А. Бутильська // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України, 2009(2): р. 91-99.
9. Тютюн в Україні: національне опитування щодо знань, ставлення і поведінки / [авт. тексту Т. Андреева]. - К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2005. - 94 с.
10. Andreeva T. Diagnostics of nicotine dependence in Quitline counseling work / Tatiana Andreeva // 12th World Conference on Tobacco or Health. - Helsinki, 2003.
11. Bodner M.E. Advice as a smoking cessation strategy: a systematic review and implications for physical therapists / M.E. Bodner, E. Dean // Physiother Theory Pract. - 2009. - 25(5-6) p. 369-407.
12. Cokkinides V. E. Racial and ethnic disparities in smoking-cessation interventions: analysis of the 2005 National Health Interview Survey / V.E.Cokkinides, M.T.Halpern, E.M.Barbeau, E.Ward, M.J.Thun // Am J Prev Med. 2008. - 34(5): 404-412.
13. Curbing the epidemic: Governments and the economics of tobacco control / Prabhat Jha, Frank J. Chaloupka // World Bank, Washington, D.C., 1999. - 122 p. ISBN 0-8213-4519-2
14. Fagerstrom K.O. Nicotine dependence versus smoking prevalence: comparisons among countries and categories of smokers / K O Fagerström, M Kunze, R Schoberberger, N Breslau, J R Hughes, R D Hurt, P Puska, L Ramström, W Zatoński // Tobacco Control. - 1996. - 5. - p. 52-56.
15. GATS Ukraine Country Report - Kiev: 2010.
16. Lawlor D. A. Smoking and ill health: does lay epidemiology explain the failure of smoking cessation programs among deprived populations? / Debbie A Lawlor, Stephen Frankel, Mary Shaw, Shah Ebrahim, George Davey Smith // Am J Public Health. - 2003. 93(2). 266-270.
17. Lopez-Quintero C. Racial/ethnic disparities in report of physician-provided smoking cessation advice: analysis of the 2000 National Health Interview Survey / C. Lopez-Quintero, R.M. Crum, Y.D. Neumark // Am J Public Health. - 2006. - 96(12): - p. 2235-9.
18. Rice V.H. Nursing interventions for smoking cessation / V.H. Rice, L.F. Stead // Cochrane Database Syst Rev. - 2008(1): p. CD001188.
19. Seckerwalker R. H. Comparisons of the smoking cessation counseling activities of six types of health-professionals / R.H.Seckerwalker, L.J.Solomon, B.S.Flynn, G.S.Dana // Preventive Medicine. 1994. 23(6). 800-808.
20. Squier, C. Tobacco use, cessation advice to patients and attitudes to tobacco control among physicians in Ukraine / C Squier, V Hesli, J Lowe, V Ponomorenko, N Medvedovskaya // Eur J Cancer Prev. - 2006. - 15(5): - p. 458-63.
21. Stead L.F. Physician advice for smoking cessation / L.F. Stead, G. Bergson, T. Lancaster // Cochrane Database Syst Rev. - 2008(2): - p. CD000165.
22. Steinemann S. Impact of education on smoking cessation counseling by surgical residents / Susan Steinemann, Timur Roytman, Janice Chang, Jennifer Holzman, Earl Hishinuma, Michael Nagoshi, Elizabeth Tam, Sara Murakami, Jan Wong // The American Journal of Surgery. 2005. 189(1): 44-46.
23. Vogt F. General practitioners' and family physicians' negative beliefs and attitudes towards discussing smoking cessation with patients: a systematic review / F. Vogt, S. Hall, T.M. Marteau // Addiction. - 2005. - 100(10): - p. 1423-1431.
24. Willemsen M. C. Training physicians in smoking cessation counselling may increase patients' motivation to quit / Marc C Willemsen // Evidence-based Healthcare. 2002. 6(4). 176-177.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.65

О.В. ГУЛЯЄВ

СПІН-ТЕХНОЛОГІЇ В ПОЛІТИЦІ ЯК ДІЙОВИЙ АНТИКРИЗОВИЙ ЗАСІБ

Гуляєв Олег Володимирович – здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Визначаються поняття та функції спін-технологій, розкривається особливість їх застосування в політиці під час кризових ситуацій.

Ключові слова: спін-технології, спін-операції, спін-лікар (спін-майстер), менеджмент новин, антикризовий менеджмент.

Определяются понятие и функции спин-технологий, раскрываются особенности их применения в политике во время кризисных ситуаций.

Ключевые слова: спин-технологии, спин-операции, спин-доктор (спин-мастер), менеджмент новостей, антикризисный менеджмент.

Are defined concept and functions of spin technologies, are demonstrated features of their application in the politics during crisis situations.

Keywords: spin technologies, spin operations, spin doctor (spin master), management of news, anti-crises management.

© О.В. Гуляєв, 2011

Спін-технології, які застосовуються у випадках, коли ситуація настільки погана, що потребує термінового «лікування», в новітніх теоріях PR розглядаються як стрижень, основа всього сучасного політичного впливу. Відомий американський фахівець у галузі політичного PR Говард Куртц прямо писав, що «Білий дім має дуже великий досвід у сфері спін-операцій» і розшифрував це таким чином: «Пресу спокушують і залякують», щоб все одно «добитися свого – висвітлення діяльності адміністрації в потрібному ракурсі» [10, XII]. Подібні методи керування інформацією простежують від Франкліна Делано Рузвельта, який на своїй першій прес-конференції в 1933 р. заявив, що не хоче, аби його цитували, проте готовий надавати «допоміжну» інформацію. Тобто це може розглядатися як пряме керування пресою. Ці прийоми він активно застосував під час ранкових радіоефірів за чашкою кави. Великі можливості щодо керування інформацією надали прямі телетрансляції прес-конференцій. Першим з американських президентів, що взяв участь у прямих телевізійних прес-конференціях, був Джон Кеннеді. Саме тоді були вперше відпрацьовані деякі стратегії впливу. Так, наприклад, метою трансляцій прес-конференцій було визнане наступне: «Інформувати й вражати публіку більше, ніж преса». А це теж одна зі стратегій безпосереднього виходу на населення, обминаючи журналістів, які часто виступають у

ролі фільтрів події. Це була пряма комунікація, яку не міг зіпсувати жоден журналіст або його редактор.

У сучасних умовах спін-технології набувають надзвичайно витонченого характеру і здебільшого використовуються як дійовий антикризовий засіб. Серед фахівців, що досліджували спін-прийоми, можна назвати Б. Джексона, Ф. Ессера, Г. Куртца, С. Медвіка, К. Рейнеманна, П. Річардса, Д. Уоттс, Д. Фана, Б. Флетчера та багатьох інших, а серед вітчизняних авторів варто відзначити Д.В. Ольшанського, Г.Г. Почепцова, В.С. Реву, А. Цуладзе та деяких інших. Метою даної статті є розкриття особливостей спін-технологій у процесі подолання кризових ситуацій в політиці.

Спін-технології – це сукупність процедур, що виступають в якості інструмента роботи із символічним світом, перш за все світом новин. Найчастіше спін-фахівці [в англійській мові традиції їх прийнято називати спін-лікар (spin doctor) або спін-майстер (spin master)] зайняті виправленням негативних наслідків від висвітлення певних подій у мас-медіа. Термін «спін» (від англ. spin – 1) кружляння, вертіння і навіть обертання у фігурному катанні; 2) прости, сучити, скручувати, плести (павутину); 3) плести небиліці (жарг.) як наукова категорія тлумачиться як інформаційне «перекручування» подій, їх презентація в більш вигідному світі або просто як «розкручування» людини або події

[3, 447]. Спін-лікар, так би мовити, «розкручує» інформацію, подає її в сприятливому вигляді, тобто він керує інформацією. Можна сказати й по-іншому: спін-лікар «лікує» інформацію в ЗМІ, лікує подію, точніше те, яке висвітлення подія може одержати в мас-медіа. Іноді функцію спін-лікаря визначають як менеджмент новин. Такий менеджмент особливої значимості набуває в кризових ситуаціях.

Американська дослідниця Д. Уоттс дає таке визначення: «Спін-лікарі є частиною медіа-команди, їхнім завданням стає зміна того, як публіка сприймає подію, або зміна очікувань того, що може відбутися» [14, 120]. Тут потрібна сталість реакції, і це не просто тримання «руки на пульсі», а проведення тих чи інших дій у відповідь на той чи інший розвиток подій.

Метою подібної роботи, за твердженням Б. Брюса, є прийняття правильної лінії мас-медіа [8, 136]. Очевидні переваги від застосування подібної техніки виявилися під час дебатів Форд – Картер, коли було підмічено, що той, хто перший переконливо визнає себе переможцем, того визнає й масова свідомість. У рамках цих дебатів кандидат у віце-президенти Р. Доул виступав проти такого ж кандидата з іншої сторони У. Мондейла. Тут вони були рівні. Але відразу ж після дебатів по трьох мережах ABC, CBS, NBC виступили в прямому ефірі на його підтримку відомі особи, серед яких був і віце-президент Рокфеллер, і Е. Доул. Сам Р. Доул відразу ж потрапив у прямий ефір, він одразу одержав вітальний дзвінок від президента Форда. Тобто ефір був переповнений радістю декларованої перемоги до того, як прихильники У. Мондейла змогли одержати доступ до мікрофонів. Звідси слідє важливий висновок: подія та її висвітлення – це два різні об'єкти, які можуть і не збігатися.

Для держави надзвичайної важливості набуває проблема висвітлення або невисвітлення тієї чи іншої події ЗМІ. Дж. Мальтіз так визначає завдання, яке стоїть перед командою Білого дому – «впливати до максимально можливого рівня на те, які новини з'являться в мас-медіа про адміністрацію та її політику» [11, 3]. Головне для «спіну» – це не чисто фізичні заборони на появу того чи іншого сюжету або тієї чи іншої особи, а інтелектуальне перегравання мас-медіа. Наприклад, 50-60 співробітників відділу комунікації Білого дому в змозі керувати настільки складним і тонким об'єктом, яким є громадська думка, а точніше, відбиття її уваги в «порядку денному», тобто тих тем, про які будуть сьогодні говорити. Дж. Мальтіз бачить потребу в подібних техніках PR у тому, що вони потрібні не тільки у виборчий період, а ще більше в період президентства, оскільки дії президента залежать від суспільної підтримки політики, яка ним проводиться.

Спін-технології в 1990-х роках перекочували з Північної Америки в Європу, де показали свою високу ефективність. Британський дослідник Поль Річардс у цьому зв'язку відзначає: «Спін-лікарі, яких бояться й ненавидять, але перед якими благоговіють і яким прагнуть наслідувати, уже перебувають серед нас, формуючи образи,

які ми бачимо, і комбінуючи слова, які ми чуємо. Перебуваючи за лаштунками політики і великого бізнесу, на плечах володарів влади й багатства, вдаліні від мікрофонів і телевізійних камер, вони займаються своїм ремеслом» [13, 7].

Європейські дослідники визначають термін «спін-лікар» у такий спосіб: «Хтось, переважно в сфері політики, що намагається впливати на громадську думку, спотворюючи інформацію, що публіка одержує через ЗМІ». При цьому, на їхню думку, даний термін має низку негативних конотацій, таких як маніпулятор, конспіратор, пропагандист і навіть нечиста сила у серці публічної політики [9, 212]. У Великобританії термін «спін-лікар» набув більш широкого змісту, ніж у США, і включив до себе «всі види політичних консультантів, PR-фахівців і співробітників виборчих штабів» [9, 213].

Основною причиною виникнення професії політичного консультанта є потреба в поділі праці, викликана ускладненням сфери політичної комунікації. У будь-якій справі існує специфічна компетенція, яку неможливо опанувати за допомогою підручників та у стислий термін. У першу чергу мова йде про професійні зв'язки. Б. Флетчер, один з американських політичних консультантів, що спеціалізується на виробничтві рекламних роликів, стверджує: «Часто, коли я пишу сценарій ролика для телебачення або радіо, у моїй голові вже починає звучати голос актора, якого збираюся запросити. Ці професійні відносини становлять «додану вартість», яку політичні професіонали приносять кампанії. Ми знаємо акторів озвучення, які мають діапазон і акторську майстерність для створення роликів різного типу: м'якого біографічного споту, агресивної реклами, атаки або роз'яснення» [7, 161]. Очевидно, що професійний політик не може бути фахівцем у таких галузях політичної комунікації, як підготовка рекламних роликів або дизайн друкованих матеріалів, а також багатьох інших спін-технологій у виборчій кампанії, таких, наприклад, як підготовка прес-релізів, відео-релізів для новин і матеріалів для радіопередач; проведення прес-конференцій; організація спеціальних подій, що є інформаційними приводами; зустрічі з редакційними колегами; участь у ток-шоу на радіо, телебаченні і в Інтернеті; підтримка регулярних контактів із журналістами; організація інформаційної підтримки з боку організацій і груп, безпосередньо не залучених до виборчої кампанії; підготовка тематичних статей для газет; підготовка листів редакторам з боку значимих у місцевому співтоваристві людей; зворотний зв'язок із читачами або глядачами за результатами інформаційних кампаній [1].

Сторожкість громадськості стосовно професіоналів політичної комунікації пояснюється, крім усього іншого, ще й тією обставиною, що їхні послуги досить недешеві. Політична кар'єра вже не може бути побудована на голому ентузіазмі. Хоча закон і не обмежує можливості висунення неплатоспроможних кандидатів на виборах різного рівня, насправді шлях до політичної кар'єри загороджує реальний фінансовий ценз. У

тих країнах, де фінансовій звітності кандидатів на виборні пости можна довіряти хоча б у мінімально необхідному ступені, зафіксована однозначно інтерпретована тенденція: витрати переможців у виборчих кампаніях, як правило, вищі, ніж у їхніх опонентів. Інакше кажучи, велика кількість грошей не гарантує перемоги, але їхня повна відсутність майже завжди гарантує поразку [12].

У той же час залежність політики від грошових мішків є традиційним об'єктом соціальної критики. У більшості демократичних країн роблять різноманітні спроби законодавчо обмежити розміри фінансових витрат на проведення виборчих кампаній. Такі спроби приносять результати, але при цьому потрібно враховувати, що заборони будуть на руку одним кандидатам на виборні посади на шкоду іншим. Крім того, подібні обмеження неминуче обмежують і фундаментальні демократичні свободи. Наприклад, визначення Верховного суду США у справі 1976 р.: «Повна свобода вираження політичних поглядів, обмежена лише граничними цифрами витрат, порівняна з повною свободою їзди на автомобілі як завгодно далеко і як завгодно часто, але при наявності лише одного бака бензину» [2, 77].

Друга проблема, що часто асоціюється із процесом переходу до професійної політичної комунікації, пов'язана з надмірно гострим стилем подачі переважно негативної інформації, замість того, щоб концентрувати увагу виборців на позитивній програмі свого кандидата або партії (із сумнівними шансами на успіх). Проблема так званих «негативних кампаній» значною мірою пов'язана зі зниженням змістовної насиченості сучасної масової політики.

Насправді конкурентні вибори лише в рідкісні моменти історії зводилися до змагання між політичними програмами, а значно частіше їхні результати визначалися міжособистісним протиставленням лідерів. Чим менше інтересу проявляє публіка до політичної сфери взагалі й електоральному змагання зокрема, тим витонченішими стають прийоми, за допомогою яких політики і їхні консультанти намагаються цей інтерес залучити. Очевидно, що негативна інформація про конкурента (яка особливо пов'язана з обвинуваченнями в корупції, особистій неохайності, аморальності тощо) у більшості випадків здатна викликати більший інтерес, ніж позитивна програма кандидата, більшість пунктів якої неминуче будуть мати відношення до проблем, про які нормальна «пересічна» людина має в кращому випадку лише приблизне уявлення.

Цікаво, що в комерційній рекламі, зі сфери якої прийшли багато фахівців у галузі політичної комунікації, негативні сюжети використовуються значно рідше. Розходження між комерційною й політичною рекламою, а також між комерційним і політичним PR багато в чому визначаються специфічними завданнями виборчої кампанії. Якщо виграє тільки один кандидат з багатьох, то між другим і останнім місцем різниці немає. У цьому зв'язку гарну метафору наводить

американський фахівець Джон Хатченс. Він описує гіпотетичну ситуацію, коли генеральний директор компанії «Кока-кола» ставить перед вищим менеджментом фірми завдання захопити за декілька місяців 51 % усього ринку. У випадку невдачі компанія буде розформована, і всі залишаться без роботи. Цілком ймовірно, що фінансовий директор продав би всі вільні активи й зробив масштабні запозичення для фінансування найагресивнішої в історії фірми рекламної кампанії, а віце-президент по рекламі розробив би рекламну стратегію на тему про те, що «Пепсі-кола» зроблена із отрути [6, с. 115-116]. Нікому непотрібний політичний консультант, клієнти якого не виграють вибори.

На пострадянському просторі, зокрема в Росії та Україні, спін-технології поки що не дуже затребувані. Деякі автори знаходять перші прояви «спіну» у працях Петра I і Катерини II. У роботі команди першого російського президента Б.М. Єльцина «спін» застосовувався повною мірою. Особливо це стосується періоду, коли Б.М. Єльцин став втрачати довіру населення, коли похитнулося його здоров'я, а потрібні були докази його здатності управляти країною. Українські спін-лікарі, справедливо вважає Г. Почепцов, в першу чергу управляють медіа-простором взагалі, заповнюючи його тим інформаційним продуктом, який, на їхній погляд, найбільш адекватний поставленим цілям, і практично не задіяні до розв'язання кризових ситуацій, що є їх безпосереднім завданням [4]. Проте останнім часом спостерігається активізація спін-технологій в українській політиці: пригадаємо, наприклад, висловлювання прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко про те, що «кризи в Україні немає» (вересень 2009 р.), а вона тоді набирала величезні оберти, і вже в жовтні влада змушена була констатувати, що Україна знаходиться на піку кризи.

В основі спін-технологій лежить твердження, що сама подія і її висвітлення є далеко не те саме. В інформаційному суспільстві, у час стрімкого розвитку мас-медіа, значно ускладнився процес відбиття картини світу у свідомості людей. Для ефективного застосування спін-технологій потрібні відносно вільні ЗМІ і ледачі журналісти, які прагнуть полегшити свою працю за допомогою надісланих з виборчих штабів прес-релізів. Іншими словами, простір для спін-технологій виникне тоді, коли зникнуть відверто проплачені матеріали, що видаються за редакційний коментар (так звана «джинса»), а редакційна політика буде меншою мірою залежати від тиску державної влади і корпоративних спонсорів.

Історія свідчить, як оточення монархів, царів, президентів «готувало» аудиторію до проведення різних церемоній (забезпечувалася радість юрби на коронації, «потьомкінські села», «бурхаві, тривалі оплески» на з'їздах партії тощо). Все це – ілюстрація роботи спін-лікарів – людей, які моделюють інформаційну ситуацію.

Спін-лікар – це свого роду спеціалізація для професіонала в сфері зв'язків із громадськістю. Щоб нею оволодіти, потрібно добре засвоїти основи менеджменту новин, а також особливості

психології сприйняття масових комунікацій. Спін-лікар – це набір прийомів, технологія досягнення певного результату на етапі сприйняття новини (події), на етапі резонансу. Це вміння передбачати реакції цільових аудиторій, вміння інтерпретувати події, вміння ефективно здійснювати комунікаційну кампанію. Особливої значимості ця діяльність набуває у період, коли її суб'єкт потрапляє в кризову ситуацію.

Необхідність професії спін-лікаря обумовлена наступними факторами:

- зростання ролі ЗМІ в суспільному, економічному й політичному житті;
- можливість використання каналів комунікації для маніпулювання громадською думкою;
- зростання ролі громадської думки, що формується на основі керування інформаційними потоками.

На думку В.С. Реви, технологія діяльності спін-лікарів дуже проста – «вони намагаються виконати за журналіста його роботу». Він виокремлює такі відмінності в діяльності журналіста і спін-лікаря:

- якщо метою повідомлення журналіста є факт, то спін-лікар дає його інтерпретацію (при цьому навіть витік факту робиться заради тієї чи іншої інтерпретації);

- цільовою аудиторією для журналіста є масова аудиторія, а для спін-лікаря – самі журналісти (для досягнення через їхнє посередництво масової аудиторії);

- звичайний журналіст у комунікативний процес входить на його початку, а спін-лікар – у будь-якій його точці [5, 46].

Діяльність спін-лікаря близька до роботи фахівців із кризових комунікацій (кризових

менеджерів), проте останні працюють з масовою свідомістю в кризових ситуаціях, які не обумовлені діями влади.

До завдань кризових менеджерів належать:

- скорочення кількості керованих параметрів;
- зсув інтересів і реакцій у бік первинних;
- змінюються канали масової комунікації.

Для досягнення поставлених завдань кризові менеджери застосовують такі прийоми:

- переведення паніки в прості зрозумілі дії;

- прагнення показати, що влада вживає зусилля по зміні ситуації (надія, відволікання від аналізу причин);

- вихід негативним емоціям по фіксованих каналах (каналізація агресії);

- відмова від показу негативної реальності в усій повноті.

Як правило, спін-лікар найчастіше зайнятий виправленням різноманітних деформацій образу події в ЗМІ після того, як інформаційний розвиток прийняв несприятливий поворот. Специфічною особливістю роботи спін-лікаря є те, що він діє як у вербальній (більш комунікативній), так і в невербальній сферах.

Таким чином, за сучасних умов застосування спін-технологій є незамінним інструментом управління кризових ситуацій як на макрорівні (в умовах війни, страйків, масових безпорядків тощо), так і на мікрорівні (коли, наприклад, потрібно виправити ситуацію, в якій «неправильно витлумачений» виступ першої особи держави, хоча зрозуміло, що він був витлумачений абсолютно правильно, у повній відповідності до сказаного, але потім комусь потрібно стало відмовитися від цієї інтерпретації).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джексон Б. Заслужить доверие СМИ [Текст] / Б. Джексон // Справочник по политическому консультированию / Под ред. Д.Д. Перлматтера; пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 2002. - С. 194-202.
2. Закерман Э. Комитеты политических действий и финансирование кампаний [Текст] / Э. Закерман // Справочник по политическому консультированию / Под ред. Д.Д. Перлматтера; пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 2002. - С. 75-88.
3. Ольшанский Д.В. Политический PR [Текст] / Д.В. Ольшанский. - СПб.: Питер, 2003. - 544 с.
4. Почепцов, Г.Г. Спін-доктор и его работа: нетрадиционные методы управления информационным пространством [Электронный ресурс] / Г.Г. Почепцов. - Режим доступа: <http://www.telekritika.ua/media-corp/lyudi/2001-11-30/1945>.
5. Рева В.Е. Коммуникационный менеджмент [Текст] / В.Е. Рева. - Пенза: Изд-во ПГУ, 2003. - 161 с.
6. Хатченс Дж. Покупка рекламного времени и пространства [Текст] / Дж. Хатченс // Справочник по политическому консультированию / Под ред. Д.Д. Перлматтера; пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 2002. - С. 114-128.
7. Флетчер Б. Реклама на радио [Текст] / Б. Флетчер // Справочник по политическому консультированию / Под ред. Д.Д. Перлматтера; пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 2002. - С. 158-164.
8. Bruce, B. Images of Power. How the Image Makers Shape Our Leaders [Text] / B. Bruce. - L.: Pan books, 1992. - 440 p.
9. Esser, F. Spin Doctoring in British and German Election Campaigns: How the Press is Being Confronted with a New Quality of Political PR [Text] / F. Esser, C. Reinemann, D. Fan // European Journal of Communication. - 2000. - Vol. 15, № 2. - P. 211-220.
10. Kurtz, H. Spin Cycle. How the White House and the Media Manipulate the News [Text] / H. Kurtz. - N.Y.: Plenum, 1998. - 326 p.
11. Maltese, J.A. Spin Control. The White House Office of Communications and the Management of Presidential News [Text] / J.A. Maltese. - L.: Chapel Hill, 1992. - 230 p.
12. Medvic, S. The Effectiveness of Political Consultant as a Campaign Resource [Text] / S. Medvic // Political Science and Politics. - 1998. - Vol. 6 (June). - P. 56-65.
13. Richards, P. Be Your Own Spin Doctor. A Practical Guide to Using the Media [Text] / P. Richards. - Harrogate: Take That, 1998. - 278 p.
14. Watts, D. Political Communication Today [Text] / D. Watts. - Manchester: Academia, 1997. - 496 p.

УДК 323(477)

Д.А.ІОНЕНКО

ГРОМАДСЬКІ РАДИ ЯК ЗАСІБ КОНТРОЛЮ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Іоненко Данило Анатолійович – здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Аналізується сучасний стан громадського контролю за посередництва громадських рад та спроби його вдосконалення державою. Визначаються основні проблеми в діяльності громадських рад. Досліджується вплив на проблеми контролю державного управління громадськими радами нових нормативних актів у цій сфері.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські ради, державне управління

Анализируется современное состояние общественного контроля при посредничестве общественных советов и попытки его совершенствования государством. Определяются основные проблемы в деятельности общественных советов. Исследуется влияние на проблемы контроля государственного управления общественными советами новых нормативных актов в этой сфере.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные советы, государственное управление

The current status of social control is analyzed. Defines the role of community councils in social control. We study attempts to improve the state of public boards. Fixed the main problems in the work of community councils. We study the impact on the control problems of state management of the public councils of new regulations in this area.

Keywords: civil society, community councils, public administration

© Д.А. Іоненко, 2011

Спонтанні прояви активності громадянського суспільства, які супроводжують розвиток української держави – протести, мітинги, страйки, революції, довели вагомість його політичного впливу на загальний хід культурно-історичного процесу. Вони продемонстрували, що державу здатна модернізувати тільки інша сила, що за енергетичним потенціалом є такою ж потужною, як і державна влада. Дослідження політико-владного потенціалу громадянського суспільства, вкрай важливо ще й з тієї точки зору, що цього вимагає факт функціонування інституту влади у двох формах: державній і недержавній. Тож теоретично буде недовершеною будь-яка концепція державотворення, якщо вона не буде віддзеркалювати взаємодію цих двох протилежностей.

Громадянське суспільство є нелінійним соціальним утворенням, яке консолідує певний обсяг прав і свобод і повинно мати «свій» сегмент правового поля. Правове поле держави й правове поле громадянського суспільства не суперечать одне одному, а навпаки, інтегруються у цілісність і тому потребують більш-менш рівномірного розподілу влади, як субстрату, що наповнює загальноправовий простір соціального організму будь-якої країни. Крім того, поняття «громадянське суспільство» пов'язане з поняттям саме правової держави, оскільки і перше, і друге відображають найважливіші характеристики життєдіяльності сучасної демократії. К.Велькер вбачав її засади у «правовому громадянському суспільстві», безпосередньо поєднуючи його громадянські та правові основи. Одночасно таке суспільство створює додаткові можливості для найбільш адекватного буття права, сутність якого за цих

умов виявляється як глибока та змістовна. Крім того, у становленні соціального організму країни, влада є так званим у синергетиці «параметром порядку». Саме вони, параметри порядку, управляють поведінкою окремих частин будь-яких систем за допомогою принципу підкорення. Специфіка аналізу політико-владного потенціалу громадянського суспільства полягає в тому, що наукові дослідження тематики громадянського суспільства сьогодні висвітлюють складну проблему щодо витоків і механізмів суспільної життєдіяльності, засад і принципів діяльності громадянського суспільства, звертаючи менше уваги на інституційні форми взаємодії громадянського суспільства та держави.

Людина як індивідуальний суб'єкт не може протистояти державі в особі організованих державно-владних інститутів, для цього приватні інтереси теж мають бути згуртованими, інституціонально оформленими та гарантованими. А це означає, що державі, як носію державної влади, треба протипоставити і дослідити «громадянське суспільство», як носія недержавної влади. Прикладом інституту, який подає приклад того, як правове поле держави й правове поле громадянського суспільства не суперечать одне одному, а інтегруються у цілісність, є громадські ради як інструмент залучення громадськості до прийняття рішень, інструмент впливу на формування державної політики.

В Україні вже прийняті необхідні для діяльності громадських рад законодавчі акти і нормативні документи, проте, як показав аналіз, проведений Українським незалежним центром політичних досліджень [1; 2], дієвість їх залишається низькою. Проблеми контролю

державного управління громадськими радами, їх формування й функціонування, вже розглядалися українськими вченими - Н. Боржеллі, В. Брайт, Т. Денисюк, Л. Загайнова, О. Козакевич, І. Піддуська та ін. Зокрема В. Латишева у статті «Громадські ради як один з механізмів суспільного контролю за діяльністю публічної влади» [3], аналізує сучасний стан громадського контролю за посередництва громадських рад, виходячи з наявного нормативного підґрунтя їх діяльності. А. Крупник досліджує перспективи і проблеми громадських рад у системі соціального управління України [4], а Р. Кобець розглядає їх як механізм партіципатору демократії [5]. Частина дослідників розглядає громадські ради як засіб представництва та захисту інтересів окремих груп населення. Наприклад С.В. Рудницький розглядає їх як, наприклад, засіб представництва та захисту інтересів національних меншин [6].

Проте наразі дослідження проблеми контролю державного управління громадськими радами набуває особливої актуальності зважаючи на останні ініціативи держави у цій сфері. 3 листопада 2010 р. Кабінет Міністрів України ухвалив своєю постановою № 996 новий порядок створення громадських рад та проведення консультацій з громадськістю, який створює нові умови діяльності і нові можливості для громадянського суспільства. Тому в даній публікації ми детальніше зупинимося на трансформації діяльності громадських рад, покликаних сприяти кращій взаємодії держави та громадянського суспільства в публічному управлінні. Метою статті є дослідження сучасного стану громадського контролю за посередництва громадських рад та спроби його вдосконалення державою.

Основна частина. В Україні триває процес інституціоналізації громадянського суспільства, що потребує ухвалення значної кількості нормативних документів, покликаних забезпечити участь населення в контролі за політичним процесом та управлінням на всіх рівнях. Державними органами регулярно здійснюються спроби поліпшити ситуацію у цій сфері шляхом прийняття тих чи інших нормативних документів. Номенклатура документів, присвячених даному питанню, є достатньо широкою – від указів президента до концепцій запропонованих окремими міністерствами. Одним з таких документів було і Послання Президента України до Верховної Ради України, в якому серед головних пріоритетів розвитку було визначено і налагодження повноцінного діалогу між владою та громадськими організаціями: «Слід посилити вплив і контроль громадян за діями влади, зокрема через істотне вдосконалення виборчого законодавства, і розширити механізми прямої демократії» [7; с.4].

Ще в одному документі – «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», схваленій Кабінетом Міністрів України наприкінці 2007 року, передбачено «вдосконалення правового регулювання участі інститутів у прийнятті рішень

органами влади, діяльності громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів...» [8; с.92].

Пріоритетне значення розвитку механізмів громадського контролю на регіональному рівні сформульовано і в проєкті нової «Концепції державної регіональної політики», розробленої нинішнього року Міністерством регіонального розвитку та будівництва України [9].

В цьому контексті також можна згадати Указ Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», пункт 1 якого закликає підтримати ініціативу громадськості щодо створення системи постійного діалогу й взаємодії інститутів громадянського суспільства, органів державної влади та органів місцевого самоврядування [10].

Проте, незважаючи на наявність значної кількості нормативних документів, спрямованих на регулювання взаємодії органів публічної влади та суб'єктів громадянського суспільства, доводиться констатувати низький рівень їх ефективності, фіксувати недостатнє залучення громадян до процесу розроблення та прийняття політичних рішень, неефективність здійснення контролю за реалізацією цих рішень. Це свідчить як про недостатню міру розвитку громадянського суспільства в Україні, недостатню зацікавленість громадян цими процесами, низький рівень правової культури, а також – чи не найголовніше, недосконалість наявних механізмів реалізації форм взаємодії держави та суспільства в публічному управлінні.

Прийнята 3 листопада 2010 р. постановою Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [11] прийшла на зміну Постанові № 1378 від 15 жовтня 2004 р.: «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [12]. Постанова № 1378 затверджувала порядок проведення консультацій із громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, визначала перелік тем, за якими мали обов'язково проводитися консультації, передбачала, що «для координації заходів, пов'язаних із проведенням консультацій з громадянського моніторингу ... при органах виконавчої влади утворюються консультативно-дорадчі органи – громадські ради, які діють на підставі положень, що затверджуються цими органами» [12; с. 72]. Проте, незважаючи на прийняту постанову, ми мусимо констатувати, що сьогодні в Україні громадськість не бере активної участі у формуванні політики держави. Це підтверджується дослідженням стану та динаміки розвитку неурядових організацій України 2002-2009 роки проведенням Творчим центром ТЦК у межах проєкту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)», за результатами якого встановлено, що про щоденну співпрацю між НУО та владними структурами заявили 13% респондентів. Контакт з державними органами принаймні раз на тиждень мають 30% організацій, а на місяць – 27%, щокварталу

– 12%. Незначна кількість НУО контактує з державними структурами щороку. Одна п'ята частина представників неурядових організацій співпрацюють з державою нерегулярно [13; с.49].

Загалом можна відзначити збільшення частоти контактів українських НУО з державою в період з 2002 по 2009 рік. Проте велика кількість контактів ще не дає можливості оцінити якість і продуктивність цих контактів. Думка лідерів НУО щодо чинників, які заважають ефективній співпраці з місцевими органами влади, у порівнянні з 2002-2009 роками, не змінилася. Порівняно з 2005 роком зменшилася кількість НУО, які вважають, що перешкодою співпраці між НУО та органами влади на регіональному або місцевому рівні є нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур (даний показник становив 64% у 2005 році, протягом 2006-2007 років він знизився до 44% та знову підвищився до 47% опитаних НУО в 2009 році) [13; с.51]. Головними перешкодами опитані представники НУО назвали: нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур, недостатню інформованість владних структур про діяльність НУО та небажання співпрацювати з боку владних структур. Таким чином, представники третього сектора в Україні схильні «звинувачувати» у недостатній співпраці владні структури. Аналіз динаміки зазначених показників протягом 2003-2009 років дозволяє говорити про стабільне небажання владних структур співпрацювати з НУО. У 2009 та 2006 роках, як і в двох попередніх, 47% респондентів вказали даний варіант як основну причину недостатньої співпраці НУО та влади, у той час як у 2003 році цю альтернативу обрали 38% опитаних (різниця значуща на рівні 1%). За результатами дослідження 2009 року порівняно з результатами дослідження 2007 року на 4% зросла кількість НУО, які обрали варіант відповіді «небажання співпрацювати з боку владних структур» (різниця значуща на рівні 5%). У 2009 році, порівняно з результатами дослідження 2007, на 4% зменшилася кількість організацій, які обрали варіант відповіді «недостатній професіоналізм НУО» (різниця значуща на рівні 5%) [13; с.52].

З вищеведеного ми можемо зробити висновок, що в Україні ще не встановлено традицію ухвалення рішень у «відкритому режимі», тобто за допомогою постійних консультацій, обговорень тощо для врахування думок та пропозицій інституцій громадянського суспільства. Пов'язане це, серед іншого, з тим, що під час практичної реалізації постанови [12] виникають численні проблеми.

Одним з найактуальніших питань як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях залишається кадрове забезпечення. І якщо на центральному рівні перешкодою в діяльності ради є надмірна завантаженість її членів (проаналізувавши керівний склад громадських рад центральних органів виконавчої влади, констатуємо, що до нього входять представники політичної, бізнесової та наукової еліти суспільства), то на регіональному рівні проблемою

є невідповідність членів відповідних рад до здійснення покладених на них функцій.

На ефективність роботи відповідних рад впливає і їх статус. Громадські ради мають лише дорадчий статус, тому можливості їх впливу на прийняття рішень і діяльність органів влади досить обмежені.

Ще одна проблема в діяльності рад закладена в основі їх створення. Знову повертаємося до «Типового положення про громадську раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади», де громадська рада визначається як консультативно-дорадчий орган, який утворюється при органах влади [12]. Проблема ж полягає у, здавалося б, незначному «при». Саме механізм формування громадських рад перетворює їх на таких собі «кишенькових» радників, оскільки в основі діяльності цих рад – рішення керівника органу державної влади про їх створення й, відповідно, існування.

У цьому зв'язку в ряді випадків дорадчі рекомендації громадських рад – лише імітація думки суспільства, а насправді – повторення думки керівника організації, при якій створено громадську раду. Практика роботи рад при парламентських комітетах, наприклад, демонструє лише зародки публічної діяльності комітетів, а у виконавчому секторі та на місцевому рівні прозорість процесу прийняття рішень залишається ще меншою.

До інституційних проблем функціонування громадських рад належить і відсутність законодавчої бази, що регулює їх діяльність. Знову ж таки, існує вищезгадане типове положення, але цього недостатньо. Звичайно діяльність рад затверджується рішеннями виконавчих комітетів, розпорядженнями голів обласних та районних державних адміністрацій.

Громадські комітети, дорадчі групи і громадські ради зазвичай формуються з представників комерційного сектора та громадських організацій, зацікавлених у залагодженні проблеми, заради вирішення якої даний комітет організовано. Член такого комітету може призначатися мером в адміністративному порядку, без затвердження законодавчими органами й міською радою. У тих випадках, коли дорадчі громадські структури стають офіційними постійно діючими відгалуженнями державних структур, серйозні рішення, прийняті ними, повинні затверджуватися мером або міською радою.

Отже, можемо констатувати, що створені механізми громадського контролю не забезпечують реалізацію його принципів незалежності та ефективності; діяльність громадських рад носить формальний характер, процес становлення даного механізму відбувається занадто повільно, рівень участі громадян залишається низьким.

З метою виправлення цих недоліків й було створено проєкт нової урядової постанови щодо порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Загалом можна позитивно оцінити проєкт постанови і нові процедури, адже над проєктом, розробленим

Міністерством юстиції, працювали також громадські організації - Творчий Центр ТЦК, ТО «ТОРО», УНЦПД, Одеський громадський інститут соціальних технологій, ГО «Територія успіху», Центр громадського адвокатування (Львів) та інші організації [14].

Серед основних новацій слід відзначити запровадження нового порядку створення громадських рад та проведення консультацій з громадськістю. Також постановою затверджено типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації [15].

Змінилися принципи формування громадських рад. Тепер їх склад буде формуватися не за наказом міністра, а самими інститутами громадянського суспільства. Саме на установчих зборах всі зацікавлені інститути громадського суспільства зможуть обрати шляхом відкритого рейтингового голосування склад громадської ради, який буде діяти 2 роки [11; с.36-40].

Постанова значно розширює список можливих членів громадської ради, ними можуть бути громадські, релігійні і благодійні організації, професійні і творчі спілки, асоціації, організації роботодавців, недержавні засоби масової інформації тощо. Головою громадської ради може бути тільки представник громадськості, якого обрано на першому засіданні громадської ради [11; с.36-40].

Положення про конкретну громадську раду при конкретному міністерстві затверджується на першому засіданні громадської ради за результатами консультацій з міністерством. Це також дає можливість формування більш демократичних процедур роботи громадської ради [13; с.39].

Крім того, на веб-сайтах органів виконавчої влади має з'явитись окрема рубрика «Робота громадської ради», де буде висвітлено діяльність громадської ради: її протоколи, рішення, а також

відповідні рішення органів влади, врахування їх пропозицій [14].

Постанова № 996 також затверджує оновлений Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, який повторює ключові позиції попереднього порядку ухвалені постанови №1378 від 2004 року. Втім, тепер не тільки громадські організації, а й інститути громадянського суспільства можуть ініціювати проведення громадських слухань [11; с.37].

Наразі міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним, районним у м. Києві та Севастополі державним адміністраціям доручається вжити заходів для проведення протягом трьох місяців з дня набрання чинності цією постановою установчих зборів за участю інститутів громадянського суспільства для утворення громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади та забезпечити їх функціонування [15].

Висновки. Отже? рішення Кабміну дає можливість громадянському суспільству переважати громадські ради при органах виконавчої влади і сформувати їх на демократичних засадах з порядних чесних авторитетних громадських діячів. Цьому мають слугувати розширення списку можливих членів громадської ради, впровадження типового положення про громадську раду, нових принципів формування громадських рад – через установчі збори з відкритим рейтинговим голосуванням та з обмеженнями для участі чиновників.

Із 3 листопада почався відлік 3-місячного терміну, протягом якого органи виконавчої влади мають створити громадські ради та забезпечити їх функціонування. Отже, протягом трьох місяців необхідно створити 578 громадських рад при кожному центральному органі виконавчої влади, районних та обласних адміністраціях. Це означає, що і громадськість, і влада мають дуже інтенсивно й наполегливо попрацювати для ефективного реалізації цього завдання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лациба М.В. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Перше півріччя 2007 р. / М.В. Лациба, О.Ю. Вінніков; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. - К.: УНЦПД, 2007. - 76 с.
2. Лациба М.В. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Друге півріччя 2007 р. / М.В. Лациба, О.Ю. Вінніков; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. - К.: УНЦПД, 2008. - 60 с.
3. Латішева В. Громадські ради як один з механізмів суспільного контролю за діяльністю публічної влади / Вікторія Латішева // Вісник державної служби України. - 2008. - №3.
4. Крупник А. Громадські ради у системі соціального управління України: проблеми і перспективи / А. Крупник // Панцир С., Крупник А. Взаємодія влади і громадськості через механізм громадських рад: стан і перспективи / За ред. Г. Усатенко. - К.: Фонд «Європа XXI», 2008. - С. 6-10.
5. Кобець Р. Дорадо-консультативні органи як механізм participatory democracy / Р. Кобець // Панцир С., Крупник А. Взаємодія влади і громадськості через механізм громадських рад: стан і перспективи / За ред. Г. Усатенко. - К.: Фонд «Європа XXI», 2008. - С. 6-10.
6. Рудницький С.В. Громадські ради як інституціоналізація суспільно-політичних інтересів національних меншин в Україні / С.В. Рудницький // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 47. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. - С. 657 - 663.
7. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України: 2008 рік // Урядовий кур'єр. - 16 трав. - С. 4-5.
8. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабміну України: від 21 листоп. 2007 р. : № 1035-р // Офіційний вісник України. - 2007. - № 89. - С. 89-92.
9. Концепція державної регіональної політики: проект [Електронний ресурс] / Міністерство регіонального розвитку та будівництва України: редакція від 27 лют. 2008 р. - Режим доступу: <http://minregionbud.gov.ua/index.php?id=777>.

10. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України: від 15 верес. 2005 р.: № 1276 // Офіційний вісник України. - 2005. - № 38. - С. 17-18.
11. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постановою Кабінету Міністрів України: від 3 листопада 2010 р.: № 996 // Офіційний вісник України. - 2010 р. - № 84. - С. 36 - 42.
12. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постановою Кабміну України: від 15 жовтня 2004 р.: № 1378 // Офіційний вісник України. - 2004. - № 42. - С. 71-78.
13. Паливода Л. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2009 роки: Звіт за даними дослідження / Любов Паливода, Софія Голота. - Київ: ТОВ «Видавничий Дім «КуПол», 2010. - 112 с.
14. Громадські ради при органах виконавчої влади [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://together.lviv.ua>
15. Громадські ради треба переглянути [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.politarena.org.ua/2010/10/29/gromadsk_radi_treba_peregljanuti.html

УДК 321

Р.М. КЛЮЧНИК, В.В. КРИВОШЕЇН

ПОЛІТИЧНА КРИЗА В БЕЛЬГІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

Ключник Руслан Максимович – студент Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Кривошеїн Віталій Володимирович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, доктор політичних наук

Розглянуто політичну кризу в Бельгії, основні чинники її виникнення та розвитку. Подано сценарії подальшого розвитку бельгійського федералізму.

Ключові слова: політична криза, федералізм, громада, регіон.

Рассмотрен политический кризис в Бельгии, основные факторы его возникновения и развития. Приведены сценарии дальнейшего развития бельгийского федерализма.

Ключевые слова: политический кризис, федерализм, сообщество, регион.

The political crisis in Belgium, the main factors of its emergence and development are considered. The scenarios of the further development of the Belgian federalism are given.

Keywords: political crisis, federalism, community, region.

© Р.М. Ключник, В.В. Кривошеїн, 2011

Актуальність дослідження бельгійської моделі політичної кризи зумовлена насамперед тим, що Бельгія протягом тривалого часу була і залишається однією з провідних держав Європи, яка з 1 липня до 31 грудня 2010 р. очолює ЄС. Крім того, ця країна – одна з найдавніших демократій континентальної Європи. Унікальною рисою Бельгії є те, що вона є продуктом синтезу романської (французької) та германської (нідерландської) культур, а саме існування бельгійської ідентичності доводить можливість гармонійного співіснування двох культурних світів у межах одного державного утворення.

Метою даної статті є розкриття природи політичної кризи в Бельгії та окреслення перспектив її вирішення.

Серед досліджень, присвячених даній проблемі, варто відзначити роботи С. Бірюкова, С. Єсаулова, І. Крилової та інших дослідників. Для розуміння природи бельгійського федералізму необхідно також ознайомитися з Конституцією Бельгії. Важливим джерелом для вивчення даної проблеми є матеріали зарубіжних періодичних видань, зокрема «Le Soir» та «Frankfurter Allgemeine».

Спочатку з'ясуємо зміст базової категорії. Поняття «криза» (від грецьк. krisis – перелом, важкий перехідний стан, гостре ускладнення, важке становище) – це момент дезорганізації

системи, її перехід до хаотичного стану розвитку, де руйнується порядок. Політична криза – це тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи, що характеризується значним поглибленням і загостренням наявних політичних конфліктів [1, 298]. С.В. Ставченко пропонує визначити політичну кризу як стан політичної системи, що загрожує її існуванню, при якому актуальним є питання виживання системи [2, 278]. Досвід вивчення політичних криз свідчить, що вони властиві усім системам, незалежно від форми правління, політичного режиму або форми державного устрою.

Королівство Бельгія належить до малих індустріальних країн Європи. Площа країни становить 30,15 тис. кв. км, населення – 10,3 млн. осіб [3, 142]. Столицею є місто Брюссель. За формою правління Бельгія є конституційною монархією на чолі з королем. Згідно з Конституцією, Бельгія є федеративною державою, що складається зі спільнот та регіонів. Територія країни поділяється на три громади (Французьку, Фламандську та Німецькомовну), три регіони (Валлонський, Фламандський та Брюссельський). Крім того, існує поділ на чотири лінгвістичні регіони: регіон французької мови, регіон нідерландської мови, двомовний регіон

Брюссель-столиця регіону німецької мови [4, 341].

Територія сучасної Бельгії протягом тривалого часу входила до складу різних держав: Іспанії, Австрії, Священної Римської імперії. У 1790 р. було проголошено незалежність Бельгії, але у 1795 р. вона була окупована Францією. За рішенням Віденського конгресу 1815 р. Бельгія стала частиною Королівства Нідерланди. Після збройного повстання у листопаді 1830 р. Національний конгрес провінцій знову оголосив незалежність Бельгії, яку визнали провідні європейські держави.

Саме в середині XIX століття були закладені передумови протиріччя між Фландрією та Валлонією, які після Другої світової війни перетворилися на потужний дестабілізуючий фактор. З перших років існування Бельгії провідну роль в її розвитку відігравала Валлонія. Економіка цього регіону була ядром промислової революції. Валлонія була лідером у видобутку вугілля, виробництві сталі, будівництві залізниць. Фландрія була допоміжним елементом в економічній системі Бельгії. Її порти використовувалися для експорту продукції валлонської промисловості, а сама вона залишалася аграрним і дотаційним регіоном.

За цих умов було закономірним те, що державною мовою залишалася французька. Фламандське населення вважало це несправедливим, і вже у 1847 р. виник фламандський культурний рух за рівність нідерландської і французької мов.

У 1873 р. нідерландська мова стала мовою судочинства у Фландрії, у 1878 р. її дозволили використовувати в органах управління, у 1890 р. – в університетах. Відповідно до лінгвістичних законів 1932 р. кожна комуна отримала право самостійно визначати свій лінгвістичний режим [5, 109]. Таким чином, потреби фламандців у визнанні їхніх прав користуватися рідною мовою були виконані. Друга світова війна і післявоєнна відбудова країни відсторонили на інший план міжетнічні суперечності.

У 1960-х рр. економічна ситуація почала змінюватися: Валлонія пропустила другу промислову революцію (розвиток нафтової промисловості, автомобілебудування та будівництво автодоріг). Промислова структура Валлонії, що базувалася на видобутку вугілля та металургії, поступово застарівала, інвестори все менше вкладали капітал у традиційні галузі, віддаючи перевагу новим, більш перспективним.

Погіршувалася й демографічна ситуація у Валлонії: якщо у 1880 р. там проживали 42,23% усіх бельгійців, то у 1961 р. лише 33,07% [6, 16].

Натомість Фландрія скористалася новими можливостями, що відкрилися після Другої світової війни. Вдале географічне розташування, наявність морських портів, політична стабільність стали чинниками інвестиційної привабливості регіону. Нова економіка Фландрії випередила традиційну індустрію Валлонії. Економічна перевага Фландрії, що викликала зростання фламандської національної свідомості, разом з демографічною перевагою Фландрії викликала піднесення масового національного руху.

Точкою відліку федералізації Бельгії можна вважати 1962 р., коли був прийнятий Закон

про фіксацію лінгвістичного кордону. У 1970 р. було законодавчо закріплено існування трьох громад і трьох регіонів. У 1971 р. громадам були надані широкі культурні права. Але компетенція регіонів в економічній сфері, на думку лідерів фламандського руху, виявилася недостатньою. Фландрія намагалася «взяти реванш» за довгі роки існування в якості сировинного придатку.

У 1980 р. Фландрія і Валлонія отримали статус автономії. Їхні фінансові та законодавчі повноваження були розширені. Було створено дві національні асамблеї, що формувалися з депутатів національного парламенту від виборчих округів у відповідних регіонах. У 1989 р. статус регіону отримав також Брюссель.

Завершальною стадією федералізації Бельгії стало підписання у 1993 р. Сен-Мішельських угод провідними політичними об'єднаннями фламандців та франкофонів. Ці домовленості були закріплені в оновленій Конституції Бельгії 1994 р., яка передбачає два типи суб'єктів федерації: громади і регіони, причому їх кордони не збігаються. Таким чином, Бельгія реалізувала на практиці модель децентралізованої держави, заснованої на принципах етнічного та лінгвістичного плюралізму. Бельгійський досвід територіального реформування був досить привабливим і здавався перспективним для багатьох інших держав світу зі схожими проблемами. Але на початку XXI століття ідея регіоналізму, підкріплена ідеологією націоналізму, поставила під сумнів майбутнє королівства як єдиного державного утворення.

Федеральні вибори у Бельгії 2003 р. засвідчили зростання популярності у Фландрії радикальних правих сил, зокрема партії Фламандський інтерес (Vlaams Belang), яка виступає за більш жорстке імміграційне законодавство та не приховує амбіцій щодо утворення незалежної держави Фландрії з включенням до неї Брюсселя.

В останні роки центральним предметом конфлікту, який є причиною нового загострення політичної кризи, є статус двомовного виборчого і судового округу Брюссель-Хал-Віворде. Даний округ являє собою свого роду «гібридну цілісність», що об'єднує 19 комун регіону Брюссель і 35 комун від провінції Фламандський Брабант. Протягом останніх років фламандська більшість у загальнобельгійському парламенті неодноразово ставила питання про поділ цього округу. Фламандські активісти виступають за збереження двомовного статусу лише за містом Брюссель та його найближчими передмістями, а також «фламандизацію» решти округу. Валлонці вважають такий проєкт неприйнятним, оскільки він, на їхню думку, суперечить Конституції та попереднім угодам, укладеним між представниками валлонської та фламандської громад.

Вибори до парламенту 2007 р. стали початком нового етапу політичної кризи. Найбільшу кількість місць у нижній палаті парламенту отримала Фламандська християнсько-демократична партія (CD&V). Її основним союзником стала партія Фламандський національний альянс (NV-A). Ці провідні

фламандські партії висунули вимогу збільшення автономії Фландрії, але зазнали невдачі при формуванні уряду. Компромісом у ситуації, що склалася, стало формування тимчасового Кабінету міністрів на чолі з Гі Верхофстадом. У березні 2008 р. головою уряду став лідер християнських демократів Ів Летерм.

Потужну опозицію правлячому уряду чинили франкофони, зокрема лідер Валлонського руху оновлення (MR) Дідьє Рейндерс. Він розробив рекомендації щодо спільного фламандсько-валлонського проєкту, який мав сприяти виходу країни з кризи. Пропозиції Рейндерса передбачали приведення кожним рівнем влади до рівноваги своїх фінансів, повноважень і сфер компетенції та забезпечення рівного представництва фламандців і валлонів у Сенаті [7, 28]. Але план Рейндерса не підтримали не лише фламандці, а й частина франкофонів, зокрема франкомовні християнські демократи. Таким чином, чергова спроба вирішення політичної кризи виявилася невдалою.

Сьогодні Фландрія інвестує у власний «Фонд майбутнього», спрямований на фінансування нових компетенцій, які вона сподівається отримати в результаті реформи федерації. Головне, чого прагнуть сьогодні фламандці, – регіоналізація ринку праці та зміни податкового законодавства, а саме: збільшення частки податків, які наповнюють місцевий бюджет і скорочення фінансування Брюсселя та дотаційної Валлонії. За підрахунками експертів, ці реформи принесуть Фландрії від 360 до 500 млн. доларів [8, 8]. Виступаючи в якості донора для Валлонії і Брюсселя, Фландрія природним чином домагається і політичного домінування на федеральному рівні.

Німецький експерт М. Штабенів виокремив три основні причини бельгійської політичної кризи: культурно-мовні протиріччя між франко-та нідерландофонами, економічні протиріччя між багатю фламандською північчю та бідним валлонським півднем і кризи міжпартійної коаліційної структури, яка дозволяла створювати загальнобельгійський коаліційний уряд [9, 1].

Парламентські вибори 13 червня 2010 р. підтвердили прогнози експертів щодо розвитку ситуації в країні: найбільшу кількість місць у нижній палаті парламенту отримали представники Нового фламандського альянсу. Король Альберт II доручив лідеру валлонських соціалістів Елію ді Рупо координувати переговорний процес, який у вересні 2010 р. зайшов у глухий кут. На думку експертів, політична криза перебуває у законсервованому стані [10, 5]. Таким чином, можна очікувати її загострення після припинення головування країни в ЄС 31 грудня 2010 р.

На нашу думку, сьогодні ще передчасно робити остаточні висновки щодо значення виборів 2010 р. для вирішення бельгійської кризи. Втім, можна припустити, що навіть створення відносно стабільного уряду не зможе істотно змінити стан речей. Адже основний предмет фламандсько-валлонських суперечностей лежить не в політичній, а в економічній площині. Досвід

об'єднаної Німеччини 1990-х років свідчить, що проблему відставання одного з регіонів (земель колишньої НДР) можна вирішити за допомогою державних дотацій. Але якщо у німецькому суспільстві домінували інтеграційні настрої, то бельгійське суспільство є розколотим і тяжіє до дезінтеграції.

Сьогодні можна спрогнозувати подальший хід подій у Бельгії. На нашу думку, існують два сценарії трансформації країни. Згідно з першим, Королівство Бельгія перетворюється з федерації на конфедерацію, яка буде складатися з трьох або чотирьох (з урахуванням лінгвістичного поділу) суб'єктів, фактично незалежних, але пов'язаних спільною Конституцією. При цьому будуть максимально враховані інтереси Фландрії (бюджетна та податкова автономія) та Валлонії (збереження єдиної держави на чолі з королем). Відповідно до другого сценарію, фламандські політичні сили ініціюють проведення у Фландрії референдуму за питання незалежності. Враховуючи електоральні симпатії фламандців, які не змінюються протягом останніх років, ми можемо прогнозувати, що вони погодяться на відокремлення від Бельгії. Останній варіант є більш ймовірним, особливо з урахуванням того, що конфедерації існують протягом відносно нетривалого часу. Вони тяжіють або до об'єднання у федерацію (США, Швейцарія), або до розпаду (ОАР, Сенегамбія). В якості аргументу на користь можливого відокремлення Фландрії можна навести успішний досвід мирного розпаду Чехословаччини у 1993 р. та відокремлення Чорногорії від Сербії на підставі референдуму у 2006 р.

У випадку розпаду країни невизначеною залишається доля міста Брюссель, який, як уже зазначалося, є переважно франкомовним, але оточений територією Фландрії. Якщо він не приєднається до території Фландрії, то перетвориться на своєрідний ексклав, на зразок Калінінградської області Росії. Серед гіпотез, які висувуються бельгійськими політиками щодо можливої долі столиці, заслуговує на увагу прогноз міністра-президента уряду регіону Брюссель-столиця Шарля Піке, який не виключає можливість створення Брюссельського державного утворення на кшталт Князівства Монако [11, 39].

Отже, підводячи підсумок, можна стверджувати, що Королівство Бельгія, яке тривалий час було прикладом мирного співіснування кількох етносів, мов і культур у рамках однієї держави, сьогодні знаходиться у стані глибокої політичної кризи, яка має системний характер і демонструє тенденцію до подальшого поглиблення. Проаналізувавши ситуацію, що склалася, можна зробити висновок, що подальше функціонування Бельгії як федерації буде супроводжуватися постійними конфліктами, що перешкоджатимуть стабільному розвитку політичної системи. А отже, найбільш вірогідним і оптимальним для королівства є вирішення питання трансформації державного устрою шляхом загальнонаціонального референдуму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Криза політична [Текст] // Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 298.
2. Ставченко С.В. Криза як об'єкт політичного дослідження [Текст] / С.В. Ставченко // Вісн. Дніпропетровського ун-ту. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія. – Вип. 18. – Д., 2008. – С. 276-281.
3. Энциклопедия стран мира [Текст] / Н.А. Симония (гл. ред.). – М.: Экономика, 2004. – 1319 с.
4. Конституция Бельгии [Текст] // Конституции стран мира: В 3 т. / Под общей редакцией Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 1 – С. 341-380.
5. Крылова И. Бельгия: опыт решения национальных проблем [Текст] / И. Крылова // Полит. образование. – 1989. – № 6. – С. 108-112.
6. Намазова А.С. Межнациональные отношения в Бельгии [Текст] / А.С. Намазова // Новая и новейшая история. – 1990. – № 4. – С. 14-22.
7. Бирюков С.В. Бельгийский федерализм как модель кризиса европейского федерализма [Текст] / С.В. Бирюков // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2009. – № 4. – С. 21-37.
8. Lamensch M. Riche la Flandre prepare l'avenir [Text] / M. Lamensch // Le Soir. – 2008. – 3 jan. – P. 8.
9. Stabenov, M. Belgiens Kernfrage [Text] / M. Stabenov // Frankfurter Allgemeine. – 2007. – 20 dez. – S. 1.
10. Коваль А. Мы должны начать готовиться к концу Бельгии [Текст] / А. Коваль // Зеркало недели. – 2010. – № 33 (11-17 сент.). – С. 5.
11. Саулов С. Зовнішня політика «по-бельгійськи», або Сепаратизм як наступна стадія федералізму [Текст] / С. Саулов // Політика і час. – 2007. – № 1. – С. 37-39.

УДК 321

В.С. СЕРГЕЄВ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МЕРЕЖНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ: «ПОЛІТИЧНІ МЕРЕЖІ» VERSUS «МЕРЕЖНЕ СУСПІЛЬСТВО»

Сергєєв Вячеслав Сергійович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат політичних наук

Характеризуються основні постулати описових та змістових теорій політичних мереж, теорії мережного суспільства М. Кастельса. Визначаються їхні сильні та слабкі сторони.

Ключові слова: політична мережа, описово-аналітичний підхід, змістовно-аналітичний підхід, мережне суспільство.

Характеризуются основные постулаты описательных и содержательных теорий политических сетей, теории сетевого общества М. Кастельса. Определяются их сильные и слабые стороны.

Ключевые слова: политическая сеть, описательно-аналитический подход, содержательно-аналитический подход, сетевое общество.

The basic postulates of descriptive and substantial theories of political networks, M.Castels' theories of a network society are characterised. Are defined their strong and weaknesses.

Keywords: a political network, the descriptive and analytical approach, the substantial and analytical approach, a network society.

© В.С. Сергєєв, 2011

Мережі являють собою одну з найпоширеніших форм суспільної організації. Мережі не є якоюсь виключною організаційною формою, вони часто існують у рамках традиційних ієрархічних структур і притаманні для деяких підрозділів з певною спеціалізацією чи певного класу. Можливий також варіант, за якого до мереж – як ключові їх компоненти – входять ієрархічні структури. Мережі також є важливим додатковим елементом ринків, які надають їм більшої ефективності, скорочують витрати на забезпечення господарських зв'язків, відкриваючи більше можливостей як покупцям, так і продавцям. Такі ознаки, як всепроникність, здатність співіснувати як із внутрішніми, так і з зовнішніми ієрархіями, здатність надавати більшої ефективності ринкам через інтенсифікацію потоків інформації і товарів,

наділяють мережі складною для розуміння якістю. Зростання ролі мережних комунікацій, зокрема неінституційних обмінів і неформальних солідарностей, актуалізує мережі як соціальну реальність. У перехідних соціальних структурах, де інституційні форми обміну і довіри зруйновані або не сформувалися, повернення соціального капіталу здійснюється повз нормативні системи, а іноді всупереч ним, породжує «тіньові» форми солідарностей. Таким чином, соціальні мережі компенсують нормативний вакуум і сприяють формуванню стабілізаційних регуляторів у соціальних системах. У стабільних (традиційних) соціальних структурах мережні взаємодії збігаються за своїм обсягом (сукупністю акторів) з інституційними межами, а в «розмитих солідарностях» інституційна організація спільнот не відповідає їхній комунікативній організації.

За цих умов набуває надзвичайної актуальності проблема концептуалізації політичних аспектів соціальних мереж.

Загальні тенденції формування мережних форм взаємодії та проблеми вдосконалення ієрархічних відносин у системах менеджменту та публічної влади досліджувались у сучасних зарубіжних соціально-філософських та соціологічних теоріях постіндустріального суспільства Д. Беллом, Е. Гіденсом, Дж. Гелбрейтом, М. Кастельсом, Д. Нейсбітом, Д. Тапскоттом, Е. Тоффлером, Ф. Фукуямою, П. Штомпкою та ін. У працях цих науковців, зокрема, показано, що нелінійні процеси, які посилюються в сучасному «мережному суспільстві», обумовлюють необхідність переосмислення ролі, принципів, технологій публічного управління з погляду врахування соціально-гуманітарних і технологічних аспектів становлення інформаційного суспільства, оскільки інформаційно-комунікаційні технології та культурно-економічні чинники стають глобальними інструментами перерозподілу ідей, капіталу та праці. Мережні підходи, які реалізуються на основі моделі політичної мережі (policy network), розроблялись у межах методології політичних досліджень Д.А. Блом-Хансеном, П. Богасоном, Т. Бьорцель, В.П. Гаєм, П. Джоном, Р. Келлі, А. Коулом, Дж. Маршем, Дж. Палмером, М. Смітом, Д. Тоуком, А. Туненом та ін. Об'єктом їх уваги є теоретико-прикладні аспекти політичної мережі як елемента децентралізації політико-адміністративного управління, який підсилює роль самоорганізаційного потенціалу суб'єктів влади та суспільства в системі публічно-владних відносин. Вітчизняні автори, які сприйняли мережну термінологію, відводять поняттю «політична мережа» інструментальну роль у пізнанні нелінійних процесів, пов'язаних з відсутністю жорсткого детермінізму в децентралізованій системі публічно-владних відносин, високим рівнем нестабільності та непередбачуваності поведінки суб'єктів влади і суспільства, які функціонують на відносно самостійних засадах. Серед них можна виокремити праці С. Бірюкова, С. Борсукової, О. Киричука, А. Макаричева, Л. Мамута, О. Молодцова, А. Олейника, В.Радасва, Т.Сенюшкіної, В.Сергєєва, К.Сергєєва, Л. Сморгунова, М. Стреж-невої, Х. Хачатуряна та ін.

Метою статті є з'ясування концептуальних засад мережної методології дослідження політичних явищ і процесів.

Термін «мережа» у політичних науках переважно застосовуються у двох діаметрально протилежних значеннях: «політичні мережі» і «мережне суспільство».

Ті, хто використовує перше поняття, тобто «політичні мережі», як правило, вважають мережу лише як вдалу метафору для відображення реального процесу прийняття політичних рішень, що включає до себе множину акторів і на порядок більшу кількість зв'язків між ними: якщо число акторів дорівнює x , максимальна кількість зв'язків між ними дорівнює $I_{max} = (x^2+x)/2$.

Кейт Даудінг у праці «Модель чи метафора. Критичний огляд мережного підходу у політиці» [3] зазначає, що спочатку термін «політична спільнота та мережа політики» був сутністю метафоричною. Ранні метафори характеризували відносини між групами в середині уряду як певні субуряди («залізний трикутник»). Концепт залізного трикутника виник у США для того, щоб змалювати, описати відносини між функціонально близькими органами, агенціями, конгресовими підкомітетами та групами інтересів.

У рамках теорії політичних мереж були сформовані два головні підходи: описово-аналітичний та змістовно-аналітичний.

В описово-аналітичній перспективі політичної мережі розглядаються, зокрема Дж. Річардсоном і Г. Джорданом [9]. Спочатку вони використовували концепт мереж здійснення політики та спільнот здійснення політики, які були взаємозамінними для того, щоб показати як близькі зв'язки між державними службовцями та групами інтересів, з якими вони працювали. У 1979 р. вони вперше виокремили спільноти вироблення із здійснення політики, а також виокремили політичні спільноти вироблення політики в таких сферах, як освіта, транспорт, місцеве самоврядування. Пізніше, у 1982 р., Дж. Річардсон і Г. Джордан ввели до наукового обігу більш інституціоналізовану концепцію, суть якої полягає в тому, що політичні спільноти з вироблення політики краще простежуються на прикладі окремих підрозділів або відділень, або урядових департаментів. Зазначене було розвитком ідеї, яка стверджувала, що спільноти з вироблення політики відрізнялися від спільнот за інтересами або груп інтересів. Спільноти з вироблення політики розуміються у науковій літературі у значенні загальної культури та розуміння про природу проблем процесу вироблення рішень в середині певної галузі політики.

Дж. Річардсон і Г. Джордан використовували термін «мережі» в істотно-метафоричному сенсі і не дуже переймалися розробкою теоретичного апарату політичних мереж. Вони визначали вироблення і здійснення політики як серію вертикальних компонентів, відділення від істотних аспектів вироблення політики публічних та парламентських груп і підрозділів. У принципі їхні аргументи не відрізнялися від аргументів дослідників стандартних груп інтересів як відносин та взаємних двосторонніх переговорів та до угод.

Саме американськими авторами Дж. Річардсоном і Г. Джорданом у 1979 р. уперше у науковий обіг було введено поняття політичних мереж. Концептуалізація політичних мереж, здійснена цими авторами, ґрунтувалася на постулатах традиційного, інституційного аналізу. На цій основі були сформовані численні підходи до визначення політичних мереж, найбільш розробленою з яких є стратегія, що ґрунтується на описово-аналітичному підході. Для представників цього підходу є очевидним, що концепт «політична мережа» може бути сформований шляхом визначення учасників, складових мережі, і характеру відносин між

ними. На відміну від понять «система» або «структура» тут акцент робиться на активній і усвідомленій взаємодії акторів, що формують політичне рішення і що беруть участь в його виконанні. Разом з тим і ринок, і традиційне ієрархічне управління не виключають цієї активності і усвідомленості учасників зв'язків, що формуються. Отже, політичні мережі повинні володіти якимись якостями, що відрізняли б їх як нову форму управління.

Для Р. Родеса і Д. Марша політичні мережі формуються в різних секторах політики сучасної держави (охорона здоров'я, сільське господарство, індустрія, освіта тощо) і є комплексом структурних взаємин між політичними інститутами держави і суспільства. Вони підкреслюють значення саме інституційної складової політичної мережі та її обмеженість певними секторальними інтересами. Р. Родес і Д. Марш включають до розгляду й обмін ресурсами між членами мережі в процесі налагодження відносин [10, 10-13].

Таня Бьорзел дає таке визначення: «Політична мережа є набором відносно стабільних взаємовідносин за природою неієрархічних і взаємозалежних, таких, що зв'язують розмаїття акторів, які поділяють стосовно політики загальні інтереси і таких, які обмінюються ресурсами для того, щоб просунути ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей» [2, 254]. Тут учасники політичної мережі переслідують не сепаратні, а спільні інтереси, вони вибирають для їх досягнення кооперативні способи діяльності. Слід зазначити й те, що таких учасників багато і вони різні.

Д. Кноук і його колеги використовують поняття організаційної держави для опису відносин між різними учасниками ухвалення політичних рішень. «Міжорганізаційні мережі, – пишуть вони, – дозволяють нам описувати й аналізувати взаємодії між усіма значущими акторами політики – від парламентських партій і міністрів уряду до асоціацій бізнесу, профспілок, професійних товариств і груп суспільних інтересів... Як емпірична система організаційна держава не забезпечена повною підтримкою правових регуляторів. Її виникнення насправді відображає як формальну, так і неформальну можливість проводити рішення, що пронизує державу і суспільство» [7, 3]. У якості аналітичної категорії, за допомогою якої можна описати організаційну державу, вони пропонують використовувати термін «сфера політики» («складну соціальну організацію, в якій проводяться колективно зв'язані рішення»), структурними компонентами якої виступають актори політики, політичні інтереси, владні відносини, колективні дії і спільні позиції [7, 9, 11].

«У конкретному значенні, – зазначає інший американський фахівець Л. Отул, – мережі включають міжагентські кооперативні штаби, міжуправлінські структури програмного менеджменту, складну множину угод і державно-приватне партнерство. Вони включають також системи надання послуг, засновані на комплексі провайдерів, який може включати публічні

агентства, приватні фірми, неприбуткові і навіть укомплектовані волонтерами організації, які зв'язані між собою взаємозалежністю й інтересами, закріпленими певною сумісною програмою» [8, 446]. Тут розкривається відмінність між елементами мережі, які пов'язані з ухваленням рішень з політичних питань, і тими елементами, які на основі цих рішень надають послуги.

Критикуючи описово-аналітичний підхід, К. Хей і Д. Річардс виокремлюють дві характерні слабкості стратегії аналітичної «фіксації» поняття мережі:

(1) Тенденція поєднувати теорію та опис: прихильники описово-аналітичного підходу до політичних мереж передбачали, що визначення меж феномена політичної мережі, окреслення її форми і структурних елементів є відмінною рисою, унікальним теоретичним підходом до прийняття політичних рішень у відповідності з чинними правовими нормами. «І все ж, – зазначають К. Хей і Д. Річардс, – зміст такої «теорії» ґрунтується на описі, що свідчить про те, що описово-аналітичний підхід до політичних мереж є не стільки теорією або перспективою (і тим більше поясненням), скільки теоретично нейтральною спробою ввести (колись) нове і (все ще) істотне аналітичне поняття до вивчення процесу прийняття політичних рішень» [4, 4].

(2) Матеріалізація мережної структури: це найсуттєвіша слабкість описово-аналітичного підходу до політичних мереж. Мережа тут розглядається як статична й інваріантна структура – тобто як зв'язок структурних локалізацій і конфігурація позиційних взаємодій – що, можливо, пов'язано з описом і картографуванням.

Більш глибокі визначення політичних мереж дають змістовно-аналітичні підходи, які намагаються відобразити в певних термінах те, до чого звертаються у практичному (та/або в судженневому) дискурсі, коли набір методів та/або відносин розглядається як мережа. Робилися численні спроби визначити аналітичну точність мережі. Проте мережі в таких схемах незмінно репрезентовані як своєрідні структури навколишнього середовища. Крім того, фактично не було приділено уваги процесу динамічної взаємодії мереж.

К. Хей і Д. Річардс пропонують використовувати дискурсивний і стратегічний підходи до визначення мереж. Логіка їх аргументації передбачає мінімальне і разом з тим змістовне визначення мереж, яке надає даному поняттю необхідної гнучкості. Таке визначення дозволяє розглядати як мережу більшість (якщо не всі) способів координації й організаційні форми, які безпосередні учасники зазвичай називають мережами. К. Хей і Д. Річардс закликають до того, що «треба відійти від складання простого переліку властивостей способів організації, що надаються акторами, коли вони називають їх мережами, таким чином полегшуючи відмінність між риторикою мережі і дійсністю» [4, 11]. Мережі більш правильно розглядати як способи координації колективної дії, що передбачають взаємне визнання загальних або додаткових

стратегічних порядків денних. Мережі, в рамках такого розуміння, є такими, що створені на основі колективної дії навколо спільного порядку денного стратегічними союзами (які розглядаються як динамічні). Тому в мережах за участю уряду рушійною силою є влада.

Поняття «мережне суспільство» було введено американським ученим Мануелем Кастельсом. Він визначає мережне суспільство як нову соціальну структуру інформаційної епохи, створену мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, що перетинають час і простір. Зокрема, він зазначає: «Не всі соціальні виміри й інститути слідує логіці мережного суспільства, подібно до того, як індустріальні суспільства протягом довгого часу включали численні доіндустріальні форми людського існування. Але всі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані – з різною інтенсивністю – тотальною логікою мережного суспільства, чия динамічна експансія поступово поглинає і підпорядковує існуючі соціальні форми» [1, 504].

Основний зміст теорії М. Кастельса полягає в тому, що зміна способів виробництва, впровадження виробничих відносин нового типу веде до зміни і суспільних відносин. Відносини усередині суспільства і між суспільством і державою будуватимуться за новими принципами, які можна назвати мережними. На думку М. Кастельса, мережні відносини, мережна організація суспільства існувала завжди, при цьому мережна організація доповнювала ритуальну ієрархічну. Останніми роками в економіці і виробництві були розроблені такі організаційні схеми, які ґрунтувалися переважно на мережних відносинах, а не на ієрархічних. Багато в чому це стало можливим завдяки настанню інформаційної епохи. Мережна організація (йдеться про домінування мережних принципів в організації соціосистеми) мобільніша за ієрархічну, вона є більш придатною для адекватної обробки інформаційних потоків. Це і виводить мережні принципи організації на перший план, адже в сучасному світі влада потоків інформації переважає над потоками влади.

М. Кастельс також розглядав мережні ефекти глобалізації і мережного простору. Він запропонував поняття, основними компонентами якого є ресурси, якими обмінюються актори мережі, а «розташування» акторів визначається віддаленістю від центрів перерозподілу ресурсів. Тим самим базовою метафорою соціальності стає простір обмінів і структурної трансформації, який визначається стійкими потоками ресурсів (зокрема інформаційних), до яких долучаються соціальні актори. Найважливішим компонентом мережного суспільства є просторова організація домінуючих «еліт», які здійснюють управлінські функції. За М. Кастельсом, саме функціональна взаємодія мікро- і макромереж визначає соціальну організацію сучасних суспільств.

Таким чином, політичні мережі володіють цілою низкою характеристик, які відрізняють їх від інших форм управлінської діяльності у сфері публічних потреб і інтересів. По-

перше, мережі є такою структурою управління публічними справами, яка зв'язує державу і громадянське суспільство. Ця структура емпірично спостережна і теоретично описується як множина різноманітних державних, приватних, суспільних організацій та установ, які мають деякий спільний інтерес. По-друге, політична мережа складається для вироблення угод у процесі обміну ресурсами, що є в наявності у її акторів. Це означає, що існує взаємна зацікавленість учасників мережі один в одному. Ресурси можуть бути розподілені нерівномірно; між учасниками мережі існує ресурсна залежність. По-третє, важливою характеристикою політичної мережі виступає загальний кооперативний інтерес. Багато дослідників підкреслюють цю особливість, оскільки вона відрізняє дану регулятивну систему від ринку, де кожен учасник переслідує перш за все свої власні інтереси. По-четверте, з погляду на вироблення політичних рішень учасники мережі не вишикуються в деяку ієрархію, де якась організація має перевагу з погляду на її владну позицію. Всі учасники мережі рівні з погляду можливості формування спільного рішення стосовно питання, що їх цікавить. Тут спостерігаються не вертикальні, а горизонтальні відносини. Слід особливо відзначити, що політичні мережі виступають як найважливіший інститут формування горизонтальних зв'язків, рівноправних відносин у соціумі. Це поняття було сконструйовано для кращого розуміння й пояснення реальної взаємодії різних ізольованих один від одного акторів, для подолання дихотомії «держава – громадянське суспільство». З погляду аналітичної значимості ідеї мереж простежуються ще у Г. Зиммеля (1908), А.Р. Радкліф-Брауна (1940) та ін., але фундаментального розроблення вона набуває лише в останній чверті ХХ ст. З початку 1980-х років на Заході утверджується думка про важливість «розвитку мереж співробітництва» (the development of collaborative networks) [5, 60]. Політичні мережі – найважливіший регулятор розподілу ресурсів і поведінки акторів. Вони не другорядні, а ключові правила, норми, які мають стратегічну спрямованість. «Політичні мережі, – вважають М. Гіл та П. Г'юпе, – це форма контексту, в якому актори діють стратегічно» [5, 77]. У цьому зв'язку, Е. Клін та Дж. Копеньян зазначають: «Політичні мережі можуть бути визначені як більш-менш стабільні зразки соціальних відносин між взаємозалежними акторами, які формуються на основі політичних проблем та/або політичних програм» [6, 151]. По-п'яте, мережа є договірною структурою, що складається з набору контрактів, які виникають на основі узгоджених формальних і неформальних правил комунікації. У політичних мережах діє особлива культура консенсусу. У цілому політична мережа є системою державних і недержавних утворень в певній сфері політики, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення загальної згоди щодо політичного питання, яке цікавить всіх, використовуючи при цьому формальні і неформальні норми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс; пер. с англ. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.
2. Börzel T. Organizing Babylon - on the Different Conceptions of Policy Networks [Text] / T. Börzel // Public Administration. - 1998. - Vol. 76, № 2. - P. 253-273.
3. Dowding K. Model or Metaphor? A Critical Review of the Policy Network Approach [Text] / K. Dowding // Political Studies. - 1995. - Vol. 68. - P. 136-158.
4. Hay C. The Tangled webs of Westminster and Whitehall: The Discourse, Strategy and Practice of Networking within the British Core Executive [Text] / C. Hay, D. Richards // Public Administration. - 2000. - Vol. 78, № 1. - P. 1-28.
5. Hill M. Implementing Public Policy: Governance in Theory and in Practice [Text] / M. Hill, P. Hupe. - London: Sage Publication, 2003. - 230 p.
6. Klijn E.H. Public management and policy networks: Foundations of a network approach to governance [Text] / E.H. Klijn, J.F.M. Koppenjan // Public management. - 2000. - № 2. - P. 135-158.
7. Knoke D. Comparing Policy Networks. Labor Politics in the US, Germany and Japan [Text] / D. Knoke, F. Pappi, J. Broadbent, Y. Tsujinaka. - Cambridge: Cambridge University Press, 1996. - 376 p.
8. O'Toole L. The Implications for Democracy in a Networked Bureaucratic World [Text] / L. O'Toole // Journal of Public Administration Research and Theory. - 1997. - Vol. 7. - P. 445-458.
9. Richardson J. Governing Under Pressure. The Policy Process in a Post-parliamentary Democracy [Text] / J. Richardson, G. Jordan. - Oxford: Martin Robertson, 1979. - 336 p.
10. Rhodes, R.A.W. Policy networks in British politics: a critique of existing approaches [Text] / R.A.W. Rhodes, D. Marsh // Policy networks in British government / R.A.W. Rhodes, D. Marsh (eds). - Oxford: Clarendon Press, 1992. - P. 1-26.

УДК 321.01(04)

В.М. ТОРЯНИК

СПОЖИВЧА ПОЛІТИКА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ: НАПРЯМИ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Торяник Володимир Миколайович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат політичних наук

Характеризуються основні повноваження, права та обов'язки місцевих органів влади під час розробки і реалізації споживчої політики.

Ключові слова: місцева споживча політика, захист прав споживачів, органи місцевої державної адміністрації із захисту прав споживачів, місцеві представницькі органи.

Характеризуются основные полномочия, права и обязанности местных органов власти во время разработки и реализации потребительской политики.

Ключевые слова: местная потребительская политика, защита прав потребителей, органы местной государственной администрации по защите прав потребителей, местные представительские органы.

The basic powers, the rights and duties of local bodies are characterized during working out and realization of a consumer policy.

Keywords: the local consumer policy, protection of the rights of consumers, bodies of local state administration on protection of the rights of consumers, local representation bodies.

© В.М. Торяник, 2011

Суспільно-політичне життя останніх років висвітлює низку проблем, пов'язаних з реалізацією основних конституційних положень. Світова економічна криза 2008-2010 рр. і пов'язані з нею наслідки загострюють проблему реалізації права споживачів на одержання товарів, продукції та послуг належної якості. Якщо врахувати, що рух споживачів на захист своїх прав в Україні перебуває в стадії становлення, то цілком зрозуміло, що роль місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування є помітною та вирішальною. Саме в інтересах держави, суспільства і кожного окремого громадянина необхідно вдосконалювати діяльність і ефективність функціонування системи органів державного управління та місцевого самоврядування, які здійснюють захист прав споживачів.

Метою даної статті є визначення основних повноважень, прав та обов'язків місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері розробки та реалізації споживчої політики. Серед авторів, які досліджували дану проблему, можна назвати зарубіжних фахівців – Ст. Візерілла, Т. Вільгельмссона, Г. Хавелса, а також українських авторів Т. Бургуані, Г. Рогачову, О. Серьогіна.

Споживча політика спрямована в першу чергу на підтримку інтересів споживачів та розширення сфери їх захисту. І місцеві органи влади відіграють провідну роль в її здійсненні, тому правомірно говорити про місцеву споживчу політику, яку розробляють та реалізують місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Органи із захисту прав споживачів є

структурним підрозділом місцевої адміністрації й здійснюють такі повноваження:

- розглядають скарги споживачів і консультують їх з питань захисту прав споживачів;
- аналізують угоди, що укладаються продавцями (виготовлювачами, виконавцями) зі споживачами, для з'ясування умов, що ущемляють права споживачів;
- інформують центральні органи виконавчої влади, що здійснюють контроль за якістю й безпекою товарів (робіт, послуг), про виявлення товарів (робіт, послуг) неналежної якості, небезпечних для життя, здоров'я, майна споживача й навколишнього середовища;
- припиняють виробництво або продаж товарів (виконання робіт, надання послуг), які не супроводжуються достовірною й достатньою інформацією, або із простроченими термінами придатності, або без термінів придатності, якщо встановлення цих термінів є обов'язковим;
- захищають права споживачів (невизначеного кола споживачів) шляхом звернення до суду.

Органи місцевого самоврядування здійснюють свою діяльність по захисту прав споживачів по наступних напрямках:

1) Формування в межах територіальної громади системи захисту прав споживачів і координація діяльності організацій, що діють на її території. Підрозділи із захисту прав споживачів органів місцевого самоврядування:

- координують діяльність структурних підрозділів місцевої адміністрації з питань, що стосуються законних інтересів й права споживачів;
- взаємодіють із органами державної виконавчої влади й контрольно-наглядових органів з питань захисту прав споживачів;
- готують проекти нормативних актів органів місцевого самоврядування з питань захисту прав споживачів;
- вносять керівництву органу місцевого самоврядування пропозиції щодо вдосконалення захисту прав споживачів;
- готують пропозиції щодо розробки та змісту програм із захисту прав споживачів;
- надають допомогу уповноваженим низових адміністрацій у роботі із захисту прав споживачів;
- співробітничать із громадськими об'єднаннями споживачів, сприяють розвитку суспільного споживчого руху.

2) Надання допомоги споживачам у реалізації їхніх законних прав, що передбачає розгляд письмових і усних звернень і заяв споживачів, консультування їх з питань захисту прав споживачів та ін.

Органи місцевого самоврядування мають право проводити перевірки господарюючих суб'єктів з питань дотримання законодавства про захист прав споживачів. Перевірки проводяться:

- при необхідності уточнення фактів по скаргах споживачів;
- згідно із затвердженим планом роботи;
- за дорученнями керівництва органу місцевого самоврядування як самостійно, так і разом з іншими підрозділами даного органу;
- спільно з територіальними структурами центральних та

регіональних органів виконавчої влади.

У разі невиконання господарюючим суб'єктом законних вимог органу місцевого самоврядування останній має право звернутися до суду з позовом про захист прав споживачів або про визнання дій продавця (виготовлювача, виконавця) протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій. Матеріали можуть бути передані територіальним підрозділам антимонопольних органів держави, іншим контрольно-наглядовим органам для вжиття заходів у рамках їх компетенції.

Органи місцевого самоврядування є важливим елементом загальнодержавної системи захисту прав споживачів, оскільки вони діють на рівні, найбільш наближеному до населення. Для забезпечення захисту прав споживачів органи місцевого самоврядування самостійно формують відповідні структури.

Законодавство надає органам місцевого самоврядування право не тільки розглядати скарги споживачів і консультувати їх із проблем захисту прав споживачів, але й аналізувати угоди, що укладаються господарюючими суб'єктами зі споживачами. При виявленні товарів (робіт, послуг) неналежної якості або небезпечних для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього середовища органи місцевого самоврядування мають право інформувати про це загальнодержавні органи виконавчої влади, що здійснюють контроль якості й безпеки товарів (робіт, послуг); при виявленні продажу товарів (виконання робіт, надання послуг), що не супроводжуються достовірною й достатньою інформацією, із простроченими термінами придатності, або без термінів придатності (за умов обов'язковості даної вимоги) – припиняти продаж товарів (виконання робіт, надання послуг). Також органи місцевого самоврядування мають право звертатися до судів з позовом щодо захисту прав споживачів (у тому числі невизначеного кола споживачів).

Стимулюючим чинником для розвитку самостійних структур із захисту прав споживачів в органах місцевого самоврядування є недостатність їх фінансування. Внаслідок цього рівень захищеності мешканців адміністративних центрів значно вищий, ніж віддалених населених пунктів (сіл і селищ). Але навіть у такій формі діяльність фахівців із захисту прав споживачів істотно впливає на рівень правової захищеності громадян-споживачів. З огляду на значні відстані між районними центрами та іншими населеними пунктами, фахівці із захисту прав споживачів районів використовують таку форму, як організація виїзних прийомів споживачів.

Практика показує, що діяльність органів місцевого самоврядування із захисту прав споживачів підвищує активність населення в цій сфері. Об'єктивно розширюється коло проблем, з якими споживачі звертаються в органи місцевого самоврядування.

Як правило, місцеві органи із захисту прав споживачів, на відміну від загальнодержавних структур, не наділені контрольними функціями. Практично єдино можливою адміністративною

санкцією місцевих органів влади є право призупиняти реалізацію товарів із простроченими термінами придатності. Проте відсутність у місцевих органів із захисту прав споживачів права притягати порушників до адміністративної відповідальності аж ніяк не означає їх слабкості або непотрібності. Ці органи можуть застосовувати до порушників закону досить ефективні заходи. У багатьох відділах із захисту прав споживачів створені списки господарюючих суб'єктів, які систематично порушують права споживачів. Ця інформація публікується в ЗМІ. Фахівці органів місцевого самоврядування спрямовують інформацію про порушення прав споживачів у відповідні загальнодержавні органи, передають матеріали до суду.

В Україні повноваження місцевих державних адміністрацій, відповідно до ст. 13-14 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [4], охоплюють практично всі життєво важливі питання, в тому числі і споживчі. Тому, крім захисту прав і законних інтересів, споживачі можуть чекати від місцевих державних адміністрацій враховувати споживчі інтереси:

- при плануванні соціально-економічного розвитку відповідних територій;
- при вирішенні питань керування майном, приватизації, підприємництва, будівництва, транспорту та зв'язку;
- при використанні землі, природних ресурсів, охорони навколишнього середовища;
- при взаєминах з організаціями житлово-комунального господарства тощо.

Ст. 28 Закону України «Про захист прав споживачів» [3] встановлює повноваження виконавчих органів місцевого самоврядування у сфері захисту прав споживачів. Зокрема, місцеві виконавчі органи мають право:

- розглядати звернення споживачів, консультувати їх з питань захисту прав споживачів.
- аналізувати договори, що укладаються продавцями (виконавцями, виробниками) із споживачами, з метою виявлення умов, які обмежують права споживачів.
- у разі виявлення продукції неналежної якості, фальсифікованої, небезпечної для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього природного середовища терміново повідомляти про це відповідні територіальні органи у справах захисту прав споживачів, інші органи, що здійснюють контроль і нагляд за якістю і безпекою продукції.
- у разі виявлення фактів реалізації продукції, яка не супроводжується необхідною, доступною, достовірною, своєчасною інформацією та відповідними документами, або продукції з простроченим строком придатності – тимчасово зупиняти реалізацію продукції до пред'явлення інформації, супровідних документів або припиняти її реалізацію.

- готувати подання до органу, який видав дозвіл на провадження відповідного виду діяльності, для вирішення питання про тимчасове зупинення його дії чи про дострокове анулювання у разі систематичного порушення прав споживачів.

- подавати до суду позови щодо захисту прав споживачів.

У структурі місцевих органів самоврядування може бути створено управління, відділ чи сектор із справ захисту прав споживачів і навіть просто працівник відділу торгівлі, якому, згідно з його посадовими обов'язками, доручено розглядати питання, пов'язані із захистом прав споживачів. У цих підрозділах споживачам завжди допоможуть сформулювати і грамотно скласти позовну заяву чи скаргу. Фахівці даних підрозділів консультують споживачів і допомагають захищати їм свої права.

До вказаних підрозділів можна на законних підставах звертатися з проханнями або вимогами:

- про розгляд звернень, пов'язаних із захистом прав споживачів;
- про надання консультації з питань захисту прав споживачів;
- про аналіз договорів, які складаються продавцями (виконавцями, виробниками) зі споживачами, з метою виявлення умов, що обмежують права споживачів. (До речі, в Україні жодному з інших виконавчих органів, крім виконавчого органу місцевого самоврядування, закон не надає безпосередньо права аналізувати договори, що укладаються продавцями (виконавцями, виробниками) зі споживачами, з метою виявлення умов, що обмежують права споживачів);
- про негайне інформування відповідних територіальних органів про захист прав споживачів, інших органів, що здійснюють контроль і нагляд за якістю й безпекою продукції про виявлену споживачами продукцію неналежної якості, фальсифіковану, небезпечну для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього середовища;

- про припинення або тимчасове припинення реалізації продукції із простроченим терміном придатності або продукції, що реалізується без необхідної, доступної, достовірної, своєчасної інформації й без відповідних документів;
- про підготовку клопотання до органу, що видав дозвіл на здійснення відповідного виду діяльності, про дострокове анулювання або тимчасове припинення дії цього дозволу у випадку систематичних порушень прав споживачів.

Вищевказані органи та їхні посадові особи мають певні обов'язки та відповідальність, передбачені ст. 29-30 Закону України «Про захист прав споживачів» [3]. Зокрема, службові особи органів виконавчої влади, які здійснюють захист прав споживачів, зобов'язані суворо додержуватися вимог законодавства. За невиконання або неналежне виконання обов'язків службові особи притягаються до відповідальності згідно із законодавством (ст. 55, 170, 364-370 Кримінального кодексу України [6]; ст. 212-213 Кодексу України про адміністративні правопорушення [5]; ст. 2, 7-8, 13 Закону України «Про боротьбу з корупцією» [1]; ст. 14, 17, 22, 38 Закону України «Про державну службу» [2] та деякі ін.). Скарги на рішення органів виконавчої влади, що здійснюють захист прав споживачів,

їх службових осіб, а також на дії таких осіб розглядаються в порядку, визначеному законодавством. Причому подання скарги не зупиняє виконання рішення органу виконавчої влади, що здійснює захист прав споживачів, його службових осіб, а також дій таких осіб.

На місцевому рівні суб'єктами захисту прав споживачів є не лише органи місцевої виконавчої влади, а також депутати і постійні комісії місцевих рад. Споживачі можуть звертатися до депутатів і в постійні депутатські комісії з вимогами:

- захистити права споживачів;
- скерувати запит керівникам місцевої ради або голові місцевої ради, місцевому голові або голові місцевої державної адміністрації стосовно надання у встановлений строк усної або письмової відповіді на сесії місцевої ради по суті поставленого в запиті питання;
- скерувати запит від імені сесії місцевої ради до будь-якої посадової особи в межах відповідної територіальної юрисдикції;
- винести на розгляд сесії місцевої ради як колективні, так і індивідуальні зауваження і пропозиції щодо поліпшення захисту прав споживачів, роботи виробників, виконавців послуг і продавців товарів;
- винести на розгляд сесії місцевої ради зауваження і пропозиції, що стосуються місцевого бюджету, програм поліпшення соціально-економічного розвитку та інших питань розвитку території;
- дати можливість ознайомитися з рішеннями, винесеними на сесію відповідної місцевої ради та ухваленими на неї;
- вивчити й винести на розгляд постійної комісії місцевої ради питання, що потребує рішення, з

наступним винесенням рішення постійної комісії на розгляд сесії місцевої ради;

- запиту в керівників підприємств і установ документів для розгляду на засіданні постійної комісії місцевої ради питань, що підлягають їх веденню;
- спрямувати висновки і рекомендації постійної комісії у відповідні підприємства, організації й установи та контролю за розглядом цих рекомендацій і прийнятих по них заходах;
- скерувати звернення до замовника послуги або орендодавцю про розрив договору про надання послуги або договору оренди із суб'єктами підприємницької діяльності, які систематично порушують Закон України «Про захист прав споживачів»;
- висвітлення в засобах масової інформації, що фінансуються за рахунок місцевих бюджетів, порушень прав споживачів та іншої споживчої інформації.

Як показує практика, найбільш діючим методом впливу на злісних порушників Закону України «Про захист прав споживачів» на місцевому рівні є звернення до орендодавців з вимогою про розрив договору оренди з підприємцями й шахраями, що неодноразово порушують права споживачів і розміщення в місцевих мас-медіа інформації про цих підприємців і шахраїв. Дійовим є також звернення до місцевих осередків політичних партій, представники яких мають більшість у відповідних місцевих представницьких органах.

Таким чином, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відіграють вирішальну роль у здійсненні споживчої політики на рівні безпосередньої взаємодії зі споживачами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5.10.1995 р. № 356/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 34. - Ст. 266.
2. Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993 р. № 3723-XII // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 52. - Ст. 490.
3. Закон України «Про захист прав споживачів» від 01.12.2005 р. № 3161-IV // Відомості Верховної Ради. - 2006. - № 7. - Ст. 84.
4. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9.04.1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. -1984. - Додаток до № 51. - Ст. 1122.
6. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 25-26. - Ст. 131.

УДК 327(73:4-11)

К.О. ГОЛЬЦМАН

РОЛЬ ЗОВНІШНІХ СИЛ У «ПОМАРАНЧЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ» 2004 р. В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ГЕГЕМОНІЇ

Гольцман Кирило Олександрович - аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету

У статті досліджується вплив зовнішніх сил на перебіг подій президентських виборів 2004 р. та «помаранчевої революції» в Україні. Шляхом аналізу ролі ключових інститутів «просування демократії», західних урядів, ЗМІ в підтримці опозиційних сил та НУО, створенні негативної міжнародної громадської думки стосовно діючого в Україні режиму та здійсненні тиску на нього, сприянні консолідації опозиційних

сил та громадянського суспільства автор доходить висновку, що втручання зовнішніх сил носило гегемональний/несиловий характер.

Ключові слова: транснаціональна гегемонія, «помаранчева революція», НУО, де-сертифікація.

В статті вивчається вплив зовнішніх сил на ход подій президентських виборів 2004 г. н «оранжевої революції» в Україні. Путем аналізу ролі ключових інститутів «продвиження демократії», західних правительств, СМІ в піддержку опозиційних сил и НГО, створенні негативного міжнародного общественного мнения о действующем в Украине режиме и оказании давления на него, в содействии консолидации оппозиционных сил и гражданского общества автор приходит к выводу, что вмешательство внешних сил носило гегемональный/несиловый характер.

Ключевые слова: транснациональная гегемония, «оранжевая революция», НГО, де-сертификация.

The article studies the external forces' influence on the course of events in 2004 'Orange revolution' in Ukraine. By analyzing the role of key institutions of 'democracy promotion', Western governments, mass media in the support of Ukrainian opposition and NGOs, in building negative international public opinion towards incumbent Ukrainian regime, realizing pressure on it and opposition-building efforts, the author concludes that external forces' interference had a hegemonial/soft character.

Keywords: transnational hegemony, 'Orange revolution', NGOs, de-certification.

© К.О. Гольцман, 2011

Однією з головних дискусій навколо «помаранчевої революції» 2004 р. в Україні є значення зовнішнього фактора в кінцевій перемозі опозиційних сил на чолі з В. Ющенком. Участь зовнішніх сил, включаючи американські та європейські НУО, уряди, приватні фонди в подіях 2004 р. не викликає сумнівів у жодній стороні дискусії через безсумнівні факти [4, 11, 14]. В чому розходяться прихильники та критики «помаранчевої революції», так це характер впливу транснаціональних акторів на розвиток подій та загальному співвідношенні між внутрішніми та зовнішніми чинниками. Виявлення дійсного значення ролі зовнішніх акторів є вкрай актуальним для розуміння характеру сучасної міжнародної політики, адже дозволяє краще зрозуміти динаміку відносин між державними та недержавними акторами і структуру силових відносин в умовах «глобалізації».

Серед ідеологічних прихильників «помаранчевої революції» розповсюджена точка зору, що втручання західних акторів мало перш за все ціннісний, а не політичний характер. Так, О. Сушко та О. Пристайко [27], А. Вілсон [30] наголошують на тому, що Захід не цікавило, хто переможе на виборах – він переймався лише дотриманням «міжнародних демократичних стандартів» та підтримкою незалежних НУО [27, 129]. На думку А. Каратницького підтримка західних «донорів» передусім вплинула на розвиток демократичних цінностей та розуміння природи «чесних виборів» [11].

У рамках іншого напрямку досліджень втручання зовнішніх акторів у вибори 2004 р. на Україні носило підривний та інтервенційний характер через свою ангажованість підтримкою опозиції. Так, наприклад, Ш. Шола [4], А.Бадхен [2], Дж. Стіл [26], Гольцман [1], М. Чосудовські [5], Дж. Сасман [28] вказують на помітну роль західних урядових агентств та інститутів «просування демократії» в фінансуванні опозиційних медіа та партій, громадських організацій, ідеологічній та інституціональній організації протесту, викривленні міжнародної суспільної думки стосовно подій в Україні та інших інтервенційних заходах. Дж. Моват [17] та С. Тароу [29]

аналізують роль транснаціональних акторів у застосуванні технології «ненасильницького протесту» в ході «кольорових революцій» на посткомуністичному просторі (включаючи «помаранчеву революцію»), простежуючи її витоки в стратегіях американському військово-стратегічному істеблшменту.

Співвідношення між роллю внутрішніх та зовнішніх факторів у «помаранчевій революції» досліджується М. Макфолом [13, 14]. На його думку, зовнішні чинники грають важливу роль лише у випадку позитивного впливу внутрішніх чинників на позиції антирежимних сил. Тоді, у зв'язці із транснаціональними акторами, вони формують запит на «імпорт демократії». Як і М. Макфол, М.А. Оренштейн, С. Блюм та Н. Ліндстрьом [20] також вказують на необхідність розуміння впливу транснаціональних акторів у зв'язці із внутрішніми політичними та соціально-економічними умовами країни, де вони здійснюють свою діяльність. На думку М. Коган, матрицею для аналізу зовнішнього втручання є геополітичне положення України між Заходом та Сходом в історичній перспективі. В цьому контексті західна підтримка виступала в ролі «транснаціональної структури можливостей» для активізації тривалого протистояння між проросійськими та прозахідними силами в Україні [13, 17]. Зазначені дослідження ролі зовнішніх чинників схильні до перебільшення або зменшення їх реального значення. Дихотомія між «зовнішнім» та «внутрішнім» зазвичай призводить до хибних спроб виміряти вплив різних факторів на «незалежну змінну» «демократизації» [15].

У рамках цієї статті транснаціональні практики «просування демократії» під час виборів та «помаранчевої революції» 2004, такі як підтримка опозиційних НУО, фінансування моніторингу виборів, сприяння консолідації антирежимного громадянського суспільства та опозиції, створення негативної міжнародної громадської думки та тиску на діючі владу інтерпретуються з точки зору концепції транснаціональної гегемонії, розробленої в рамках напрямку транснаціонального історичного матеріалізму (або неограмшианської

теорії міжнародних відносин) [6, 7, 21, 24, 25].

Концепція транснаціональної гегемонії описує такий формат відносин між соціальними силами країн Півночі та Півдня (або Центру та Периферії), в якому преважують несилові (інституціональні, економічні, політичні, економічні тощо) механізми контролю. Така трансформація стає можливою завдяки посиленій інтернаціоналізації світового соціального, ідеологічного, політичного та економічного просторів, - процесів, що часто об'єднуються в єдине ціле під терміном «глобалізація» [25].

Залежність периферійних суспільств у рамках транснаціональної гегемонії відтворюється шляхом їх включення в певну систему міжнародних обов'язків та інститутів, які стосуються визначених гегемональними класами параметрів економічної політики, політичного режиму, ідеології тощо. Контроль над відтворенням існуючої залежності здійснюється за рахунок великої кількості механізмів «сертифікації» (підтвердження легітимності) країн, що розвиваються, уособлених у рейтингах кредитної довіри, що встановлюють впливові західні агенції («Moodies», «Standard & Poors» тощо), рейтингах демократичності та свободи («Freedom House»), гомогенізації правових систем в політичній, соціальній та економічній сферах [8, 2]. Відхилення від встановлених стандартів політики трактується як привід для «де-сертифікації», яка приймає форму зниження рівня інвестиційної привабливості, відливу капіталу, економічних ембарго, ідеологічної стигматизації та бойкоту певних режимів на міжнародному рівні, звуження політичних, культурних та інших зв'язків тощо.

З точки зору неограмшианської теорії міжнародних відносин проведення «чесних та прозорих» виборів є умовою «сертифікації» країни як демократичної [9]. Негативний імідж режиму А. Кучми на Заході у зв'язку із корупцією, вбивством журналіста Г. Гонгадзе, утисканням опозиційних ЗМІ тощо був сформований задовго до самих виборів 2004 р. та слугував загальним фоном для оцінки зовнішніми силами стратегічних напрямків інтервенції. Електоральний «привід» виявився найбільш оптимальною стратегією активізації гегемональних практик через низку причин. По-перше, вибори є періодом поляризації суспільства між політичними таборами в багатьох периферійних країнах та можливістю втручання ззовні через легітимні канали поля демократії та прав людини – інститути «просування демократії», місії спостерігачів (наприклад, місії ОБСЄ, Національного Демократичного Інституту, Міжнародного Республіканського Інституту, ЕНМО), через надання грантів локальним НУО, ЗМІ, правозахисникам, суспільним рухам на різні заходи по контролю за прозорістю виборчого процесу. Моніторинг виборів, як вказує В. Робінзон, що здійснюється організаціями, які фінансуються США та інститутами ПД, дозволяє їм долучатися до діяльності, підтримуваних ними сил та мобілізувати міжнародну суспільну думку на їх користь [25, 131].

У свою чергу ефективність гегемонального проникнення під час виборів на відміну від неважкої спроби організувати «революції джінсів» у 2005-2006 рр. у Білорусі в значній мірі ґрунтувалася на суттєвій відкритості режиму А. Кучми, який в силу багатьох причин не бачив небезпеки в діяльності західних інститутів та дозволяв певну міру конкурентної боротьби на виборах або в термінології М. Макфола був «конкурентним авторитаризмом» (competitive authoritarianism) [15, 49]. Більшість транснаціональних акторів задіяних в «помаранчевій революції» мали довголітній досвід співпраці з антирежимними або незалежними НУО та партіями, включаючи такі помітні інститути «просування демократії», як НВД (співробітництво з Комітетом Виборців України, починаючи з 1996), Вестмінстерський Фонд Демократії (співробітництво з Рухом), МРІ (з «Нашою Україною», починаючи з 2002 р.) [15, 70]. Зовнішнє фінансування українських НУО було актуалізоване як загроза для режиму лише в травні 2004 р., коли В. Мішура, депутат від КПУ та голова слідчої комісії ВР по дослідженню діяльності НУО в Україні, закликав припинити закордонне фінансування НУО [30, 22]. Однак ці загрози так і не були реалізовані. Разом з цим ефективність гегемонального втручання в значній мірі була обумовлена масовим характером підтримки опозиційних сил з боку населення, що підсилював синергію від поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів.

У процесі передвиборної кампанії та «помаранчевої революції» були задіяні основні рушійні сили гегемональної політики ППД як державні, так і неурядові. Серед них слід особливо відмітити: Державний Департамент США, ААМР (Американське Агентство з Міжнародного Розвитку), інститути «просування демократії» («Дім Свободи», НВД та афілійовані з ним МРІ (Міжнародний Республіканський Інститут), НДІ (Національний Демократичний Інститут), європейські інститути «просування демократії», приватні фонди (наприклад, Фонд Сороса), місії спостерігачів ОБСЄ, ЕНМО (Європейська Мережа Моніторингу Виборів) тощо.

Ключову фінансову та посередницьку роль у контактах з українським громадянським суспільством відіграли уряд США та американські інститути ПД. По різних оцінках витрати американського уряду на «помаранчеву революцію» становлять від 14 млн. \$ до 18 млн. \$. Як вказує один з adeptів зовнішнього втручання в «демократичні транзити» М. Макфол за даними, які йому було надано американськими урядовцями США, витратили саме 18 млн. \$, але на «допомогу, пов'язану з проведенням виборів» [15, 48]. У свою чергу, як вказує А. Бадхен, загальні витрати американського громадянського суспільства становлять 57,8 млн. \$ [2].

Гегемональне втручання транснаціональних акторів можна умовно розділити на декілька ключових напрямків: організація та сприяння електоральному моніторингу, реалізації електоральних технологій (екзіт-поліс, паралельного підрахунку голосів) із метою «де-сертифікації» виборів, підтримка опозиційних

ЗМІ, сприяння активізму та мобілізації виборців, консолідації опозиційного громадянського суспільства та опозиції, політичний тиск на діючий режим з боку ЄС, ОБСЄ та відомих лідерів «демократичного руху» на Заході.

Так, наприклад, роль НДІ (Національний Демократичний Інститут), структури Демократичної Партії США для міжнародних операцій, афільованої з НВД, полягала в підтримці українських та міжнародних організацій з моніторингу виборів, таких як КВУ, з якою НДІ співробітничала більш ніж десятиліття [19]. Підтримка включала як фінансову, так і консультативну допомогу, а також висвітлення та популяризацію доповідей українських НУО в західних ЗМІ. Делегація від НДІ також була безпосередньо присутня під час другого туру виборів. НДІ та МРІ спільно фінансувала Європейську Мережу Моніторингу Виборів (ЕНЕМО), яка не визнала результати другого туру виборів 21 листопада 2004 р. [30, 25]. Подібну роль виконував міжнародний підрозділ Республіканської Партії, Міжнародний Республіканський Інститут (МРІ), якому разом з НДІ В. Ющенко подякував за сприяння проведенню чесного третього туру під час виступу в їхньому офісі [10].

Підтримка моніторингу виборів також виявилась ефективною для внутрішньої та зовнішньої комунікації порушень під час виборів, зокрема через механізм спостерігачів, паралельного підрахунку голосів тощо. Разом з цим важливу роль зіграло сприяння західних агентств з політичного консалтингу, таких як «Пенн, Шон та Берланд» (Penn, Schoen and Berland), в організації двох екзит-полів під час другого туру, які стали одним з важливіших аргументів на користь перемоги В. Ющенко. Організація екзит-полів під час першого та другого турів виборів також у значній мірі фінансувалася 8 західними посольствами та 4 НУО (серед яких слід відмітити згадане НВД та Фонд Сороса) [30, 26].

Разом з електоральним втручанням важлива функція зовнішніх акторів полягала в підтримці протестних громадських організацій, які зіграли важливу роль в проведенні «помаранчевої революції». Так, неоконсервативна організація «Дім Свободи» (Freedom House), відома своїм щорічним рейтингом демократичності «Свобода в Світі», фінансувала «Коаліцію Вільного Вибору», яка у свою чергу переливала кошти отримані від 21 фондів та інститутів «просування демократії», включаючи Фонд Сороса в революційний рух «Пора!» [4]. «Коаліція за Вільний Вибір» була створена в 1999 під тодішні президентські вибори як об'єднання з 100 організацій, кількість яких збільшилася згодом до 290 [12]. В документі, який описує основні цілі та заходи в діяльності «КВВ» за авторством одного з лідерів «Пори!» В. Каськіва, він відкрито розголошує організації, що надавали підтримку цьому консорціуму українських НУО. Згідно з В. Каськівим, фінансування «КВВ» здійснювалося 32 закордонними донорами, в рамках утвореного ними «Виборного Форуму Донорів», в який входили такі впливові інститути ПД, як «Дім Свободи», німецький Фонд К.

Аденауера, Фонд Ф. Еберта, Фонд Сороса, НДІ, ААМР та посольства Нідерландів, Сполучених Штатів та Канади (12% від усього фінансування) [12].

Важлива роль західних інститутів «просування демократії» полягала також у фінансуванні опозиційних ЗМІ, які стали основним джерелом інформації для західної громадської думки. Так, наприклад, у 2004 р. НВД фінансував впливовий опозиційний ресурс «Українська Правда», заснований в 2000 Г. Гонгадзе [15]. Американські інститути «просування демократії» також підтримували «фабрику думки» Центр Розумкова, одну з чотирьох організацій, що проводила національний екзит-пол під час другого туру. Просування проопозиційної точки зору здійснювалось також через добре опрацьовані медійні канали часів «холодної війни»: «Радіо Свобода» та «Голос Америки».

Важливий параметр гегемоніального втручання транснаціональної еліти полягає в її тісній зв'язці з українською опозицією в забезпеченні її сильних стратегічних позицій по відношенню до режиму. Так, як вказує М. Макфол, НДІ та ІРІ і Державний Департамент ще під час парламентських виборів 2002 зіграли важливу роль у недопущенні повного контролю А. Кучми над парламентом. В умовах, коли «Наша Україна» В. Ющенко отримала третю частину голосів парламенту НДІ та ІРІ працювали з «Нашою Україною» та іншими партіями для зміцнення консолідації антирежимних сил [15, 68]. При цьому НДІ безпосередньо налагоджував зв'язки із вищим керівництвом «Нашої України», а МРІ займався тренуванням регіональних лідерів [15, 74]. Зв'язки «Нашої України» з НДІ та ІРІ дозволили заручитися важливою підтримкою та лобі таких впливових представників Наглядових Рад цих організацій, як М. Олбрайт, З. Бжезинський тощо. Подібним чином «конструктивний тиск» з боку американських урядовців під час візиту лідера пропрезидентського блоку «За єдину Україну» та спікера Верховної Ради В.М. Литвина в США забезпечили його підтримку В.Ющенко та перетворення парламенту в важливий форпост опозиції під час «помаранчевої революції».

Зовнішній тиск здійснювався і на А. Кучму та його оточення, включаючи погрозу заборонити їм в'їзд в країни ЄС та США у разі «поганої поведінки» [14, 71; 4]. Посередницька роль польської делегації на чолі з А. Квасневським, литовської на чолі із В. Адамкусом та делегації ЄС на чолі із Єврокомісаром з питань зовнішніх зносин Х. Соланою також вплинули на фактичну легітимізацію дій української опозиції та переведення «революції» в прагматичне легальне річниця шляхом запуску процесу переговорів та поступок. Як вказує з цього приводу С. Пфайфер, колишній посол США в Україні, «процес переговорів привів до поступової маргіналізації В. Януковича» [35, 23].

Важлива функція транснаціональної гегемонії простежується в трансфері методології та технології проведення «кольорових революцій» українській опозиції та громадським організаціям. Концепція ненасильницької дії, що

використовувалася в ході проведення акцій громадських протестів та непокор, хоча і має свої витоки в філософії «сат'яграха», що сповідував М. Ганді, була в значній мірі трансформована західними військово-стратегічними елітами для сучасних умов периферійних суспільств та специфічної функції «зміни режиму» та «просування демократії».

Громадська діяльність «Пори» під час «помаранчевої революції» була побудована на широкому використанні американських брендингових та маркетингових технологій у листівках, гаслах, акціях, різноманітних логотипах тощо. Окрім цього, громадський активізм зумів суттєво капіталізувати на використанні мобільних та Інтернет-технологій у висміюванні «провладного» кандидата (Інтернет-ігри за його участю), на координації діяльності «офлайн», консолідації протестного середовища «он лайн». Риси «постмодерного путчу» та філософії «ненасильницької дії» в діяльності «помаранчевих активістів» також можна простежити в демонстративних проявах «гуманності» до органів правопорядку (роздача квітів співробітникам міліції), організація «культурної» програми протесту: концерти тощо.

Проведений аналіз показує, що зовнішнє втручання західних донорів, урядів та інститутів «просування демократії» в президентські вибори 2004 р. та подальші події «помаранчевої революції» можна ефективно інтерпретувати в контексті транснаціональної гегемонії та політики «просування демократії». Транснаціональна гегемонія являє собою новий механізм контролю суспільств «третього світу» за рахунок кооптації їх громадянського суспільства в інституціональне поле західних держав та співзвучні йому практики: просування «демократії», моніторинг виборів, сприяння неоліберальним реформам тощо. Гегемоніальне втручання побудовано на щільних зв'язках транснаціональних акторів,

прозахідної опозиції та громадських організацій, які підтримуються ними, можливості мобілізації міжнародної громадської думки та урядів проти залежних від Заходу напівавторитарних режимів. «Помаранчева революція» – 2004, як і схожі на неї «бульдозна» революція в Сербії в 2000 р. та «революція троянд» у Грузії 2003 р. характеризуються важливою роллю електоральних порушень у мобілізації опозиційних та гегемоніальних сил. Шляхом тісної координації в рамках моніторингу порушень, мобілізації лояльних виборців та здійсненні різноманітних електоральних технологій, порушення в ході виборів стають приводом для масових протестів та вуличних акцій. Транснаціональні інститути «просування демократії» та західні уряди зробили великий внесок у механізм «де-сертифікації» виборів через фінансування українських організацій та активістів, що проводили моніторинг, сприяння консолідації українських НУО через спільні проекти та через фінансування діяльності антирежимних ЗМІ. Разом з цим вагомим також був внесок транснаціональних агентів впливу, таких як «Дім Свободи» та Фонд Сороса в посилення революційного активізму опозиційної молоді через трансфер ідеології та стратегії «ненасильницької дії», розробленої в рамках американських інститутів у річниця підходів психологічної війни.

Гегемоніальне втручання транснаціональних інститутів «просування демократії» не обмежувалося українськими НУО та стосувалося таких процесів, як партійне будівництво та обструкція дій режиму А. Кучми. Так, факти показують, що важлива роль гегемоніальних сил полягає в консолідації української опозиції навколо єдиного лідера, забезпеченні автономності українського парламенту від режиму, сприянні розколу в середині військових та силових еліт, тиск на діючого президента і його оточення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гольцман К.О. «Багатолика ідеологія та проблеми концептуалізації сучасних політичних процесів в Україні/ К.О. Гольцман/ Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007. - Острого: Видавництво Національного Університету «Острозька академія». - Випуск 3. - 2008. - С. 227-243.
2. Badkhen A. U.S poured millions into Ukraine, but State Department denies trying to influence vote. [Електронний ресурс]/ A. Badkhen// San Francisco Chronicle. - 2004. - С. 36. - Режим доступу до ресурсу: http://articles.sfgate.com/2004-12-19/news/17458391_1_yushchenko-s-campaign-yanukovych-ukraine-viktor-yanukovych.
3. Barker M. A force more powerful [Електронний ресурс]/ M. Barker// Znet. - 2007. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.zmag.org/znet/viewArticle/1966/>
4. Chaulia S. Democratization, colour revolutions and the role of the NGOs: catalysts or saboteurs? [Електронний ресурс]/S. Chaulia//Global Research: Center for Research on Globalization. - 2005. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=viewArticle&code=20051225&articleId=1638>
5. Chossudovsky M. IMF Sponsored "Democracy" in Ukraine [Електронний ресурс]/ M. Chossudovsky//Global Research: Centre for Research on Globalization. - 2004. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=viewArticle&code=20051128&articleId=208>
6. Cox R.W. Gramsci, hegemony and international relations: An essay in method/ R. W. Cox //Millennium: Journal of International Studies. - 1983. - Vol.12, No.2. - P. 162-175.
7. Gill S. American hegemony and the Trilateral Commission/ S. Gill. - Cambridge: Cambridge University Press, 1991. - 320 с.
8. Freedom House. Press Release. Dr. Peter Ackerman becomes new chairman of Freedom House [Електронний ресурс]. - U.S. New York, 8 вересня 2005 р. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=70&release=295>.
9. Hala N. Democratizers without borders: the dynamics of external democracy promotion/ N. Hala //Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association. - San Francisco, CA, 2004. - С. 1-24.
10. International Republican Institute. IRI Co-hosts Ukrainian President Viktor Yushchenko [Електронний ресурс]/IRI, 6 квітня 2005. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.iri.org/news-events-press-center/news/iri-co-hosts-ukrainian->

president-viktor-yushchenko

11. Karatnycky A. Ukraine's Orange Revolution/ A. Karatnycky// Foreign Affairs. – 2005. - Т. 84, № 2. – С. 35-52.
12. Kaskiv V. Greater than the sum of its parts.[Електронний ресурс] V. Kaskiv. – 2000. -Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukraine-gateway.org.ua/gateway/gateway.nsf/basicv/0705000002>
13. Kogan M. Ukrainian Orange Revolution: transnational contention rooted in place and identity/ M. Kogan//American Sociological Association. – 2007. – С. 1-17.
14. McFaul M. Meddling' In Ukraine, democracy is not an American plot/ M. McFaul//The Washington Post. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.iri.org/news-events-press-center/news/washington-post-features-commentary-that-highlights-iris-work-in-ukraine>
15. McFaul M. Ukraine Imports Democracy: External Influences on the Orange Revolution/ M. McFaul// International Security. –2007. - Т. 32, № 2. – С. 45-83.
16. Meyssan T. Albert Einstein institution: non-violence according to the CIA[Електронний ресурс]/T. Meyssan// Voltaire Net. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.voltairenet.org/article30032.html#nh7>
17. Mowat J. Coup D'etat in disguise: Washington's New World Order "Democratization" Template /J. Mowat //Center for Research on Globalization – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://globalresearch.ca/articles/MOW502A.html>
18. National Democratic Institute. 2004 Election Calendar. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ndi.org/2004calendar>
19. National Democratic Institute. Ukraine. –2010. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.ndi.org/ukraine>
20. Orenstein M.A. Transnational Actors in Central and Eastern European Transitions/ M. A. Orenstein, S. Bloom, N. Lindstrom. Pittsburgh. - University of Pittsburgh Press. – 288 с.
21. Overbeek H., Pijl, L. van der. Restructuring capital and restructuring hegemony//Ed. by H. Overbeek. Restructuring hegemony in the global political economy: the rise of transnational neo-liberalism in the 1980s. – London and New York: Routledge. - С. 1-28.
22. Paul R. US hypocrisy in Ukraine [Електронний ресурс]/R. Paul//US House of Representatives International Relations Committee. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://antiwar.com/paul/?articleid=4135>.
23. Pifer S. European mediation and Ukraine's Orange Revolution/ S. Pifer// Problems of Post-Communism. –2007 - Т. 54, № 6. – С. 28-42.
24. Pijl K. Van der. Transnational Classes and International Relations/K. van der Pijl. London and New York: Routledge, 1998 – 208 с.
25. Robinson W. Promoting polyarchy: globalization, US intervention, and hegemony/ W. Robinson. – Cambridge: Cambridge Studies in International Relations, 1996. – 488 с.
26. Steele J. Ukraine's Postmodern Coup d'Etat [Електронний ресурс]/J. Steele//Guardian. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.guardian.co.uk/world/2004/nov/26/ukraine.comment>
27. Sushko O. Western influence/ Sushko O., Prystayko O.// Aslund A., MacFaul M. Revolution in Orange: The Origin of Ukraine's Democratic Breakthrough. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2006. – С. 125-144.
28. Sussman G. The myths of 'democracy assistance': U.S. political intervention in post-soviet Eastern Europe/ G. Sussman// Monthly Review, 2006. – Т. 58, №7. – С.45-78.
29. Tarrow S. The new transnational activism/ S. Tarrow. - New York: Cambridge University Press, 2005. – 288 с.
30. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution, NGOs and the role of the West/ A. Wilson// Cambridge Review of International Affairs. – 2006. - Т. 19, №1. – С. 21-32.

УДК 32:316.776

Ю.О. МАЗУРОК

КОНЦЕПЦІЇ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ЗАРУБІЖНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Мазурок Юлія Олександрівна - аспірантка кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Статтю присвячено аналізу розвитку процесів електронної демократії в інформаційному суспільстві, розгляду наукового внеску зарубіжних дослідників у розробку концепцій електронної демократії та визначенню особливостей становлення концепцій е-демократії.

Ключові слова: концепції е-демократії, теледемократія, кібердемократія, електронна демократизація.

Статья посвящена анализу развития процессов электронной демократии в информационном обществе, рассмотрению научного вклада зарубежных исследователей в разработку концепций электронной демократии и определению особенностей становления концепций е-демократии.

Ключевые слова: концепции е-демократии, теледемократия, кибердемократия, электронная демократизация.

This article examines the development processes of electronic democracy in the information society, reviewing scientific contribution of foreign researchers in the development of concepts of electronic democracy and defining peculiarities of e-democracy concepts.

Keywords: concepts e-democracy, teledemocracy, cyberdemocracy, electronic democratization.

© Ю.О. Мазурок, 2011

У сучасному суспільстві інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) проникають в усі сфери суспільного життя, в тому числі і політичну. Розвиток ІКТ дало поштовх ідеям «інформаційного суспільства», які поступово поєднувалися з концепціями постіндустріалізму. Динаміка розвитку сучасних технологій як каналу політичної комунікації змінює наше уявлення як про традиційні інструменти політичної участі, так і про систему забезпечення політичної діяльності загалом. На цьому підґрунті посилюються дебати стосовно теорії демократії, яка почала доповнюватись результатами досліджень впливу Інтернету на політичний процес, які знайшли своє відображення у концепціях електронної демократії (е-демократії).

Актуальність розгляду та систематизації наукового внеску зарубіжних та вітчизняних науковців у розробку концепцій «електронної демократії» обумовлена необхідністю вироблення теоретико-методологічної основи дослідження процесів формування електронної демократії. Оскільки сьогодні вже не постає питання – чи буде формуватись е-демократія в процесі функціонування тієї чи іншої політичної системи, - цей процес уже відбувається. Тому реальне питання полягає у вмінні визначити, на якому саме рівні розвитку е-демократії функціонує конкретна політична система і якого бажаного рівня розвитку вона може досягти у функціонуванні цієї ж конкретної політичної системи. Іншими словами, питання полягає у визначенні того, «де ми є, і куди було б бажано дійти» на шляху електронної демократизації суспільства.

Питання, присвячені аналізу сучасних процесів інформатизації суспільства, розглядаються у ряді статей українських науковців таких як А.Сіленко, Д.Яковлев, В.Коляденко, В.Недбай, О.Зернецька, О.Смельяненко, Н.Ротар, О.Маліс, А.Колодюк, О.Маруховський, О.Дубас та ін. Здебільшого наукові дослідження українських вчених висвітлюють питання впливу інфокомунікаційних технологій на розвиток громадянського суспільства, політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства, особливості політичного Інтернету та його впливу на політичний процес, сучасну політичну взаємодію, визначаючи її основні характеристики такі як медіатизація, демократизація та раціоналізація, електронний уряд як інноваційний підхід у політиці до управління в інформаційному суспільстві. Однак досить мало уваги приділено вивченню теоретико-методологічних засад дослідження концепцій «електронної демократії» та основних інструментів їх реалізації на практиці. Тому вважаємо за необхідне у даній статті:

- визначити методологічну основу досліджень інформаційного суспільства та процесів електронної демократії в ньому;

- проаналізувати зміст і особливості концепцій «електронної демократії»;

- узагальнити науковий внесок зарубіжних дослідників у розробку концепцій «електронної демократії».

З кінця XVIII ст. і до сьогоднішнього дня

практичний розвиток демократії як форми політичного устрою суспільства реалізується в своїй більшості в межах представницької демократії. Та в середині 60-х - початку 70-х років минулого століття з появою ІКТ відкрились можливості для становлення принципово нових форм взаємодії суб'єктів публічної політики. Таким чином у контексті формування інформаційного суспільства широкого розповсюдження отримують теоретичні дослідження, сконцентровані на феномені електронної демократії.

Японський дослідник Й.Масуда став першим ученим, який ґрунтовно проаналізував вплив інформаційного суспільства не лише на соціально-економічну, але й на політичну сферу. Особливу науково-теоретичну та практичну значимість становлять дослідження, проведені Й.Масудою щодо перспектив розвитку демократії в умовах становлення інформаційного суспільства, зокрема аналіз основних причин кризи представницької демократії та необхідності її заміни на демократію участі. Таких причин вчений виділяє чотири:

- зазнає змін манера поведінки пересічних громадян. Вони будуть менше цікавитись накопиченням матеріальних благ, що було характерно для капіталістичного суспільства, і їх головним бажанням стане самореалізація;

- існує необхідність послабити владу держави і комерційних структур, вплив котрих надто посилюється у тогочасному індустріальному суспільстві;

- недостатня діяльність міжнародних організацій над вирішенням проблем, які стосуються всього людства, які є справами глобальними, що «не знають» національних кордонів, і вирішення яких безпосередньо впливає на життя всіх людей;

- четвертою причиною і водночас умовою можливості й необхідності формування демократії участі Й. Масуда вважав те, що технічні труднощі, які донедавна унеможлилювали участь великої кількості громадян у виробленні політики, сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп'ютерно-комунікативних технологіях. На думку Й.Масуди, «головні перешкоди, які стояли на шляху прямої участі пересічних громадян у виробленні політики на національному рівні, були технічного характеру» [7, 104].

Американські дослідники Д.Белл та О.Тоффлер запропонували власні інтерпретації постіндустріального суспільства. Саме ці автори внесли найбільш вагомий вклад у розуміння сутності інформаційного суспільства і ролі інформації в розвитку електронної демократії. Концепція інформаційного суспільства послужила в свою чергу теоретичною основою для постановки проблеми електронної демократії. Теорія Д.Белла увібрала в себе деякі положення концепції Й.Масуди. Особливості становлення теорії постіндустріального суспільства полягали в тому, що вона започаткувала тенденцію посилення уваги науковців щодо аналізу впливів інформації та інформаційно-комунікаційних технологій на політичну сферу суспільного життя.

Проведений Д.Беллом аналіз основних моделей влади та уточнення принципів її перерозподілу між різними гілками в умовах формування інформаційного суспільства, а також з'ясування причин кризи представницької демократії та постановка питання про доцільність переходу до демократії участі можна вважати суттєвим внеском у розвиток політичної науки.

О.Тоффлер, пропонуючи поділ етапів розвитку цивілізації на три Хвилі, розробив концепцію «надіндустріальної цивілізації», яка наступає Третьою хвилею на зміну Першій хвилі (аграрній цивілізації) та Другій хвилі (індустріальної цивілізації). Учений вважає, що настає час техногенної революції, яка кидає виклик індустріальній епосі і переконаний, що найбільшим ресурсом цивілізації Третьої хвилі стає інформація [3]. Також, О.Тоффлер зазначає, що у кожній цивілізації є своя сукупність принципів і правил. З огляду на це, вчений пропонує будувати політичне життя на трьох основних принципах:

- влада меншинств;
- напівпряма демократія;
- розподіл рішень;

У 90-х роках ХХ ст. західна наука поповнилася новою концепцією «мережевого суспільства», яку розробив іспанський вчений М.Кастельс. Дослідник описує кризу представницької демократії та окреслює особливості, шляхи і перспективи становлення й поширення саме «інформаційної демократії» [1]. Основними чинниками та причинами кризи представницької демократії, на думку вченого, стали зростаючий вплив нових ІКТ, посилення кризи політичної системи, послаблення впливів політичних партій, падіння легітимності політичної влади, зростання кризи довіри громадян, збільшення кількості гучних політичних скандалів, поширення політичної корупції і т. ін.

З розвитком ІКТ формувались концепції електронної демократії відповідно до тих технологій, які використовувались у політичному процесі в конкретний історичний час. Так, коли з'явилися телекомунікації і почали проводитись перші експерименти з втілення їх у політичний процес, то результати проведених експериментів уперше були описані, склавши концепцію теледемократії. З виникненням Інтернету з'являлись концепції кібердемократії, електронної демократизації, електронної демократії. Загалом концепції відрізняються між собою за реалізацією прямої чи представницької форми демократичного правління і за рівнем активності громадян у державному управлінні. Спільним у цих концепціях є впевненість у тому, що властивості нових засобів комунікації таких як інтерактивність, швидкість передачі інформації, утворення мережевих спільнот можуть позитивно впливати на розвиток та функціонування демократичної політичної системи.

Найпершою концепцією електронної демократії стала концепція теледемократії, основні розробники якої Т.Беккер, К.Артертон, С.Слетон. Розроблена ще у 1970-х роках,

активного та широкого обговорення набула у 1980-х роках. Американський дослідник Т. Бекер в кінці 1970-х років почав експериментувати з використанням кабельного та супутникового телебачення для прийняття політичних рішень. Часто дослідники схиляються до думки, що саме він є автором терміну «теледемократія» [2, 9]. У 1981 році вийшла праця Т.Бекера «Теледемократія», в якій учений висвітлив багато своїх експериментів, в яких він проводив електронні міські зібрання і дійшов досить оптимістичного висновку, що «за допомогою технологій теледемократії обробка громадської думки може перетворитись на законодавчий процес» [6]. Такого ж висновку дійшов Річард Голландер у своїй праці «Відеодемократія» 1985 року.

Концепція теледемократії пояснює функціонування політичної системи на основі поєднання представницьких та прямих форм демократичного правління, в яких основним інструментом політичної участі є телекомунікаційні технології такі як кабельне та супутникове телебачення, що використовуються в основному для голосування та політичного залучення громадян. Зацікавленість до цієї концепції зростає, коли на початку 1990-х років кандидат у Президенти США Р. Перо виступив з пропозицією провести телевізійні міські зібрання – «електронні ратуші». Р.Перо планував проводити щотижневі опитування громадської думки щодо найважливіших питань державної політики.

Електронні ратуші мали стати засобом взаємодії громадян з посадовцями, засобом передачі своїх політичних поглядів представниками державної влади більш широкій аудиторії, засобом електронного діалогу серед громадян та засобом проведення голосування. Та варто зауважити, що концепція Р.Перо на практиці не знаходила правильного застосування. В першу чергу це відбувалось тому, що електронні міські зустрічі не були саме «зустрічами», оскільки був відсутній діалог влади з громадськістю. Громадськості не надавалась можливість висловлення своєї позиції, а лише пропонувалось «натиснути кнопку» - обрати варіант серед наперед відібраних питань державної політики.

Якщо теоретичні основи теледемократії були розроблені як реакція на розвиток кабельного телебачення, то теоретичне осмислення кібердемократії прямо пов'язане з еволюцією Інтернету. Основними представниками цієї концепції є Г.Рейнольд, М.Постер, Д.Сейко. Термін «кібердемократія» («cyberdemocracy») уперше був вжитий в 1984 році американським науковим фантастом У. Гибсоном, що описував в своїх творах «чисту» демократію, яка ним тлумачилась як правління «самовповноважених» громадян [2, 8]. Говард Рейнольд був одним з перших, хто оцінив переваги Інтернету над кабельним телебаченням, а саме: можливість його інтерактивності та перспективи переходу від формату комунікації «один-до-багатьох» до «багато-до-багатьох». Саме такі колективні форми політичної участі, як електронні дискусії, електронні консультації з громадськістю,

електронне залучення громадян до розробки політико-управлінських рішень описані в концепціях кібердемократів як найбільш вагомими.

На відміну від концепцій теледемократії та кібердемократії, електронна демократизація не має на меті запровадження прямих форм правління, натомість підкреслює важливість покращення функціонування представницьких форм правління, про що пише М.Хаген. Електронна демократизація визначалася як процес зміцнення демократії, що вже функціонує, що відбувається за допомогою нових комунікаційних технологій для зміцнення політичної влади тих громадян, чия роль у політичному процесі зазвичай зведена до мінімуму. Для прихильників е-демократизації політична апатія і розчарування громадян в політичному врядуванні не пов'язана з функціонуванням основної структури представницької форми демократії, а лише з деякими її недоліками, які можна усунути. Прихильники е-демократизації прагнуть створити нові й альтернативні (по відношенню до засобів масової інформації) канали і способи інформування громадян та зв'язку між громадськістю і їх виборними представниками. В основі цієї концепції лежить прагнення забезпечення можливості більш вільного доступу до інформації.

Німецький дослідник М.Хаген систематизував існуючі концепції е-демократії та класифікував їх за певними ознаками. Вчений стверджує, що концепції електронної демократії мають розглядатись як складові теорії політичної участі [5]. Варто звернути увагу на те, що концепції, які аналізує дослідник є залежними від конкретних історичних, інституційних та культурних ознак політичної системи США і, відповідно, М.Хаген висловлює сумнів, що американські концепції електронної демократії можуть бути легко адаптованими до інших політичних систем, наприклад тієї ж Європи.

Дослідник пропонує типологізувати концепції електронної демократії на основі:

- видів ІКТ, які використовуються в політичному процесі;
- форми демократії, яка функціонує у політичній системі;
- рівня політичної участі громадян;
- політичного порядку денного.

Електронну демократію вчений визначає як «будь-яку демократичну політичну систему», в якій комп'ютери та комп'ютерні мережі використовуються для виконання найважливіших функцій демократичного процесу, таких як інформування та комунікації, артикуляція та агрегація інтересів громадян, прийняття політико-управлінських рішень (як їх обговорення, так і голосування на їх підтримку) [5].

Відповідно до цього підходу М.Хаген виділяє три концепції е-демократії: теледемократію, кібердемократію та електронну демократизацію. В основі всіх цих концепцій лежить твердження, що можливості новітніх медіа такі як інтерактивність, швидкість передачі інформації, комунікації формату від багатьох-до-багатьох, функція контролю «користувача» можуть сприяти

демократичному розвитку і функціонуванню політичної системи.

Основні положення концепції теледемократії:

1. Телекомунікаційні технології зможуть нівелювати розрив часу і простору між суб'єктами політичного процесу;
2. Традиційні форми представницької демократії не зможуть бути стійкими у добу інформаційного суспільства, коли інструменти інтерактивних медіа дають можливість розширювати можливості політичної участі громадян;
3. Використання новітніх медіа стане необхідним в якості противаги «зловживанням» традиційних медіа через комерційний інтерес;
4. Основними формами політичної участі мають стати політичне інформування, он-лайн політичні дискусії та он-лайн голосування;
5. Реалізація принципів концепції теледемократії можлива в умовах функціонування прямої демократії.

Основні положення концепції кібердемократії:

1. Основним завданням демократії ХХІ століття постає створення он-лайнних та офлайнних спільнот;
2. Інформація стає основним економічним ресурсом як «в руках» приватного сектора, громадського, так і державного.
3. Комп'ютеро-опосередкована комунікація дозволить знизити можливість прояву зловживань державною владою у сфері цензури, оскільки сервіси Інтернету стануть альтернативним каналом до обміну інформацією.
4. Основними формами політичної участі мають стати он-лайнні політичні дискусії та політична он-лайн діяльність.
5. Реалізація принципів концепції кібердемократії можлива в умовах функціонування прямої демократії.

Основні положення концепції е-демократизації:

1. Політичне інформування має здійснюватись на основі комп'ютеро-опосередкованої системи комунікації, яка забезпечує більш широкий доступ до суспільно-важливої урядової інформації.
 2. Проведення міських електронних зборів зможуть встановити необхідний зв'язок між громадськістю та її представництвом у владі для обговорення політичних питань.
 3. Завдяки використанню ІКТ для встановлення діалогу між громадськістю та владою, групи інтересів та громадські організації можуть знизити операційні та організаційні витрати для проведення «зустрічей».
 4. Основними формами політичної участі мають стати політичне інформування та проведення он-лайнних політичних дискусій між громадськістю та її представниками у владі.
 5. Реалізація принципів концепції електронної демократизації можлива в умовах функціонування представницької демократії.
- Сучасні процеси формування електронної демократії також досліджує відомий американський учений Стівен Кліфт. Дослідник стверджує, що електронне врядування та демократія – це сьогодні нерозривні «речі».

Можливості ІКТ провакують певні сподівання стосовно розвитку та зміцнення демократії участі. Тим не менше, важливо враховувати те, що усталені форми політичної та соціальної поведінки громадян надто повільно змінюються, щоб очікувати, що ІКТ забезпечать швидкий стрибок до одразу сформованої електронної демократії. Відповідно дослідник підкреслює, що вплив ІКТ на політичний процес є не революційним, а еволюційним: „... з еволюційної точки зору, електронний уряд вже зараз впливає на формування демократії участі у таких державних утвореннях, де:

- є історичне, політичне чи культурне підґрунтя для більш активного громадянського суспільства, де відповідно уряд спрощує процедуру участі громадян у політичному житті та процедуру консультативного спілкування з громадськістю;
- технології спровокували інтерес до розширення участі громадян у політичному процесі за допомогою появи нових медіа, щоб зменшити фінансові витрати для використання традиційних медіа для цього та обминути наслідки державного контролю за змістом комунікації, яку забезпечують традиційні ЗМІ.
- конкурентоспроможні суб'єкти політичної діяльності заохочують виборні інститути державної влади, інститути виконавчої влади, політичні партії, групи інтересів та медіа перекладати свою діяльність в он-лайн [4].

Для визначення мети формування електронної демократії Стівен Кліфт, наполягає на необхідності розгляду вже існуючих ІКТ-практик е-врядування та цілей демократії загалом. Цілі демократії в поєднанні із технологіями електронного урядування включатимуть в себе:

- довіру громадянськості до влади і відповідальність влади за прийняті нею рішення;
- легітимність влади та розуміння громадянськості владних повноважень;
- задоволення інтересів громадян та надання державних послуг;
- рівноправний доступ до політичного процесу;
- ефективне представництво інтересів та процес прийняття політико-управлінських рішень;
- забезпечення участі громадян через залучення їх до прийняття політичних рішень

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кастельс М. Становление общества сетевых структур. / Мануэль Кастельс. // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. / Под ред. В. Л. Иноземцева. / Центр исследований постиндуст. общ-ва. - М.: Academia, 1999. - С. 492-505.
2. Руденко В. Н. Новые Афины, или Электронная республика. О перспективах развития прямой демократии в современном обществе / В. Н. Руденко // Полис. - 2006. - № 4. - С. 7-16.
3. Тоффлер Е. Третья Хвиля. [Пер. з англ. А. Євса]. / Елвін Тоффлер.- К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. - 475 с.
4. Clift Stiven, E-government and Democracy. Representation and citizen engagement in the information-age, 2004. - Режим доступу: <http://www.publicus.net/e-government/>
5. Hagen Martin, A Typology of Electronic Democracy / Martin Hagen. - Режим доступу http://www.uni-giessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag_en.htm
6. London Scott, Electronic Democracy. - Режим доступу: <http://www.scottlondon.com/reports/ed.html>
7. Masuda Yoneji, The Information Society: as Post-Industrial Society [Електронний ресурс] / Masuda Yoneji. - Washington, D.C., U.S.A.: World Future Society, 1981. - Page 101 to 108. - Режим доступу: http://www.friends-partners.org/GLOSAS/GPA-Taipei_8-15-01/References/Masuda/Masuda_1981.html

за допомогою консультацій з громадськістю та обговорень.

Тому Стівен Кліфт, визначаючи електронну демократію, пояснює переваги її термінологічного визначення як «використання інформаційно-комунікативних технологій та стратегій «демократичними секторами» в політичному процесі на рівні місцевих спільнот, регіонів, держави, націй та на глобальному рівні. «Демократичні сектори» включають у себе наступних демократичних акторів: уряди, виборні посадовці, медіа, політичні партії та групи інтересів, організації громадянського суспільства, міжнародні урядові організації, громадяни/виборці» [4].

Підводячи підсумок узагальнення розгляду концепцій електронної демократії в зарубіжній політичній думці, варто зазначити наступне:

- у контексті формування інформаційного суспільства, спостерігається криза представницької демократії як політичної організації суспільства, і починають активно розроблятися концепції демократії участі та прямої демократії. На основі цього широкого розповсюдження отримують теоретичні дослідження, сконцентровані на феномені електронної демократії;

- в зарубіжній політичній думці до концепцій електронної демократії відносять теледемократію, кібердемократію та електронну демократизацію, які різняться між собою за реалізацією прямої чи представницької форми демократичного правління і за рівнем активності громадян у державному управлінні;

- спільним у концепціях електронної демократії є переконаність у тому, що властивості нових засобів комунікації такі як інтерактивність, швидкість передачі інформації, утворення мережевих спільнот - можуть позитивно впливати на розвиток та функціонування демократичної політичної системи, за умов коректного їх застосування.

Однак варто зауважити, що сервіси інформаційно-комунікативних технологій впливають на формування електронної демократії еволюційно, а не революційно. Технічні засоби залишаються тільки засобами становлення е-демократії, тому воно потребує конкретної стратегії розвитку.

УДК 395 (32)

Е.В. МАМОНТОВА

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА СТАНОВЛЕННЯ РИТУАЛУ ПРИСЯГИ: ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Мамонтова Елла Вікторівна - доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидат політичних наук

У статті висвітлено процес формування інституту присяги у його культурно-історичній динаміці. Окреслено легітиміаційний потенціал ритуалу присяги як політичної практики.

Ключові слова: присяга, ритуал, символ, легітиміація.

В статье освещается процесс формирования института присяги в его культурно-исторической динамике. Очерчен легитимационный потенциал ритуала присяги как политической практики.

Ключевые слова: присяга, ритуал, символ, легитимация.

The process of the forming of the oath institute in his cultural-historical dynamic is considered in the article. The legitimating potentation of the oath ritual as the political practice are outlined here.

Keywords: oath, ritual, symbol, legitimating.

© Е.В. Мамонтова, 2011

Феномен влади нерозривно пов'язаний із поняттям легітимності, що передбачає широкий спектр технологій її легітиміації. Як один із найважливіших елементів системи політичної влади легітиміація завжди привертала увагу багатьох політичних мислителів. Спроби осмислити її природу, сутність, визначити її прикладні аспекти містяться вже у філософських системах Давнього Сходу (Конфуцій, Шан Ян), політичних теоріях античності (Платон, Аристотель, Полібій, Плотін), теологічних трактатах Середньовіччя (Псевдо-Діонісій-Ареопагіт, Августин Блаженний, Аквінат та ін.), політичних концепціях Відродження та Нової доби (Ж. Боден, Н. Макиавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель). Вчення М. Вебера про легітимне панування вивело проблему легітиміації влади на новий рівень теоретичного осмислення. Її різносторонні аспекти висвітлені у працях таких авторитетних учених ХХ століття, як Р. Арон, П. Бурдьє, Р. Даль, Р. Дарендорф, М. Дюверже, Д. Істон, Г. Кельзен, К. Леві-Стросс, С. Липсет, Ю. Лотман, Н.Луман, Г. Мейер, Ч. Мілас, Т. Парсонс, К. Поппер, Ю. Хабермас, С. Хантингтон, М. Хайдеггер, С. Холмс, К. Ясперс та ін.

Виходячи із усталеного трактування легітиміації як процесу визнання влади безпосередньо підлеглим суб'єктом, наслідком якого є фактичне схвалення влади, що виражається у добровільному та усвідомленому підкоренні її вимогам, відзначимо, що даний результат може бути забезпечений лише за умов застосування широкого спектра легітиміаційних практик: від виборчої кампанії до позаінституціональних форм впливу. Останні широко використовують прийом, що мають символічну природу. Зокрема, важливе місце в арсеналі легітиміації займають символи-дії. Не торкаючись питання про їх супідрядність, відмітимо, що символи-дії є не просто акціями, в яких використовуються

різноманітні символи, але діями, які самі виступають в якості символів. З огляду на їх функціонально-семантичне навантаження ми пропонуємо поділяти символи-дії на символи-перформативи та ритуально-процесуальні символи.

Потужним інструментом легітиміації виступають символи-перформативи, до яких належать клятви, благословення, урочисті промови, офіційні звернення, договори, оголошення війни, офіційні привітання тощо. Як «культурні форми вираження» (К. Гірц) [2, 35] символи-перформативи створюють простір для політичної комунікації, у межах якого вони продукують не тільки передумови для політичних дій, але й самі комунікативні дії, що створюють смисли та значення.

Мета даного матеріалу полягає у висвітленні культурно-історичної динаміки становлення ритуалу присяги та виявленні на цій основі його легітиміаційного потенціалу.

Акт складання присяги належить до найстаріших символів-перформативів, які споконвіку використовувалися у практиках легітиміації.

Під присягою розуміють офіційну урочисту клятву на вірність правителю, державі, уряду, народу. Присяга (від польск. przysięga – клятва) є не просто речовим актом, але перформативом - висловленням, що не тільки описує дію, але й саме стає дією, яка змінює статус мовця та систему соціальних зв'язків, до яких він вклучений. Іншими словами – присяга є актом мовлення, що відтворюється у межах загальноприйнятої «конвенціональної процедури» (ритуалу) та приводить до конкретного певного «конвенціонального результату» [6, 66-67].

На відміну від констативу – висловлення, яке описує реальність, перформатив нічого не повідомляє, не зображає, не констатує. Проголошуючи перформативний вислів, людина діє, а не повідомляє. В акті складання присяги

важливим стає сам факт вчинку, а не зміст виголошених слів. У даному контексті можна погодитися із положенням теорії речових актів (К. Джерджен, Дж. Л. Остін П. Стросон, Дж. Серль) щодо виявлення через перформативи магичної, ритуальної функції мови.

Органічний зв'язок ритуалу та мови на сьогодні є доведеним фактом. Переважна більшість фахівців не заперечують первинність ритуалу по відношенню до слова та міфу. «Мова символічних дій як в історії конкретної людини, так і в історії людства передусє словесній мові і служить базою для засвоєння останньої», - зазначає Вяч. Іванов у коментарях до «Структурної антропології» К. Леві-Стросса [4, 351]. Дійсно, найархаїчніші ритуали не містили вербального компонента. І сьогодні у багатьох політичних ритуалах словесний компонент також відіграє допоміжну роль. І хоча ритуал присяги у його сучасному сприйнятті здебільшого розуміється як вербальний акт, етимологія слів «присяга» та «клятва» чітко вказує на те, що у витоках обряду клятвотпринесення стояло не слово, а дія і передусім жест. Так, лексема «клятва» існує в усіх слов'янських мовах і пов'язана із праслов'янським дієсловом *kloniti*, яке відсилає до звичаю поклонятись під час клятви до землі, торкаючись її рукою [9, 38]. Слово «присяга» також слов'янського походження і є корінним із дієсловом «сягати» [5]. Вважається, що прообразом ритуалу присяги був акт торкання, адже цей жест тлумачився як знак близькості, причетності, вірності до певного сакрального об'єкта - обрядового символу або його зображення.

Втім поряд із наявністю конвенційної процедури, своєрідних правил поведіння, за якими відтворюється ритуал присяги, не менш важливими умовами для його успішного функціонування як механізму легітимації (т. зв. «умовами вдачі» за Дж. Остіном [2]), є обов'язковість їх дотримання та наявність у того, хто складає присягу, намірів здійснити відповідні вчинки та слідувати проголошеним обіцянкам.

Таким чином, присяга як перформатив, пройшовши тривалий шлях від найпростішого обряду до багатозначного емоційно навантаженого ритуалу, на сьогодні являє собою стійку символічну структуру, головними компонентами якої виступають: а) особливий регламент проголошення тексту; б) маніпуляції із священними предметами - Євангелієм, Конституцією, хрестом, прапором, зброєю тощо; в) обов'язкова наявність у тексті присяги позначень т. зв. «священного соціального» (Бог, держава, Батьківщина, народ, монарх, вождь, клас, закон, право тощо), у відносини із яким вступає той, хто проголошує слова клятви; г) система заходів відплати за виконання або невиконання клятви. Не випадково у різних країнах текст та процедура присяги (від присяги військовослужбовця до присяги президента) відрізняються значно менше, аніж їх політичний устрій та політична культура. Вірогідно, це пояснюється тим, що визначальним в акті складання присяги є не зміст промови, але його прочитання як символу в контексті

всієї символічної системи. Таким чином, у символічному просторі зміст промови залежить від суб'єктивного смислу, що вкладається у слова тим, хто приносить присягу.

Спираючись на ірраціональне (емоційно-психологічне начало), присяга, таким чином, виступає не тільки інструментом формування установки на раціональне (логічне) сприйняття наслідків політичного процесу (результату виборів президента, зміни престолу), але й закріплює їх на рівні віри, адже легітимізує їх.

Втім, у сучасному просторі офіційної публічної комунікації присяга - це передусім правовий феномен. У даному аспекті присяга є актом офіційної урочистої клятви особи виконувати обов'язки, що випливають з публічно-правового статусу, якого вона відповідно набула, або обов'язки за змістом цієї клятви [10]. Під час складання присяги через виголошування певного набору слів встановлюються особливі обов'язки того, хто присягає, перед співтовариством або сувереном. При цьому присяга - не лише символ, але неодмінна умова набуття офіційного статусу, зокрема статусу голови держави.

За Ю. Лотманом, історія присяги є відбиттям еволюції взаємодії та конкуренції у політичній культурі суспільства двох архетипових форм організації відносин влади: вручення себе у владу вищої сили (держави, Бога) та договору [5, 89].

Споконвіку всі соціально значущі спільноти, існування яких вимагало лояльності з боку учасників, оформляли членство спеціальним ритуалом - посвяченням у лицарі, військовою присягою, конфірмацією, рукопокладенням у церковний сан, ритуалом постригу у чернецтво, отриманням громадянства, вступом у партію, набуттям певного професійного статусу тощо. Даний ритуал входження у громаду фіксується через акт свідомого сприйняття прав та обов'язків її новим членом. Адже відтворення стійких соціальних зв'язків у межах окремої групи вимагає від людини підтвердження своєї причетності до неї.

Як публічно-правовий ритуал приєднання до спільноти, який на символічному рівні закріплює визнання та готовність виконувати правила її існування, присяга відома з часів античності. У Древньому Римі одностороння обіцянка на користь цивільної громади (*pollicitatio*) відносилась до категорії вербальних контрактів і присвячувалась будівництву споруди, передачі пожертвування, грошової суми тощо [3, 493-494]. Надалі присяга стала досить розповсюдженим ритуалом, який призначався для підтвердження вірності, покори або відданості певним зобов'язанням з боку офіційних осіб - у першу чергу, військових та публічних чиновників.

З приходом християнства і становленням середньовічних станово-представницьких монархій, присяга перетворюється на своєрідну форму правового діалогу між носіями влади та підлеглими і символізує акт прийняття взаємних зобов'язань між правителями та підданими. У той час, як піддані повинні були приносити государеві клятву на вірність, він, у свою чергу, зобов'язувався захищати й зберігати

традиційні права підлеглих. Не випадково середньовічний ритуал складання присяги на вірність інтерпретується багатьма фахівцями як свого роду еквівалент конституції, що існував до Нового часу, як «конституція in actu» [11, 332].

Надалі, із закріпленням абсолютистських тенденцій, присяга оформляється у ритуал, що служив підтвердженням вірності, покори та відданості суверену й державі. Втім, незважаючи на централізацію та монополізацію влади, не слід забувати, що технологія легітимації вимагала присягання на вірність короні і від правителя. Пафос та розкіш, якими був обставлений ритуал монаршого клятвотпринесення, повинні були підкреслити політичну значущість даного символічного акту. В цілому династичний церемоніал принесення присяги на вірність слід розглядати як «соціальну драму», в якій символічними засобами на сцені «політичного театру» відтворюються відповідні монархічному устрою відносини панування та підкорення, що відрізняються високим ступенем урегульованості та експресивності, і тим самим сприяють політичному самоствердженню акторів. Звідси можна припустити, що саме акт проголошення присяги виконував роль «правового ядра», в якому актуалізувалися відносини панування, засновані на становій ієрархії.

Формування парламентаризму, закладання конституційних підвалин правової держави, процеси демократизації, виникнення соціальних, політичних та правових інститутів нового типу, існування яких вимагало від акторів лояльності і додержання спільних норм та правил, перетворили присягу на акт фіксації свідомого прийняття присягаючим своїх прав і обов'язків.

Важливим моментом у реформатуванні ритуалу присяги, як акту набуття суб'єктом членства у спільноті, став кардинальний поворот у розумінні та оцінках сутності і природи механізмів відносин влади і суспільства. На зміну перцепції мотиву сакралізації як ключового інструмента організації взаємин влади і підлеглого, де влада виступає у ролі вищої сили в суспільстві, прийшло договірне (правове) тлумачення принципу побудови соціально-політичних відносин.

Однією з причин даної трансформації стало виникнення феномена публічності політики, спричинене розвитком ЗМІ. На відміну від «представницької громадськості», яка виконувала роль статиста або мовчазної благоговійної публіки у політичному театрі абсолютизму, новопостала «публічна громадськість» (Ю. Хабермас) [8] не тільки отримала власну сценічну партію, але й сама перетворилася на простір, який формується через процес публічної комунікації. Саме на даному етапі, на нашу думку, відбувся перехід від сприйняття присяги як ритуально-процесуального акту, який вимагає домінування у комунікативно-публічній сфері символіки присутності, до її трактування як акту-говоріння, що, в свою чергу, передбачає розширення комунікативного простору та активізацію дискурсивної рефлексії ритуальних дій під час складання присяги.

Втім, незважаючи на відчутну десакралізацію інституту присяги, переведення його у площину моралі та права, складання присяги, як символічна дія, що посвідчує вірність батьківщині, народу, конституції, законам, не втратила свого значення і в сучасному комунікативному просторі політики.

Сьогодні конституціями більшості країн передбачена присяга глави держави, порядок складання та текст якої фіксується або у тексті самого Основного закону (США, ФРН), або містить вказівку на те, що повинно говоритися у присязі (Італія). Загальноприйнятою є традиція приведення до присяги суддів, конституційних судів та військовослужбовців. Значно рідше зустрічається практика складання присяги депутатами парламентів. У тексті присяги поряд із формулами про вірність конституції та служіння народові й державі часто вживаються ідіоми релігійного характеру. У багатьох країнах присяга приноситься на Біблії, Корані. Як правило, глава держави приносить присягу перед парламентом. У випадку, якщо парламент двопаалатний - перед членами обох палат.

Будучи формальною врочистою процедурою, присяга, в той же час, має неабияке юридичне значення. По-перше, якщо конституцією або сформованою конституційною традицією не передбачений інший формат процедури, з моменту присяги президент вважається таким, що вступив на посаду й отримав повноваження. По-друге, порушення присяги може служити підставою для імпічменту. По-третє, президент в обґрунтування своїх дій, прямо не передбачених наданими йому повноваженнями, має можливість послатись на зобов'язання, покладені на нього присягою.

В Україні присягу складають народні депутати України (Стаття 79 Конституції України); Президент України (Стаття 104 Конституції України); посадові особи органів місцевого самоврядування (Стаття 11 Закону України Про службу в органах місцевого самоврядування (2001); Судді Конституційного суду України (Стаття 17 Закону України Про Конституційний суд України (1996); професійні судді (Стаття 10 Закону України Про статус суддів (1992); адвокати (Стаття 15 Закону України Про адвокатуру(1992); нотаріуси (Стаття 6 Закону України Про нотаріат(1993); військовослужбовці (Указ Президії Верховної Ради України Про текст військової присяги від 10.10. 1991); працівники органів внутрішніх справ (Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.1991); працівники податкової міліції (стаття 23 Закону України Про державну податкову службу в Україні (1990); деякі інші категорії громадян.

Торкаючись питання легітимаційного потенціалу ритуалу приведення до присяги, необхідно наголосити на тому, що при формалізації даного акту, зведенні його до підписання бланку із відповідним текстом, що сьогодні в Україні, на жаль, стає повсюдно поширеним явищем, присяга втрачає характеристики перформативу. Це, в свою чергу, приводить до значного зниження символічного змісту

присяги і перетворює її із феномена морально-світоглядного порядку на знеосіблений контракт між роботодавцем та працівником. Приміром, Г.В. Атаманчук, визначаючи пріоритетність публічно-правової парадигми державного управління, вважає акт складання присяги одним із найважливіших моментів проходження державної служби, пов'язаним із виникненням правовідносин між громадянином, який вступає на державну службу та державою в цілому [1, 367].

Отже, в легітимізаційних практиках влади інститут присяги служить встановленню моральної та правової відповідальності її носіїв перед державою, суспільством та громадянами. Спираючись на ірраціональне (емоційно-психологічне) начало, присяга виступає не тільки інструментом формування установки на раціональне (логічне) сприйняття реалій політичного порядку, але закріплює їх на рівні віри, а значить, легітимізує їх.

ЛІТЕРАТУРА:

- Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций [Текст] / Г.В. Атаманчук. - 4-е изд., стер. - М.: Омега-Л, 2006. - 584 с.
- Гирц Интерпретация культур [Текст] / К. Гирц; пер. с англ. - М.: РОССПЭН, 2004. - 560 с.
- Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов; под ред. члена-корр. РАН, проф. В.С. Нерсесянца. [Текст] / Д.В. Дождев. - М. Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1996. - 669 с.
- Иванов В.В. Примечания [Текст] / Вяч.В.с Иванов // Леви-Стросс К. Структурная антропология. -М.: Наука, 1985. - С. 340-364
- Лотман Ю.М. «Договор» и «вручение себя» как архетипические модели культуры [Текст] / Ю.М. Лотман // Проблемы литературной типологии и исторической преемственности. Тарту: Ун-т, 1981. С. 89-101. (Уч. зап. ун-та; Вып. 5)
- Остин Дж. Л. Слово как действие [Текст] / Дж. Л. Остин; пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике: Вып.17. Теория речевых актов. Сборник / Общ. ред. Б.Ю.Городецкого. - М.: Прогресс, 1986. - С.22-129
- Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. Электронный словарь ИДДК, Windows 98/ME/2000/XP; Pentium 166 МГц; 32 Мб оперативной памяти; SVGA; 610 Мб свободного места на жестком диске; 4х CD-ROM
- Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. - М.: Наука, 1983. - Вып. 10. - 327 с.
- Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; [пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова]. - СПб.: Наука, 2000. - 380 с. - («Слово о сущем»)
- Юридична енциклопедія. . У 6 т-х Т.А.Н-П./Гол. редколегії Ю.С.Шемшученко [Текст]. - К. : Укр.енциклопедія, 2002. - 719с.
- Holtenstein A. Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800-1800) [Text] / A. Holtenstein. - Stuttgart, New York G. Fischer, 1991. - 543 s.

УДК 32:659.1

К.В. ЛУЦЕНКО

ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА В СВІТЛІ МАРКЕТИНГОВОГО ПІДХОДУ

Луценко Катерина Володимирівна - доцент кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат політичних наук

У статті розглянуто сутність рекламних комунікативних технологій з точки зору маркетингового підходу. Авторка акцентує увагу на співвідношенні понять «політичний маркетинг», «політична реклама», «політичний PR», «політична пропаганда». Визначено особливості та значення комунікативних технологій за сучасних умов.

Ключові слова: політична реклама, політичний маркетинг, комунікативні технології, паблік рилейшнз, пропаганда.

В статье рассмотрена сущность рекламных коммуникативных технологий с точки зрения маркетингового подхода. Автор акцентирует внимание на соотношении понятий «политический маркетинг», «политическая реклама», «политический PR», «политическая пропаганда». Определены особенности и значение коммуникативных технологий в современных условиях.

Ключевые слова: политическая реклама, политический маркетинг, коммуникативные технологии, паблик рилейшнз, пропаганда.

The article deals with essence of advertising communication techniques in terms of marketing strategy. Author draws attention to notion correlations of «political advertisement», «political PR», «political propaganda». Defined are the features and specifics of communications technologies in the modern world.

Keywords: political advertisement, political marketing, communication techniques, public relations, propaganda.

© К.В. Луценко, 2011

Поява в Україні традиції змагальності та конкурентності на політичному полі, глибокі якісні зміни соціально-політичної системи, становлення української політичної системи як плюралістичної та полісуб'єктної вимагають застосування нових інтерактивних процедур, висувають принципово нові вимоги до політичних акторів, які борються за владу. Політична реклама в цих умовах є найбільш сучасний різновид інформаційних технологій, який повноправно вписується у виборчий менеджмент. Сьогодні політична реклама в Україні вже стала одним з елементів демократичного процесу і при всіх її недоліках та критиці залишається важливим засобом політичної комунікації, особливо в передвиборчий період. Кожен виборчий процес стає яскравим прикладом того, як функціонує система політичної комунікації в умовах демократії. У виборчих змаганнях переваги має той, хто буде діалог з виборцем, спіраючись при цьому на новітні технології у сфері політичного маркетингу. Передвиборчі кампанії становлять собою класичний продаж політичного товару (іміджу ідеї, політика, партії). В цих умовах закономірно розвивається ринок консалтингових послуг, які вирішують проблеми встановлення комунікативних зв'язків між політиками і електоратом. Реалізацію комунікації взяли на себе політичні технологи, іміджмейкери. Знання та досвід фахівців з формування іміджу користується великим попитом серед політичних партій та їх лідерів, інших акторів політичного ринку. Актори, що борються за владу, почали активно використовувати досвід та знання, набуті у західноєвропейських країнах, про шляхи ефективного управління передвиборчими комунікаціями, запозичувати апробовані технології з проведення виборчих кампаній.

На сучасному етапі спостерігається підвищення уваги до ролі ЗМІ, комунікативних технологій, зокрема політичної реклами. З появою в Україні традиції демократичного волевиявлення, становлення багатопартійної системи різко зросла роль таких інститутів суспільства, як ЗМІ, паблік рилейшнз, громадської думки, комунікативних технологій, зокрема політичної реклами. Проблематика передвиборчих кампаній фокусується довкола питання про те, якою повинна бути організація передвиборчої кампанії, використання яких технологій приносить успіх кандидату (партії чи блоку) на виборах. Зростає роль іміджевого фактора, досліджується його вплив на електоральну поведінку, оскільки людські рішення походять від вражень про реальність, а не від самої реальності. Все це робить актуальним питання про методи сучасної політичної боротьби на виборах, зокрема політичну рекламу.

У цьому зв'язку метою даного дослідження є теоретичне осмислення специфічних рис виборчих технологій. Завданнями дослідження є розкриття сутності політичних рекламних технологій крізь призму маркетингового підходу; виявлення спільних та відмінних рис маркетингових (ПР, політична реклама) та немаркетингових (політична пропаганда)

технологій; з'ясування специфіки маркетингових технологій та їх співвідношення з тоталітарними, мобілізаційно-пропагандистськими.

Закономірним також є дослідницький інтерес до політичних комунікативних технологій у близькому та далекому зарубіжжі.

Важливими з точки зору проблеми дослідження є праці зарубіжних дослідників з проблем класичного та політичного маркетингу – Ф.Котлер, Д.Ліндона, М.Бонгрена та інших дослідників.

Сьогодні практика політичної реклами, політичного маркетингу, паблік рилейшнз розвиваються досить швидко. Безпосереднім наслідком цього процесу є сплеск наукових розробок навколо даної проблематики. Слід зазначити, що в СНД тільки з середини 90-х років з'являються роботи, в яких у тому чи іншому аспекті торкаються проблеми політичної реклами. Актуальними проблеми політичної реклами, політичного маркетингу, ролі ЗМІ є й для українських та російських науковців. Значна частина робіт стосується теорії та практики політичних паблік рилейшнз або фокусується довкола питання про організацію та проведення виборчих кампаній, ролі ЗМІ в політичних, зокрема виборчих процесах.

Заслужовують на увагу праці українських науковців – В.Бебика, О.Зернецької, С.Кашавцевої, В.Королька, Н.Костенко, В.Моїсєєва, В.Полторака, Г.Почепцова, І.Слісаренка, Т.Ляпшиної.

Наприкінці ХХ ст. німецький соціолог і філософ Ю.Хабермас, котрий ще у 80-і рр. минулого століття ввів поняття «рекламна комунікація», зазначив, що реклама стала компонентом масової комунікації на глобальному, регіональному та національному рівнях. У країнах з розвинутими демократичними та ринковими традиціями її навіть називають «п'ятою владою».

Перші рекламні агентства, що займаються безпосередньо політичною рекламою, з'явилися в 30-х рр. минулого сторіччя. Такою була фірма Вайтекера і Бакстера, заснована в США в 1934 р. Саме вона займалась проведенням рекламних кампаній республіканців протягом 20 років. Було сплановано 75 великих політичних кампаній і в 90 % випадків фірма виявилася переможницею. Дійсний розквіт фірм, що займаються рекламним бізнесом у сфері політики, почався в 60-ті роки. У 1972 році нараховувалося 60 фірм-професіоналів і 200 кампаній, що пропонували свої послуги під час виборів.

Отже, 60-і – 70-і роки ознаменували появу нового підходу до вивчення виборчих кампаній, зорієнтованого на розробку ефективних технологій їх організації та проведення, який отримав назву політичного маркетингу. Адже центральною проблемою в процесі здійснення політичної комунікації (особливо в передвиборчий період) є її ефективність. Саме маркетинговий підхід до організації та проведення політичних кампаній дозволяє активізувати й оптимізувати інформаційну взаємодію.

Маркетинговий підхід у політиці виходить з того, що існує ринок як найважливіший інститут

демократичного суспільства, своєрідний механізм, який поєднує покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг. А сама маркетингова концепція ґрунтується на тому, що виробник продукції вивчає попит і задовольняє його, використовуючи для просування товарів і послуг спеціально розроблені технології. В сучасних умовах з метою здійснення ефективної комунікації кожен кандидат на виборну посаду займається аналізом кон'юнктури ринку, вивчає свій округ, оцінює складність проблем для визначення передвиборної тактики.

У науковій літературі політична реклама розглядається як маркетингова технологія, складова частина політичного маркетингу. Політичний маркетинг, політичний ринок, політичний паблік рилейшнз, політична реклама можуть існувати виключно за умов демократії, де є попит і пропозиція, які народжуються в умовах вільної конкуренції та двосторонньої комунікації. Реклама здатна активно діяти тільки в умовах існування ринку політичних сил і пропозицій та за наявності конкуренції претендентів на владу [2, 14]. Тому деякі дослідники вважають, що реклама як компонент ринку може виникнути тільки в ринковому універсумі. Відповідно включення в передісторію політичної реклами військових політичних плакатів, тоталітарних лозунгів, на думку деяких політконсультантів, є недоречним [23, 52], оскільки комунікація в тоталітарному суспільстві носить мобілізаційно-пропагандистський, неринковий характер. Проте, оскільки в полі політики присутні як ринкові, так і неринкові способи інформаційного забезпечення боротьби за владу, необхідно розрізняти маркетингові (піар, політична реклама) та немаркетингові (пропаганда та агітація) форми організації політичного дискурсу. Причому, на думку А.І.Соловйова, наявність і першого, і другого типу комунікації не залежить від характеру організації влади і є універсальною рисою політичної комунікації в сучасному світі [15, 17]. Адаже агітаційно-пропагандистські методи застосовуються політичними суб'єктами і в демократичних політичних системах, особливо в тих випадках, коли необхідно досягти соціальної підтримки цілей цього суб'єкта. Водночас тип організації влади, а також соціокультурний та ситуаційний контексти впливають на інтенсивність застосування таких методик, тобто на співвідношення маркетингових і немаркетингових технологій.

Щодо співвідношення понять «маркетинг» та «реклама» існують дві позиції. Згідно з першою, реклама є інструментом, функцією маркетингу. Прихильники іншої позиції переконані, що реклама являє собою більше, ніж просто функція маркетингу. «В останнє століття вона стала артефактом людської цивілізації» [24, 139]. Багато хто з дослідників вважають, що своєю появою політичний маркетинг зобов'язаний масованому використанню ЗМІ та реклами. Тому цілком доречно розглядати політичну рекламу як самостійну галузь.

Від 90-х років поширення дістало нове явище –

інтегровані маркетингові комунікації. Цей термін охоплює фактично всі різновиди комунікаційної діяльності: PR, просування, пабліситі, рекламу тощо. Разом із тим, кожна із них є самостійною [16, 27].

Отже, сучасна політична реклама досить складне утворення, яке становить комплекс інтегрованих маркетингових комунікацій [4, 6]. Мається на увазі єдина багатоканальна синхронізована комунікація, яка зорієнтована на встановлення інтерактивних двосторонніх зв'язків з різними цільовими аудиторіями. Причому для кожної аудиторії окремо вибирається спеціальна індивідуальна модель комунікації і відповідно готується індивідуальне послання.

За допомогою маркетингових комунікацій відбувається інтерактивний процес між покупцем і продавцем, встановлюється контакт між виробником продукції і покупцем, віднаходяться оптимальні варіанти задоволення їхніх обопільних інтересів.

Способи політичного рекламування в умовах демократії надзвичайно різноманітні. Причому вибір засобів спілкування з виборцями – дуже важлива частина стратегічного планування рекламної кампанії. Від того, які засоби будуть використані, залежать розподіл фінансових ресурсів, стилю та ефективності кампанії. Т.Ляпіна вважає, що сучасна реклама завжди базується на дослідженнях і становить комплекс маркетингових комунікацій (його ще називають маркетинговою комунікаційною сумішшю – the marketing communications mix), який включає наступні напрямки рекламної діяльності:

- власне класична реклама (advertising);
- паблік рилейшнз (public relations);
- Sales promotion – стимулювання збуту;
- Direct-marketing – створення постійного кола клієнтів [9, 67].

Класична реклама (advertising) – це рекламування продукту в засобах масової комунікації або у зовнішній рекламі. Засоби реклами класичної відрізняються лаконічністю. Класичну рекламу можна розглядати як рекламу пряму. Пряма реклама – це наочна друкована продукція, реклама в газетах і журналах, реклама на радіо і телебаченні, зовнішня реклама, поштова реклама.

Sales promotion – це стимулювання збуту або сприяння збуту. Мається на увазі застосування різних заохочувальних заходів: продуктові подарунки, спиртні напої, грошова підтримка, відвідування агітаторів.

Direct-marketing у комерційній сфері – це створення довгострокового, взаємовигідного партнерства між рекламодавцем і персонально відомим клієнтом, який має намір зробити покупку. Тобто аудиторією Dm є реальні, а не потенційні споживачі. Це пряме спілкування пряме, яке дозволяє коректувати власні дії у відповідності з очікуваннями цільової аудиторії, роз'яснити свої позиції по різних актуальних проблемах. Засобами Dm є пряма поштова реклама, телефонний маркетинг, гарячі лінії, Інтернет. Засоби Dm дають змогу оптимізувати

рекламну діяльність, виявляючи проблеми, які хвилюють цільову аудиторію.

Public relations – багаторівневий напрямок рекламної діяльності. Основними засобами PR є, як правило, засоби непрямої реклами: замовлені рекламні матеріали для ЗМІ, спеціальні події – прес-конференції, брифінги, презентації, круглі столи, спонсорська підтримка культурних, просвітницьких, спортивних, наукових, медичних, екологічних та інших програм, які сприяють формуванню позитивного іміджу політика.

Першим термін «паблік рилейшнз» запропонував Т.Джефферсон, який у 1807 році в чернетці свого «Сьомого звернення до конгресу» дописав його замість викресленого «стан думки» [14, 5]. Активний розвиток паблік рилейшнз як комунікативної теорії розпочався в 20-і роки ХХ століття і пов'язаний з ім'ям Е.Бернейза. У 1923 році вийшла його книга «Crystallizing the public opinion» («Кристалізація громадської думки»), присвячена PR-практиці. У тому ж році в Нью-Йоркському університеті відкрилася перша кафедра PR, на якій Бернейз прочитав курс з практики та етики PR. Сама поява PR як галузі професійної прикладної та наукової діяльності обумовлена об'єктивними факторами розвитку суспільних відносин, інститутів громадянського суспільства, ринкових механізмів [17].

Багатоманіття трактувань PR можна звести до двох наступних позицій:

- це такий різновид соціально-психологічного менеджменту, в рамках якого в результаті аналізу тенденцій політичного, соціального, економічного розвитку країни (регіону) і дотриманні етичних норм і суспільних інтересів планомірно та безперервно здійснюється комплекс заходів по досягненню взаємодовіри, взаєморозуміння і співробітництва між владою і суспільством;
- мистецтво застосування владою системи, яка заснована на особливостях людського сприйняття засобів переконання і спрямована на збільшення конкурентних переваг потрібної ідеї, курсу з метою забезпечення їх суспільної підтримки.

Перша позиція акцентує увагу на узгодженні інтересів, зворотному зв'язку, підкреслюючи, що зв'язки з громадськістю – двосторонній комунікативний процес, в якому влада, як суб'єкт управління, і громадянське суспільство, як об'єкт управління, вступають у рівноправні партнерські взаємовідносини, впливають один на одного з метою вироблення оптимальних політичних рішень. Друга позиція надає значення технологічно-пропагандистській функції PR. Більшість дослідників вважає, що друга модель історично передувє першій, довівши свою неефективність в умовах сучасного плюралістичного суспільства. Практика піару заснована на довготривалих зусиллях щодо налагодження сприятливих відносин з громадськістю, на довгостроковому співробітництві. «І хоча в рамках PR можуть частково використовуватись прийоми, які притаманні агітації та пропаганді, в цілому ці технології спрямовані на принципову відмову від

обману та фальсифікації фактів» [13, 11]. Отже, PR – перспективні комунікації, адже неправдива інформація в системі PR зробить неможливим узгодження інтересів у майбутньому.

Українські та російські науковці (Г.Г.Почепцов, Є.Н.Пашенцев, В.Г.Королько та інші) характеризують PR переважно як прикладну політичну діяльність. В.Королько вважає, що головною функцією PR є «цілеспрямоване формування бажаної громадської думки» [21, 19]. На думку Г.Г.Почепцова, PR-діяльність спрямована на організацію комунікативного простору в сприятливому режимі для об'єкта PR [12, 35].

При таких визначеннях важко відрізнити PR від пропаганди. Дійсно, діяльність PR-структур «спрямована не на встановлення взаєморозуміння, а в більшій мірі на донесення інформації до індивідууму для того, щоб він виконав певні очікувані дії» [3, 6]. Вважається що PR як різновид практичної діяльності виріс із пропаганди та агітації. Сьогодні під пропагандою розуміють процедуру, спрямовану на політичну обробку мас, на відповідне маніпулювання поглядами і поведінкою людей, а також на отримання підтримки соціальних груп у різних політичних заходах, які плануються штабом політиків та спеціалістів з пропаганди. Паблік рилейшнз дійсно має дещо спільне з «білою» пропагандою. У своїй книзі («Пропаганда», 1928 р.) класик піару Е.Бернейз поєднав поняття «пропаганда» і «паблік рилейшнз», назвавши все разом «новою пропагандою» в позитивному значенні [20, 49]. Основна різниця між PR та пропагандою полягає в цілях. Головна мета PR – досягнення згоди, налагодження ефективної двосторонньої комунікації в режимі діалогу. Головна мета пропаганди і маніпуляцій – формування в об'єкта впливу потрібного і вигідного суб'єкта світогляду та його підтримання. Загалом дослідники виділяють двосторонню асиметричну модель (модель вивчення з метою впливу) і двосторонню симетричну модель (модель вивчення з метою співробітництва та корекції політичної стратегії). Проте, на думку С.Поцелуєва, «як і століття тому політичне інсценування передбачає асиметричність соціальної (політичної) комунікації. В теперішній масовій комунікації, на відміну від комунікації діалогової, не відбувається зміни ролей реципієнта і комунікатора» [11, 63]. Масова політична комунікація завжди цілеспрямована, а її завдання – в ході конкурентної боротьби залучити на сторону комунікатора якомога більше необхідних ресурсів. Таким чином, можна стверджувати, що маніпулювання іманентно властиве масовій політичній комунікації.

Тривають дискусії з питання співвідношення таких комунікативних технологій, як політичної реклама та PR. Деякі дослідники вважають PR формою реклами, включаючи PR у теорію реклами [1, 67]. Те, що колись розвивалось як галузь рекламної діяльності, сьогодні оформилося в окрему рекламну сферу – PR, яка значно розширила арсенал політичного рекламування. І зробила це саме на певному етапі розвитку

суспільства, в умовах, коли засоби реклами, а тим більше пропаганди, стали малоєфективними. В цих умовах PR стає тим універсальним інструментом, системою, з допомогою якої можна досягти встановлення рівноправної ефективної взаємодії між різними соціальними групами в режимі діалогу. Інші науковці вважають, що політична реклама, маркетинг – галузі паблік рилейшнз [8]. А російський дослідник Є. Морозова включає PR, рекламу в сферу маркетингу [10].

Слід зазначити, що, на відміну від реклами, PR має вищу комунікативну ефективність, яка характеризується спрямованістю на діалог, взаємодію. У цьому сенсі паблік рилейшнз доцільніше розглядати як управління репутацією. А вже класична політична реклама не може бути засобом досягнення взаєморозуміння [17, 85]. Проте, за своєю суттю діяльність PR-структур у передвиборчий період є рекламною. Завдання рекламної діяльності ті ж самі, що й в PR: презентація позитивного іміджу кандидата та зниження іміджу конкурента. Політична реклама, так само як і PR, базується на вивченні електорату, його сегментації, виявленні мотивів голосування. Відмінність між ними полягає у тому, що PR інформують про переконливість тієї чи іншої реклами та заохочують зробити вибір [7, 6]. Якщо PR в основному слугує підтриманню іміджу, його корекції, то завдання політичної реклами – актуалізувати імідж кандидата, в короткий термін різко підсилити його позитивні складові [22, 124]. Деякі дослідники схильні ототожнювати пропаганду з політичною рекламою. Дійсно, сьогодні стає очевидним існування взаємозв'язку між пропагандою та рекламою, все більше стирається різниця між пропагандою і рекламою, виникає тенденція до їх ототожнення. Техніка реклами так само, як і техніка пропаганди полягає в маніпулюванні різного роду символами для формування відповідного емоційного стану.

Говорячи про співвідношення маркетингових та немаркетингових форм політичної комунікації, слід зазначити, що домінування маркетингових стратегій характерні для суспільств з розвинутими демократичними традиціями. В політичних системах перехідного типу вони приживаються з великими труднощами, там домінують «брудні» технології. Звичайно, здійснюються спроби подолати стереотип упередженого ставлення до рекламної та PR-діяльності як виключно про-

пагандистсько-маніпулятивної за своєю суттю.

Сьогодні політична реклама, пропаганда та агітація тісно зрослися. Можна стверджувати, що реклама в сучасних умовах починає в окремих випадках замінювати пропаганду, модернізувати її. Хоча реклама й не зорієнтована на вирішення ідеологічних завдань, але вона здатна формувати споживчу філософію, ідеологію, соціально-політичні вподобання.

Підсумовуючи, можна констатувати, що сучасна політична реклама – це комплекс, скоординованих з програмою маркетингу заходів по інформуванню, створенню іміджу та просуванню на ринок політичного «товару». Саме під таким кутом сьогодні варто розглядати політичну рекламу. Ефективна реклама, як правило, включає весь комплекс маркетингових комунікацій. Оптимальний баланс між ними залежить від продукту, що рекламують, від маркетингової ситуації на ринку тощо. Кожна із цих комунікативних технологій відрізняється за функціональністю, за цілями та цільовими аудиторіями, на які спрямовано її вплив. Різними є також засоби реклами класичної, PR, стимулювання збуту (SP) та директ-маркетинг (Dm) і правила їх створення. Відомий спеціаліст з політичного маркетингу Ф.Котлер зауважує, що комплекс маркетингових засобів необхідно гармонійно пов'язати один з одним, щоб досягти максимального впливу на ринок [19, 73]. Інтегрований характер маркетингових комунікацій забезпечує цілісність усіх компонентів цього єдиного комунікативного процесу.

У комунікативному полі політики на сучасному етапі можна спостерігати зближення технологічних прийомів та принципів таких комунікативних технологій, як політичної реклами, PR, політичної агітації та пропаганди. Дані поняття можна розглядати як синоніми, адже саме характер проведення рекламних кампаній, їх інтенсивність зближують політичну рекламу з мобілізаційними технологіями агітаційно-пропагандистського характеру.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у виявленні ролі політичної реклами, у формуванні політичної культури та політичної свідомості, а в аналізі та співставленні особливостей функціонування маркетингових технологій, які використовуються у політичній практиці різних країн.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Advertising: It's Role in Modern Marketing / S.Watson Dunn [et al.] – 7-th edition. The Dryden Press, Orlando, 1990. – 605 p., c. 529; Ляпина Т. Политическая коммуникация: PR и реклама. – К.: Укрреклама, 2001. – 224 с.
2. Акаймова А. Роль преси у розвитку політичної реклами в Україні (90-ті роки XX ст.) // Вісник Книжкової палати. – 1999. - № 4. - с. 13 – 15.
3. Атаманчук Г.А., Гірник А.М. Політичний менеджмент. Теорія та практика політичних технологій. – Рівне: «Перспектива», 2004. – 200 с.
4. Головкина Н.В. Теоретична спадщина сучасних маркетингових комунікацій // Маркетинг в Україні. – 2002. - № 3. – с.54 – 58.
5. Горохов В.М., Гринберг Т.Э. Концепция рекламы и паблік рилейшнз в теории массовых коммуникаций // ВМУ (Серия 10: журналистика). – 2002. - № 1. - с. 58 – 64.
6. Горохов В.М., Гринберг Т.Э. Реклама и журналистика в России: интегрированная коммуникационная модель // ВМУ (Серия 10: журналистика). – 2001. - № 1. - с. 31 – 39.
7. Зв'язки з громадськістю: Як їх встановлювати та підтримувати? Навч.-метод. посібник для працівників органів місцевого самоврядування і громадських організацій / О.Сидоренко, Н.Сидоренко (авт.-упоряд.); Центр інновацій та розвитку. – К., 1998. – 99 с.

8. Костенко Н. Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери // Політична думка. – 1999. - № 4. – с.100 – 120.
9. Ляпина Т. Политическая коммуникация: PR и реклама. – К.: Укрреклама, 2001. – 224 с.
10. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 1999. – 247 с.
11. Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Политические исследования. – 1999. - № 5. – с. 62 – 75.
12. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – К.: Вакслер, 1999. – 352 с.
13. Саиров Е.Б. Информационно-политические технологии в практике предвыборных кампаний Казахстана и России: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23. 00. 02: Алматы, 2001. – 25 с.
14. Синяева И.М. Паблік рилейшнз в коммерческой деятельности: Учебник / Под ред. проф. Г.А.Васильева. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 287 с.
15. Соловьев А.И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации // Полис. – 2002. - № 3. – с.5 – 18.
16. Стратегія і тактика комунікацій із громадськістю для організацій третього сектора: методичний посібник / За ред. В.Г.Королька. – К., 2003. – 216 с.
17. Тучков С.М. Особенности применения технологий паблік рилейшнз в региональной избирательной кампании // ВМУ. Серия 12, Политические науки. – 2000. - № 4. – с. 83 – 95.
18. Тучков С.М. Становление политических паблік рилейшнз: предпосылки, проблемы и перспективы // ВМУ. Серия 12, Политические науки. – 2001. - №1. – с. 16 – 26.
19. Цит. за: Балашова А.Н. Технология избирательной кампании в западной политической науке // ВМУ. Серия 12: политические науки. – 2000. - № 2. – с. 62 – 78.
20. Цит. за: Овчинникова М.А. Паблік Рилейшнз как инструмент политики в США // США. Канада. Экономика – политика – культура. – 2001. - № 4. – с. 46 – 63.
21. Цит. за: Тучков С.М. Становление политических паблік рилейшнз: предпосылки, проблемы и перспективы // ВМУ. Серия 12, Политические науки. – 2001. - №1. – с. 16 – 26, с. 19.
22. Цуладзе А. Политические манипуляции, или Покорение толпы. – М.: ООО «Университет», 1999. – 144 с.
23. Щербинин А.И. Особенности политического языка и использование их в рекламе // Политический маркетинг. – 2001. - № 12. – 50 – 54.
24. Электоральная политология: теория и опыт России: Материалы Второй студ. политолог. конф. / Л.Смогунув и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургская избирательная комиссия. – СПб., 1998. – 204 с.

УДК 323.39

М. В. МОРАРЬ, Н. П. МОРАРЬ

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ЛІДЕРІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Морарь Микола Васильович – докторант кафедри політології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, кандидат історичних наук, доцент

Морарь Наталя Павлівна – доцент кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету, кандидат історичних наук

Аналізується політична діяльність партійних лідерів сучасної України, тактика та принципи керівників партій в умовах структуризації суспільства.

Ключові слова: партія, партійне лідерство, політичні процеси, тактика, принципи.

Анализируется политическая деятельность партийных лидеров современной Украины, тактика и принципы руководителей партии в условиях структуризации общества.

Ключевые слова: партия, партийное лидерство, политические процессы, тактика, принципы.

The political activities of party leaders of today's Ukraine, tactics and principles of the party leaders in the structuring conditions of society are analyzed.

Keywords: party, party leadership, political processes, tactics, principles.

© М. В. Морарь, Н. П. Морарь, 2011

Партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства, що безпосередньо пов'язана з характером і якістю політичної влади, конкретним способом її структурування та легітимації. Із прийнятими змінами в Конституцію 1 жовтня 2010 р. та перетворення української держави на президентсько-парламентську республіку, політична структуризація суспільства підвищила роль і значення виборів до парламенту, в яких беруть участь політичні партії. Тому додаткової актуальності набуває

дослідження ролі партійного лідера у політичних процесах сучасної України.

Станом на грудень 2010 в Україні зареєстровано 185 політичних партій [13]. Політичні партії, як справедливо відзначають дослідники, базовий та фактично безальтернативний на сьогоднішній день елемент демократичного політичного режиму щодо виконання функцій політичного представництва суспільних груп та забезпечення постійної ротації політичної еліти [16, 28-29].

Українські політологи й партологи провели

велику роботу з вивчення історії політичних партій, з'ясували взаємини партій з державною владою та між собою, перспективи розвитку багатопартійності тощо.

Значний внесок у досліджувану нами проблему зробили такі автори, як В. Бебик, Д. Видрін, В. Литвин, М. Обушний, А. Пойченко, В. Токовенко та ін. Багато цікавих ідей, що стосуються окремих аспектів партійного лідерства, виявлено авторами у публікаціях політологів М. Головатого, А. Пахарева, М. Примуша, Ф. Рудича, В. Мейтуса.

Водночас, порівняно з політичними партіями, явище партійного лідерства поки що не знайшло розкриття у науковій літературі. Чимало дослідників розглядають партійне лідерство насамперед у контексті лідерства політичного, не розрізняють поняття політичного та партійного лідерів [3, 52]. Автори статті приєднуються до думки вчених, які вважають, що партійний лідер також виступає у ролі політичного лідера. Проте вивчення різних підходів до трактування цих понять привело нас до розуміння того, що вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть трактуватися як тотожні [8, 75].

Сьогодні, внаслідок персоніфікації політики, українська реальність формується під впливом суб'єктивного фактора. Тому ми вважаємо, що дослідження політичної діяльності партійних лідерів має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Метою даної статті є намагання систематизувати і узагальнити роль партійного лідера у системі політичної діяльності, а також проаналізувати тактику й принципи діяльності керівників політичних партій сучасної України.

Політична діяльність розглядається як вид соціальної активності, що базується на використанні політичної влади та її ресурсів, спрямованих на регулювання й узгодження соціальних інтересів і відносин з метою розвитку суспільства як цілісної системи. Означена діяльність зосереджується на низці об'єктів, одні з яких є організаційними факторами суспільно-політичного життя; інші – процесами політичного розвитку. На думку українських дослідників В.Кременя, В.Андрушенка та В.Воронкової, організаційними факторами суспільно-політичного життя виступають: утворення державних органів шляхом їх обрання; створення масових організацій внаслідок волевиявлення громадян, які об'єднуються в громадські організації й політичні партії; вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки та прийняття законів, безпосереднього відображення волі громадян; організація системи управління основними сферами державного й суспільного життя; визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин та зв'язків ланок управління [6, 137-138].

Партійні лідери, як важливі суб'єкти у системі політичної діяльності виконують такі функції: артикуляція й агрегування інтересів певних соціальних груп; боротьба за здобуття політичної влади; використання політичної влади з метою

здійснення суспільно значущих завдань; контроль за діяльністю державних органів або формування та здійснення прийнятого політичного курсу; політичне виховання й ідеологічна соціалізація виборців тощо. Реалізація цих інтересів партійних сил є практично неможливою без укладання політичних домовленостей між ними, формування блоків, взаємної підтримки тощо. Звичайно, що у ході такої взаємозалежної діяльності партійні лідери мають дотримуватися певного узгодження своїх принципів й тактики з метою забезпечення структурованості та гармонії взаємодії у політичних процесах.

Взаємозалежність партійних лідерів розглядається нами як взаємний вплив одних лідерів політичних партій на інших. На думку вітчизняних дослідників, джерела такої взаємозалежності очевидні і відповідають сутності політичного процесу, який передбачає тісні контакти різної інтенсивності між усіма політичними силами [10, 78]. Таким чином, усі партійні лідери мають постійно вступати в діалог з керівниками інших політичних партій (керівники «правлячої партії» не є винятком). Підтвердженням вказаному є практично вся історія парламентських коаліцій в Україні – і коаліція лівих сил 1998 року, і «помаранчева коаліція» зразка 2005 р., і «стабілізаційна коаліція», що існувала з літа 2006 по осінь 2007 рр. тощо. Партійні лідери змушені були сідати за стіл переговорів, знаходити певні спільні принципи й узгоджувати свою тактику.

Звичайно, взаємозалежність діяльності партійних лідерів передбачає наявність певних спільних принципів. Загалом принцип можна визначити як норма та правило поведінки. Така норма поведінки може бути загальною (моральною) і приватною (особливою).

На нашу думку, іноді партійному лідерові доцільно наполягати на дотриманні певних політичних принципів, а іншим разом необхідно зберегти політичну єдність, у той час, коли певні принципи стимулюють відцентрові тенденції. Якби політичні принципи зберігалися б у твердій, незмінній формі, ймовірним результатом було б сектантство, тому що була б лише невелика частина «правовірних» партійців, що підтримують політичну практику засновану на такого роду «непохитних» принципах [2, 111]. Для того, щоб уникнути подібної ситуації, партійний лідер повинен мати свободу у трактуванні того, як політичні принципи сформульовані, інтерпретуються та фактично застосовуються.

Таким чином, партійна інтеграція звичайно вимагає комбінації твердої принципової позиції й політичної гнучкості в такій пропорції, щоб поведінка партійного лідера була послідовною. Беручи до уваги необхідність використання особливостей політичного моменту, лідерові необхідно мати відповідну мотивацію і ґрунтувати свою діяльність на твердих принципах. Аналіз основних канонних засад функціонування та співробітництва українських партійних лідерів дозволив нам виокремити такі принципи їхньої взаємозалежної діяльності: політичної та ідеологічної багатоманітності, конкурентнос-

ті, толерантності, а також системності.

Принцип політичної та ідеологічної багатоманітності вимагає від партійних лідерів передбачення можливості налагодження такого формату відносин з іншими партійними структурами, який би ґрунтувався на позаідеологічній платформі. Звичайно, що формування партійних союзів, як правило, здійснюється на підставі схожості ідеологій. Водночас партійні лідери, згідно з принципом багатоманітності, не можуть виключати налагодження контактів, проведення переговорів, круглих столів з представниками партій радикально іншого ідеологічного спектра. Означене є нормою для цивілізованих країн. Упродовж останніх років це має місце і в Україні, де у Верховній Раді на постійній основі здійснюються консультації всіх без винятку парламентських фракцій, а до лав опозиції після президентських виборів 2010 року стають партійні сили самого різноманітного ідеологічного спрямування.

Принцип конкурентності передбачає неодмінну наявність політичної конкуренції різних форм, видів і гостроти між представниками різних партійних сил. На думку німецького дослідника Вальтера Зульббаха, як показав світовий досвід політичного розвитку, саме конкуренція, у т.ч. між політичними партіями, є найбільш характерною для країн, що обрали демократичний шлях розвитку суспільства [5, 166]. Залежно від характеру відносин між партійними лідерами конкурентний характер їхньої взаємообумовленості визначається переліком тих питань («проблемних вимірів»), які стають джерелом політичних розбіжностей між ними. У сучасній політологічній науці виділяють 7 типів проблемних вимірів, до яких відносяться: культурно-етнічні проблеми; протиріччя між державою й церквою; містом і селом; соціально-економічні протиріччя; проблеми, пов'язані з підтримкою режиму; зовнішньополітичні та, відносно нові, проблеми поширення постматеріальних цінностей [1, 117].

Принцип толерантності передбачає сприйняття і взаємне визнання один одного лідерами самих різних політичних партій. Цей принцип виявляється істотно залежним від характеру структури суспільства. Якщо соціальна структура суспільства пронизана полярними протиріччями між тими або іншими стратами, то й відносини між партійними лідерами різних ідеологій будуть мати конфліктний характер, лише підігріваючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то й партійна система та відносини між її лідерами буде характеризуватися більш м'якими і толерантними формами міжпартійних і партійно-державних відносин. Додамо, що у суспільствах із розмаїтстю культур і мов, численними каналами й інститутами вираження соціальних, національних, релігійних та інших інтересів, як правило, більше передумов для реалізації принципу толерантності у відносинах всередині багатопартійної системи. Водночас,

на нашу думку, принцип толерантності на практиці наразі не є характерним для процесів партієтворення у нашій країні.

Політичне життя України свідчить про те, що партіям та їхнім лідерам необхідно опанувати науку й мистецтво політичного діалогу, взяти на озброєння певний набір правил політичної поведінки. Серед них, як справедливо відзначає В. Литвин, визначення правомірності протилежної позиції, відмова від претензії на монопольне володіння істиною в останній інстанції [6, 10]. «Атакуйте проблему, а не партнерів» – пишуть американські політологи Р. Фішер і С. Браун, - «поставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати іншу сторону в справедливості та обґрунтованості ваших пропозицій, замість того, щоби просто зламати опір іншої сторони» [15, 41]. Ця думка особливо актуальна для України, оскільки історично склалося так, що у нас боротьба ведеться не проти ідей, а проти їхніх носіїв.

Розвиток політичного життя суспільства веде до розуміння й визнання того, що репрезентувати загальне, бути носіями суспільної сутності мають усі люди, а не якась окрема частина суспільства. Політична діяльність у сучасному світі має спиратися на визнання того, що будь-яка суспільна проблема може бути розв'язана тільки на ґрунті загальної згоди, а не домінування якоїсь однієї позиції, не як успіх, перемога якоїсь частини спільноти [17, 149].

Принцип системності виявляється у тому, що партійні лідери, як уже відзначалося, у ході взаємодії з іншими політичними силами, як правило, прагнуть до встановлення з ними певного виду систем відносин у вигляді блоків, партійних об'єднань тощо. Основною метою зазначеного є завоювання та утримання електоральної підтримки. Такі партійні системи, як відзначає французький дослідник Моріс Дюверже, складаються з перевагою гетерогенної (означає боротьбу партій за різні сегменти електорату) або гомогенної (що передбачає їхнє змагання за ті самі прошарки електорату) конкуренції [4, 223].

Отже, залежно від характеру міжпартійної конкуренції, зміст партійних систем формується під впливом:

– різного типу ситуативних союзів, тобто короткострокових об'єднань партій для вирішення лише певних завдань, коли головну роль беруть на себе партійні еліти, а думка рядових членів не враховується (були популярні в українському парламенті в ході невдалого формування «демократичної коаліції» з квітня по липень 2006 р.);

– блоків, тобто ієрархічних союзів, у яких взаємодіють три види партнерів: гегемони, що нав'язують всім іншим свої базові цінності, інтереси й цілі; партії «другого плану», що входять у ці союзи, блоки на умовах лідерів; «партії-реде», які ще більш залежні від основних «гравців» і надають союзу більш масштабний характер (класичний приклад – нинішня коаліція в українському парламенті за участю Партії регіонів,

Комуністичної партії та Народної партії України); – коаліцій, тобто довгострокових об'єднань, сформованих на основі раціональних уявлень про можливості партнерів забезпечити подальші політичні успіхи (в українському політикумі такі довгострокові об'єднання ще не присутні).

Принцип системності у демократичному управлінні детально розглянутий у праці Дж. Сартрі «Переглядаючи теорію демократії» [14]. В ній італійський вчений стверджує, що «коли ми починаємо розглядати демократію як систему управління, ми зіштовхуємося з проблемою контролюючих груп і керівництва» [14, 95]. Водночас партійні сили, здійснюючи демократію, що визначається як виборна поліархія, не сприяють тим самим налагодженню сталою функціонування виборчої системи, оскільки суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а лише демократичність способу їх досягнення [14, 95-96].

Системність, як принцип роботи партійних лідерів, звісно, передбачає наявність певних організаційно-тактичних засад діяльності, тобто політичної тактики. Остання, в свою чергу, може розглядатися як складова частина політичної діяльності, спрямована на досягнення короткострокових цілей партійних сил (довгострокові цілі визначає політична стратегія). Ефективній політичній тактиці притаманні наступні характеристики: чітке формулювання поточних, першочергових завдань, маневреність, здатність до швидкого перегрупування наявних ресурсів, безперервність і послідовність, активність, швидкість, рішучість тощо. У даному випадку зміст короткострокових цілей, які визначає тактика, слід розглядати у періоді до 1 року, середньострокових від 1 до 4-5 років (тобто якраз на період між виборами), а довгострокових – понад 5 років (наприклад, у часовий проміжок від 2010 р. до 2020 р.).

Політична тактика активно залучається при використанні партійними лідерами своїх владних повноважень. Застосування влади у партійних організаціях вимагає від лідерів як навичок, так і вміння й бажання їх застосувати. Багато рішень приймаються за допомогою політичних процесів, оскільки тактика раціональних рішень не підходить, адже невизначеність і розбіжності занадто великі. Тактика застосування партійним лідером влади для надання впливу на прийняті рішення включає наступні заходи:

– Побудова коаліції. Побудова коаліцій означає переговори з іншими партійними лідерами з метою схилити їх до своєї точки зору. Найбільш важливі рішення, як правило, приймаються в кулуарах офіційних зборів. Партійні лідери обговорюють проблеми один з одним і досягають згоди на взаємній основі. Ефективно працюючи партійні лідери – це ті, хто збирається в групи, об'єднуючись для розв'язання ключових питань. Важливим аспектом побудови коаліцій є створення позитивних міжособистісних взаємин між партійними лідерами, що будуються на симпатії, довірі й повазі. Складовою частиною процесу побудови коаліцій є, насамперед, надійність і мотива-

ція спільної роботи з партійними партнерами. – Розширення мережі. Мережі всередині партійних коаліцій можна розширити шляхом встановлення контактів з іншими партійними лідерами та шляхом кооптації інакомислячих. Перший підхід, по суті, означає побудову нових альянсів. З іншого боку, другий підхід є актом впровадження в коаліційну мережу інакомислячої партійної сили, яка належить до іншого ідеологічного спектра тощо.

– Контроль за прийняттям рішень в коаліції означає встановлення кола осіб, які відповідальні за політичні рішення. Одним із прийомів є відбір або обмеження інформації, яка передається представникам інших партійних сил. На рішення коаліції можуть впливати теми, внесені до порядку денного важливих зборів, або навіть та послідовність, у якій ці теми обговорюються. Тим темам, які обговорюються останніми, коли часу вже не залишається, і партійні діячі бажають швидше покинути збори, дістануться менше уваги, ніж розглянутим раніше. Заклик партійного лідера зосередити увагу на певних проблемах і пропозиція альтернативних рішень також буде впливати на результати.

Слід також відзначити, що тактика вітчизняних партійних лідерів у значній мірі пов'язана з організацією їхніми політичними силами передвиборчих кампаній. Тому є підстави окремо виділити передвиборчу тактику партійних лідерів, яка безпосередньо пов'язана з політичним становищем партії, встановленими нею цілями та політичною ситуацією, що визначає політичну кон'юнктуру в момент виборів. Крім того, вказана тактика партії значною мірою обумовлена її політичною історією і не може довільно змінюватися від одного виборчого циклу до іншого тільки залежно від політичної кон'юнктури.

Протягом декількох електоральних циклів можна говорити про основні сталі прийоми тактики, характерні для кожної політичної партії, що активно бере участь у двох й більше загальноукраїнських виборчих кампаніях. Разом із тим, еволюція передвиборчих тактик «партій влади» (у даному періоді це Партія регіонів) значною мірою зумовлена політичним режимом, у той час як для партій опозиційної спрямованості така пряма кореляція багато в чому обмежена їх ідеологічною та політичною складовою [12, 30].

Передвиборчу тактику партійних лідерів визначає й такий чинник, як доступ до засобів масової інформації, у т.ч. й електронних, який в українських умовах є одним з найважливіших складових потенційного успіху партії на загальнодержавних виборах. Водночас відсутність доступу до соціально значимих засобів масової інформації опозиційних партій веде до зростання активності останніх у сфері масових акцій, а також до інтенсифікації взаємодії їхніх партійних лідерів.

Як уже було відзначено, переважна більшість українських політичних партій та їх лідерів ставить собі за мету прихід до влади та практичну реалізацію своїх програмних настанов у суспільно-політичній, соціально-економічній, культурній

площинах тощо. У демократичному суспільстві означене здійснюється насамперед через систему виборів – загальнодержавних та місцевих.

Водночас значна кількість дослідників стверджують про все ще існуючу недосконалість виборчого законодавства України у цій сфері [1, 8, 17]. Відповідним чином, принципи й тактика партійних лідерів у ході передвиборчих кампаній та після них здійснюється насамперед на ґрунті політичної доцільності, певних кон'юнктурних та суб'єктивних міркувань тощо і в значній мірі не закріплені законодавчо. Відтак, для того щоб остаточно усталити основні принципи й засади взаємодії партійних лідерів України та їхніх політичних сил, а також вирішити переважну більшість проблем недосконалість українського виборчого законодавства, наша держава потребує розробки й прийняття Виборчого кодексу України. У ході його підготовки і могли б знайти свою реалізацію перелічені вище принципи, що мають взаємообумовлювати діяльність сучасних партійних лідерів нашої держави.

Наступним кроком у більш віддаленій перспективі має стати напрацювання законодавчої бази для забезпечення спільних принципів й тактичних засад соціально та політично відповідальної участі політичних лідерів у здійсненні державної влади. Тільки персональна відповідальність лідерів правлячих політичних партій та представників виконавчої влади за здійснювану ними протягом багатьох років державну політику здатна гарантувати партіям довіру суспільства, стимулювати політичну активність його членів.

Разом із тим, у ході розробки та ухвалення усіма провідними партійними лідерами України певних спільних принципів і тактичних засад взаємодії та співробітництва, всім учасникам політичного процесу слід враховувати низку проблемних аспектів сучасного стану партієтворення у нашій країні. Так, більшість політичних партій на сьогодні не є повноцінними суб'єктами політичної діяльності, що позбавляє їх можливості боротися за участь у формуванні владних структур. На нашу думку, наразі основними «гравцями» є лише близько 10 більш ніж із 185 українських партій.

Однак, аналізуючи програми переважної більшості українських політичних партій, нами було відмічено, що, незважаючи на наявність певних і, подекуди істотних ідеологічних відмінностей, ці програми мають ряд спільних позицій, які можна було б узагальнити виразом «прагнення до соціального єднання». Партії, як виразники економічних і політичних інтересів різних соціальних груп, незважаючи на внутрішньополітичну нестабільність в Україні останніх років, все ще лишаються глибоко зацікавленими у збереженні єдності соціуму. Саме навколо означеного прагнення і слід

розбудовувати певну єдину тактику партійних лідерів нашої країни.

Отже, у ході дослідження взаємообумовленості тактики та принципів партійних лідерів у політичних процесах суспільства ми прийшли до низки висновків. Означені принципи й тактичні засади діяльності насамперед пов'язані з прагненням партійних лідерів отримати політичну владу та брати все більш активну участь у політичних процесах суспільства.

Досліджуючи такі принципи, слід особливо наголосити на їхньому бажаному характері, який передбачає, що вони мають бути враховані та використані партійними лідерами за ідеальних умов співробітництва. Разом із тим відомо, що реальний формат взаємодії вітчизняних партійних сил подекуди, на жаль, виключає наявність будь-яких принципів, а тактика політичної боротьби та політичного протистояння відзначається відсутністю принципівих засад толерантності, конкурентності, рівних можливостей та інших положень демократичного політичного процесу, що призводить до появи інших суб'єктивних принципів, які не мають нічого спільного із засадами цивілізованої конкуренції та парламентаризму (псевдопринципи виправданого свавілля, корумпованості, лобізму тощо).

Головними принципами взаємозалежності діяльності партійних лідерів у політичних процесах українського суспільства мають стати принципи політичної та ідеологічної багатоманітності, конкурентності, толерантності, системності.

Відповідним чином складові тактики українських партійних лідерів представляються нам у такій послідовності: побудова коаліції, розширення мережі, контроль за прийняттям рішень в коаліції.

Перспективним напрямом дослідження взаємообумовленості тактики та принципів партійних лідерів може вважатися докладний розгляд історії цього питання. Так, актуальним науковим завданням могло б стати вивчення характеру взаємодії лідерів українських політичних партій від самого їх зародження (рубіж XIX-XX століть), через визвольні змагання періоду першої половини минулого століття до здобуття незалежності нашою державою. Таке дослідження передбачатиме з'ясування того, як і чому змінювались означені тактичні засади та принципи. Вже зараз можна стверджувати, що вони знаходилися у динаміці від непримиренної конфронтації та домінування принципівих ідеологічних настанов (соціалізм, комунізм, націоналізм тощо) до цілком демократичних норм співіснування та взаємодії партійних лідерів на сучасному етапі. Водночас ми усвідомлюємо, що таке історичне дослідження було б досить складним та тривалим за часом виконання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ашкерова А. Ю. Основы теории политических партий / С.Е. Заславский (ред.). – М.: Европа, 2007. – 261 с.
2. Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия. – СПб.: Экономическая школа, 2005. – 272 с.
3. Головатий М. Ф. Класи і партії – К., 2008. – 210 с.

4. Дюверже Морис. Политические партии / Л. А. Зими́на (пер. с фр.). – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 540 с.
5. Зульцбах Вальтер. Основы образования политических партий / И. Гилярова (пер. с нем.), А. Исаев (предисл.). – М.: Европа, 2006. – 304 с.
6. Кремень В. Г. Політологія // В. Г. Кремень, В. П. Андрущенко, В. Г. Воронкова – К., 2002. – 612 с.
7. Литвин В. М. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання, 1992. – №1. – с. 62-102.
8. Морарь М. В. Порівняльний аналіз понять «політичний лідер» та «партійний лідер» / М. В. Морарь // Дні науки філософського факультету-2010: Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2010 року): матеріали доповідей та виступів. – Ч. IX. – К., 2010. – С. 74-77.
9. Політичні партії в Україні: Інформ.-довід. вид. /Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2001. – 360 с.
10. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: навч. посіб. для слухачів системи підгот., перепідгот. та підвищ. кваліфікації кадрів, які навч. за спец. «Державне управління» та «Управління суспільним розвитком» / Е. А. Афонін (голова ред. кол.) – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 416 с.
11. Політологія: Хрестоматія / В. І. Полуріз (ред. кол.), В. Г. Кремень (авт.-упоряд.). – К.: Альтерпрес, 2004. – 832 с.
12. Ротар Н. Ю. Політичні еліти та лідерство / Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2006. – 76 с.
13. Реєстр політичних партій // [Веб-сайт Міністерства юстиції України].
14. Sartori G. The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers Inc., Chatham House, N J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV, 253 p.; Part Two. The Classical Issues. 542 p.
15. Сохань Л. У людському вимірі // Політика і час. – 1992, №1. – с. 41-53.
16. Україна в 2005-2009 рр.: Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія (За заг. ред. Ю. Г. Рубана) – К., 2009. – С. 450.
17. Філософія політики: Підручник / Авт.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К., 2003. – 400 с.

УДК 327.8

П. М. СУХОРОЛЬСЬКИЙ, І. Ю. МІСЮК

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Сухорольський Петро Михайлович – старший викладач кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», кандидат юридичних наук

Місюк Ірина Юрївна – магістрант кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету ім. І. Франка

Стаття присвячена дослідженню змісту і ознак громадської дипломатії як засобу впливу держави на іноземну аудиторію з метою реалізації національного інтересу. Особливу увагу зосереджено на визначенні співвідношення понять громадської, публічної, громадянської, народної дипломатії та їхньої відповідності термінам в українській, в англійській та російськомовній науковій літературі.

Ключові слова: громадська дипломатія, публічна дипломатія, громадянська дипломатія, «м'яка сила», міжнародна інформація.

В статье исследуются содержание и особенности публичной дипломатии как средства влияния государства на иностранную аудиторию с целью реализации национального интереса. Особенное внимание сосредоточено на определении соотношения понятий публичной, общественной, гражданской, народной дипломатии и их соответствия в украинской, российской и англоязычной научной литературе.

Ключевые слова: публичная дипломатия, гражданская дипломатия, общественная дипломатия, «мягкая сила», международная информация.

The article is concerned with the problem of nature and main points of public diplomacy as a means of state influence on foreign audience in order to realize national interest. Special attention is devoted to the definition of concepts of public, citizen, people diplomacy and their correspondence to the terms in Ukrainian, Russian and English sources.

Keywords: public diplomacy, “soft power”, citizen diplomacy, international information.

© П. М. Сухорольський, І. Ю. Місюк, 2011

Роль громадської дипломатії як відносно нового способу взаємодії між державами світу у час розвитку інформаційного суспільства є беззаперечною. Засоби громадської дипломатії широко використовують передові країни світу, починаючи з часів «холодної війни». Зміни в системі міжнародних відносин внаслідок розпаду комуністичного блоку та швидке поширення інформаційних технологій у 1990 – 2000-х роках спричинили підвищену увагу до дослідження

питань, пов'язаних із громадською дипломатією, у західній політичній науці. Також за останнє десятиліття ця тема стала однією із ключових для зовнішньої політики Російської Федерації, яка прагне укріпити своє становище на міжнародній арені.

Незважаючи на гостру необхідність формування позитивного іміджу України за кордоном та численні факти використання громадської дипломатії іноземними державами

щодо населення України, дослідженню цього питання у нашій державі приділяється недостатня увага. Серед українських науковців окремі теоретичні та практичні аспекти громадської дипломатії розглянуто у роботах А. Буланова, Н. Качинської, А. Лузана, Є. Макаренка, І. Слісаренка, О. Тищенко-Тишковець, І. Тодорова та ін. Однак відсутність ґрунтовних загальнотеоретичних праць із цієї проблематики спричиняє плутанину та різні тлумачення термінів, а також часто нерозуміння суті і завдань громадської дипломатії у науковій та публіцистичній літературі. Дослідження змісту, основних елементів (суб'єктів реалізації, адресатів) громадської дипломатії та узгодження української, російської і англійської термінології у цій сфері і є основними завданнями даної статті.

Поняття громадської/публічної дипломатії (public diplomacy) з'явилося у США у 1960-х роках для позначення ведення зовнішньої політики із залученням громадськості іноземних держав. Згідно з твердженнями американських політиків явище громадської дипломатії існувало у міжнародних відносинах із давніх часів, а сама американська адміністрація використовує її з кінця 1940-х років [13, 314]. На сьогоднішній день у працях американських дослідників існують різні визначення громадської дипломатії [16; 18, 12]. Проаналізувавши їх, можна виокремити основні ознаки явища, що позначається у США поняттям «public diplomacy», а саме така дипломатія: 1) реалізовує національний інтерес; 2) здійснюється урядом США чи під його керівництвом у рамках зовнішньої політики США; 3) спрямована на іноземну аудиторію, громадськість.

Отже, така громадська дипломатія є частиною (новим видом) традиційної дипломатії як «засобу взаємодії між державами, в рамках якого вони намагаються впливати на національні інтереси один одного, не вдаючись до застосування сили» [2, 92]. Однак, на відміну від традиційної дипломатії, безпосереднім об'єктом зовнішньої політики, яка реалізується засобами громадської дипломатії, є не влада іншої держави, а певні цільові аудиторії, громадськість.

Поняття громадської дипломатії тісно пов'язане з розробленою американським політологом Дж. Найем-молодшим концепцією «м'якої сили» (soft power) – здатності добиватися бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу. «М'яка сила» проявляється у спонуканні осіб до прийняття певних установок, при цьому, на відміну від «жорсткої сили», «м'яка» здатна досягнути тієї ж мети за значно менші кошти [11, 27]. Джозеф Най вказує три джерела «м'якої сили» держави: політичні дії, культура і цінності. А громадська дипломатія – це засіб, за допомогою якого держава може розповісти світу про себе. На відміну від пропаганди, яка може сприйматися як щось нечесне, вона декларує принцип правдивості, сформульований колишнім директором Інформагентства США Е. Мурроу: «Правда – краща пропаганда, а неправда – гірша. Щоб бути переконливими, ми повинні викликати довіру, щоб викликати довіру – ми повинні бути чесними» [11, 27].

На практиці розбіжності між пропагандою, громадською дипломатією та психологічними операціями є часто розмитими [14, 104], а дискусії про те, чи відрізняються пропаганда та громадська дипломатія продовжуються дотепер. Це і не дивно, враховуючи те, що для розвинутих держав завжди існує спокуса використати існуючі у них переваги в інформаційних технологіях і засобах маніпулювання суспільною свідомістю для інформаційної та культурної експансії [2, 98]. Ці загрози обов'язково необхідно враховувати для формування системи інформаційної безпеки у нашій державі.

В українських та російських джерелах на позначення явища «public diplomacy» вживають терміни «публічна дипломатія» та «громадська дипломатія» (рос. «публичная дипломатия», «общественная дипломатия»). Оскільки найбільш поширеним в українській науковій термінології відповідником англійського поняття «the public» є «громадськість» (у тому числі і у сфері «public relations» - «зв'язків з громадськістю»), у наукових дослідженнях доцільним є використання терміну «громадська дипломатія».

Такий же термін переважно вживається в офіційних документах, на офіційних сайтах західних держав, міжнародних організацій, які реалізують громадську дипломатію в Україні (зокрема США, Великобританії, НАТО). Поряд із цим, широко використовують і термін «публічна дипломатія», який позначає те ж саме явище.

У законодавстві України поняття «громадська/публічна дипломатія» вживається у кількох документах, присвячених питанню співробітництва з НАТО. Наприклад, в Указі Президента України «Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору» йдеться про необхідність інтенсифікації роботи у сфері громадської дипломатії, продовження впровадження елементів громадської дипломатії у тісній співпраці з Відділом публічної дипломатії НАТО і Центром інформації та документації НАТО в Україні [15, 14]. У Меморандумі про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія 2005 року одним з напрямків співпраці вказана публічна дипломатія та розроблення комунікаційних стратегій інформування громадськості з питань міжнародної безпеки та НАТО, а також з прав, відповідальності та зобов'язань, що витікають із майбутнього членства в НАТО [6, 4]. Однак, зважаючи на те, що вказані документи є частиною законодавства України, питання доцільності застосування терміну «дипломатія» до діяльності, що здійснюється Україною щодо власних громадян, є недостатньо обґрунтованим. Згадана у документах громадська дипломатія є передусім складовою частиною дипломатії НАТО, як міжнародної урядової організації, яка здійснюється стосовно громадськості України - держави, яка не є членом цієї організації.

Отже, громадська дипломатія охоплює

діяльність держави, метою якої є вплив на громадськість іншої держави. Спільним між громадською дипломатією і PR є те, що вони обидві спрямовані на «public» – активну цільову аудиторію. Головними цілями громадської дипломатії є формування позитивного сприйняття держави, роз'яснення суті внутрішньої політики держави, процесів, що в ній відбуваються, інформування світової громадськості щодо позиції держави стосовно важливих міжнародних питань [3, 174].

Поряд із цим, зважаючи на початкову стадію дослідження цих питань у вітчизняній науці, у літературі зустрічаються і принципово інші визначення громадської/публічної дипломатії. Поширеним є розуміння громадської/публічної дипломатії як «дипломатії» громад, у контексті лобіювання громадських інтересів [9]. Така «громадська дипломатія» може поширюватися на будь-які відносини між громадами, які спрямовані на розбудову відносин, а не на досягнення певних одноразових цілей [1, 6-7]. Інші фахівці розмежовують поняття «публічна дипломатія» та «громадська дипломатія», вважаючи, що остання стосується діяльності неурядових інституцій [4, 21], або для неї державний компонент не є головним, а переважають зв'язки між містами-побратимами та громадськими організаціями [10]. У таких випадках громадськість розглядається передусім не як адресат, а як суб'єкт взаємовідносин із зовнішньою аудиторією, спрямованих на вивчення та формування зовнішньої аудиторії, а також на налагодження сталих відносин. Проте вживання терміну «громадська дипломатія» на позначення «дипломатії» громадських організацій ще більше ускладнить термінологічну плутанину та не сприятиме наближенню української термінології до західної науки, яка є основою для переважної більшості вітчизняних досліджень у цій сфері.

В окремих джерелах мова також може йти про громадянську дипломатію (рос. гражданская дипломатия, англ. civil, citizen diplomacy), яка часто в українській літературі перекладається як громадська. Зокрема, у США громадянська дипломатія (citizen diplomacy) – це концепція, згідно з якою кожен громадянин США має право чи навіть обов'язок допомагати державі здійснювати зовнішню політику [19]. Суб'єктами реалізації такої дипломатії можуть бути студенти, викладачі, науковці, спортсмени, представники бізнесу. У Російській Федерації концепція громадянської дипломатії також достатньо розвинута. Згідно з нею громадянська

дипломатія (гражданская дипломатия) – це неофіційна діяльність незалежних безпосередньо від урядів фізичних і юридичних осіб, неурядових організацій, рухів та інститутів, яка спрямована на збереження миру на Землі, розвиток і покращення міждержавних відносин, на розвиток дружби, взаєморозуміння і співробітництва між народами [5, 71].

Поряд із цим, ще з часів СРСР існує поняття «народна дипломатія», яке у сучасний час часто ототожнюють з громадянською дипломатією. Її базовими принципами функціонування є автономність у своїх діях і рішеннях та незалежність від державних структур [8, 76]. Також варто згадати і про дипломатію міст [12] як форму міжнародного співробітництва. У контексті її формальної незалежності від державної зовнішньої політики та спрямованості на забезпечення національних інтересів така дипломатія є близькою до народної/громадянської дипломатії.

Отже, залежно від суб'єкта здійснення заходів можна виокремити два основні види «нетрадиційної» дипломатії:

1) діяльність, що здійснюється державою, під її керівництвом чи за державні кошти в рамках зовнішньої політики держави для реалізації національного інтересу – громадська/публічна дипломатія, англ. public diplomacy, рос. публичная (інколи – общественная) дипломатия; слово «громадська»/«публічна» у її назві вказує на адресата діяльності – аудиторію, громадськість, «публіку»;

2) діяльність, що здійснюється різноманітними фізичними і юридичними особами, інститутами громадянського суспільства незалежно від держави в інтересах держави, суспільства чи усього людства – громадянська, народна дипломатія, англ. citizen, civil diplomacy, рос. гражданская, народная дипломатия; слово «громадянська»/«народна» у її назві вказує на суб'єкт її здійснення.

Подібне розмежування не означає їхньої абсолютної відокремленості одна від одної [17, 101]. Зокрема, у сучасній політичній термінології з'явилося поняття «нової громадської дипломатії» [7], яка вже не зводиться лише до одностороннього донесення урядовими структурами необхідної інформації до цільової іноземної аудиторії. Натомість її метою є встановлення постійних контактів між інститутами громадянського суспільства різних країн, розвиток міжнародних мереж і участь у їхній діяльності за умов послаблення державного контролю та створення атмосфери довіри і рівноправності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Від домовленостей – до змін. Впровадження інструментів дипломатії та лобіювання у громадських ініціативах. – Івано-Франківськ : ГО «Агентство з розвитку приватної ініціативи», 2009. – 39 с.
2. Дробот Г. Дипломатия – средство международно-политических взаимодействий. Вопросы теории / Г. Дробот // Обозреватель-Observer, 2008 – №12. – С. 91-99.
3. Лузан А. Перспективный анализ уязвимостей информационно-нормативной инфраструктуры Украины / Лузан А., Буланов А. // Сучасна українська політика : політики і політологи про неї. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. – Вип. 7. – С. 166-175.
4. Макаренко Є.А. Віртуальна дипломатія. Підручник / Макаренко Є.А., Піпченко Н.О. – К.: Центр вільної преси, 2010. – 302 с.
5. Медведева Т. Основные методы и формы гражданской дипломатии в современном политическом процессе /

Медведева Т. // Власть, 2007. – №4. – С. 71-74.

6. Меморандум про партнерство і поглиблення співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції між Урядом України та Урядом Республіки Болгарія // Офіційний вісник України. – 2006. – №16. – Ст. 1249.

7. Най Джозеф С. Нова публічна дипломатія / Най Джозеф С. // День, 2010. – №28.

8. Приходько Н. Фактор народной дипломатии в отношениях Китая с Россией и США / Приходько Н., Тимофеев О. // Власть, 2007. – №9. – С.76-81.

9. Публічна дипломатія та лобіювання громадських інтересів на місцевому рівні : матеріали всеукраїнської конференції за підсумками однойменного проекту у Верховній Раді України, 25 лютого 2009 р., Київ. – К.: ППО, 2009. – 80 с.

10. Публічна дипломатія у сфері євроінтеграції: якою вона буде в Україні? // Прес-реліз конференції, 14 липня 2009. – Донецьк : Науковий інформаційний центр міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці при ДонНУ, 2009.

11. Рогозин А. «Общественная дипломатия» НАТО: информационная безопасность России / Рогозин А. // Власть, 2008 – №9. – С. 26-32.

12. Саямов Ю. Дипломатия городов // Международная жизнь, 2008. – №8-9. – С. 129-145.

13. Сеидов В.Г. От традиционной дипломатии к публичной дипломатии // Информания. Дипломатия. Психология / Под.ред. Кашлева Ю.Б. – М.: Известия, 2002. – С. 312-335

14. Слісаренко І. Теорія і практика «м'якої сили» у міжнародних відносинах / Слісаренко І. // Освіта регіону, 2008. – №1-2. – С. 102-108.

15. Указ Президента України «Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору» // Офіційний вісник України. – 2010. – №8. – Ст. 382.

16. Definitions of Public Diplomacy // The Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy. – Режим доступу: <http://fletcher.tufts.edu/murrow/pd/definitions.html>.

17. Mueller Sherry. The Nexus of U.S. Public Diplomacy and Citizen Diplomacy // Routledge handbook of public diplomacy / edited by Nancy Snow, Philip M. Taylor. – New York; London : Routledge, 2009. – P. 101-110.

18. Public Diplomacy: Lessons from the Past / Edited by Nicholas J. Cull. – USC Center on Public Diplomacy at the Annenberg School. University of Southern California, 2009. – 61 p.

19. What is citizen diplomacy? // US Center for Citizen Diplomacy. – Режим доступу: <http://www.uscenterforcitizendiplomacy.org/pages/what-is-citizen-diplomacy>.

УДК 94 477

Н.М. ЦЕНДРА

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЗАКОНОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В 1991–1996 рр.

Цендра Надія Михайлівна - аспірантка відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України

Стаття присвячена проблемам державно-церковних відносин в 1991-1996 рр., які є визначальними у формуванні громадянського миру, благополуччя та конфесійної толерантності в Україні. З'ясована роль релігійно-церковного чинника у політичній та законодавчій діяльності Верховної Ради України. Досліджено місце та значення церкви в національному державотворенні.

Ключові слова: державно-церковні відносини, національна церква, Верховна Рада України, Конституція України, свобода віросповідання.

Статья посвящена проблеме государственно-церковных отношений в 1991-1996 гг., которые определяют формирование гражданского мира, благополучия и церковной толерантности в Украине. Установлено роль религиозно-церковного аспекта в политической и законодательской деятельности Верховной Рады Украины. Исследовано место и значение церкви в национальном становлении государства.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, национальная церковь, Верховный Совет Украины, Конституция Украины, свобода вероисповедания.

The article is devoted to the problems of relations between the state and church in Ukraine in 1991–1996, which determine forming of civil world, prosperity and confessional tolerance in the country. The role of religion and church in political and legislative activity of Supreme Council of Ukraine was established. The position and importance of church in national state formation are explored.

Key words: state-church relations, national church, Supreme Council of Ukraine, Constitution of Ukraine, freedom of religion.

© Н.М. Цендра, 2011

На початку 1990-х років в Україні лише зароджувалася взаємодіяльність державної і духовної влад. Протягом досліджуваних років держава намагалася більш конкретно окреслити параметри власної політики щодо релігійних організацій. Віце-прем'єр-міністр України

І.Курас, виступаючи в 1995 р. на науково-практичному семінарі «Релігія і Церква в Україні та актуальні проблеми гармонізації державно-церковних відносин», підкреслив необхідність переорієнтації державної політики в цій царині, зміст якої – в перенесенні центру ваги від спроб

впровадження окремих політичних проєктів, виконавцями яких були релігійні організації, до створення всебічних можливостей для здійснення Церквою історично і сутнісно притаманної їй місії, дійової і послідовної підтримки державою всіх аспектів соціально значущої діяльності релігійних організацій. [1].

Введення державою діяльності релігійних організацій у законодавче поле передусім означало, що всі вони у своїх правах і обов'язках, умовах здійснення функціонального впливу і конфесійної самореалізації, рівні. Набуття конфесіями «правового статусу» окреслювало ступінь і межі свободи, функціонально-рольових можливостей у правовому просторі держави.

Питання державно-церковних відносин в Україні регламентувалися відповідною міжнародною нормативно-правовою базою. До міжнародних відносились три групи нормативно-правових актів: по-перше – декларації, пакти та інші акти, прийняті ООН та її структурними одиницями (Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у Нью-Йорку 16 грудня 1966 р.; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, проголошена резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р.; Декларація принципів толерантності, прийнята в Парижі на двадцять восьмій сесії генеральної конференції ЮНЕСКО 25 жовтня – 16 листопада 1995 р. тощо); по-друге – регіональні документи з прав і свобод людини, прийняті Радою Європи, ОБСЄ та СНД (Конвенція про захист прав людини і основних свобод підписана державами-членами Ради Європи у Римі 4 листопада 1950 р.; Паризька хартія для нової Європи підписана керівниками 32 держав Європи, США і Канади 21 листопада 1990 р. тощо), насамкінець – двосторонні міжнародні договори України, в яких містились норми присвячені свободі віросповідань. Проте міжнародне законодавство стосувалося, перш за все, проблеми свободи совісті, а не конкретних моделей державно-церковних відносин. Останнє було прерогативою національних законодавств.

Такий стан речей, коли державна політика щодо релігійних організацій не була сформульованою та легітимно затвердженою, відкривав шлях для серйозних зловживань. Так, уже на початку 1990-х років стала дуже помітною тенденція з боку державних чинників відмовитися від принципу відокремлення церкви від держави. Ні проєкт Конституції України 1992 р., ні його наступна редакція від 26 жовтня 1993 р. не містили положень про відокремлення церкви від держави та рівність усіх релігійних організацій перед законом. Представники більшості релігійних організацій побачили в цьому скерованість на утворення державної церкви.

Керівництво держави лише із середини 1990-х рр. почало говорити про необхідність вироблення науково виваженої та юридично обґрунтованої концепції державної політики щодо релігійних

організацій, наявність якої була закріплена Законом «Про свободу совісті та релігійні організації». Саме таке завдання було поставлено відповідним дорученням Президента України від 22 січня 1996 р. Цього ж року проєкт Концепції, що містив основні принципи та пріоритети державної політики в галузі церковно-державних стосунків, було подано до розгляду Верховної Ради України. Пропонувалося наступне коло пріоритетів: ліквідація міжконфесійних конфліктів; припинення політизації релігій; узгодження загальнодержавного та регіонального інтересів щодо питань, пов'язаних із становленням конфесійної карти країни; розвиток етноконфесійних меншин; мінімалізація негативного впливу іноземних місіонерів; забезпечення правової основи реалізації державних пріоритетів України в галузі церковного життя. На жаль, Концепція не була затверджена Верховною Радою України [2].

В Україні взаємовідносини держави і церкви залишалися конституційно неунормованими. Показовим прикладом ефективності конституційних гарантій була Польща. Конституція країни встановила, що публічна влада дотримується неупередженості у питаннях релігійних та інших переконань, а відносини держави і релігійних організацій будуються на принципах автономії та взаємодії задля утвердження особистісного і суспільного блага [3].

Конституція України проголосила відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, а також те, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Водночас не було спеціальної згадки про якусь одну з релігійних організацій (на відміну від Італії, Іспанії, Грузії, Македонії, Болгарії та деяких інших країн) і, на відміну, скажімо, від Греції, не йшлося про державну церкву. Не передбачала Конституція й поділу релігійних організацій на традиційні і нетрадиційні, визнані або не визнані (як, скажімо, в Литві). Не містила, зазначимо, й положення про рівність усіх церков перед законом (як, наприклад, у конституціях Білорусі, Росії чи Хорватії).

Конституція України (Ст. 35) лаконічно стверджувала (а точніше майже повторювала т.зв. ленінський декрет 1919 р.): «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви» [4]. Ст.53 проголосила право кожному на освіту, виокремлюючи право національних меншин у сфері навчання. Натомість не згадано окремо релігійних чи світоглядних інтересів громадян. У конституціях деяких європейських країн (Польща, Ірландія), які декларували нейтральність держави у справах релігій, принцип відокремлення освітніх закладів від релігійних організацій доповнювався виразними гарантіями батьківських прав на виховання та навчання дітей відповідно до власних переконань.

Відсутність конституційного тлумачення принципу відокремлення школи від церкви, а отже, його часто буквально розуміння державними чиновниками суперечило як українським суспільним реаліям, міжнародному,

в тому числі європейському, досвіду, так і чинному законодавству, яке дозволяло існування релігійних навчальних закладів, зокрема недільних шкіл. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» найадекватніше прописав дане поняття в ст.6, вказавши, що саме державна система освіти (а не будь-яка школа) відокремлена від церкви [5]. Закон «Про освіту» (ст.9) значно розширив коло навчальних закладів, відокремлених від Церкви, зазначивши, що заклади освіти в Україні незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій) мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями [6].

Конституційне розмежування церковних та державних повноважень, забезпечивши громадянам повну свободу вибору, без сумніву було конкретним виразом демократичності суспільства.

Гарантування свободи світогляду і віросповідання кожному в Україні означало право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, здійснювати релігійну діяльність. Щоправда, вона не гарантувала широкого права діяти згідно зі своїми переконаннями.

Водночас, як відомо, конституції переважної більшості країн, принаймні європейських, містили гарантії релігійної свободи не лише особи, але й релігійних організацій. Причому якщо в сенсі проголошення особистої свободи всі вони дуже подібні й більшою або меншою мірою відповідали міжнародним правовим документам (Загальній декларації прав людини, Європейській конвенції про захист прав людини і головних свобод, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії і переконань тощо), то щодо правового стану релігійних організацій конституції демонстрували досить-таки значні відмінності.

Водночас Конституція 1996 р. не містила норми, яка б надавала усім релігійним організаціям рівних прав перед законом. В більшості європейських країн чітко регламентована винятковість однієї чи кількох церков. Це ті з них, які внаслідок складного і тривалого історичного розвитку відіграли велику роль у становленні нації і національних культур. Державою їх місце і роль позиціонувалося на противагу тим релігійним групам, котрі щойно з'явилися в суспільстві. Іспанська система церковно-державних відносин виокремлювала чотири статуси релігійних об'єднань: Католицька церква, яка спеціально згадувалася в Конституції; достатньо «глибоко вкорінені» церкви, які могли укладати договори з державою (до цієї групи належать іудаїсти, євангелісти і мусульмани); релігійні спільноти, які не мали статусу «глибоко вкорінені», не могли укладати договори з державою, але були внесені до спеціального Державного реєстру релігійних об'єднань; нарешті, остання група – це спільноти, які не могли довести наявність у них релігійної мети (як правило, новітні або пов'язані з усілякими

парапсихічними феноменами). В Німеччині, де релігійна ситуація більш плюралістична, спеціальний статус, а з ним і серйозні пільги, мали близько півтора десятка релігійних спільнот – як правило, ті, чисельність яких перевищувала 1% населення певної федеральної землі. В Бельгії такий статус мало шість деномінацій [7].

Конституційний принцип відокремлення школи від церкви конкретизовано в національному законодавстві про освіту. Тут і незалежність від релігійних організацій як один з основних принципів освіти, і заборона залучати учнів/студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу, і законодавча норма про те, що навчальні заклади, незалежно від форми власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер.

Разом з тим відокремлення школи від церкви певною мірою не узгоджувалося з положеннями статті 11 Конституції України щодо сприяння держави консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Неврегульованим залишалось запровадження у вищій школі спеціальних «церковних» дисциплін. Причому не релігієзнавства, так як воно викладалося в українських вузах, а саме теології, історії церкви, церковного співу тощо. Без цих спеціальних знань неможливо в повному обсязі пізнати право, історію, культуру, мистецтвознавство, філософію. Це стосувалося на відповідному рівні також повної загальної середньої освіти, яка відповідно до частини другої статті 53 Конституції України була обов'язковою. Межа між світською та духовною школами мала проходити не за переліком навчальних дисциплін і навіть не за їх змістом, а в поєднанні або непоєднанні навчального процесу з певною релігійною практикою.

Держава взяла на себе і законодавчо закріпила обов'язки перед релігійними організаціями створення сприятливих умов для їхньої діяльності, захист прав та свобод віруючих, повага традицій та внутрішніх настанов релігійних організацій, сприяння зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань.

Вона виступила в ролі арбітра в питанні реабілітації конфесій, діяльність яких була заборонена в радянські часи. В суспільстві такі дії влади були сприйняті неоднозначно. Багато хто з громадян вважали, що незалежній державі не лише слід усвідомити гріхи попереднього політичного режиму, а й сповідати їх суспільному загалу. Інші були переконані, що державі слід дотримуватися у цих питаннях нейтральності, а її «віротерпимість» і фактичне визнання будь-яких релігій само по собі усуне необхідність видання спеціальних актів [8].

Досвід посттоталітарних країн свідчив, що адекватним цілям, що висували вони перед собою, ставши на шлях вільного розвитку, було не інструментальне використання Церкви, а

створення їй всебічних умов для здійснення суттєво й історично притаманної їй місії [9].

Українська держава, проголосивши принципи деідеологізації влади та політичного плюралізму, гарантувала цим самим неповернення до неправової практики не так давнього часу.

Вже на початку 1990-х років вона робила спроби компенсувати шкоди, завдані релігійним інституціям.

Водночас держава в досліджувані роки недооцінила значення власної церковної організації, як атрибуту державності. Не ставилось і питання про повноцінний статус православ'я. Помилки, допущені державним керівництвом України та вищими ієрархами православної церкви 1992 р., унеможливили отримання повної церковної незалежності. Події, що відбувалися в православному середовищі, засвідчили про відсутність прийнятної моделі єднання церков.

Враховуючи фактор поліконфесійності, влада неухильно намагалася дотримуватись принципу рівності всіх конфесій, релігійних напрямів перед законом.

Спроби потрактувати Українську Православну Церкву Київського патріархату як державну, свідчили про некомпетентність влади вирішувати проблеми релігії та спроби заангажувати її до вирішення політичних проблем.

Держава, вдаючись до пошуків шляхів долучення духовно-інтелектуальних потенцій, брала на себе функцію контролю за тією частиною діяльності релігійних організацій, що виходила за межі чисто канонічної, богослужбової.

Вона добровільно поставила перед собою завдання щодо повернення колишньої церковної власності з огляду на те, що формально не була правонаступницею СРСР, державні органи якого й були задіяні у вилученні майна.

Якщо на перших порах, за інерцією радянського законодавства останніх часів, в Україні храми просто повертали віруючим і церковним громадам, на утримання храмів надавалися певні пільги, то з часом все це дуже швидко припинилось. Оплату за землю, газ, світло тощо почали брати з храмів не як з соціальних, а як з комерційних організацій, мотивуючи це тим, що громада має юридичний статус і оплата береться як з усіх юридичних осіб. Храми перестали надавати у власність громад, бажаючи закріпити їх за державою, і якщо передавати їх віруючим, то лише в оренду, очевидно, не без вигоди для місцевої та центральної влади. Все це не сприяло розвитку парафіяльного життя, а деякі парафії взагалі потрапляли в скрутне становище. Зате почали процвітати марновірство та різного роду суспільно-релігійні формування, діяльність яких підтримувалась як офіційною владою в Україні, так і за її кордонами.

Незалежна держава зобов'язавшись подолати негативні наслідки попередньої політики щодо релігії, церков і віруючих, намагалась реалізувати курс на реальне забезпечення свободи совісті, релігійних свобод громадян України, дати оцінку фактам утисків віруючих.

Церкві доводилось знаходити своє місце в суспільстві, в якому проявлялися не лише

характерна для світу тенденція до секуляризації більшості сфер його буття, а й тотальне нав'язуване протистояння релігійним цінностям. Переорієнтовувались зусилля церкви, особливо ті, що давали користь суспільству, сприяли вирішенню проблем загальнодержавного рівня.

В досліджувані роки рейтинг суспільної довіри до Церкви традиційно залишався високим. Церква в суспільній свідомості поставала опозиційною інституцією, переслідуваною й щільно пов'язаною з позарадянською соціально-культурною традицією. Влада, яка глибоко себе дискредитувала, продовжувала вести боротьбу проти Церкви й тим самим ще більше підносила її авторитет. Суспільство чекало від Церкви того, чого так і не дочекалося від офіційних структур: устрою, при якому б поважалися права людини, соціальних гарантій.

Церква переходила на якісно новий рівень функціонування, започатковувалась формування її управлінських структур.

Відокремлення, яке здійснювалося в Україні, було з виразними радянськими рудиментами. Це означало, що Церква величезною мірою залежала від чиновницької сваволі; що вона не тільки не могла мріяти про повернення націоналізованої в неї 1917 р. землі, але й часом мусила сплачувати неймовірно високу ренту за рештки цих володінь, котрі ще лишилися під храмами й монастирськими комплексами. Словом, те, що відокремлення Церкви і держави проголошено на конституційному рівні, ще не давало уявлення про майбутню систему церковно-державних відносин.

Церква лише вчилася знаходитись між громадянином і державою. Успішність розвитку пострадянських країн і країн Східної Європи (Польщі, Чехії, Угорщини) і полягала в тому, що вони зуміли реалізувати так звану «стратегію соціальної самоорганізації суспільства», в основі якої виступали громадські і церковні організації з тим, аби забезпечити баланс між державними і комерційними секторами.

Церква вийшла з багаторічного протистояння тоталітарному режимові ослаблюю, витісненою з органічно їй притаманних сфер діяльності. Вона просто не в змозі була в історично короткий термін виробити своєрідну «теологію посттоталітаризму», до того ще й з українськими особливостями, і втілити її в життя [10].

Традиційні церкви поступались авторитетом перед новітніми рухами передусім в силу такої історичної причини, як традиція державної церкви. Вони звикли, що влада ставила заслін на шляху можливої конкуренції. Тому на початку 1990-х років практично всі церкви візантійського обряду звинувачували державу у нехтуванні своїми обов'язками.

Готовність «традиційних» церков звернутися за захистом до держави виявляла цікавий парадокс. З одного боку, духовенство будь-якою мірою заперечувало втручання держави у справи церкви, оскільки чиновники не розумілися на релігійних процесах і завдавали тільки шкоди. З іншого боку, настоятелі вважали, що «необтяжені» довірою чиновники повинні регулювати церковні

процеси, коли мова йде про іноземних місіонерів. Так масова церковна свідомість впускала через вікно ту саму «державу», яку ще кілька років тому завзято виганяла через двері [11].

Кожна з діючих Церков в Україні, не заперечуючи принципу відокремлення від держави, шукала свого місця в державі, прагнучи визначити себе у правовій та законодавчій системах.

Ємко визначив завдання, які доводилось розв'язувати 1991 р. в царині державно-церковних відносин, настоятель Хресто-Воздвиженського кафедрального собору м. Ужгорода Мукачівської єпархії УПЦ, кандидат богословських наук прот. Димитрій Сидор. На його думку, вони постають такі:

1. Терміново будувати нові храми там, де їх немає, і там, де виникали конфлікти на майновому ґрунті. Благо, що саме нова держава це дозволила і надає релігійним організаціям посильну допомогу і сприяння.

2. Терміново заповнити звільнені (старі пропагандистські) ніші в пресі, на радіо, телебаченні та в школах «новим вином в нових міхах» у справі позитивного свідчення про Христа Спасителя та спасіння душі людини через Церкву Його та правильну віру, що супроводжується любов'ю.

3. Активізувати чи заново розпочати місіонерську діяльність, щоб допомогти повернутися до Бога людям, що з багатьох причин zostалися за межами Церкви, чи просто їх відвели від Церкви свідомо.

4. Організувати випуск періодичних релігійних видань: духовних газет, журналів та необхідної духовної літератури, особливо Біблії (Євангелій) та молитвословів.

5. Відкривати свої церковні школи, училища та семінарії для підготовки нових пастирів-священиків для Церкви.

6. Заново й більш скрупульозно дізнаватися про «вчення» та реальний стан тоталітарних та деструктивних нерелігійних культів, щоб уміло і вчасно захищати нашу молодь, особливо дітей від їх негативного впливу на психіку і здоров'я.

7. Включитися в загальнодержавний потік формування нової християнської держави в нових умовах та активної допомоги її громадянам і самому керівництву духовно відроджуватися.

8. Вироблення основ принципово нових відносин з державою, інослав'ям та з неорелігіями.

9. Активізувати свою пастирську діяльність на ниві благодійності, надання допомоги дітям-сиротам, малозахищеним верствам населення, інвалідам, воїнам строкової служби, в'язням та іншим.

10. Покращити духовно-просвітницьку роботу серед дітей, а також у молодіжних, благодійних, національно-культурних та інших організаціях, розширити поле пастирської діяльності в них.

11. Активно впливати на законотворчий процес у державі стосовно релігії (виборювати право юридичної особи церкви як ієрархічної структури).

12. Створювати реабілітаційні центри для молоді, що постраждала від наркоманії та впливу

тоталітарних і деструктивних культів, при співпраці з місцевими органами самоврядування [12].

Церква за інерцією продовжувала залишатись об'єктом державно-церковних відносин, попри те що користувалась великою довірою громадян. Багато питань у цьому плані залишались неврегульованими. Цілком закономірно учасники круглого столу «Релігія і влада» організованого в 1996 р. фондом Конрада Аденауера та Українським центром економічних і політичних досліджень сформулювали наступні питання, на які потрібно давати відповіді державі і церкві: За яких умов могла і повинна підтримувати Церква владу і які дії влади вона не може підтримувати ні за яких умов?; Якою мірою Церква може бути присутньою в політиці і де та межа, за яку вона не мала права переступати?; Якими будуть принципові засади взаємин Церкви з владою в найближчі роки? [13].

Церква не могла належно реагувати на ті вимоги, що ставило життя. Суспільство і особистість, сім'я потрапили в зону негармонійного розвитку. Значна частина українців через швидке зростання рівня знань і пізнання і повільні темпи трансформації практики невміння пов'язати їх в одну цілісну систему ставали жертвами політичних маніпуляцій, комерціалізації, ідеологізації. Під сумнів ставились традиційні цінності сім'ї [14].

На початку 1990-х років в Україні утворився світоглядний, а до певної міри й ідеологічний вакуум. Не було створено світоглядної концепції, яка б стала методологічною базою державотворчого процесу. Навпаки, зустрічалися діаметрально протилежні погляди на мораль, реформи, ринок. Різноманітний спектр думок не міг, однак, в умовах відсутності загальнонародної державотворчої і світоглядної концепції забезпечити громадянську єдність, без якої неможлива загальнонаціональна політична і державна консолідація.

Стан, в якому опинилось українське суспільство, підштовхував його до пошуку моральної опори саме в релігії. І найчастіше цей пошук обертався не віднайденням нового, а зверненням до вже раніше визначеного.

В Україні суттєво контрастували змістові характеристики релігійних потреб громадян. Церква і все, що пов'язувалось із нею, лишалися для значної частини галичан, волинян, буковинців й закарпатців невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації, а для мешканців Півдня і Сходу України ці інституції функції значною мірою втратили.

Релігія набувала нового суспільного статусу. Почалося докорінне переосмислення її ролі і місця в історії українського народу, повернення до релігійних витоків національної духовності, моральності і культури, впровадження у побут народних обрядів, звичаїв і традицій, в основу яких покладено релігію.

Протягом досліджуваних років у релігійному житті України відбувались стрімкі, широкомасштабні зміни, якими не позначалася, напевно, жодна галузь суспільного буття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єленський В. Огляд подій 1995 року. Держава і Церква // Людина і світ – 1996. – №1-2. – С.3.
2. Белікова Н.Ю. Державно-церковні відносини в Україні у 90-х роках ХХ століття // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – №4. – С.66-72.
3. Здіорук С., Токман В. Досвід державно-церковних відносин в постсоціалістичних країнах: уроки для України у зміцненні національної ідентичності // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення / відп. ред. А. Колодний. – К., 1995. – С. 39–47.
4. Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 22 січня 1919 р. // Збірник узаконень УСРР. – 1919. – №3. – С.37.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №25. – С. 656–666.
6. Закон України «Про освіту» від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №34. – С. 34–47.
7. Єленський В. Конституцію прийнято. Що далі? // Людина і світ. – 1996. – № 9. – С. 9–13.
8. Волинець О.О., Гетьманчук М.П., Ржиский Л.П. Українська Греко-Католицька Церква і держава: теорія і практика взаємодії: Монографія. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – 264 с.
9. Єленський В. Релігія і політика в посттоталітарному соціумі // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення / Відповідальний редактор А.Колодний. – К., 1995. – С.21-22.
10. Борисова О.В., Климов А.О. Історичні підвалини Київського патріархату. – Луганськ: Альма-матер, 2001. – 118 с.
11. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ ст.: [моногр.] – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
12. Сидор Димитрій. Православна Церква на Закарпатті в часи незалежної України // Держава і церква: уроки минулого і проблеми сьогодення. – С.40-47.
13. Релігія і влада // Людина і світ. – 1996. – №7. – С.23.
14. Арістова А.В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання: монографія. – К.: НТУ, 2007. – 336 с.

УДК 372.2

В.О. РОМАНОВА

ЛІБЕРАЛЬНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Романова Вікторія Олександрівна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Розглядаються ключові ліберальні доктрини сучасного світового порядку (Г. Кісінджер, З. Бжезинський, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, Дж. Най). Артикулюються їхні плюралістичні, толерантні, компліментарні, метафізичні, мультикультуралістичні аспекти.

Ключові слова: глобалізм, мондіалізм, атлантизм, лібералізм, демократія, цивілізація, «шахова дошка», кінець історії, м'яка сила.

Рассматриваются ключевые либеральные доктрины современного мирового порядка (Г. Киссинджер, З. Бжезинский, Ф. Фукуяма, С. Хантингтон, Дж. Най). Артикулируются их плюралистические, комплиментарные, метафизические, мультикультуралитические аспекты.

Ключевые слова: глобализм, мондиализм, атлантизм, либерализм, демократия, цивилизация, «шахматная доска», конец истории, мягкая сила.

Key liberal doctrines of contemporary world order (H.A. Kissinger, Z.K. Brzezinski, Y.F. Fukuyama, S.Ph. Huntington, J.S. Nye Jr.) are observed. Plural, complement, metaphysical, multicultural aspects are articulated.

Key words: globalism, mundialization, atlanticism, liberalism, democracy, civilization, chessboard, the end of history, soft power.

© О.В Романова, 2011

В основі сучасної політичної картини світу лежить поняття світового порядку (World Order) як розуміння певної розстановки і динаміки політичних сил на світовій арені (World Arena). Світовий порядок – це певні умови, які прийняті на багатосторонній основі та базуються на взаємоприйнятних нормах, що визначають державну та недержавну поведінку в політичній сфері міжнародної діяльності.

Існує безліч концепцій, що відображають собою справжній і прогнозований світовий порядок. Класифікувати їх можна за різними ознаками. Наприклад, за національною приналежністю:

німецька школа (К. Хаусхофер, Ф. Ратцель, К. Шміт та ін.), французька (В. де Ля Блаш, Ів Лакост та ін.), англійська або британська (Х. Дж. Макіндер та ін.), американська (А. Т. Мехен, С. Коен, Н. Спайкмен, А. Страус та ін.), російська (М. Данілевський, К. Леонт'єв, Г. Плеханов, О. Чижевський та ін.) та ін. Або за геополітичною спрямованістю, або домінантою: глобалізм (Е. Тофлер, З. Бжезинський, Е. Ласло та ін.), мондіалізм (Г. Девіс, Г. Асборн, З. Бжезинський та ін.), атлантизм (Х. Макіндер, Н. Спайкмен, Г. Кісінджер, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма та ін.), континенталізм (К. Хаусхофер

та ін.), євразійство (П. Савицький, Г. Флоровський, А. Гумільов, О. Дугін та ін.) та ін.

Безумовно, розглянути у межах статті всі вищезгадані школи і напрями неможливо. Тому бачиться обґрунтованим відштовхуватися від історичного факту, що відбувся на рубежі 80-90 рр. минулого століття, – закінчення «холодної війни». Даний факт приніс важливі зміни і наслідки: 1) соціальні – крах комуністичної системи; 2) геополітичні – зникнення біполярного світу; 3) ідеологічні – панування ліберально-демократичної парадигми; 4) інтелектуально-теоретичні – перемога концепцій мондіалізму або атлантизму; 5) прогностичні – необхідність осмислення нового світового порядку (New World Order або Ordo Nuovo). Виходячи з цього, у статті в стислому вигляді будуть викладені погляди представників американського крила геополітичної думки (Г. Кісінджер, З. Бжезинський, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, Дж. Най).

Серцевиною філософії історії Г. Кісінджера виступає наступна ідея: згідно з певним законом природи в кожному сторіччі з'являється країна, яка володіє особливою волею, могутністю, інтелектуальними ресурсами та моральними стимулами, які здатні привести систему міжнародних відносин у відповідність до її власних цінностей. У XVII ст. такою країною була Франція, яка запропонувала світу принцип держави нації та проголосила кінцевою метою національні інтереси. У XVIII ст. – Великобританія з її концепцією рівноваги сил. У XIX ст. – Австрія з ідеєю реконструкції «європейського концерту» та Німеччина, яка до 1917 р. перетворила європейську дипломатію на холоднокровну гру силової політики. XX ст., починаючи з 1917 р., пройшло під знаком пріоритету Сполучених Штатів Америки.

Америка виробила два протилежні зовнішньополітичні підходи. Суть першого в тому, що США затверджує власні цінності, вдосконалюючи демократію у себе вдома, і цим слугує маяком для решти людства. Другий же полягає в тому, що покладені на себе зобов'язання вимагають їх підтвердження у всесвітньому масштабі. Таким чином, Америка як би знаходиться між двома полюсами: ізоляціонізмом та залученістю в міжнародні справи, ностальгією по патріархальному минулому та прагненням до ідеального майбутнього. Таке позиціонування Америки припускає в якості нормального глобального світового порядку, що базується на трьох китах: демократії, вільній торгівлі, міжнародному праві.

Крах біполярного світу, закінчення «холодної війни» привів до наступних результатів: 1) отримання гармонії та симетрії різних елементів могутності; 2) зменшення відносної військової потужності США; 3) переорієнтація ресурсів на виконання інших першочергових завдань, не пов'язаних з оборонною сферою; 4) автономізація країн, що знаходилися в роки «холодної війни» під егідою Америки. Інакше кажучи, функціонування нової міжнародної системи приведе до ідеї рівноваги. На думку Г. Кісінджера міжнародна система ХХІ ст.

нагадуватиме європейську систему XVIII-XIX ст. Її найбільшою складовою частиною будуть США, Європа, Китай, Японія, Росія, Індія і в її основі лежатиме бінарна опозиція «фрагментація/глобалізація». Фрагментація розкривається у відсутності єдиного світового центру, а глобалізація – в миттєвій передачі інформації, синхронності функціонування економіки на всіх континентах. Новий світовий порядок повинні будуть будувати політики, що представляють різні культури. Їх енергія сьогодні йде більшою мірою на приведення в дію адміністративних механізмів, а не на визначення цілей. Ці політики досягли успіху різними шляхами, і завдяки якимось, які, по-перше, не завжди потрібні для управління, по-друге, можуть виявитися непридатними для створення міжнародного порядку.

З. Бжезинський – один з головних ідеологів розширення впливу США шляхом розповсюдження «ліберальних цінностей». Він вважає демократію та ліберальні цінності необхідністю для будь-якої нації. Це свого роду критерій входження держави в майбутню систему загального наддержавного уряду. В той же час демократія – знаряддя для реалізації різноманітних цілей, і під це поняття підводяться всі дії США, спрямовані на реалізацію своїх інтересів від створення військових баз та розгортання військових операцій до фінансування різних сепаратистських рухів.

Для З. Бжезинського є одна альтернатива: або світ занурюється в глобальний хаос, або американська гегемонія трансформується в систему збалансованого розподілу влади. Звідси п'ять ключових ідей його теорії «великої шахової дошки», з яких перші три – 1) імперські амбіції США; 2) позиціонування США в якості світового гегемона; 3) еволюційний характер нового світопорядку – носять концептуально-стратегічний характер, а останні дві – 4) конкретизація етапів трансформації; 5) вірогідне партнерство – прагматико-тактичний.

Кажучи про США як про світового гегемона, З. Бжезинський пише: «Америка в даний час виступає в ролі арбітра для Євразії, причому немає жодної великої євразійської проблеми, що вирішується без участі Америки або врозріз з інтересами Америки [2, с. 231]. Трансформація США в світового арбітра – еволюційний процес і тривати він буде понад тридцять років. Для підтримання вже створеного американською гегемонією комплексного міжнародного порядку, в рамках якого загрози війни не існує, США повинні зробити ряд зусиль, направлених, по-перше, на розширення і подальшу інтеграцію Європи. По-друге, на створення геополітичного середовища, яке б сприяло асиміляції Росії в рамки європейської співпраці, та сприяло б життєздатності і незалежності від Росії інших країн колишнього СРСР, особливо України та середньоазійських країн. По-третє на серйозне остаточне врегулювання відносин США з Китаєм, важливе для підтримки стабільності в Південно-Східній та Південній Азії. Тобто, зрозуміло, що з часом цей безпрецедентний вплив Америки буде

зменшуватися, звідси – пріоритет повинен бути відданий контролю над процесом посилення інших регіональних держав таким чином, щоб він йшов у напрямку, незагрозливому головної ролі Америки у світі.

У своїй фундаментальній роботі «Кінець історії та остання людина» Ф. Фукуяма намагається відповісти на питання: «Чи має історія напрям і чи є сенс думати, що може існувати універсальна еволюція в напрямі ліберальної демократії і чи дійсно майже всі суспільства розвиваються в певному напрямі чи їх історії рухаються по циклічних або просто випадкових шляхах?» [7, с. 124]. В якості припущеного механізму направлених історичних змін він обирає природничі науки, оскільки, завдяки науковому знанню, відбуваються різні історичні зміни, змінюються форма виробництва, культура, освіта і т.ін.

З точки зору Ф. Фукуями, існують два способи, якими сучасна наука може породжувати зміни в суспільстві. Перший – військове змагання: «Загроза війни примушує держави вибудовувати свої соціальні системи за кресленнями, найбільш вигідними для створення і впровадження технологій» [7, с. 127]. Другий – прогресивне підкорення природи з метою задоволення бажань людини або економічний розвиток. У цьому зв'язку, якщо науки породжують спрямованість історії, то чи «може людство в цілому обернути спрямованість історії шляхом втрати наукового методу або заборони на нього?» [7, с. 147].

Всі основні західні інститути – від побутового устрою до системи права та міжнародних відносин, так само як і науковий метод, володіють з погляду Ф. Фукуями універсальною застосовністю. Існує певний глибинний історичний механізм, який веде до довгострокової конвергенції або зближення обминаючи культурні межі. Дія цього механізму найсильніше виявляється в економіці, потім у політиці, і, нарешті, в культурі. І цей процес зближення рухається вперед багато в чому завдяки сучасній науці та технологіям. Їх здатність створювати матеріальне багатство і зняття війни настільки велика, що робить науку і технології необхідними для всіх суспільств, тобто вони володіють універсальним статусом у культурі.

Наука є тим могутнім важелем, який приводить суспільство у сфері економіки до капіталізму, а в сфері політики – до лібералізму. Проте є країни, які пройшли перші етапи індустріалізації, стали економічно розвиненими, урбанізованими, такими, що володіють сильними державними структурами, але при цьому не стали ні капіталістичними, ні демократичними. Це держави з центральним плануванням економіки та комуністичним режимом. Яскравим прикладом тому може служити Радянський Союз. Завдяки могутній ідеологічній пропаганді СРСР не тільки розвивався до певного періоду швидкими темпами, але і поширював комуністичну ідеологію за свої межі. Саме розповсюдження комунізму, на думку Ф. Фукуями, перешкодило розповсюдженню демократії в ХХ ст. і особливо у відсталіх країнах: «Вважалося, що тоталітарна

державна держава може не тільки вічно продовжувати своє існування, але розмножуватися по всьому світу як вірус» [7, с. 52]. Тому Ф. Фукуяма бачить в повороті соціалістичних країн до демократичних цінностей, використанні ринкових механізмів в економіці перемогу ліберально-демократичної доктрини. Він вважає цю перемогу остаточною і тому висуває гасло «кінця історії», яке базується на двох постулатах. Перший – згадана вище ідея остаточної перемоги лібералізму над комунізмом в ідеологічній боротьбі. Другий – представлення сучасного західного суспільства як певного демократичного та егалітарного ідеалу, який досягнутий завдяки лібералізму. З падінням комунізму історичне завдання людства було вирішене, і більше немає загрози для ліберальної демократії у світовому масштабі та історичному сенсі.

Суть концепції «зіткнення цивілізацій» Самуеля Ф. Хантінгтона, що є квінтесенцією великого геополітичного проекту «Зміни глобальної безпеки та американські національні інтереси», полягає в тому, що видима перемога атлантизму на всій планеті з падінням СРСР, коли зник останній оплот континентальних сил, насправді зачіпає лише поверхневий зріз дійсності. Стратегічний успіх НАТО не зачіпає глибинних цивілізаційних пластів: «у світі після «холодної війни» культура та різні види культурної ідентифікації (які на найширшому рівні є ідентифікацією цивілізацій) визначають моделі згуртованості дезінтеграції та конфлікту» [8, с. 15].

На противагу Ф. Фукуями, С. Хантінгтон стверджує, що стратегічна перемога атлантизму не є цивілізаційною, тобто три кити атлантизму: західна індивідуалістична ідеологія, ліберал-демократія та ринкова економіка стали безальтернативними лише тимчасово. Незабаром у народів, що не відносяться до західної цивілізації, почнуть проступати цивілізаційні та геополітичні особливості. Відмова від комуністичної ідеології та зрушення в структурах традиційних держав не приведуть до того, що все людство автоматично буде рівнятися на універсальну систему атлантичних цінностей. Навпаки, актуалізують більш глибокі культурні пласти, звільнені від поверхневих ідеологічних кліше. С. Хантінгтон вважає, що десекуляризація – один з домінуючих соціальних чинників, що виник у кінці ХХ ст. І якщо Ф. Фукуяма пропонує відкинути релігійну ідентифікацію, вважаючи її зайвою в майбутньому Єдиному Світі, то С. Хантінгтон вважає, що народи відчуватимуть свою релігійну приналежність ще більше: «Народи і нації намагаються дати відповідь на найпростіше питання, з яким може зіткнутися людина: «Хто ми є?». І вони відповідають традиційним чином – звернувшись до понять, що мають для них найбільшу важливість. Люди визначають себе, використовуючи такі поняття, як походження, релігія, мова, історія, цінності, звичаї та суспільні інститути» [8, с. 17].

С. Хантінгтон під цивілізацією розуміє: 1) її класичне визначення дане французькими просвітителами як протиставлення варварству, і тут її характеристиками виступають осідлість,

писемність, наявність міського способу життя; 2) культурну цілісність або явно виражену культуру з її цінностями, нормами, менталітетом, законами і, найістотніше, релігією; 3) тотальність, що робить її найвищою культурною цілісністю та широким рівнем ідентифікації; 4) органічність та еволюційність, оскільки у цивілізації є початок, розвиток, становлення та зникнення; 5) культурну, а не політичну єдність, тобто цивілізація може містити одне й більше політичне утворення. Разом із західною або атлантичною цивілізацією, що включає Північну Америку та Західну Європу, американський філософ прогнозує геополітичну фіксацію ще семи потенційних цивілізацій: 1) православну; 2) конфуціанську або китайську; 3) японську; 4) ісламську; 5) індійську; 6) латиноамериканську; 7) африканську (можливо, як пише С. Хантінгтон).

Всі вищезазначені цивілізації не рівнозначні, але вони єдині в тому, що вектор їх розвитку і становлення буде орієнтований в напрямі, відмінному від атлантизму і в цілому західної цивілізації: «У двадцятому столітті взаємовідношення між цивілізаціями перейшли від фази, що характеризується однаковим впливом однієї цивілізації на всі інші, до етапу інтенсивних, безперервних та різноспрямованих взаємин між усіма цивілізаціями» [8, с. 69]. Звідси велика вірогідність того, що Захід знову опиниться в ситуації протистояння. Більше того, це практично неминуче і, незважаючи на ейфорію представників мондіалізму, необхідно прийняти за основу реалістичну формулу «The West and The Rest» («Захід та Всі Інші»). Це так, тому що, по-перше, завершилася «експансія Заходу» і почалося «повстання проти Заходу»: «вже не будучи просто об'єктами створеної Заходом історії, не-західні суспільства швидко ставали рушійними силами і творцями як своєї власної, так і західної історії» [23, с. 69]. А по-друге, міжнародна система стала поліцивілізаційною.

Відносини Заходу та інших цивілізацій описуються двома картинами. Перша являє собою переважну могутність Заходу, а обличчя світу визначається пріоритетами і інтересами головних європейських націй та США. Під контролем західної цивілізації міжнародна банківська система, всі тверді види валюти, ринок цінних паперів, морські лінії, сучасні технології, аерокосмічна індустрія, міжнародні комунікації, високотехнологічне озброєння. Друга картина абсолютно протилежна. Західна цивілізація знаходиться у стадії занепаду, її частка світової політичної, економічної і військової могутності стрімко зменшується. Перемога в «холодній війні» стала пірровою, привела не до триумфу, а до виснаження.

Занепад Заходу характеризується трьома аспектами. Перший – повільність процесу: якщо для підйому було потрібно чотириста років, то стільки ж може зайняти і спад. Другий – нелінійність і нерівномірність процесу: занепад супроводжується паузами і повторними сплесками могутності, оскільки Захід містить величезні можливості для відновлення. Третій – влада як здатність однієї людини або групи

змінити поведінку іншої людини або групи за умови наявності економічних, військових, інституційних, демографічних, політичних, технологічних та інших ресурсів. Обсяг же необхідних для могутності ресурсів досяг свого піку на Заході на початку ХХ ст., а потім почав неухильно знижуватися.

Суть неоліберальної ідеї «м'якої сили» Джозефа Ная у здатності добиватися бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу або подачок. У «м'якої сили» три основні джерела: 1) культура; 2) внутрішня політика і національні цінності, а також 3) зміст, тактика, стиль зовнішньої політики. М'яка сила протистоїть жорсткій.

«Жорстка сила» – здатність до примусу, зумовлена військовою та економічною потужністю країни. М'яка сила, навпаки, виникає, коли країна приваблює своєю культурою, політичними ідеалами та програмами. Жорстка сила не втрачає ключового значення у світі в тому випадку, коли держави прагнуть захистити свою незалежність, а терористичні угруповання готові вдаватися до насильства. Проте «м'яка сила» отримує все більше значення для звуження кола нових прихильників тероризму, а також для вирішення питань, що вимагають багатосторонньої співпраці.

Кажучи про перше джерело – культурну привабливість, необхідно мати на увазі політичний ефект масової культури. Так, за часів «залізної завіси» молодь відкривала для себе культурні альтернативи через прості речі: джинси, кока-колу, сигарети та ін., свободи, що стали символами легкості, життєрадісності, лібералізму, сучасності та юнацького завзяття. Масова культура допомогла США, на думку Дж. Ная, домогтися двох важливих цілей: демократичної реконструкції Європи після Другої світової війни, а також підтримки економічного та військового лідерства за допомогою плану Маршалла та НАТО.

Друге джерело – внутрішня політика та національні інтереси. І тут привабливість політики залежить від того, наскільки вона базується на цінностях, які можуть розділятися іншими. Ухвалення європейцями американського лідерства стало можливим завдяки збігу їхніх ціннісних установок. При цьому не означає, що запропоновані тій чи іншій країні цінності повинні нею імітуватися. Так, згідно з соціологічним опитуванням, після закінчення «холодної війни» дві третини чехів, поляків, угорців та болгарів вважали, що США благотворно вплинули на їхні країни, проте менше чверті населення цих країн хотіли «імпортувати» американську економічну модель.

Нарешті, третє джерело – зміст, тактика, стиль зовнішньої політики. Звичайно, в зовнішній політиці держави переслідують власні національні інтереси. Різниця в тому, наскільки широко вони визначаються, а також які засоби використовуються для їх досягнення. «М'яка» могутність проявляється в заученні інших до співпраці без погроз та заохочень. Політику, засновану на всеосязних та перспективних

цілях, легше зробити привабливою для інших, ніж ту, що має вузький та короткозорий характер.

Ідея «м'якої сили» отримала особливу актуальність у зв'язку із закінченням «холодної війни», зникненням двополосного балансу військової потужності. США стали єдиною наддержавою, і це викликало змішане відчуття захоплення, заздрості та образи. В середині 70-х рр. минулого століття більшість західноєвропейців висловлювалися переважно за рівний розподіл сил між США та СРСР, ніж за домінування США. Для європейців відновлення багатополосності – важлива політична мета Європейського Союзу, і тому їм важливо створити реальну протизагромоцність та «м'який» потенціал США, що підсилює антиамериканські настрої. А з останніми, на думку Дж. Ная, не можна не рахуватися, що характерно для представників « нової однобічності », і тут він наводить слова Теодора Рузвельта, що коли в тебе є велика палиця, то краще розмовляти поделікатніше. Нинішня позиція США ставить країну в положення лідера, автоматично перетворюючи на предмет поклоніння і незадоволеності. Розумна політика повинна згладжувати гострі кути та знижувати породжувану незадоволеність. Використовуючи можливість « м'якої сили », США привернули інші країни до участі в альянсах та інститутах, які прослужили шість десятиліть, не кажучи вже про те, що в «холодній війні» « м'яка сила » застосовувалася не менш широко, ніж «жорстка».

Підводячи підсумки, виділимо п'ять змістовних сторін ліберальних концептуальних основ сучасного світового порядку: плюралістичну, толерантну, компліментарну, метафізичну, мультикультуралістичну.

Перша змістовна сторона – плюралістична. Насправді, розмаїття поглядів на проблему світового політичного порядку розкривається навіть на прикладі представників американської школи геополітики. Кожна з п'яти представлених концепцій індивідуальна і своєрідна, так що неможливо сказати яка з них правильна, а яка ні.

Друга змістовна сторона – толерантна. Зародження, становлення і розвиток розглянутих геополітичних концепцій стало можливим, з одного боку, завдяки соціальної динаміці існуючого світового порядку, з іншого – в їх взаємній дискусії. Г. Кісінджер і З. Бжезинський, С. Хантінгтон і Ф. Фукуяма, як відомо, є опонентами один одного, і у

взаємному зіткненні та протиставленні відбувалося формування їхніх доктрин.

Третя змістовна риса – компліментарна. Бачиться, що культурно-онтологічною основою становлення ліберально-демократичних доктрин Г. Кісінджера, З. Бжезинського, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, Дж. Ная виступили бінарні опозиції: «капіталістична/комуністична система», «лібералізм/тоталітаризм», «атлантизм/континенталізм», «захід/схід» та ін., що включають у себе політичні, соціальні, економічні, релігійні, ціннісні показники. Примітно, що того ж Ф. Фукуяму, коли він зафіксував перемогу лібералізму та проголосив «кінець історії», охоплює печаль за втраченою бінарністю, і він виражає думку, що можливо в майбутньому виникне нове протистояння, яке дасть історії новий поштовх. Більш того, всередині самої американської школи геополітики доктрини Г. Кісінджера та З. Бжезинського, С. Хантінгтона та Ф. Фукуями можна розглядати по відношенню одна до одної в ролі бінарних опозицій.

Четверта змістовна сторона – метафізична. Якщо використовувати кантівську термінологію, то геополітика відноситься до сфери практичного розуму, тобто до сфери дії, а не спекулятивного відношення. І тут цікаво, що при загальній прагматичній спрямованості розглянутих доктрин для досягнення своїх тактичних і стратегічних цілей в їх основі лежать певні ліберально-демократичні цінності, що сходять до метафізичних за своєю природою понять свободи, добра, справедливості та ін.

Нарешті, п'ята змістовна сторона – мультикультуралістична. Ми живемо в світі, де немає чітко визначеного культурного центру, що виступає авангардом для решти світу. Наш світ – свого роду куля Миколи Кузанського, в якій центр ніде, а коло – скрізь. Кожна культура сама по собі індивідуальна та унікальна. Культура в своїх вищих формах науки, філософії, мистецтва, релігії, права виступає основою будь-якої геополітичної доктрини, на чому особливо наполягає С. Хантінгтон. Як було показано А. Тойнбі, О. Шпенглером, Л. Гумільовим та ін., культура – організм, що має час зародження, розвитку, становлення, згасання і смерті. Будь-яка спроба однієї культури звеличити себе за рахунок приниження і придушення інших, обертається ганьбою та крахом. Цього нас учив і вчить непростий історичний досвід людства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апокалипсис смысла. Сборник работ западных философов XX-XXI вв. – М.: Алгоритм, 2007. – 272 с.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. с англ. О.Ю. Уральной. – М.: Международные отношения, 1998.
3. Дугин А. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI в. – СПб.: Амфора, 2007. – 382 с.
4. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Науч.-изд. центр «Ладимир», 1997. – 848 с.
5. Най Дж. Мягкая сила и американско-европейские отношения / <http://polite.com.ua/library/3967-.html>
6. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.
7. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М.: «Издательство АСТ», 2004. – 592 с.
8. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

РЕЦЕНЗІЇ

О.В. МАНЮК

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ В.И. ПАЛАГУТЫ «САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ СОЦИАЛЬНОГО СУБЪЕКТА В ДИСКУРСИВНЫХ ПРОСТРАНСТВАХ»

Палагута В.И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах. Монография. – Днепропетровск: «Инновация», 2010. – 440 с.

Манюк Олександр Валерьевич – кандидат философских наук, доцент

Монография «Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах», на мой взгляд, явление знаменательное для отечественной философии. Своей фундаментальностью, энциклопедичностью, научной честностью эта работа поднимает на должную высоту стандарты исследований в области социальной философии. Работа, безусловно, новаторская и полемическая, не все в ней равноценно, можно не во всем с ней соглашаться, но не считается с этой работой нельзя.

Главным достижением или открытием исследования В.И. Палагута является, на мой взгляд, переоткрытие темы субъекта. Вопреки привычному представлению постмодернизма о «смерти субъекта», автор монографии аргументировано показывает, что на самом деле субъективность не только не умирает, но оказывается в центре всех социальных процессов. И оказывается постольку, поскольку процессы эти являются ничем иным как конструированием социального бытия – что было бы невозможным в ситуации «смерти субъекта».

Но – и это второе достижение исследования

– субъект этот более не является классическим, прозрачным для себя, субъектом; автор монографии раскрывает субъекта как сложный многоуровневый процесс самоконструирования, и, стало быть – я особо хотел бы отметить эту мысль автора – субъективности как полисубъективности, как качественной вариативности субъекта.

Третьим достижением исследования, я полагаю, открытие языковой, дискурсивной природы процессов установления субъективности, более точно, открытие дискурса как вневеличественного феномена, как феномена социально-онтологического, а именно – как динамическую среду социальных пространств-времени.

Необходимое многообразие тем, затронутых исследованием, неизбежно привели к конспективности некоторых из них – в частности, мне показался несколько схематичным раздел, посвященный теме Другого. Но – объять необъятное нельзя – и, надеюсь, что следует ожидать новой работы, в который все недостаточно раскрытые темы получат свое достойное воплощение.

С.І. ЖИЛЮК

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ ХУДОЛІА А.О. «ПОЛІТИЧНІ СТЕРЕОТИПИ У ГЕОСТРАТЕГІЇ США»

Монографія Худолія А.О. «Політичні стереотипи у геостратегії США». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 148 с.

Жилюк Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»

Монографія Худолія А.О. «Політичні стереотипи у геостратегії США» знайомить із особливостями, характером і тенденціями зовнішньої політики Вашингтона. Роботу виконано з урахуванням сучасних підходів до вивчення політичних стереотипів та їхнього впливу на поведінку політиків. Такий підхід дозволяє виявити та

здійснити комплексний аналіз політичного дискурсу американських президентів та співвіднести його із зовнішньополітичним курсом країни. У монографії представлено авторське бачення зазначеного явища. Таким чином, авторський підхід викликає неабиякий інтерес в силу своєї унікальності для української аудиторії.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ	Бездрабко В.В. Наукова революція: перші візії практики і науки про документ	3
	Падалка С.С. Проблеми сільського життєвого простору другої половини XIX ст. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова	8
	Пята Л.А. Програмно-політичні та нормативно-правові чинники приватизації в Україні (1991-2009 рр.)	12
	Романець Н.Р. Інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. та особливості її реалізації в Україні	17
	Морозов О.В. Історія митного тарифу 1819 р.: міфи та реальності	23
	Стародуб Т.С. Особливості історичного розвитку механізму забезпечення регіональної/глобальної системи безпеки	27
	Держач О.В. Українське питання в німецько-польських відносинах напередодні другої світової війни	32
	Черкасов С.С. Протестантська освіта в Польщі XVI-XVIIст.	36
	Прошин Д.В. Шут, пророк и ученый: три "ипостаси" социального критика	42
	Палагута В.И. Социализация субъекта в контексте изучения процесса самоидентификации	46
ФІЛОСОФІЯ	Сагуйченко В.В. Шкільний директор як освітній філософ:критичний аналіз управління досвідом	50
	Александрова О.С. Межі й антиподи толерантності як суперечливої суспільної цінності	54
	Глотов Б.Б. Ідеологія як квазірелігійна ознака визначення цивілізаційної ідентичності українства в добу модерну	59
	Кадієвська І.А. Провідні концепції гуманізму та їх роль в світі	62
	Кулік О.В. Філософія історії Юрія Олійника	67
	Мешков И.М. Проблема отношений в структуре ценности в работах Г.Риккорта	69
	Решетніченко А.В. Генеза розвитку сучасної судово-правової системи	72
	Павлова Т.С. Гегелівська система права у контексті його вчення про дух	77
	Пашков В.В. Етико-феноменологічні засади сучасної освіти	80
	Лисоколенко Т.В. Іраціональні тенденції доби українського бароко	83
СОЦІОЛОГІЯ	Бойко О.П. Суспільство розваг як замах на світ праці	86
	Шаталович А.М. Спиритуалистическая концепция брака в восточно-христианской религиозно-философской традиции	90
	Шевцов С.В. Образование и толерантность	94
	Сагуйченко В.В. Теоретичний конструктор освіти протягом усього життя і його філософсько-антропологічне обґрунтування	98
	Ожйова О.М. Категоріальний аналіз насильства: соціологічний дискурс	101
	Кондов К. В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів	104
	Акимов Д.И. Маркетинг личности и человеческого капитала	109
	Белоносова Н.А. Вирішення проблеми стигматизації за станом фізичного здоров'я: де стигматизація чи управління стигмою	113
	Мамай Н.М. Первинна професіоналізація як етап формування соціально-трудової активності студентства у сучасних умовах	118
	Слабко Я.Я. Соціологічні аспекти моделювання організаційної культури персоналу сучасного промислового підприємства	122
ПОЛІТОЛОГІЯ	Васильєва Н.А. Соціоадаптивний потенціал засуджених дітей: специфіка формування у тотальному середовищі	126
	Андрєєва Т.І. Кому лікарі в Україні рекомендують припинити куріння? Результати опитування населення 2005 року	131
	Гуляєв О.В. Спін-технології в політиці як дійовий антикризовий засіб	137
	Іоненко Д.А. Громадські ради як засіб контролю державних органів громадським суспільством	141
	Ключник Р.М., Кривошеїн В.В. Політична криза в Бельгії та перспективи її вирішення	145
	Сергєєв В.С. Концептуальні засади мережної методології дослідження політичних явищ і процесів: «політичні мережі» versus «мережне суспільство»	148
	Торяник В.М. Споживча політика місцевих органів влади: напрями та проблеми реалізації	152
	Гольцман К.О. Роль зовнішніх сил у «Помаранчевій революції» 2004 р. в Україні через призму концепції транснаціональної гегемонії	155
	Мазурок Ю.О. Концепції електоральної демократії в зарубіжній політичній думці	160
	Мамонтова Е.В. Культурно-історична динаміка становлення ритуалу присяги: легітимаційний аспект	165
РЕЦЕНЗІЇ	Луценко К.В. Політична реклама в світлі маркетингового підходу	168
	Морарь М. В., Морарь Н. П. Політична діяльність партійних лідерів сучасної України: теорія і практика	173
	Сухорольський П. М., Місюк І.Ю. Поняття та сутність громадської дипломатії	178
	Цендра Н.М. Релігійно-церковний аспект політичної та законодавчої діяльності Верховної Ради України в 1991-1996 рр.	181
	Романова В.О. Ліберальні концептуальні основи сучасного світового порядку	186
	Манюк О.В. Рецензія на монографію В.И. Палагуть "Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах"	191
	Жилюк С.І. Рецензія на монографію Худолія А.О. "Політичні стереотипи у геостратегії США"	191

CONTENTS

HISTORY	Bezdrabko V.V. Scientific Revolution: The First Visions of Practice and Science about Document 3	
	Padalka S.S. Problems of Agricultural Living Space of the Second Half of the 19th in the M.P. Dragomanov's Theoretical Heritage 8	
	Pyata L.L. Program-Political and Normative-Legal Ways of Privatization in Ukraine (1991-2009) 12	
	Romanets' N.R. The Instruction of the Central Committee of All Russian Communist Party (Bol'shevics) from the 8 June of 1933 and Peculiarities of Its Realization in Ukraine 17	
	Morozov O.V. History of Customs Tariff in 1819: Myths and Realities 23	
	Starodub T.S. Peculiarities of Historical Development of Mechanism of Guarantee of Regional/Global System of Security 27	
	Derkach O.V. Ukrainian Question in German-Polish Relations before the Second World War 32	
	Cherkasov S.S. Protestant Education in Poland in the 16th - 17th Centuries 36	
	Proshin D.V. Jester, Profit and Scientist: Three Shapes of Social Critic 42	
	PHILOSOPHY	Palaguta V.I. Socialization of Subject in the Context of Researching of the Process of Self-Identification 46
Sagujchenko V.V. School Director as Educating Philosopher: Critical Analysis of Manage Experience 50		
Alexandrova O.S. Limits and Antipodes of Tolerance as Contradicting Social Value 54		
Glotov B.B. Ideology as Quasi-Religious Item of Determination Civilization Identity of Ukrainians in the Modern Epoch 59		
Kadievs'ka I.A. Outstanding Conceptions of Humanism and There Role in Education 62		
Kulyck O.V. The Yuri Olijnyck's Philosophy of History 67		
Meshkov I.M. The Problem of Relations in the Structure of Value in H. Rickert's Works 69		
Reshetnichenko A.V. Genesis of Development of Contemporary of Court-Legal System 72		
Pavlova T.S. Hegelian System of Law in the Context of His Doctrine of Spirit 77		
Pashkov V.V. Ethical-Phenomenological Foundations of Contemporary Education 80		
Lysokolenko T.V. Irrational Tendencies of the Ukrainian Barocco Epoch 83		
Bojko O.P. Society of Entertainments as a Threat of Labor World 86		
Shatalovich A.M. Spiritual Conception of Marriage in Eastern-Christian Religious-Philosophical Tradition 90		
Shevtsov S.V. Education and Tolerance 94		
Sagujchenko V.V. Theoretical Constructor of Education During All the Life and Its Philosophical-Anthropological Basis 98		
SOCIOLOGY		Ozhijova O.M. Categorical Analysis of Violence: Social Discourse 101
		Kondov K.V. Social Control as Social Phenomenon: Comparative Characteristic of Social Approaches 104
	Akimov D.I. Marketing of Person and Human Capital 109	
	Belonosova N.A. Decision of the Problem of Stigmatization of Physical Health: Destigmatization or Management of Stigma 113	
	Mamaj N.M. Primary Professionalization as the Period of Forming of Social-Labor Activity of Students in Contemporary Conditions 118	
	Slabko J.J. Sociological Aspects of Modeling of Organization Culture of Stuff of Contemporary Industrial Enterprise 122	
	Vasil'eva N.A. Social-Adapted Potential of Convict Children: Specifics of Forming in Total Surroundings 126	
	Andreeva T.I. Whom Doctors Recommend to Stop Smoking? Results of the Poll of 2005 131	
	Gulyaev O.V. Spin-Technologies in Politics as Acted Anti-Crisis Method 137	
	Yunenko D.A. Civil Soviets as Way of Control of State Organs by Civil Society 141	
POLITICAL SCIENCES	Klyuchnyck R.M., Kryvoshejn V.V. Political Crisis in Belgium and Perspectives of Its Decision 145	
	Sergeev V.S. Conceptual Foundations of Network Methodology of Researching of Political Phenomenon and Processes: 'Political Networks' versus 'Network Society' 148	
	Toryanyck V.M. Consumer Policy of Local Power: Directions and Problems of Realization 152	
	Gol'zman K.O. The Role of Foreign Forces in 'Orange Revolution' in 2004 in Ukraine through the Prism of Conception of Transnational Hegemony 155	
	Mazurock Yu.O. Conceptions of Electronic Democracy in Foreign Political Thought 160	
	Mamontova E.V. Cultural-Historical Dynamics of Becoming of Ritual of Oath: Legitimization Aspect 165	
	Lutsenko K.V. Political Advertisement in the Light of Marketing Way 168	
	Morar' M.V., Morar' N.P. Political Activity of Party Leaders of Contemporary Ukraine: Theory and Practice 173	
	Suhorol'sky P.M., Misyuck I.Yu. Conception and Nature of Civil Diplomacy 178	
	Tsendra N.M. Religious-Church Aspect of Political and Legislative Activity of Supreme Soviet of Ukraine in 1991-1996 181	
Romanova V.O. Liberal Conceptual Foundations of Contemporary World Order 186		
REVIEWS		
Manyuck O.V. Review of the V.I. Palaguta's Monograph 'Self-Identification of Social Subject in Discourse Spaces' 191		
Zhilyuck S.I. Review of the A.O. Khudolij's Monograph 'Political Stereotypes of the USA Geostrategic' 191		